

ЕТНОГРАФСКИ ИНСТИТУТ
СРПСКЕ АКАДЕМИЈЕ НАУКА И УМЕТНОСТИ

ЗБОРНИК РАДОВА
ЕТНОГРАФСКОГ ИНСТИТУТА
Књ. 9

БЕОГРАД
1979.

ЗБОРНИК РАДОВА
ЕТНОГРАФСКОГ ИНСТИТУТА
Књ. 9

Београд 1959.

Издадено је у складу са решењем Савета министара Југославије
од 15. маја 1958. године о оснивању Етнографског института

и у складу са решењем Савета министара Југославије о издавању

издавачке марке

INSTITUT ETHNOGRAPHIQUE
DE L'ACADEMIE SERBE DES SCIENCES ET DES ARTS

RECUEIL DES TRAVAUX
DE L'INSTITUT ETHNOGRAPHIQUE
TOME 9.

Rédacteur
PETAR VLAHOVIC

Comité de rédaction

Dr VIDOSAVA STOJANČEVIC, Dr MILJANA RADOVANOVIC, Dr MILKA JOVANOVIĆ, Dr DESANKA NIKOLIĆ, Dr PETAR VLAHOVIC, Mr LASTA ĐAPOVIC

Accepté à la séance du Conseil scientifique de L'Institut le 12. XII 1978.

BEOGRAD
1979.

ЕТНОГРАФСКИ ИНСТИТУТ
СРПСКЕ АКАДЕМИЈЕ НАУКА И УМЕТНОСТИ

ЗБОРНИК РАДОВА
ЕТНОГРАФСКОГ ИНСТИТУТА
Књ. 9.

Уредник
ПЕТАР ВЛАХОВИЋ

Редакциони одбор

Ар ВИДОСАВА СТОЈАНЧЕВИЋ, Ар МИЉАНА РАДОВАНОВИЋ, Ар МИЛКА
ЈОВАНОВИЋ, Ар ДЕСАНКА НИКОЛИЋ, Ар ПЕТАР ВЛАХОВИЋ, Mr ЛАСТА
БАПОВИЋ (СЕКРЕТАР РЕДАКЦИЈЕ)

Примљено на седници Научног већа Института 12. XII 1978.

БЕОГРАД
1979.

Лектор: Лепосава Жунић

Превод текстова на страни језик: Андријана Гојковић

*Издаје: Етнографски институт
Српске академије наука и уметности*

Тираж: 1.000 примерака

*Штампа: „Слободан Јовић“
Београд, Стојана Протића 52*

*Штампано уз учешће финансијских средстава Републичке
заједнице науке Србије*

САДРЖАЈ

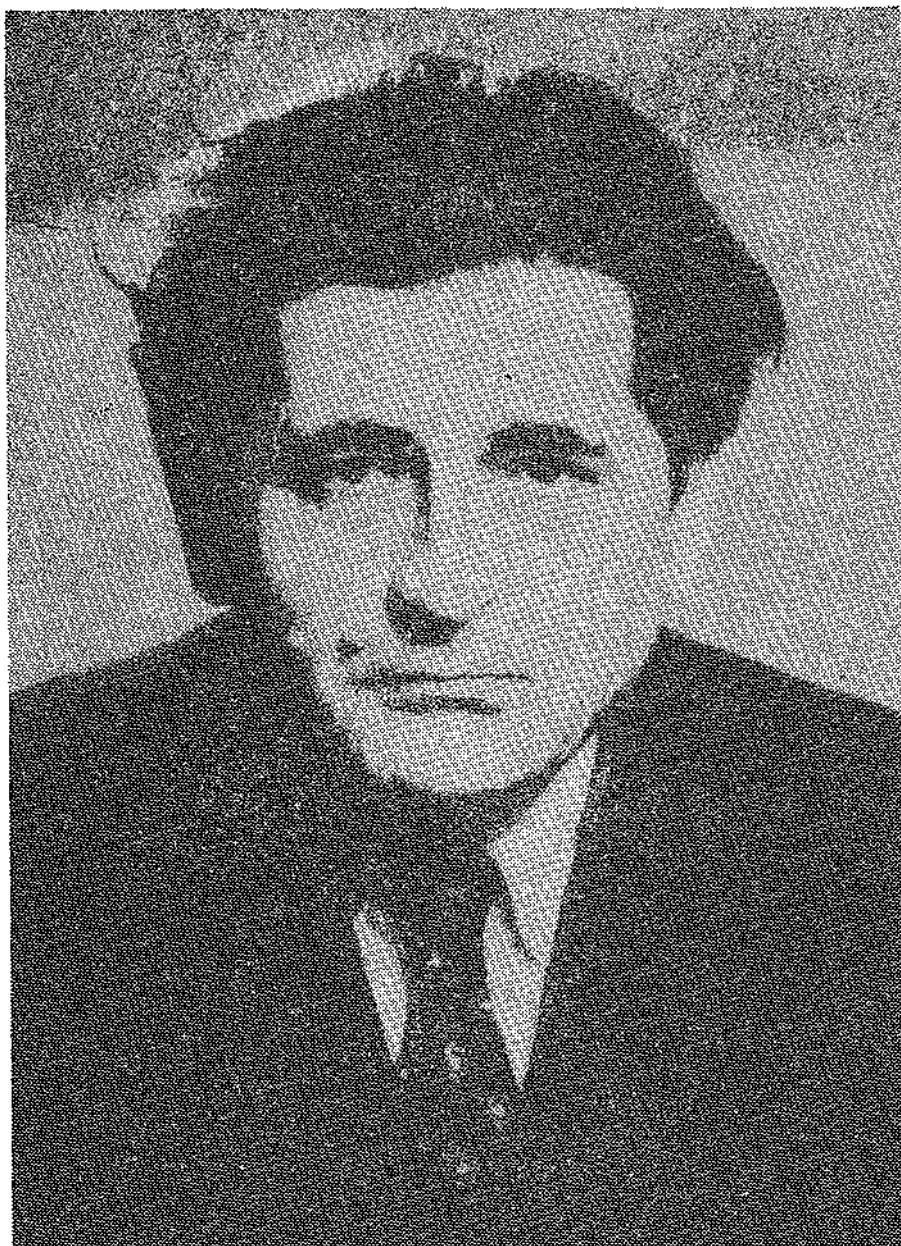
Петар Влаховић, Рад академика др Душана Недељковића у етноло гији и фолклористици	XI
Душан Бандић, Неке новије промене у животу и култури становни штва окoline Београда	1
Раде Ракита, Приреда, ергологија и технологија у Јању	107
Јован Крунић, Нови Пазар, о урбаниј структури и архитектури ста ре куће	273
Светлана Бајић, Погребни обичаји и надгробни споменици сеоског становништва у Семберији	321
Магдалена Веселиновић-Шулц и Лажош Матијевић, Лик Краљевића Марка у приповедању савременог мађарског приповедача у Бачкој	361

TABLES DES MATIERES

Petar Vlahović, L'activité de l'académicien dr Dušan Nedeljković dans le domaine ethnologique et folklorique	XI
Dušan Bandić, Some new changes in the life and culture of the Belgrade area population	1
Rade Rakita, Janj, economy, ergology and technology	107
Jovan Krunić, Novi Pazar, urban pattern and architecture of the old house	273
Svetlana Bajić, Coutumes et monuments funèbres de la population ru rale dans la région de Semberija	321
Magdalena Veselinović-Šulc et Lajoš Matijević, Kraljević Marko dans la narration d'un narrateur hongrois dans la région de Bačka	361

ПОСВЕЋЕНО ОСАМДЕСЕТОГОДИШЊИЦИ ЖИВОТА,
И ШЕЗДЕСЕТОГОДИШЊИЦИ НАУЧНОГ РАДА АКАДЕМИКА
ДР ДУШАНА НЕДЕЉКОВИЋА, ПРОФЕСОРА УНИВЕРЗИТЕТА
У БЕОГРАДУ

*Dédié à la célébration du 80-e anniversaire de la vie
et 60-e anniversaire de l'activité scientifique de
l'académicien dr. Dušan Nedeljković, professeur de
l'Université à Belgrade*

Академик Др Душан Недељковић

**РАД АКАДЕМИКА ДР ДУШАНА НЕДЕЉКОВИЋА
У ЕТНОЛОГИЈИ И ФОЛКЛОРИСТИЦИ**

*Уз осамдесетогодишњицу живота и шездесетогодишњицу
научног рада*

Етнографски институт Српске академије наука и уметности има много разлога због којих овај свој Зборник радова посвећује академику Др Душану Недељковићу, професору Универзитета. Међу тим разлогима могу се поменути само најважнији, јер чак ни у најисцрпнијој монографији о Д. Недељковићу и његовом делу не може се обухватити, без пропуста, његов стваралачки рад, научно дело и веома значајан допринос, пре свега друштвеним наукама па у том оквиру и етнологији и фолклористици.

Академик Д. Недељковић је још 1931. године основао и уређивао у Скопљу *Прилоге за филозофију и етнопсихологију*. Нешто касније, учесник је оснивања Етнолошког друштва и његовог часописа. За време другог светског рата уређивао је у ослобођеном Ужицу *Вести, Борбу и Посебна издања*. По ослобођењу, између остalog, предан је уредник многих етнолошких научних публикација, које у последње три и по деценије издаје Српска академија наука и уметности, као наша највиша научна установа у Србији. Ту је *Српски етнографски зборник, Гласник Етнографског института, Зборник радова Етнографског института, Посебна издања Института и Академије*, издања одељења друштвених наука Српске академије наука и уметности и друге едиције и повремене публикације, с научних скупова које је такође организовао и водио. Све ово појављивало се и појављује под његовим уредништвом у обимном броју штампарских табака иза којих се крије испришљујући и неприметни уређивачки напор, како у Академији и Етнографском институту, тако и у Савезу фолклориста Југославије (*Народно стваралаштво — Фолклор; Рад Конгреса Савеза фолклориста Југославије*), као и на другим странама. Међутим и ово је само део послана који Д. Недељковић обавља, а везан је за етнолошки и фолклористички рад код нас и у свету.

Етнографски институт је у обавези према академику Недељковићу и због тога што је он један од идејних твораца и оснивача *Етнографског института Српске академије наука и*

уметности још 1947. године, у којој је касније основао и Етнографски одбор, а суделује активно и у раду Међуакадемијског одбора Савета академија наука и уметности у СФРЈ, као и у многим међународним етнолошким организацијама.

Љубица Јанковић је још 1967. године с правом истакла да „у Етнографском институту САНУ, добровољни и предани рад професора Недељковића ипак је само један део његове иначе огромне, увек у невероватном темпу обављане активности. Али и тај део могао би испунити читав један одмерено радан живот. У развоју наше науке, поред осталог, стваралац новог правца у проучавању фолклора, академик Др Душан Недељковић има великих заслуга за социјалистичку изградњу код нас¹⁾).

I. Кратки биографски подаци

Академик Др Д. Недељковић је рођен 18. маја 1899. године у селу Исакову, код Буправе, где му се отац са службом налазио као учитељ. По оцу Чачанин, од драгачевских Недељковића, а по мајци од рода Хајдуковића из великоморавског села Обрежа, Недељковић је још од детињства, живећи на селу, ушијао у себе духовно народно стваралаштво, посебно његове револуционарне традиције и стремљења. Први светски рат га је довео на Сорбону, као студента филозофије и етнопсихологије, где учествује у покрету који се у Француској развија после 1917. године наовамо. Поред истакнутих филозофа и етнолога имао је прилику да на предавањима слуша и у својим студентским белешкама понесе Џвиђићево *Балканско полуострво*, које ће знатно утицати на Недељковићев даљи стручни и научни рад. У Паризу је и докторирао 1922. године.

На Филозофском факултету у Скопљу изабран је за доцента 1922. године, а од 1931. ради у истој установи као ванредни професор. Између тридесетих и четрдесетих година XX века активно учествује у идејној борби противу фашизма. О томе сведоче, између осталог, његове књиге: *Race и расизам* (Скопље 1937) и *Идеолошки сукоб демократије и фашизма* (Скопље 1938). Од 1941. активно учествује у Народноослободилачкој борби. Од 1946. до 1953. редовни је професор Филозофског факултета у Београду, а истовремено и на веома одговорним друштвеним и државним функцијама. Током 1946. изабран је за редовног члана Српске академије наука, где је, поред осталог, организовао рад у Фолклорном одељењу Етнографског института. Професор Недељковић је веома заслужан члан Савеза фолклориста Србије и Југославије, Међуакадемијског одбора за народни живот и обичаје Савета академија СФРЈ и других сличних организација у

¹⁾ Д. Јанковић, *Рад академика Д. Недељковића у Етнографском институту Српске академије наука и уметности*, Народно стваралаштво — Фолклор, Год. VIII, св. 29—32, Београд 1969, 10.

земљи и иностранству. Свему томе иде у прилог замашан лични стваралачки научни опус садржан у *студијама, расправама, чланцима, прилозима и посебним књигама*, од којих ће неки наслови, макар и узгредно, овде бити поменути. У свим овим радовима Д. Недељковић је дао запажен прилог науци. С успехом је радио на разним методолошким проблемима, а уз то покренуо и нове правце о *општеетнолошким, етнопсихолошким, етнолошким и фолклористичким* питањима. И данас је веома активан и присутан у друштву и науци.

II. Осврт на научни рад

Методолошки приступ представља значајно обележје у свекупном Недељковићевом раду. Наиме, сви радови су му чињенички, дијалектички и аналитички засновани. У почетној фази његовог рада пре свега улази у видно поље динамичка структура моралне друштве свести друштвено етничког менталитета, где се још 1925. године, на основу паремиолошких проучавања узима у обзир становништво града Скопља, а затим следе расправе и студије о појединим етничким групама и њиховом менталитету. Овакав приступ наметнуо му је жучне полемике (1932.). Али, сви приговори разбијали су се о тврдокорни чињенички материјал, сакупљен на терену и обухваћен одговарајућим анализама, као што је показано у полемици *О методу етнопсихологије* (Скопље 1932.). Непосредном методом проматрања Недељковић је откривао типолошку структуру појединачних етничких група, затим указивао на „динамичку етногенетску структуру стратиграфије, услова, фактора, облика и законитости, карактеристика и типова народног живота и стваралаштва”²). Узимана је у обзир метода друштвено историјске анализе, а затим антрополошки фактори целине етничке групе. На овај начин настављано је Џвијићево дело проучавања етничких група (Мавровска, Горнореканска, Торбешка и друге) и Вуково проучавање колективног и индивидуалног ницања мотива, од малешевске епике до козарачког кола³). Посао ове врсте допуњен је радом на народном стваралаштву током Револуције⁴). Најзад, дата је иницијатива и од 1949. до 1953. године спроведен је велики анкетни пресек за који је Недељковић направио упитник о савременом народном певању, који је дао преко 20.000 народних песама, што су се у то време певале. Ако се свему овоме дода понирање у етнопсихологију⁵) и етологију⁶), онда је сасвим уочљив допринос интегра-

2 Народно стваралаштво — Фолклор, св. 29—32, Београд 1969, 394—395.

3 Народно стваралаштво — Фолклор, св. 29—32, Београд 1969, 396.

4 *Антифашистичке пјесме*, Ужице 1941; *Антифашистичке пјесме*, Бијељина 1943.

5 Д. Недељковић, *Развој наше етнопсихологије за последње две деценије*, Учитељ, бр. 3—4, Београд 1938.

6 Д. Недељковић, *Основне етографско-етолошке карактеристике скопског народног живота*, Гласник Скопског научног друштва I, Скопље 1925.

цији етнолошких наука на једној и њиховом продубљивању на другој страни.

Оваквим методолошким поставкама науке о народу Недељковић је нашао основу у критичким проучавањима њеног развоја од Волтера преко Моргана, Маркса, Енгелса и Лењина, а код нас од М. Рељковића, В. Карадића, Ј. Џвиђића, Св. Марковића и других претходника и каснијих савременика.

У проучавању *историјског развоја етнологије* Недељковић има радова у којима је критички сажет историјски развитак ове науке. За пример се може узети већ поменута расправа о методи етнопсихологије, затим *Торбешка варијанта „Смрт Омера и Мериме“*⁷⁾ потом студија *Пионир критичке етнологије, просветитељ реформист и утопист Матија Рељковић*⁸⁾, о проблемима етнолошке методе и народном певању данас⁹⁾ или методолошком преокрету у Џвиђићевом делу¹⁰⁾, као и бројне друге расправе и радови.

Разматрајући проблеме *егографије и етнологије*, Д. Недељковић је на примеру скопског народног живота¹¹⁾, пре свега дефинисао проблем и методу рада, утврдио динамичку структуру модерног облика друштвене свести једне градске заједнице и преко прикупљене пословничке грађе упоредио све то са свешћу о целини народног живота. На овај начин Енгелсови општи проблеми добили су проширење у чињеничком и систематском истраживању. Проучавању пословица као изразу колективне свести Недељковић је посветио више радова. Такав је рад о речницима¹²⁾, затим о Његошу као скупљачу и творцу пословица¹³⁾, све до рада о епохама и периодима развоја народних пословица.¹⁴⁾ О пословицама има речи и у књизи *Етика Сутјеске* (Београд 1963.), а додириван је овај проблем и у раду на конгресу у СФИЈИ 1966. године¹⁵⁾ као и на Балканолошком конгресу у Атини

7) Д. Недељковић, *О методи етнопсихологије*, Скопље 1932; Д. Недељковић, *Торбешка „варијанта“ Омера и Мериме*, Луч бр. 4, 1937.

8) Д. Недељковић, *Пионир критичке етнологије, просветитељ реформист и утопист Матија Рељковић*, Летопис Матице српске, Нови Сад 1962.

9) Д. Недељковић, *Проблем етнолошке методе и наше данашње усмено народно стваралаштво на тему „Смрт Омера и Мериме“*, Зборник за народни живот и обичаје Јужних Славена, књ. 40, Загреб 1962.

10) Д. Недељковић, *Основни методолошки преокрет у Џвиђићевом научном делу*, Џвиђићев зборник у спомен 100. годишњице његовог рођења, Одељење природно-математичких наука, САНУ, Београд 1968.

11) Гласник Скопског научног друштва I, Скопље 1925.

12) Д. Недељковић, *Народне пословице и појава њихових речника у предреволуционатном покрету просвѣтности Француске XVIII века*, Гласник Етнографског института САНУ, књ. IV—VI, Београд 1957.

13) Д. Недељковић, *Основно о Његошу скунљачу и творцу народних пословица*, Рад X конгреса Савеза фолклориста Југославије на Цетињу 1963., Цетиње 1964.

14) Д. Недељковић, *Епохе и периоди развоја народних пословица*, Рад XVI конгреса Савеза фолклориста Југославије на Игалу 1969, Цетиње 1978.

15) Д. Недељковић, *Ослободилачка борба балканских народа и имплиците фолклорне ренесансне*, Софија 1966.

1971., где је дата упоредна анализа пословица код свих балканских народа. Посебну пажњу Недељковић је посветио ослободилачком хуманизму наших народних пословица¹⁶⁾.

Расправљања ове врсте, проширења с другим облицима манифестија друштвене свести, настављена су у истраживањима о појединим етничким групама. Друштвена свест проучавана је у народним шалама¹⁷⁾, фацетијама¹⁸⁾, затим у епским и другим народним песмама у којима је приказан дух револуције и њена нова хуманистичка етика¹⁹⁾. У свим овим радовима Д. Недељковић је утврђивао развој фактора народне моралне свести у одређеном периоду, који је даље делотворно деловао у развоју човека, друштва и света. „Свака људска делатност, будући увек извесна производња и тиме постављајући известан однос у производњи”, каже Недељковић, „носи у себи известан морални смисао, значај или вредност, као и сваки обичај, свако веровање, свака игра, песма или приповетка, и тиме захтева за своје комплексно, потпуно и целовито расветљавање до краја подробну ентомографску документацију и продубљену етнолошку анализу и синтезу”²⁰⁾. Из ових разлога треба створити, сматра Недељковић, нову дисциплину, која у пуној лепоти омогућава откривање „моралног фактора људске свести и савести”, који се одражава у игри, песми, приповетци, анегдоти, народној мудrosti.

Испод Недељковићеве истраживачке лупе прошли су и неки општеетнолошки проблеми. Друштвено историјска и етнолошка анализа древних народних обичаја и менталитет наслеђен из првобитних родовских заједница разматран је у низу радова, посебно оним који се односе на колективно летње сточарење по македонским и другим планинама²¹⁾. Овоме се придржује трајно магијско манистичко коришћење ликова у циљу доџаравања плодности, како на пољима тако и код жена²²⁾. Није заобиђена ни стратиграфија каснијих слојева изражена у облицима македонског народног певања, од епских осмераца у женском, осмераца и шеснаестераца у мешовитом ору, до, како каже Недељковић,

16 Д. Недељковић, *Нови хуманизам народних пословица нашеј прелазног времена*, Стварање, бр. 5, Титоград 1963.

17 Д. Недељковић, *Комедија зврчке и ерска народна приповетка*, Рад X конгреса Савеза фолклориста Југославије на Цетињу 1963, Цетиње 1964.

18 Д. Недељковић, *Фолклорни род фацетија*, Народно стваралаштво, св. 41—43, Београд 1972.

19 Д. Недељковић, *Ослободилачки хуманизам Филипа Вишњића*, Народно стваралаштво, св. 22—24, Београд 1967.

20 Народно стваралаштво, св. 29—32, Београд 1969, 425.

21 Д. Недељковић, *Бурђевданско јање и „кравај“ у Малешеву као партиципациони реликт примитног колективног менталитета*, Вјесник Ентомографског музеја у Загребу IV, Загреб 1938.

22 Јужносрбијански „стари народни знак“, Јужни преглед, Скопље 1930; Д. Недељковић, *Мијачка подела песама и њена психолошка основа*, Јужни преглед, Скопље 1932; Д. Недељковић, *Два јужносрбијанска мотива о Марку Краљевићу и њихово етнопсихолошко значење*, Јужни преглед, Скопље 1932.

гусларског десетерца или рецитала без гусала²³). У продужетку истраживања динамичке структуре Д. Недељковић је изложио погледе на „три генерације у једном колу”²⁴). Свака од ових појава има своје дубоке корене и закониту надградњу. Макар и летимичан осврт на само неке од радова Д. Недељковића то не сумњиво показује. Одређују се, на пример, друштвено историјски услови развијка рада, производње и друштва, који су довели до појаве религије, као првог облика свести²⁵). Слећен је овај проблем динамичке структуре, што ће се касније видети, у низу радијских расправа, међу којима су значајне оне о Торбешима и Горнореканцима, на пример²⁶), затим о расама и расизму, где је дошло до усклађивања општих етнолошких, антрополошких и етнопсихолошких истраживања²⁷), све до опште колективне синтезе *Народи Југославије*, првог таквог дела у нас. Ово дело *Народи Југославије*, стекло је, како каже Д. Недељковић углед „речи која постаје драгоценна у одбрани саме самосвојности наших народа и народности, и специфичности и оригиналности њихова развијка...”²⁸). Дакле, праћен је у целини процес и утврђене многе зајонитости у развоју друштвених кретања у појединим епохама, чиме је дат значајан прилог разматрању опште етнолошке проблематике.

У области *етнопсихолошких истраживања*, надовезујући се на Цвијићева истраживања ове врсте и продубљујући их, Недељковић је извршио комплексна теренска проучавања низа конкретних група, као што су Мавровска²⁹), а затим и Торбешка³⁰) и Горнореканска³¹). О неким групама: Мијачкој, Дримколској и Малешевској, објављене су само неке студије, као што је мијачка подела песама по годишњим добима а не по официјелном календару, и слично. Пропраћени су у Мавровској групи друштвени услови и процеси који настају и развијају се од сточарске преко хајдучкосточарске до печалбарске лимитрофне заједнице. Истакнута је црта народноослободилачке борбености која је дошла до израза и у току народноослободилачке борбе, као и касније у изградњи земље (Мавровско језеро). На сличан начин пренула се кроз народноослободилачку борбу из летаргије и Горнореканска

23 Д. Недељковић, *Облици малешевске епике*, Београд 1939; Д. Недељковић, *Разматрања на изворица старе македонске епике*, Зборник радова Етнографског института САНУ, књ. I, Београд 1950.

24 Д. Недељковић, *Три генерације у једном колу*, Ослобођење, б. XII 1959, Сарајево.

25 Д. Недељковић, *Религија на своме извору*, Сарајево 1958.

26 Часопис „Учитељски покрет”, св. 5—6 и посебно, Скопље 1933.

27 Д. Недељковић, *Расе и расизам*, Скопље 1937.

28 Народно стваралаштво, св. 29—32, Београд 1969, 401.

29 Д. Недељковић, *Мавровска психичка група*, Гласник Скопског научног друштва књ. VII—VIII, Скопље 1930.

30 Сепарат из „Учитељског покрета”, св. 5—6, Скопље 1933.

31 Д. Недељковић, *Горњореканска етнопсихичка група*, Гласник Скопског научног друштва, књ. XIII, Скопље 1934.

етничка заједница³²⁾. Овим проучавањима била је заорана нова научноистраживачка бразда, о којој ће касније бити више речи.

У научном опусу професора Д. Недељковића *фолклористика* заузима значајно место. Он је, неспорно, међу првима приступио проучавању развитка певања наше социјалистичке револуције и радничког покрета. Још у току народноослободилачке борбе прикупљао је и објављивао народне песме Западне Србије и Источне Босне. По ослобођењу земље, одмах иза другог светског рата, обишао је древне изворе македонске епике. Руководио је екипним анкетним пресеком народног певања од 1949. до 1953., као и фолклорним проучавањима у Призрену. Поред овога сам је истраживао народно стваралаштво на Златибору, око Бајине Баште, у Пиви и многим другим нашим крајевима. Из тога су уследиле бројне студије и расправе, како о старијем тако и о новијем народном стваралаштву. Из предратног периода запажене су му расправе о сунчевој сестри и добром јунаку³³⁾, о Изабелиној боји у нашој народној поезији³⁴⁾, затим већ поменута два мотива о Марку Краљевићу, о подели Мијачких народних песама, о Торбешкој варијанти „Омера и Мериме“ и другим³⁵⁾.

Дубоко заорана бразда у народном стваралаштву пре рата касније је у радовима Д. Недељковића само још више проширења, продубљена и продужена, посебно од успешно завршене наше народне револуције. Наовамо. Неким проблемима Недељковић се вратио поново (стара македонска епика, варијанта Омера и Мериме и неки други проблеми) у којима је развијо стратиграфију народног стваралаштва и проучавао је у њеном даљем континуитету развоја³⁶⁾. С друге стране обухваћено је наше народно стваралаштво у целини у свом етапном и континуираном развоју.

Једну од целина за себе чине песме посвећене другу Титу и Комунистичкој партији Југославије. Кроз песме се истиче опште-народни карактер друга Тита, као и борбена, ослободилачка и градитељска монолитност братства и јединства³⁷⁾. Посебна расправа указује на списе и студије у којима се пева о револуцији, Титу као симболу револуције, под чијим се руководством стварао и створио нови живот прожет братством и јединством³⁸⁾.

32 Народно стваралаштво, св. 29—32, Београд 1962.

33 Д. Недељковић, *Сунчава сестра и добар јунак*, Српски књижевни гласник XXV, Београд 1928.

34 Д. Недељковић, *Изабелина боја у нашој народној поезији*, Српски књижевни гласник, Београд 1931.

35 Д. Недељковић, *Развој наше етнопсихологије за последње две деценије*, Учитељ, бр. 3—4, Београд 1938, 191—192.

36 Д. Недељковић, *Разматрања на изворима старе македонске епике*, Зборник радова Етнографског института САНУ I, Београд 1950; Д. Недељковић, *Проблеми етнолошке методе...*, Зборник за народни живот и обичаје Јужних Славена, књ. 40, Загреб 1962.

37 Д. Недељковић, *Друг Тито у народној песми*, Зборник радова ЕИ САНУ, IV, Београд 1962.

38 Д. Недељковић, *Народни песник о другу Титу*, Народно стваралаштво, св. 57—64, Београд 1976—1977.

Појединачне расправе и студије уследиле су после низа посебних радова који су садржали аналитички пресек. Овде се за илустрацију такође могу поменути само неки радови, настали у релативно дугим временским раздобљима. Д. Недељковић је, још 1950. године, у *Књижевним новинама* указао на методе анкетног пресека који је дао богату жетву³⁹⁾. Нови пресек и заснивање студија ове врсте изложен је потом 1959. године на Бледу⁴⁰⁾. Једну фазу у овоме сигурно чине проблеми о народном стваралаштву у радовима насталим током 1960. године⁴¹⁾. У овим радовима, као и другим сличне врсте, професор Недељковић је уочио одговарајуће законитости и сврстао их у десет категорија. Реч је о трансформацији традиционалне песме у револуционарну, преобравожавању митске заменом стиха, о усаглашавању њеног садржаја с друштвено историјским развојем рата, револуције и социјалистичке изградње, настајању песама хроника, антитужбалиша и других родова поезије⁴²⁾. Посебна пажња обраћена је динамичкој структури фолклора, фолклору отпора, хајдучкој песми која се утапа у народну револуцију и слично, све до употпуњавања слике вишеизворног размножавања и кретања једног мотива као што је *Крајишки смо млади партизани* или *Болна лежи омладинка Мара* и друге. У свему овоме утврђене су етапе и критеријуми узајамног деловања нераздвојно колективног и индивидуалног „у самом процесу конкретно узетог развитка“⁴³⁾. Типичан пример континуитета, ослободилачког и борбеног хуманизма општег и посебног, праћен је у Вуковој културној револуцији у мотивима од Косовке девојке до видарица на Сутјесци.

Уочљиви су огледи и студије које је професор Недељковић објавио о неким општим и специфичним појавама и проблемима револуционарног развитка народног стваралаштва код нас и у свету, што се изражава у стварању новог човештва и односа према њему. Све ово имало је за циљ „да укаже на неопходност целовитијег етнолошког сагледавања облика и законитости, специфичности и оригиналности развитка и преображаја самог живота усменог народног стваралаштва... сила жењем у процесе, облике, законитости, етапе, садржаје и критеријуме стваралачког деловања... пре свега најтипичнијих и највиших остварења увек живог усменог и непосредног народног стваралаштва“⁴⁴⁾. На сличан начин говори се о неким естетичким законитостима фолклора, младој авангарди и другим садржајима „свеколиког народног стваралаштва“.

39 Д. Недељковић, *Наше народно певање данас*, Књижевне новине, бр. 14, од 4. IV 1950, Београд.

40 Д. Недељковић, *Народно стваралаштво у периоду народне револуције, ослободилачког рата и изградње социјализма Југославије*, Рад VI конгреса Савеза фолклориста Југославије на Бледу 1959, Лубљана 1960.

41 Зборник радова Етнографског института САНУ, III, Београд 1960.

42 Зборник радова Етнографског института САНУ, III, Београд 1960.

43 Народно стваралаштво, св. 29—32, Београд 1969, 414—415.

44 Народно стваралаштво, св. 29—32, Београд 1969, 416.

Неколико нових конкретних примера најбоље ће осветлiti допринос Д. Недељковића развоју фолклористике као науке и етнолошких наука у целини. У том погледу посебну важност имају расправе, студије и огледи саопштени на конгресима Савеза фолклориста Југославије. Још 1959. године Д. Недељковић истиче најкоренитију обнову и најцеловитији препород народног стваралаштва⁴⁵⁾. У његовом видном пољу су такође *Проблеми развитика садржаја и облика савременог народног стваралаштва* (Цеље 1965.). Овде Недељковић, између осталог, указује на епске песме хронике, нове облике лирике, тужбалице, антитужбалице и „врабац“ као облик нове друштвене критике и самокритике⁴⁶⁾.

Нов ступањ у развоју савременог народног стваралаштва Д. Недељковић види у појави антитужбалице. То је посебан начин живљења у крајевима где је тужбалица раније била уобичајена појава, као у Херцеговини, Западној Србији, Црној Гори и неким другим крајевима⁴⁷⁾. Значајна законита појава савременог народног певања су двостихови који се развијају и спајају у нове опште и посебне целине⁴⁸⁾.

У студији о *Првој, Другој и Трећој етапи „прелажења колективног у индивидуално и обратно“* Д. Недељковић уочава и износи неколико битних критеријума. У првој етапи, на пример, песме остају и групне и локалне, али кроз то постају и општеју гословенске. Даље преко једне Бопићеве и сличних песама, професор Недељковић утврђује како се врши сам процес прелажења индивидуалног у колективно и обратно. Наиме, песник усваја мелос, десетерац и народни изражajни облик. На сличан начин и сам народ врши актуализацију, даје нов садржај и коренит препород⁴⁹⁾. У другој етапи прелажења индивидуалног у колективно и обратно, колективног у индивидуално, колективно одбације слабости индивидуалног и допуњује општу идеју. Народ често налази, како уочава проф. Недељковић, адекватнији израз од појединца. На тај начин „спиралним кружењем“ од индивидуалног према колективном и обратно богати се садржај колективног у коме је детаљ, тачност, незаobilазна појава⁵⁰⁾. У трећој етапи Д. Недељковић уочава укриштање линије старе традиције певања широких народних маса сеоске сиротиње са линијом певања млађе традиције градске радничке класе и радничког покрета. И у овој фази стваралаштва двостихови су кључни, а остварења су до-

45 Рад VI конгреса Савеза фолклориста Југославије на Бледу 1959, Љубљана 1960.

46 Рад XII конгреса Савеза фолклориста Југославије у Цељу 1965, Љубљана 1968.

47 Рад IX конгреса Савеза фолклориста Југославије у Мостару и Требињу 1962, Сарајево 1963.

48 Д. Недељковић, *Друштвено историјска условљеност и законитост новости у херцеговачком народном певању данашње прелазне епохе*, Рад IX конгреса Савеза фолклориста Југославије у Мостару и Требињу 1962, Сарајево 1963.

49 Народно стваралаштво, св. 2, Београд 1962.

50 Народно стваралаштво, св. 3—4, Београд 1962.

стигла такву висину, тачност и чистоту која је, како каже Д. Недељковић, окренута укидању сваког поробљивачког црнила. Аутор песама из којих у десетерицу зраче идејни и ликовни рефлекси, попут оног знамења револуције: *Смрт фашизму — Слобода народу*, поклич којим се завршава већина песама ове етапе, и даље остаје општенародни и анониман.⁵¹⁾

Запажен допринос Д. Недељковић је дао проучавању радничког фолклора у коме уочава динамичност и препород у погледу ослободилачке борбености и новог хуманизма. Свака револуција је по свом садржају динамична, па се то одражава за одговарајућу епоху и у народном певању. Упоребујући у том погледу певање о српској револуцији 1804—1815. и народноослободилачкој борби 1941—1945., Недељковић налази одређене аналогије и извлачи закључке који прате целовитост динамичке структуре. Наиме, наставља се хајдучки циклус, продужава Вишњићевска песма буне, шири се предреволуционарна песма радничког покрета, ничу у колу нови двостихови и вишестихови који са својом украсном формом прерастају у баладе критичког садржаја надахнутог социјалистичким хуманизмом⁵²⁾.

Неким законитостима уоченим у развоју радничког фолклора Недељковић је потражио дубље основе. У раду *Проблеми развитка данашњег радничког фолклора* — још 1964. године, Д. Недељковић је изнео пет противуречних гледишта о овој врсти поезије. Утврђујући и анализирајући ове теорије Д. Недељковић истиче: једни су видели зачетке фолклора у професионализму (феудална теорија); Други су фолклор сматрали производом села (сељачка теорија) па због тога нема наводно радничких песама; Трећи су сматрали настанак песама радом и уз рад (радна теорија) још од првобитне заједнице наовамо; Четврти су видели извор радничкој песми у одумирању сеоске поезије (пролетерска теорија); Најзад, пета категорија је она која види рађање фолклора још у најранијем развитку друштва и у његовом континуитету до данас. Реч је о масовном певању на збору, у колу, о перманентном прожимању традиције с новом визијом живота⁵³⁾. Овај континуитет и међусобно прожимање певања села и града добило је потврду и у освртима друге врсте⁵⁴⁾.

Недељковићев рад на фолклористици се овим ни издалека не испрљује. Он уме да одабере проблем, детаљ, да уочи његов

51 Народно стваралаштво, св. 5, Београд 1963.

52 Д. Недељковић, *Динамичка структура препорода савременог народног стваралаштва народа Југославије са нарочитим обзиром на улогу и значај радничког фолклора*, Народно стваралаштво, св. 7, Београд 1963.

53 Народно стваралаштво, св. 12, Београд 1964.

54 Д. Недељковић, *Млада авангарда о ренесансу фолклора у предвечерје наше револуције*, Народно стваралаштво, св. 13—14, Београд 1965; Д. Недељковић, *Одарац свесног социјалистичког процеса ослобођења „робова рада“ и стапања „села и града“ у народној песми устанка 1941 и 1943.*, Зборник радова Етнографског института САНУ, IV, Београд 1962.

значај, да окупи чињенице и да све то повеже у одговарајућу целину. Он, на пример, увиђа *Полигенетски карактер стваралачког преображаја народних песама револуције*⁵⁵), као и неке битне естетске законитости развитка народног стваралаштва у крилу закона друштвеног развоја⁵⁶). На овој основи супротставља се вулгарно социологистичком и модернистичко футуристичком оптрећењу самом непосредном анализом нашег песничког народног израза⁵⁷. С тог становишта Д. Недељковић анализира народно стваралаштво у условима развитка савременог друштва⁵⁸), где се супротставља фолклороманији, коју треба, како сматра, критички пратити и у то укључити праву научну методу.

Развој нашег народног стваралаштва, као што се види, једна је од основних поставки у Недељковићевом проучавању фолклористике. У његовим радовима о овој проблематици често се сусрећу поређења традиционалног и савременог народног стваралаштва. Али, увек су то нове теме и нови проблеми. На основу анкетног пресека запажају се појаве у простору а уздушним пресеком прати се друштвено историјски развој такође од праисторије све до народнослободилачке борбе. На тај начин даје се онтогенетска димензија развоја нашег народног стваралаштва⁵⁹). У раду *Неки нови методолошки проблеми фолклористике* расправља се о односу и интеграцији етнографије, етнологије и фолклористике, које, по Д. Недељковићу, представљају интегралну целину, јер су за научне анализе битне све димензије⁶⁰) народног стваралаштва као духовног мењања друштва, човека и света.

У свакој појави у народном стваралаштву Д. Недељковић налази одговарајућу законитост, која поред специфичног има и опште обележје. Леп пример за то је рад *Законита напредност савремене наше народне песме* где се ово илуструје примером из забаченог златиборског села Увца⁶¹). Чак и онда када је реч о у наслову скромном „*прилогу проучавања законитости развитка...*“ Д. Недељковић обrazлаже проблем, методу и прећени пут, динамичку структуру и изводи законитости које се јављају у певању сваке епохе као и свих у целовитом оквиру⁶²). Најзад, он увиђа *Међународно и општенародно у развоју народног ства-*

55 Народно стваралаштво, св. 37 и 38, Београд 1971.

56 Рад VII конгреса Савеза фолклориста Југославије у Охриду 1960., Охрид 1964.

57 Рад VII конгреса Савеза фолклориста Југославије у Охриду 1960., Охрид 1964.

58 Рад XIII конгреса Савеза фолклориста Југославије у Дојрану 1966., Скопје 1968.

59 Рад XV конгреса Савеза фолклориста Југославије у Јајцу 1968., Сарајево 1971.

60 Рад XV конгреса Савеза фолклориста Југославије у Јајцу 1968., Сарајево 1971.

61 Народно стваралаштво, св. 6, Београд 1963.

62 Зборник радова Етнографског института САНУ, III, Београд 1960.

ралаштва налазећи дијалектичко јединство целог у обухватном процесу нашег народног певања⁶³).

Неколико Недељковићевих расправа о Вуку Караџићу јасно показује да Вук није био само скушњач и реформатор, каквим га је сматрала грађанска наука, већ творац новог доба, носилац мисли целог народа⁶⁴). У раду *Вук Караџић фолклористика и данашњи развигак „Косовке девојке“*⁶⁵) износи се потпуно ново тумачење овог често разматраног лица наше класичне народне песме. Захваљујући особини (детаљу) „гиздавости“, Д. Недељковић прати развојне варијанте све до видарица на Сутјесци, које по својим својствима не уступају класичној „Косовки девојци“, већ се појављују, као и она, у новом хуманом светлу⁶⁶). У једном другом случају Д. Недељковић тражи „улогу народне песме у Вуковој културној револуцији“, али исто тако „и методолошко разликовање рационалног, револуционарног језгра народне уметности и културе“⁶⁷). Уз ово Недељковић указује на Вуков критички избор народног стваралаштва, значај који придаје стваралаштву „средовечних људи“ у условима кубне задруге, ослободилачкој борби у херојству Старца Вујадина и Буни на дахије као изразу општенародног покрета за слободу⁶⁸). Најзад, Недељковић износи Вуково схватање научне истине, науке и народне поезије⁶⁹).

Професор Д. Недељковић је дужну пажњу посветио, између, осталог, Његошу као гуслару и фолклористи, при чему нам је открио низ појединости о овом мислиоцу чији је живот био пројект и испуњен народним умовањем.⁷⁰).

У ослободилачком хуманизму Филипа Вишњића⁷¹) Недељковић је уочио „срце слободно“ (силници, раја, хајдучија), „покретачко“ („Свака мајка рада видјет сина“) и „срце милостиво“, односно хумано у односу према избављању раје из ропства.

Расправљајући о делу Тихомира Р. Борђевића, Недељковић је пре свега оценио значај „Караџића“ — часописа који је Борђевић основао и уређивао на прелому два века. Поред тога истакао је Борђевићев веома позитиван однос према фолклору и колективном раду у етнологији⁷²).

Из радова о појединим личностима и њиховом односу према народном стваралаштву, може се издвојити *Рацинова анти-*

63 Рад XX конгреса Савеза фолклориста Југославије у Новом Саду 1973., Београд 1978.

64 Д. Недељковић, *Вук фолклорист у културној револуцији нашег доба, Народно стваралаштво*, св. 9—10, Београд 1964.

65 Гласник Етнографског института САНУ, XI—XV, Београд 1969.

66 Гласник Етнографског института САНУ, XI—XV, Београд 1969.

67 Гласник Етнографског института САНУ, I, Београд 1952.

68 Рад XI конгреса Савеза фолклориста Југославије у Новом Винодолском 1964., Загреб 1964.

69 Народно стваралаштво, св. 49—52, Београд 1974.

70 Народно стваралаштво, св. 8, Београд 1963.

71 Народно стваралаштво, св. 22—24, Београд 1967.

72 Народно стваралаштво, св. 28, Београд 1968.

тужбалица, коју је, као и поруку мртвог хероја, Рачин напао — како тврди Недељковић — у песмама балканских народа⁷³⁾ на једној, и Ленинов однос према народним умотворинама, који је увек био позитиван, на другој страни⁷⁴⁾). Следи такође дубоко смишено анализа монодраме одбране Сократове и мемоара Проте Матеје⁷⁵⁾.

Али, Недељковићеву пажњу не привлаче само позната имена. С истим студијским жаром он пише о гусларима ствараоцима, људима из народа. Таква је, на пример, анализа личности и смртне поруке народног песника револуције Милутина Вуковића, сељака и радника-тифтара из Пиве. У овој поруци, етичкој и дубоко смишеној, реч је о беди и немаштини у прошлости, животу садашњем, слози и љубави, поштовању и чувању стеченог, а изнад свега чувању братства и јединства као трајне залоге будућег живота⁷⁶⁾.

Фолклор, социјализам и мир, својеврсна је порука, где се, преко фолклорних група, кроз забаву, игру, музику и песму успоставља мост пријатељства с људима, народима и човечанством у целини⁷⁷⁾.

Имајући у виду напред речено, онда је лакше схватљиво што су се из Недељковићевог пера појавиле бројне синтезе, посебне студије, монографије и књиге, као што су, на пример: *Вук и народно стваралаштво у културној револуцији нашеј доба* (Београд 1975.); *Свет, човек и човечност* (Београд 1976). Естетика I—III и бројне друге из етнологије и фолклористике.

III. Поглед у будућност

На основу ових крајње летимичних и уопштених излагања ипак се може видети да је проф. Др Душан Недељковић у своме времену покренуо, решавао, решио или дао свој запажен прилог низу значајних научних питања из народног живота и његовог свеукупног стваралаштва. Тиме је етнолошку науку задужио вишеструко а Етнографски институт САНУ посебно. Затворио је круг истраживања о мотиву „Смрт Омера и Мериме”, Косовки девојци, Видарицама на Сутјесци, поруци мртвог хероја, динамичној структури нашеј народног стваралаштва и низу других проблема традиционалног и савременог народног певања нашеј прелазног доба. Многа од ових питања тематски се продубљују и проширују, служеће као полазишта или готова решења у сагле-

73) Народно стваралаштво, св. 44—45, Београд 1972.

74) Народно стваралаштво, св. 35—36, Београд 1970.

75) Народно стваралаштво, св. 66—68, Београд 1978.

76) Народно стваралаштво, св. 53—56, Београд 1975.

77) Рад VIII. конгреса Савеза фолклориста Југославије у Титовом Ужицу 1961, Београд 1961.

давању одговарајуће научне проблематике. Али, многа од њих изазов су, путоказ за даља научна стремљења, како у анкетном пресеку народног певања 1949—1953., чији је иницијатор Недељковић био, тако и у погледу хватања у коштац са многим другим друштвено значајним научним проблемима савременог доба.

Једно од питања које у перспективи намеће Недељковићево дело сигурно је проучавање извора и порекла поједињих мотива, као што је то Недељковић учинио у Торбешкој варијанти или у разматрањима на изворима старе македонске епике. Недељковић је даље указао на значај проучавања у лимитрофним етничким групама. Студијама о македонским етничким групама придружиле су се расправе о заједници балканских и карпатских народа⁷⁸⁾, кордунашкој етничкој групи⁷⁹⁾, Црнотравској и Лесковачкој⁸⁰⁾, темишварској⁸¹⁾ и многим другим од Шаре до Прекомурја. Овим је Д. Недељковић отворио општи проблем методе етнологије и фолклористике лимитрофних области и етничких група у целини и у појединостима⁸²⁾). Према томе задатак етнологије је да овај посао настави и прошири на сличне људске групе и заједнице проматрајући их, као што је чинио Недељковић, у њиховом друштвено-историјском развоју. Међу питањима која се овде намећу свакако су и она која Д. Недељковић извлачи као битна, а то су: проблем услова образовања неке групе, проблем етногенезе (облик, структура, функција), развитак друштвених и људских односа, проблем асимилације, интеграције, иновација, диференцијације у народном, међународном, групном и појединачном. Разуме се и овде се мора водити рачуна не само о просторној већ исто тако и о временској и друштвено историјској компоненти⁸³⁾). Уосталом, Д. Недељковић је то показао и примером проматрајући народно стваралаштво Косова и Метохије⁸⁴⁾, односно *Заједнице етничких група и народа у народном стваралаштву*⁸⁵⁾, као и темом *Међународно и општенародно у развоју народног стваралаштва*⁸⁶⁾ у Војводини.

78 Народно стваралаштво, св. 47—48, Београд 1973.

79 Гласник Етнографског института САНУ, XIX—XX, Београд 1973.

80 Српски етнографски зборник LXXXIX, Треће одељење, књ. 2, Београд 1967.

81 Зборник радова Етнографског института САНУ, V, Београд 1971.

82 Д. Недељковић, *Општи проблеми и методе етнологије и фолклористике лимитрофних етничких група*, Рад XVIII конгреса Савеза фолклориста Југославије у Бовцу 1971., Бовец 1971.

83 Рад XVIII конгреса Савеза фолклориста Југославије у Бовцу 1971, Бовец 1971.

84 Рад XIV конгреса Савеза фолклориста Југославије у Призрену 1967, Београд 1974.

85 Рад XIX конгреса Савеза фолклориста Југославије у Крушеву 1972, Скопје 1977.

86 Рад XX конгреса Савеза фолклориста Југославије у Новом Саду 1973., Београд 1979.

Но, ово је само један део поруке из Недељковићевог богатог етнолошкој фолклористичког опуса. Он је такође отворио перспективу проучавања преображаја градских и приградских средина, на примеру града Призрена, Колубарског басена, Титовог Ужица и других. За све ове послове припремио је и око њих окупнио, васпитавајући их уз рад, завидан колектив сарадника који већ жању шире повољно оцењене научне плодове.

IV. Реч на крају

Дело академика Д. Недељковића у појму народно стваралаштво интегрише низ специфичних дисциплина без којих се човек, његов живот и свет не могу данас успешно проучавати. Због тога, да би се овај замашан посао обавио, неопходан је *колективни, самоуправни, слободни рад*, који Недељковић никада није био стран, већ обрнуто — подстrek за нова замашна прегнућа. Такав приступ проф. Недељковић је увек имао и у раду Етнографског института САНУ и на свим другим пословима у области етнологије и других наука којима се такође успешно и плодотворно бави.

Живећи у једном бурном, динамичном и револуционарном времену, Д. Недељковић је то време носио у себи, успевао да прати његов ток, често да буде испред њега, уочава законитости његовог развоја у будућности и тако превазилази све тешкоће којима је стаза научника—револуционара неминовно испуњена. На том путу он је коренитим стваралачким радом савладавао тешкоће и незауставиво корачао према врху научне лествице. Уосталом, о томе најбоље сведоче његове књиге, студије, расправе, огледи и други облици научне делатности, о којима је овде било речи, а многе су остале чак и изван овог скромног приказа.

Његова животна стаза, плодно научно стваралаштво, друштвена ангажованост и револуционарна опредељеност, све је то веома добро познато како у нашој земљи тако и у међународним оквирима. Плод је то неуморног рада прожетог „борбом непрестаном”, за, како често стоји у насловима његових расправа, за „марксистичку науку”, „превазилажење”, „дијалектику на делу”, „за социјализам”, за „народно стваралаштво уопште и у културној револуцији нашећ доба”, за „свет, човека и човечност”. Једном речју, кроз осам деценија живота, односно шест деценија стваралаштва, Недељковић је упознао науку, покретао и решавао многе проблеме, будио и буди стваралаштво код других, подизао и подиже научни подмладак, деловао и делује стваралачки у најширем смислу речи. Истина, због тога су му чињене велике неправде. Али, све је он то радом сточички пребродио и превазишао, као прави револуционар и научник.

Зборник радова који Етнографски институт Српске академије наука и уметности *ПОСВЕЋУЈЕ* академику Др Душану Не-

XXVIII

дeљковићу, треба схватити само као скромно уздарје прегаоцу који је етнологију и овај Институт вишеструко задужио. Научна бразда коју је дубоко заорao, само ће временом још више добијати у свом значају, пошто је њом спојио две епохе, јер његово научно дело, како то лепо доста давно записа J. Ердељановић, чини „ВЕОМА ВАЖАН ПРИЛОГ” у науци.

Др Петар Влаховић

L'ACTIVITE DE L'ACADEMICIEN DR. DUŠAN NEDELJKOVIC
DANS LA DOMAINE ETHNOLOGIQUE ET FOLKLORIQUE

A l'occasion de son 80-e anniversaire de la vie et
60-e anniversaire de l'activité scientifique

L'Institut Ethnographique de l'Académie Serbe des Sciences et des Beaux-Arts a eu beaucoup de raisons d'avoir dédié ce Recueil à l'académicien dr. Dušan Nedeljković, professeur de l'Université. Nous ne citerons ici que les plus importantes raisons, car même une monographie très minutieusement composée sur la vie et l'activité de dr. D. Nedeljković ne pourrait renfermer toutes les données sur sa grande contribution aux sciences sociales et, par conséquent, aussi à l'ethnologie et au folklore.

Déjà en 1931 l'académicien Nedeljković avait édité à Skopje „Prilozi za filozofiju i etnopsihologiju”. Pendant la Seconde guerre mondiale, dans la ville libre de Užice, il avait édité les journaux „Vesti” et „Borba”, ainsi que des éditions spéciales. Après la libération il fut rédacteur de plusieurs publications ethnologiques, publiées par l'Académie Serbe des Sciences et des Beaux-Arts dans les derniers trente ans, comme en sont par exemple „Srpski etnografski zbornik”, „Glasnik Etnografskog instituta”, „Zbornik radova Etnografskog instituta”, „Posebna izdanja” — tous de l'Institut Ethnographique et de l'Académie Serbe des Sciences et des Beaux-Arts; les publications de la Section des Sciences Sociales de l'Académie Serbe des Sciences et des Beaux-Arts, ainsi que les autres publications temporaires de différentes réunions scientifiques qu'il avait organisées. Le volume de toutes ces publications est énorme. Il avait exigé de lui un travail épuisant auprès de son activité dans l'Académie, dans l'Institut et dans l'Union des Sociétés Folkloriques de Yougoslavie (Narodno stvaralaštvo-Folklore); Recueils des congrès des folkloristes yougoslaves) etc. Cependant, ce n'est qu'une partie de son activité ethnologique et folklorique.

L'Institut Ethnographique doit beaucoup à l'académicien D. Nedeljković, car il fut l'un de ses créateurs en 1947. Plus tard il y créa le Comité ethnographique. Il fut aussi membre du Comité inter-académique auprès du Conseil des Académies des Sciences et des Beaux-Arts de Yougoslavie. Il fut aussi membre dans de nombreuses organisations ethnologiques internationales.

Déjà en 1967 la regrettée Ljubica Janković avait souligné que „dans l’Institut Ethnographique de l’Académie Serbe des Sciences et des Beaux-Arts le travail volontaire et assidu du professeur Nedeljković ne fut qu’une partie de son énorme activité et élan incroyable qui pourraient remplir l’activité modeste d’un individu médiocre. L’académicien D. Nedeljković avait tracé une nouvelle voie dans l’étude du folklore yougoslave. De même, il eut de grands mérites pour l’introduction de la pensée socialiste chez nous”.

Vivant dans un temps tumultueux, dynamique et révolutionnaire, D. Nedeljković lui appartenait profondément. Non seulement qu’il poursuivait son cours, mais il allait aussi au-devant. Il avait remarqué des conformités aux lois qui régissaient des événements futures, de manière qu’il sut dépasser toutes les difficultés-chooses connues par tous les vrais savants. En surmontant toutes ces difficultés il atteignit le sommet de la science. Ce n’est pas une constatation non-documentée, mais au contraire, ce sont ses livres, ses études, ses traités, ses ouvrages, ses discours etc. qui en témoignent.

La recherche scientifique fut la tâche et le but de sa vie, elle fut tout son engagement social et révolutionnaire, ce qui est bien connu non seulement en Yougoslavie mais aussi à l’étranger. Son activité fut toujours imprégnée d’une „lutte constante” pour la „doctrine marxiste”, pour le „dépassement”, pour la „dialectique sur place”, pour le „socialisme”, pour la „création populaire en général et la révolution culturelle dans notre temps”, pour „le monde, l’homme et l’humanité”. En bref, pendant ses 80 ans de la vie et 60 ans de l’activité scientifique, D. Nedeljković avait pénétré dans le suc de la science, avait soulevé et résolu beaucoup de problèmes, avait réveillé l’intérêt scientifique chez ses collaborateurs etc. Bien sûr qu’il eut aussi de moments pénibles à cause des injustices. Mais il savait les surmonter comme un vrai révolutionnaire et un grand savant.

Le Recueil dédié à l’académicien dr. Dušan Nedeljković de la part de l’Institut Ethnographique n’est qu’une contribution modeste à l’homme et au savant qui avait beaucoup obligé la science ethnologique et cet Institut. Le sillon qu’il avait creusé deviendrait chaque jour de plus en plus profond, car il unissait les deux époques. Nous sommes d’accord avec J. Erdeljanović qui avait une fois écrit, que l’œuvre scientifique de l’académicien D. Nedeljković était une „grande contribution” à la science.

I. МОНОГРАФИЈЕ

ЕТНОГРАФСКИ ИНСТИТУТ
СРПСКЕ АКАДЕМИЈЕ НАУКА И УМЕТНОСТИ

Душан БАНДИЋ

НЕКЕ НОВИЈЕ ПРОМЕНЕ
У ЖИВОТУ И КУЛТУРИ
СТАНОВНИШТВА ОКОЛИНЕ
БЕОГРАДА

БЕОГРАД
1979.

Штампано уз финансијско учешће Самоуправне интересне заједнице
науке Србије

ЕТНОГРАФСКИ ИНСТИТУТ
СРПСКЕ АКАДЕМИЈЕ НАУКА И УМЕТНОСТИ

Душан БАНДИЋ

НЕКЕ НОВИЈЕ ПРОМЕНЕ
У ЖИВОТУ И КУЛТУРИ
СТАНОВНИШТВА ОКОЛИНЕ
БЕОГРАДА

(Период од краја XIX века до 1970. године)

УРЕДНИК

Др Петар Влаховић, проф. Универзитета, директор Етнографског
института САНУ

РЕДАКЦИОНИ ОДБОР

Др Видосава Стојанчевић, Др Миљана Радовановић, Др Милка Јовановић
Др Десанка Николић Др Петар Влаховић и Mr Ласта Ваповић
(секретар Редакције)

Примљено за штампу на седници Научног већа Института 12. XII 1978. год.
(Из Зборника радова ЕИ САНУ, кн. IX)

БЕОГРАД, 1979.

Лектор: Аенесава Жунаћ

Издаје: Етнографски институт Српске академије наука и уметности
Тираж: 1000 примерака

Штампа: ООУР штампарија „Слободан Јовић”, Београд, Стојана Протића 52

Штампано уз финансијско учешће Самоуправне интересне заједнице науке Србије.

На основу мишљења Републичког секретаријата за културу СР Србије, бр. 413-58/74-02 од 25. I. 1979. ова књига ослобођена је плаћања посебног Републичког пореза на промет производа и услуга у промету.

САДРЖАЈ

ПРЕДГОВОР	
УВОД	9
Први део	
СТАНОВНИШТВО	14
I. КРЕТАЊЕ СТАНОВНИШТВА	14
а. Имиграције (досељавања) становништва	14
б. Емиграције (одсељавања) становништва	26
в. Кретање унутар испитивање области	27
II. СТРУКТУРА СТАНОВНИШТВА	28
а. Економска структура становништва	28
б. Етничка структура становништва	30
в. Биолошка структура становништва	35
Аруги део	
ПРИВРЕДА	36
I. НЕПОЉОПРИВРЕДНЕ ДЕЛАТНОСТИ	36
II. ПОЉОПРИВРЕДА	42
а. Производне снаге у пољопривредној производњи	42
б. Начин пољопривредне производње	50
в. Структура пољопривредних производа	54
г. Коришћење (потропња) пољопривредних производа	61
Трећи део	
НАСЕЉА	64
I. ВЕЛИЧИНА НАСЕЉА	64
II. ТИП НАСЕЉА	70
III. ИЗГЛЕД НАСЕЉА	72
IV. ПОВЕЗАНОСТ НАСЕЉА СА БЕОГРАДОМ	75
Четврти део	
КУБА И КУБИШТЕ	79
I. КУБА	79
а. Грађење куће	79
б. Тип куће	81
в. Распоред и коришћење просторија у кући	84
г. Покућство	86

ПРЕДГОВОР

Проучавање промена у народном животу до којих долази у савременим условима један је од трајних задатака Етнографског инситута Српске академије наука и уметности. Истраживања се врше у разним деловима Србије, па и у околини Београда. Рад ове врсте олакшан је уколико је нека област својевремено проучена. Самим тим створена је полазна основа за одговарајућа научна поређења.

Околина Београда испитана је антропogeографски самим крајем XIX века. Резултати тих проучавања објављени су 1903. године (*P. Николић, Околина Београда, Српски етнографски зборник, књ. V, Насеља, књ. 2, Београд 1903.*). Од тог времена до наших дана одвијале су се и у овом простору веома значајне привредне, културне и друштвене промене. Уосталом, то најбоље показује рад Душана Бандића, за који је Етнографски институт својевремено дао побуду, али га из материјалних разлога до данас није могао објавити, иако је расправа знатно раније написана.

Душан Бандић је у овом раду, за који је грађу сабрао и обрадио је још пре десет година, пошао, као што се то у науци и чини, од познатог ка непознатом. Указао је на све важније промене које су се десиле у народном животу на овом простору у протеклих седам деценија XX века. Промене у народном животу су, уосталом као и сам живот, непрекидан и трајан процес. Оне у околини Београда, као и на другим странама, трају и по завршетку ових истраживања. Неке су већ данас, после једне деценије која је протекла од времена испитивања, знатно видиљивије и много дубље. Али, то ни најмање не умањује значај Бандићевог рада који се овде објављује под насловом *Неке новије промене у животу и култури становништва Околине Београда*. Напротив. Што нас време буде више удаљавало овај рад ће само добијати у својој научно стручној и историјској димензији, јер се начином обраде и тематиком уклапа у шире истраживачке планове Етнографског института Српска академија наука и уметности.

септембра 1979. године

Уредник
Др Петар Влаховић

Deutsche Post AG
Postamt 1000 Berlin 10
Telefon 030/20 00 00 00

Deutsche Post AG
Postamt 1000 Berlin 10
Telefon 030/20 00 00 00

Deutsche Post AG
Postamt 1000 Berlin 10
Telefon 030/20 00 00 00

Postamt 1000 Berlin 10

Telefon 030/20 00 00 00

УВОД

Као што је то у наслову истакнуто, предмет ове монографије¹ су новије промене и процеси у животу и култури становника насеља, која се налазе у околини Београда. Наравно, овакво одређење предмета истраживања сувише је уопштено. Стога се прецизније утврђивање његових временских, просторних и садржајних оквира већ на самом почетку излагања намеће као неопходно.

Није, на пример, тешко уочити да је значење израза „новије промене“ недовољно одређено. Поменутим изразом није омеђен период на који се односе наша истраживања. Подручје околине нашег главног града од увек је било изложено најразличијим утицајима. Промене у животу и култури његовог становништва у правилу су биле уочљивије и интензивније него у суседним областима. Међутим, тек у последњих стотинак година, почев од последњих деценија XIX века, са развојем капиталистичких, затим и социјалистичких друштвених односа, у животу Београда и његове околине долази до револуционарног преокрета, до коренитих друштвених и културних трансформација.² Поставили смо себи задатак да праћење промена у овом подручју ограничимо на наведени период, дакле, на период од краја прошлог века до наших дана (1970).

Као просторни оквир наших истраживања поменута је околина Београда. У току испитиваног периода Београд се нагло развијао а његов гравитациони утицај стално растао. То је довело до непрекидног ширења територије коју бисмо могли оквалификовати као његову околину. Може се, према томе, закључити да је појам околине Београда променљив, самим тим и недовољно прецизан.

Очигледна је, међутим, потреба да се истраживање обави у оквирима једне одређене, непроменљиве територије, што значи територије која је у току целог испитиваног периода улазила у састав околине Београда. Како је област обухваћена овим пој-

1 Ова монографија је, уствари, приправнички рад. Израђена је у складу са програмом рада за усавршавање на радном месту асистента-приправника у Етнографском институту САНУ током 1969. и почетком 1970.

2 Упор. М. Лутовац, Преображавање насеља и привреде у околини Београда, Зборник радова Етнографског института 4, Београд, 1962, 150; М. Костић, Насеља у околини Београда, Зборник радова Географског института (Природно-математички факултет Универзитета у Београду), св. 9, Београд, 1962, 80.

мом била најмања почетком испитиваног периода (односно крајем прошлог века), определили смо се за праћење промена у тим суженим просторним границама.

Величина и границе околине Београда прецизно су одређене у антропогеографској монографији Р. Николића, која је објављена 1903. године³. Према истраживањима овог аутора, околина Београда је у то време заузимала простор ограничен са севера Савом и Дунавом, са истока Дунавом, са југа Шумадијом а са запада Шумадијом и Савом. Граница између околине Београда и Шумадије — почев од Дунава — ишла је развојем Бегаљичке Реке и Азапског Потока (Дубочаја) и настављала се развојем реке Раље с једне, и Бегаљичке, Болечке и Топчидерске Реке с друге стране, све до Парџанској Висе. Одатле се граница протезала развојима Марице, Барајевске и Баричке реке на једној, и Топчидерске, Железничке (Сремачке) и Остружничке Реке на другој страни, завршавајући се на обали Саве код виса Бурум⁴.

Ова област је, како истиче Р. Николић, антропогеографска али, исто тако, и историјска целина. Њеним границама обухваћено је 29 насеља: Бегаљица, Бели Поток, Болеч, Велики Мокри Луг, Велико Село, Винча, Вишњица, Врчин, Гроцка, Жарково, Железник, Заклопача, Зуце, Јајинци, Калуђерица, Кнежевац, Кумодраж, Лештане, Мали Мокри Луг, Миријево, Остружница, Пиносава, Раковица, Ресник, Рипањ, Ритопек, Рушањ, Сланци и Сремчица.

Предмет наше монографије — промене у животу и култури једне популације — представља изузетно широко тематско подручје. Разматрање ове тематике у целини (посебно у тако широким временским и просторним оквирима) захтевало би много опсежнију расправу него што је ова. Стога се намеће потреба за знатно ужом проблемском оријентацијом. Ограничичемо се на истраживање оних области живота и културе, чије се трансформације могу пратити на основу обимне и поуздане факографије.

Основну тешкоћу у том погледу представља недостатак података који се односе на почетак испитиваног периода. Ослањајући се на литературу, која нам је била доступна, посебно на монографију Р. Николића, стекли смо потпунију представу о становништву, привреди, насељима и стаништима из тог времена. Стога ће истраживање динамике важнијих појава из оквира наведене проблематике бити основни садржај овога рада.

На основу досадашњег излагања могуће је прецизније одредити временске, просторне и тематске карактеристике истраживања. Пратићемо промене и процесе везане за

(1) период од краја прошлог века до наших дана (1970),

³ Р. Николић, Околина Београда, Српски етнографски зборник V, Београд, 1903, 905—906.

⁴ Ibidem.

(2) територију која је почетком тог периода фигурирала као околина Београда,

(3) становништво, привреду, насеља и станишта.

Приликом израде монографије користили смо три врсте извора: научну и стручну литературу, статистичке публикације и резултате сопствених емпиријских истраживања.

Већ је истакнуто да су појаве, које овде разматрамо, и раније привлачиле пажњу истраживача. Да бисмо добили јаснију слику о досадашњим проучавањима, даћемо табеларни преглед прилога који су нам послужили, не само као основни извор података, већ и као путоказ за решавање бројних питања (видети стр. 12).

Као што то показује овај преглед, у литератури је систематски обрађивана проблематика која, иначе, представља предмет наше монографије¹³. Истраживањима су обухваћена сва насеља на територији окoline Београда. Међутим ако се имају у виду општи карактер и циљеви овог рада, онда није тешко установити да поменути прилози — као извор сазнања — поседују ограничenu вредност. Ова наша констатација односи се, пре свега, на две чињенице:

(1) Најновији прилози објављени су у току 1962. године па је, према томе, период од 1962. до 1970. остао необраћен.

(2) Прилози, који су наведени у горњој табели, углавном су студије антропогеографског и демографског карактера. Природно је стога што је известан број појава значајних за етнолошка

5 А. В. Богић, Опис врачарског среза, Гласник Србског ученог друштва I/св. 19 (старога реда), Београд, 1866.

6 Р. Николић, Околина Београда (в. нап. 3).

7 Институт за архитектуру и урбанизам (групни рад), Срез Београд — претходна студија за регионални план југозападног дела среза (у рукопису), Београд, 1957.

8 М. Лутовац, Преображавање насеља и привреде у окolini Београда (в. нап. 2).

9 М. Лутовац, Притградска пољопривреда окoline Београда, Зборник радова Географског института „Јован Цвијић”, књ. 18, Београд, 1962.

10 С. Николић, М. Радовановић, Становништво Београда и окoline, Зборник радова Географског института (Природно-математички факултет Универзитета у Београду), књ. 9, Београд, 1962.

11 В. Бурић, Пољопривреда београдске окoline, Зборник радова Географског института (Природно-математички факултет Универзитета у Београду), књ. 9, Београд, 1962.

12 М. Костић, Насеља у окolini Београда (в. нап. 3).

13 Поред горе наведених, постоји и низ других радова који су нам корисно послужили при изради монографије. То се посебно односи на прилоге који се односе на ову проблематику у појединим насељима. На пример, Д. Зечевић, Неке антропогеографске карактеристике социјалистичког преображаваја села Железник у градско насеље, Зборник радова Етнографског института 3, Београд, 1960; Б. Којић, (сарадници Б. Симоновић, З. Петровић), Железник — студија архитектонских и руритичких елемената сеоског дела Железника и идејни предлози за њихово решење (у рукопису), Београд, 1957; А. Петровић, Раковица — социјално-здравствене и хигијенске прилике I, Београд 1935.

бр. аутор	дело	година издања	време	област	проблематика	општи карактер дела
1. Богићев		1866.	половина XIX века	тадашњи спрез. врач.	комплетна	грађа
2. Николин		1903.	крај XIX века	цела територија		антрополог. монографија
3. Институт за архитектуру		1957.	период ОА II св. р.	западни део	насеља кућа	урбанистичко-демографска студија
4. Аутовац I ^o		1962.	цео истит. период.	цела територија	насеља привреда	антрополог. студија
5. Аутовац II ^o		1962.	цео истит. период.	цела територија	популарни рад	антрополог. студија
6. Николић Радовановић		1962.	цео истит. период.	цела територија	становништво	демографска студија
7. Бурић		1962.	цео истит. период.	цела територија	популарни рад	демографска студија
8. Костић		1962.	цео истит. период.	цела територија	насеља	демографска студија

на територији околине Београда. Међутим, ако се имају у виду општи карактер и циљеви овог рада, онда није тешко установити разматрања (какво је великим делом и ово наше) остао изван оквира истраживања.

Статистичке податке прикупили смо једним делом из одговарајућих статистичких публикација (пре свега, Статистичких годишњака Београда и публикација Савезног завода за статистику), а другим делом из наведене литературе, посебно из демографских прилога (где су већ били анализирани и картографисани). И статистички материјал нам је пружио веома корисне, али и ограничene информације, како у погледу периода на који се односе (углавном је изостављен период од 1961. до 1970), тако и у погледу садржаја који обрађују (јер су везани за теме предвиђене уобичајеним рубрикама).

Емпириски материјал прикупљали смо у другој половини 1969. и првој половини 1970. године. Испитана је већина насеља у околини Београда, а корисна грађа је прикупљена и у неким местима, која се налазе у непосредној близини овог подручја (Умка, Велика Моштаница, Барајево¹⁴⁾). Служили смо се комбинованом техником опсервације, интервјуа и слободног разговора.

Настојали смо, природно, да прикупимо материјал којим би били обухваћени сви значајнији аспекти проучавање проблематике. Међутим, посебну пажњу посветили смо чињеницама које нису (или бар нису доволно) обраћене у литератури и статистичким публикацијама. На тај начин смо у извесној мери проширили и употребили постојећи фактографски фонд.

Комбиновањем података из наведених извора са закључцима и хипотезама претходних истраживача, покушали смо да створимо једну ширу основу за темељније проучавање поједињих питања из ове области. Стoga су наша истраживања искључиво усмерена на анализу суштинских, основних процеса у вези са становништвом, привредом, насељима и стаништима околине Београда. Наш приступ проучавању поменутих процеса прилагођен је овако постављеном задатку. Међутим, нећемо се овде упуштати у детаљнији опис методолошке концепције, јер се она може лако разумети из даљег излагања.

¹⁴ У раду смо у појединим случајевима користили и тај материјал, имајући у виду да се поменута насеља готово ни по чему не разликују од насеља унугар испитиване области.

Први део

СТАНОВНИШТВО

У овом поглављу су обраћене главне карактеристике кретања и структуре становништва у околини Београда у периоду од краја прошлог века до данас.

I. КРЕТАЊЕ СТАНОВНИШТВА

Под кретањем становништва подразумевамо имиграције (досељавања), емиграције (одсељавања) и кретања у оквиру граница испитиване области.

A. ИМИГРАЦИЈА (ДОСЕЉАВАЊЕ) СТАНОВНИШТВА

Кретање становништва у нашој земљи, у периоду од краја прошлог века до данас, могло би се, по свом карактеру, поделити у две главне фазе¹.

У првој фази, која је трајала до првог, делимично и до другог светског рата, становништво се кретало од виших и економски неразвијених крајева ка низним и плоднијим, од политички зависних и несигурних крајева ка слободним и сигурним.

У другој фази, која почиње делимично од првог, а у потпуности од другог светског рата, становништво се креће са села у правцу градова и приградских насеља, односно у правцу већих индустријских објеката (фабрика, рудника).

У обе фазе околина Београда била је изразито имиграционна област: у првој фази као део слободне српске државе и као област са већим површинама незаузетог плодног земљишта, у другој фази као ближа околина великог града.

Према томе, имиграције становништва у околину Београда у првој фази по свом карактеру битно се разликују од имиграција у другој фази. Имиграције извршене у првој фази (претежно до првог светског рата) условно смо назвали „агарним имиграцијама”, а оне извршене у другој фази (после првог светског рата) „приградским имиграцијама”.

¹ Мирко Р. Барјактаровић, *О најновијем кретању становништва у Србији*, Врањски гласник, књ. II за 1966, Врање 1966, стр. 307—308.

1. „Аграрне имиграције”

У периоду од половине прошлог века до почетка балканских ратова (од 1844. до 1910) забележен је снажан пораст броја становника у свим насељима у околини Београда. Највећи индекс пораста имао је Врчин (948,0), затим Рушањ (618,6), Кумодраж (581,6), Сремчица (544,1), Рипањ (500,6), Пиносава (459,4), Жарково (451,4), Бегаљица (439,7), Вишњица (410,0), Миријево (398,9), Мали Мокри Луг (395,3) итд.²

Нагло повећање броја становника у насељима у околини Београда јавило се као последица бројних досељавања у ову област током друге половине прошлог и почетком овог века.

Околина Београда је у то време, као имиграционија област, била веома погодна и у политичком и у привредном погледу: у политичком погледу зато што се налазила у саставу тадашње слободне српске државе, а у привредном погледу зато што су у атарима њених насеља постојале велике површине незаузетог плодног земљишта (ораница, шума, пашњака).

Становништво се сливало у околину Београда из разних крајева наше земље, гоњено најразноврснијим мотивима и узроцима. Према ономе што је утврђено у поменутој монографији Ристе Николића³, могу се издвојити три врсте узрока досељавања: економски, политички и лични.

Узроци економске природе, немаштина и глад, дотерали су у околину Београда велики број људи из пасивних крајева, у којима је становништво, услед великог наталитета, достигло „горњу границу етничке засићености при датим привредним условима”⁴. Између тих крајева и околине Београда формирале су се сталне миграционе струје.

Узроци политичке природе — недостатак слободе и лична несигурност — изазвали су бројна досељавања из области потресаних бурним историјским догађајима XIX века (нпр. први и други српски устанак, устанци у Босни и Херцеговини) и области које су биле под страном влашћу (нпр. турска власт у неким деловима Србије, аустријска „управа земальска” у Бони и Херцеговини).

Од личних узрока најчешће је спомињано бекство из страха од крвне освете, иначе веома распрострањене у неким крајевима.

² С. Николић и М. Радовановић, *Становништво Београда и околине*, стр. 14.

³ Р. Николић, *Околина Београда*, стр. 966.

⁴ М. Аутовац, *Миграције и колонизација у Југославији у прошлости и садашњости*, Гласник Етнографског института, књ. VII Београд 1958, стр. 13.

После доласка у околину Београда досељеници су се наставњивали на незаузетом земљишту (утрини). Било је случајева да су староседеоци пружали отпор том масовном досељавању. Међутим, власти су тај процес потпомагале још од почетка XIX века.⁵ Како су досељавања била веома бројна, подела утрина је морала бити извршена неколико пута.⁶ Ипак, крајем прошлог века већи део земљишта био је запоседнут, па Риста Николић констатује у својој монографији да је, уопштено речено, „заштено насељавање ове области, нарочито оног дела у непосредној близини Београда“⁷. У последњим годинама прошлог и првим годинама овог века досељавања у околину Београда су углавном појединачна (најчешће занатлије „из прека“ или печалбари који су се пријенили).

У току овог периода околина Београда привукла је становништво из разних крајева наше земље. На основи проучавања Ристе Николића, насеља у овој области су се, према пореклу становништва (крајем прошлог века), делила на три групе:

Прву групу сачињавала су села у којима је живело становништво пореклом из Шумадије или из јужних, југозападних и западних српских крајева (северозападна стara Србија са Косовом, Црна Гора, Херцеговина, Босна, Далмација, југозападни и западни крајеви данашње Србије). Овој групи су припадала следећа села: Ресник, Бели Поток, Кнежевац, Зуце, Рушањ, Остружница, Заклопача, Врчин, Кумодраж, Болеч и Бегаљица. Значајно је да су та села у етничком погледу (по пореклу становника) припадала Шумадији.

Другу групу су чинила села у којима је становништво било пореклом из источних и југоисточних српских крајева (источна Србија, југоисточна Србија, тадашњи новоослобођени крајеви, стара Србија до Косова) и Македоније. Овој групи припадала су углавном најмлађа села у околини Београда: Ђанишиће, Јајинце, Мали Мокри Луг, Велики Мокри Луг, Раковица и Вишњица.

Трећу групу сачињавала су села у којима је становништво по пореклу разнолико, из свих српских крајева. Осим већ поменутих области, у насељима треће групе било је и досељеника и из северних и северозападних српских области (Банат, Бачка, Славонија, Срем, Лика). У ову групу убрајала су се следећа села: Железник, Жарково, Велико Село, Ритопек, Миријево, Пиносава, Лештане, Калуђерица, Сремчица, Сланци и Винча.⁸

Према непотпуним подацима, однос старинаца и досељеника почетком овог века био је следећи:

5 Р. Николић, *Околина Београда*, стр. 955.

6 М. Аутовац, *Преображавање насеља и привреде у околини Београда*, стр. 150.

7 Р. Николић, *Околина Београда*, стр. 967.

8 *Ibidem*, стр. 956, 961—963.

Табела 1^e*Етничка структура у окolini Београда крајем XIX и почетком XX века*

а Старици	око 95 породица
б Досељеници	око 745 породица
б ¹ Досељеници из западних и југозападних крајева	око 275 породица
б ² Досељеници из источних и југоисточних крајева	око 235 породица
б ³ Досељеници из северних и северозападних крајева	око 160 породица
б ⁴ Досељеници непознатог порекла	око 75 породица

Према мишљењу Р. Николића, и старици у овој области водили су порекло из западних и југозападних српских крајева. То значи да је у то време у окolini Београда преовлађивало становништво динарског порекла. Но, како је било много досељеника и из других српских области, владало је велико етничко шаренило. Становништво разних насеља разликовало се међусобно по говору, ношњи, обичајима итд.¹⁰

2. „Приградске имиграције”

У периоду до првог светског рата, у већини насеља ове области није се осећао већи утицај града. Међутим, у периоду од првог светског рата до данас Београд се нагло развија. Он постаје управно-политичко, привредно и културно средиште наше земље¹¹. Стварају се услови за све снажније имиграције становништва, не само у Београд већ и у његову окolinу. Те имиграције су усмерене ка испитивању области зато што она представља зону под утицајем града. То су, дакле, имиграције „приградског типа”.

„Приградске имиграције”, према свом интензитету, могу се поделити на два основна периода:

- а) имиграције у периоду између два светска рата,
- б) имиграције у периоду после другог светског рата.

а) Имиграције у периоду између два светска рата

Овај период представља почетак имиграција „приградског типа” у окolini Београда. Свој пуни интензитет и свој пуни значај те имиграције достижу тек у периоду после другог светског рата, у условима изградње социјализма. Зато смо се определили да главну пажњу посветимо праћењу процеса у њиховом данашњем облику.¹² Мада период између два светска рата представља

9 *Ibidem*, str. 965—966.

10 *Ibidem*, стр. 967—972; А. Богић, *Опис врачарскога среза*, стр. 128—131.

11 М. Аутовац, *Преображавање насеља и привреде у окolini Београда*, стр. 151.

12 Определили смо се да пратимо овај процес у његовом потпуном, развијеном облику, јер само тако можемо уочити све његове најважније карактеристике.

почетну фазу имиграција „приградског типа” у околину Београда, прилив становништва био је прилично јак. Ово потврђују и статистички подаци:

Табела 2¹³

Индекс пораста становништва у насељима у околини Београда од 1921 до 1948.

1. Кнежевац	292,0	15. Велики Мокри Луг	134,0
2. Железник	221,1	16. Зуце	132,4
3. Жарково	202,7	17. Заклопача	129,7
4. Јајинци	178,9	18. Кумодраж	126,8
5. Раковица	154,3	19. Ружань	126,7
6. Остружница	153,9	20. Ритопек	122,8
7. Ресник	151,1	21. Сланци	122,0
8. Рипањ	149,1	22. Болеч	112,7
9. Бели Поток	147,7	23. Сремчица	109,7
10. Аештане	146,7	24. Велико Село	109,2
11. Врчин	144,0	25. Бегаљица	108,3
12 Калуђерица	143,7	26. Мали Мокри Луг	101,3
13. Миријево	137,0	27. Вишњица	97,6 ¹⁴
14. Пиносава	136,5		

Потребно је напоменути да највећи индекс пораста имају насеља у индустиријализованој београдској Посавини (Кнежевац, Железник, Жарково, Остружница) као и насеља у непосредној близини Београда (Јајинци, Раковица). То потврђује чињеницу да један део насеља ове области расте углавном под утицајем имиграција „приградског типа”.

б) *Имиграције у периоду после другог светског рата*

У овом периоду, у условима изградње социјализма, развој Београда, посебно развој његових управно-политичких, привредних, културно-просветних и других функција достиже неслучajan интензитет. Нагло се развијају и насеља у његовој околини. Осебја се потреба за радном снагом, нарочито у београдској индустрији. Широке могућности за запошљавање, самим тим и обезбеђивање сигурне егзистенције, привлаче у Београд велики број људи. Он стално расте. У 1948. има 328 979 становника, у 1953. години 393 351, у 1961. години 521 023¹⁴ а у 1970. години више од

13 С. Николић и М. Радовановић, *Становништво Београда и околине*, стр. 40—41. (За Гроцку у овој табели нема података а подаци за Винчу су грешком изостављени).

14 Ibidem, стр. 8.

милион становника. Овако нагао пораст становништва у знатној мери превазилази могућности изградње. Несташица станова у Београду присиљава велики део досељеника запослених у граду да се настани у насељима у његовој околини.

С друге стране, и сама насеља у околини Београда пружају све веће могућности за запошљавање. У том погледу нарочито је значајно подизање великих индустријских објеката, на пример у Железнику, Рипњу, Гроцкој итд.

Повољни услови које Београд и насеља у његовој околини пружају досељеном становништву представљају узрок масовних имиграција „приградског типа“. Интензитет тих имиграција приказан је у следећој табели:

Табела 3¹⁵

Број становника досељених у насеља у окolini Београда од 1946. до 1961.

Насеље	1946—1952.	1953—1957.	1958—1961.	Укупно
1. Железник	2 022	1 767	2 334	6 123
2. Жарково	517	1 374	2 151	4 042
3. Кнегевац	822	1 184	1 596	3 602
4. Мали Мокри Луг	286	738	2 005	3 029
5. Рибњак	523	1 019	1 318	2 860
6. Ресник	261	673	1 553	2 487
7. Миријево	123	390	1 200	1 713
8. Јајинци	128	343	1 137	1 608
9. Остружница	176	478	781	1 435
10. Беља Поток	213	330	684	1 227
11. Гроцка	219	270	446	935
12. Вишњица	184	278	396	858
13. Кумодраж	81	117	589	847
14. Врчин	159	241	393	793
15. Винча	81	155	322	558
16. Велики Мокри Луг	79	140	339	558
17. Пиносава	129	173	242	544
18. Раковица	53	131	281	465
19. Лептапе	53	69	130	252
20. Сремчица	78	40	117	235
21. Бегаљица	82	65	84	231
22. Болеч	37	57	97	191
23. Ритопек	65	53	67	185
24. Вељко Село	53	48	62	163
25. Руџањ	31	36	95	162
26. Зуце	42	56	37	135
27. Заклопача	48	38	37	123
28. Калуђерица	40	22	58	120
29. Сланци	23	34	32	89
Укупно	6 558	10 379	18 583	35 550

15 Савезни завод за статистику, *Попис становништва 1961.*, књ. XII (Миграциона обележја), Београд 1966, стр. 23—24.

Ова табела указује на две важне појаве:

а) на приметан пораст интензитета миграција,
б) на неравномерност интензитета имиграција у појединачно насеља ове области, па нам на тај начин пружа квантитативну слику тих имиграција у временском и просторном смислу.

а) Упоређивањем података о броју досељеника у испитивану област у три временска периода (I — 1946. до 1952., II — 1953. до 1957., III — 1958. до 1961.), може се установити нагли пораст имиграција, како у периоду II у односу на период I тако и у периоду III у односу на период II.

За најновији период (од 1961. до 1970) не располажемо статистичким подацима. Међутим, током испитивања на терену уверили смо се да се и у овом периоду имиграције налазе у снажном порасту.

б) Упоређивањем података по појединачним насељима може се уочити извесна неравномерност у насељавању појединачних делова околине Београда. Имиграције су највише захватиле насеља у индустријализованој београдској Посавини (Железник, Жарково, Кнегревац, Ресник, Остружница), затим насеља која данас почињу да урастaju у Београд (Вишњица, Мали Мокри Луг, Миријево, Јајинци), индустријско насеље Рипањ и насеље градског типа Гроцку.

Из чињенице да су имиграције у послератном периоду највише усмерене ка индустријским и приградским насељима у околини Београда, може се извести закључак, што уосталом потврђују и наша истраживања на терену, да је досељено становништво претежно радничко-службеничког карактера. Следећа табела треба да покаже у којој мери пораст становништва (који је највећим делом последица масовних имиграција) утиче на процент непољопривредног становништва у овој области.

Табела 4¹⁶

Насеље	Процент пољопривредног становништва (1961)	Индекс пораста броја становника (1948—1961)
Група I		
1. Велико Село	91,31	98,4
2. Заклошача	90,12	95,8
3. Сланци	88,21	108,7
4. Ритопек	88,03	103,4
5. Бегалница	86,02	108,6
6. Калуђерица	77,95	114,1
7. Лештане	74,44	120,4
8. Болеч	71,10	107,9
9. Винча	68,93	127,2
10. Зице	61,56	118,6
11. Рушањ	60,50	109,6

16 Процент пољопривредног становништва за 1961. израчунат је према подацима у публикацији Савезног завода за статистику, *Попис становништва*.

Насеље	Процент пољопривредног становништва (1961)	Индекс пораста броја становника (1948—1961)
Група II		
12. Гроцка	56,82	127,3
13. Врчин	54,99	119,9
14. Сремчица	53,72	105,3
15. Вишњица	51,25	154,7
16. Велики Мокри Луг	49,14	136,4
17. Шипосава	38,33	134,6
18. Кумодраж	36,96	153,3
19. Остружница	32,18	166,7
20. Миријево	32,10	188,1
21. Рипањ	27,97	128,0
22. Бели Поток	27,78	163,7
23. Раковица	26,02	224,2
Група III		
24. Ресник	24,68	221,9
25. Мали Мокри Луг	18,22	303,4
26. Жарково	13,90	219,8
27. Железник	13,32	243,9
28. Јајинци	10,76	293,9
29. Кнегјевац	4,88	261,8

Резултати изложени у Табели 4 показују да је индекс пораста обрнуто сразмеран проценту пољопривредног становништва, односно управно сразмеран проценту непољопривредног становништва. Као је пораст становништва у овој области условљен масовним имиграцијама, намеће се закључак да становништво досељено у околину Београда у периоду од 1948. до 1961. добија углавном непољопривредни, радничко-службенички карактер.

Међутим, испитивања на терену показују да и у послератном периоду има досељавања „аграрног типа“. У насељима у којима је сеоски карактер јаче изражен (нпр. Зуце, Бегаљица) има досељеника који су купили нешто земље и који живе искључиво или делимично од пољопривредног рада.

Истакнуто је да се током послератног периода у околину Београда досељавало становништво које је овде постајало углавном радничко-службеничко. Поставља се, међутим, питање одакле се оно досељава. То питање може се посматрати из два аспекта:

- а) као питање средине из које се то становништво досељава,
 - б) као питање области из које се досељава.
- а) На прво питање одговор нам даје статистика:

ништва 1961, књ. XIV (Активност и делатност), стр. 23—24. а подаци о индексу пораста броја становника од 1948 до 1961. узети су из публикације Статистичког завода, Попис становништва 1961, књ. X (Становништво и домаћинства у 1948, 1953. и 1961.), Београд 1965, стр. 23—24.

Табела 5¹⁷

Средина из које се досељава становништво у околину Београда (1940—1961)

Насеље	Са села	Из мешовитог насеља	Из града
1. Кнежевац	2 698	326	1 332
2. Остружница	1 162	105	462
3. Ресник	1 986	176	742
4. Рушањ	394	10	22
5. Сремчица	451	7	44
6. Жарково	2 706	298	1 709
7. Железник	3 636	386	2 592
8. Бегаљица	425	11	27
9. Болеч	341	3	29
10. Гроцка	943	38	412
11. Калуђерица	196	1	28
12. Лептаке	362	7	38
13. Ритопек	449	3	21
14. Винча	752	16	129
15. Врчин	920	150	174
16. Заклопача	340	1	24
17. Сланци	161	0	20
18. Велико Село	410	0	12
19. Винчица	895	51	225
20. Бели Поток	865	70	527
21. Јајинци	958	87	771
22. Кумодраж	615	52	386
23. Пиносава	505	56	167
24. Раковица	417	8	150
25. Рипањ	2 598	319	789
26. Зуце	199	12	27
27. Мали Мокри Луг	2 295	173	1 035
28. Миријево	1 265	69	718
29. Велики Мокри Луг	597	16	177
Укупно	29 441	2 351	6 689

Подаци из табеле покazuју да је становништво које је у ову област досељено у послератном периоду претежно сеоског порекла (око 76,4%). Нешто мањи процент чини становништво досељено из градских (17,4%) и мешовитих (6,2%) насеља.

Становништво досељено из сеоских насеља углавном припада категорији пољопривредника који делимично гравитирају индустрији или се са свим уклапају у њу. Становништво досељено из градских насеља великом делом сачињавају радници који се селе из једног индустријског средишта у друго, у потрази за бољим животним условима.

Уочљива је чињеница да се у насеља претежно пољопривредног карактера досељава много већи процент становништва сеоског порекла (нпр. у Рушању: 294 са села — 22 из града; у Велико Село: 410 са села — 12 из града; у Ритопек: 449 са села

¹⁷ Попис становништва 1961, књ. XII, стр. 23—24.

— 21 из града, итд.), док је у индустиријализованим и приградским насељима тај однос повољнији за становништво градског порекла (нпр. у Кнежевцу: 2 698 са села — 1 332 из града; у Железнику: 3 636 са села — 2 592 из града; у Малом Мокром Лугу: 2 295 са села — 1 035 из града, итд.), што се унеколико може објаснити тежњом за егзистирањем у сличној друштвеној и, уопште, сличној животној средини.

б) Друго важно питање је питање области из којих се досељавало становништво у околину Београда у послератном периоду. Уопштено речено, за разлику од „агарних имиграција”, у оквиру којих се досељавало становништво поглавито из српских крајева, послератне „приградске имиграције” доносе становнике из свих, па и најудаљенијих крајева наше земље. Ово тврђење потврђују и подаци изнети у Табели 6.

Табела 6¹⁸

Области из којих се досељавало становништво у околину Београда (1940 — 1961)

Насеље	Иста општина	Друга општина исте републике	Друга република
1. Кнежевац	352	2 628	1 381
2. Остружница	397	985	348
3. Ресник	344	1 953	611
4. Рушањ	123	142	63
5. Сремчица	283	175	45
6. Жарково	607	3 127	986
7. Железник	754	4 142	1 730
8. Бегаљица	163	243	57
9. Болеч	177	176	20
10. Гроцка	278	811	304
11. Калуђерица	83	125	17
12. Лештане	174	192	42
13. Ритопек	234	221	19
14. Винча	202	536	159
15. Врчин	325	792	130
16. Заклопача	251	90	24
17. Сланци	26	141	14
18. Велико Село	115	286	22
19. Вишњица	168	713	292
20. Бели Поток	313	837	313
21. Јајинци	357	975	484
22. Кумодраж	233	628	194
23. Пиносава	229	417	87
24. Раковица	101	328	146
25. Рипањ	925	2 315	467
26. Зуне	108	114	16
27. Мали Мокри Луг	441	2 327	740
28. Миријево	240	1 494	324
29. Велики Мокри Луг	109	584	101
Укупно	8 112	27 497	9 136

18 Ibidem.

Према овим подацима, запажа се да се у околину Београда за време другог светског рата¹⁹ и у послератном периоду досељио велики број становника из саме Србије (27 497) и нешто мањи, али ипак велики број становника из других република (9 136). Највећи број становника, као што је раније наглашено, досељен је путем „приградских имиграција“. У свим насељима ове области настало је велико етничко шаренило, нарочито у оним приградским и индустријализованим. У сваком од тих насеља може се чути како је „после рата досељено много људи са разних страна“.

У насеобинама која се подижу плански (радничка насеља око индустријских објеката, радничко-службеничке колоније које подижу разна предузећа) то масовно досељавање не показује никакву особиту законитост. Међутим, у извесним местима насељаваним „неплански“ могу се запазити одређене имиграционе струје трајног карактера. На пример у Реснику се у послератном периоду највећи број лица досељава из јужне и југоисточне Србије, махом из околине Прокупља и Врања (Лебане, Медвеђа и др.), нешто мање из околине Лесковца. Мањи број лица досељава се из неких крајева Црне Горе и Санџака. Испитивања су показала да већ досељено становништво из тих крајева припрема терен и олакшава насељавање својим рођацима и земљацима, обавештавајући их о могућностима за запошљавање, пружајући им у почетку кров над главом и обезбеђујући им храну. Тако настају сталне струје које, са мањим или већим прекидима, а ипак у извесном континуитету, теку од поменутих крајева ка Реснику.

У погледу досељавања у ову област могу се запазити две појаве, карактеристичне за околину великог града.

Прву појаву представља знатно досељавање Рома. Познато је да Роме због њиховог начина живота и „привређивања“ (свирање, прошење, сакупљање отпадака, ситна трговина) привлачи велики град, као и његова околина. Последњих година Београд је привукао велики број Рома. У његовој околини, поред старијих насеља Рома, од којих су нека земљорадничког карактера (у Лештану, Мельаку), ничу нова. На пример, у Малом Мокром Лугу су Роми досељени од Пожаревца пре десетак година, постигли мање насеље.²⁰

Другу појаву представља све чешће пресељавање Београђана у околину града. У потрази за бољим животним условима, људи граде куће²⁰ у насељима ове области, претежно покрај пута или близу пута. Карактеристично је да те куће не подижу само радијни људи већ и пензионери „због свежег ваздуха и тиштине“. Запазили смо већи број таквих „пензионерских“ кућа у Вишњици, покрај обале Дунава.

19 За време другог светског рата велики део досељеника чини српско становништво из НДХ, где су услови за живот били тешки.

20 Овде се не мисли на викенд-куће већ на стално насељавање у околини Београда.

Досељено становништво насељава се углавном тако што купује „плацеве” од општине или од мештана и на њима гради куће. Међутим, у насељима која се налазе на прилазима Београда (нпр. Вишњица, Мали Мокри Луг, Велики Мокри Луг) или на већим саобраћајницама (нпр. Ресник), досељеници често станују „под кирију”, односно узимају станове или само собе у закуп.

Последњих година досељени радници и службеници добијају станове и у новим, „планским” насељима, која граде појединачна предузета и установе.

Привремене имиграције

До сада је било говора само о сталним имиграцијама. Видели смо да се у окolini Београда у прошлости а и данас досељавало и досељава бројно становништво из разних крајева наше земље, стално се насељава и уклапа у живот нове средине. Међутим, било је и досељавања привременог карактера.

Још у другој половини прошлог века, како то истиче Риста Николић, у ову област су долазили печалбари, мањом из тадашњих „новоослобођених крајева” и Македоније. Становници „новоослобођених крајева” били су најчешће колари и угљари, а Македонци — стругари и дунђери. У пролеће су се враћали својим кућама да би преко лета обраћивали своја имања.²¹

Та печалбарска традиција одржала се и до наших дана. У свим насељима у окolini Београда могу се видети печалбари из јужних и југоисточних крајева. Ти печалбари су мањом зидари, што је последица интензивне изградње у испитиваној области. Тако, на пример, у Ресник сваке године долазе печалбари зидари из села на Бесној кобили, крај бугарске границе. Данас постоје и други облици привременог досељавања. Један од таквих облика је и сезонско запошљавање на друштвеним пољопривредним газдинствима. На пример, у „економији” у Великој Моштаници радну снагу сачињавају искључиво Босанци. На плантажи у Болечу велики део радника је из Лике и Босне.

Привремено се досељава и радничко становништво које учествује у изградњи фабрика, путева, пруга и других објеката општег значаја. Чест је случај да се радници на друштвеним пољопривредним газдинствима, као и радници који учествују у изградњи, стално насеље у овом крају. Тако се, на пример, један део Личана и Босанаца, сезонских радника на болечкој плантажи, стално насељио, заједно са својим породицама, у тамошњем радничком насељу. Један део радника који су учествовали у изградњи фабрике „Иво Љола Рибар” у Железнику, остали су у њој као стални радници и настанили се у оближњој радничкој колонији.²²

21 Р. Николић, *Околина Београда*, стр. 924.

22 А. Зечевић, *Железник*, стр. 26.

Б. ЕМИГРАЦИЈЕ (ОДСЕЉАВАЊЕ) СТАНОВНИШТВА

У претходном излагању истакнуто је да је околина Београда током целог испитиваног периода била изразито имиграционија област. Међутим, било је и емиграционог кретања, нарочито у периоду после другог светског рата. Та кретања усмерена су углавно у два правца:

- a) у Београд,
- b) у иностранство.

a) Одсељавања становника из насеља ове области у Београд врше се махом из два разлога: због запошљавања и школовања.

У периоду изградње социјализма Београд се нагло развија. У њему се отвара велики број радних места. Велике могућности за запошљавање привлаче знатан број људи не само из удаљенијих крајева већ и из околине. У свим насељима ове области могу се наћи појединци или породице, који су се, нашавши тамо посао, преселили у Београд у жељи да буду што ближе свом радном месту. Та појава је, што је и разумљиво, много чешћа у насељима која су удаљенија и саобраћајно слабије повезана са градом, па пружају мање могућности за свакодневна путовања на посао (нпр. Зуце, Бегаљица, Лештане). Тако је, на пример из Бегаљице, према процени мештана, више од десет појединача (односно породица) добило запослење у Београду и тамо се преселило.

У послератном периоду уведено је обавезно осмогодишње школовање. Међутим, у околини Београда, нарочито у току последњих година, млади се школују и даље. Обично одлазе у Београд, где похађају стручне и занатске школе. За време школовања они станују у Београду као подстанари, а ако касније добију одговарајуће запослење, пресељавају се тамо за стално. У неким насељима, као у Реснику и Барајеву, тврде да је то код њих општа појава.

б) У последњих 7 — 8 година становници у околини Београда у све већем броју одлазе на рад у иностранство. Најчешће иду у земље средње и западне Европе (Аустрија, Западна Немачка, Француска) и у Шведску. Тамо остају „пар година“ враћајући се са одређеном зарадом. Та одсељавања су, дакле, привременог карактера. Но, известан број појединача (или породица), пошто су нашли погодан посао, остају у иностранству, нарочито ако је реч о удаљеним земљама. На пример, једна породица из Бегаљића одселила се на тај начин, застално, у Аустралију, а друга — у Шведску.

B) КРЕТАЊЕ У ОКВИРУ ИСПИТИВАЊЕ ОБЛАСТИ

Кретање становништва у оквиру испитиване области може бити двојаког карактера:

- а) трајног, и
- б) привременог.

а) Кретање становништва у оквиру околине Београда је увек имало исти правец и карактер. У периоду до првог светског рата становници ове области пресељавали су се најчешће из села у непосредној близини Београда — у којима није било доволно обрадиве земље, у села око Авале и према Шумадији — у чијим атарима је било још незаузетог земљишта.²³

Касније, у периоду од првог, а нарочито у периоду од другог светског рата, када је поседовање земље изгубило пуну важност и када је рад у граду постао главни разлог кретања становништва, пресељавање становника у овој области узело је супротан смер. Становници удаљенијих насеља теже да се преселе што ближе граду или неком од индустријских објеката у његовој околини.²⁴ То се може видети и према подацима из Табеле 6. Из тих података сазнајемо да највећи прилив становника из исте општине имају насеља индустријског и приградског типа.

Најчешћи облик пресељавања из једног насеља у друго, у оквиру испитиване области, јесу женидбене везе. Овај облик пресељавања је до другог светског рата имао мањи значај, јер су до тог доба насеља тек почела да излазе из своје вековне конзервативне учаурености. Нарочито се, како то тврде у Зуцу, избегавало прелажењу мужа у женину кућу, поготово ако је жена била из другог села. У послератном периоду стање се изменило. Женидбене везе између становника различитих насеља све су чешће. На пример, у Бегаљицу се после другог светског рата доселило дванаестак особа из суседних места жени на имање.

У неким удаљенијим насељима видљива је тежња девојака да се удајом домогну града или неког приградског насеља. Тако, у Великој Моштаници девојке, по правилу, истичу да не желе да се „удају за сељаке“ и одлазе у насеља ближе Београду или у сам Београд. Многи мештани су принуђени да узимају девојке из удаљених места (један мештанин се оженио девојком из Босне).

б) Кретање становништва у оквиру испитиване области може бити и привременог карактера. Најчешћи облик привременог

23 Р. Николић, *Околина Београда*, 697.

24 Радници који раде у фабрикама у околини Београда (нпр. у Рипњу) често теже да се преселе што ближе свом радном месту.

кретања су дневне миграције, односно свакодневно кретање за-послених лица од места боравка до радног места. Дневне миграције у послератном периоду, а нарочито у току последњих година, веома су значајна појава у животу становништва ове области. То питање биће детаљније обраћено у одељку о привреди.

II. СТРУКТУРА СТАНОВНИШТВА

У претходном одељку истакнуто је да је околина Београда у току испитиваног периода била изложена најразноврснијим кретањима становништва (имиграције, емиграције, кретања у оквиру испитиване области). Најзначајнији вид тих кретања биле су бројне имиграције. Резултат тих имиграција су значајне промене у економској, етничкој и биолошкој структури становништва.

A. ЕКОНОМСКА СТРУКТУРА СТАНОВНИШТВА

У ранијим излагањима је наглашено да је главни разлог досељавања у околину Београда, у периоду до првог светског рата, било незаузето обрадиво земљиште у овој области. Како су и староседеоци (као и досељеници) били претежно земљорадници, економску структуру становништва београдске околине можемо охарактерисати као изразито пољопривредну.

Изнето је, затим да су делимично после првог, а у потпуности после другог светског рата, досељавања у ову област променила карактер. У том периоду досељавања постају изразито „приградског типа“. Установили смо да је тада досељено становништво углавном непољопривредног карактера (видети Табелу 4 и коментар). Пошто имиграције „приградског типа“ последњих година постају све јаче, структура становништва се стално мења. Све мањи је процент пољопривредног, а све већи проценат непољопривредног становништва.

Промене у економској структури настају и услед преласка једног дела пољопривредног становништва на непољопривредна занимања.

Подацима изнетим у Табели 7 покушајемо да прикажемо квантитет наведених промена у економској структури становништва околине Београда у послератном периоду²⁵.

25 Овде се разматра само основни вид промена у економској структури становништва: смањивање процента пољопривредног и повећање процента челољопривредног становништва.

Табела 7²⁶

*Промене у економској структури становништва окoline Београда
(1953—1961)*

Група I

Насеље	Процент пољопривредног становништва 1953.	1961.
1. Велико Село	96,39	91,31
2. Заклопача	95,72	90,12
3. Сланци	93,09	88,21
4. Ритопек	94,65	88,03
5. Бегаљица	95,57	86,02
6. Калуђерица	95,54	77,95
7. Лештане	91,33	74,44
8. Болеч	92,82	71,10
9. Винча	81,72	68,93
10. Зуде	81,30	61,56
11. Рушањ	76,90	60,50

Група II

12. Гроцка	71,09	56,82
13. Врчин	80,71	54,99
14. Сремчица	79,32	53,72
15. Вишњица	74,48	51,25
16. Велики Мокри Луг	77,32	49,14
17. Пиносава	63,86	38,33
18. Кумодраж	78,69	36,96
19. Остружница	55,95	32,18
20. Миријево	69,71	32,10
21. Рипањ	54,92	27,97
22. Бели Поток	49,27	27,78
23. Раковица	56,67	26,02

Група III

24. Ресник	52,58	24,68
25. Мали Мокри Луг	58,49	18,22
26. Жарково	37,78	13,90
27. Железник	30,14	13,32
28. Јајинци	40,74	10,76
29. Кнежевац	14,80	4,88

26 Попис становништва 1961, књ. XIV, стр. 23—24; Савезни завод за статистику, Попис становништва 1953, књ. XIV (Основни подаци о становништву (стр. 10—12).

Ова табела пружа увид у промене у економској структури становништва околине Београда од 1953. до 1961. године. Међутим, чињенице које се односе на тај период могу се у главним цртама применити на цео период изградње социјализма.

На основу изложених података могућно је утврдити следеће:

а) Од 1953. до 1961. процент пољопривредног становништва у свим насељима ове области видно опада;

б) на тај начин мења се карактер економске структуре у корист становништва непољопривредних занимања, што проузрокује читав низ промена у традиционалној култури и животу. У овом раду су обраћене промене у привреди, насељима и кући;

в) Карактер економске структуре становништва не мења се једнаком брзином у свим насељима ове области. Процес опадања процента пољопривредног становништва много је интензивнији у насељима групе II и III, дакле, у насељима која су била више изложена гравитационом утицају Београда, исто тако и у индустријализованим местима.

На крају, закључићемо да нам данашње стање на терену указује на све брже промене у економској структури становништва. То наводи на претпоставку о скорашијој потпуној промени привредног карактера насеља у овој области, нарочито насеља која припадају група II и III.

(Промене у економској структури становништва ове области у периоду од 1953. до 1961. приказане су на Карти 1 и Карти 2).

Б. ЕТНИЧКА СТРУКТУРА СТАНОВНИШТВА

Питање промена у етничкој структури становништва у околини Београда разматраћемо као:

а) питање промена у етничкој структури пољопривредног становништва,

б) као питање промена у етничкој структури становништва ове области у целини.

а) На почетку испитиваног периода, крајем прошлог века, становништво у околини Београда било је скоро искључиво пољопривредног карактера. Преглед етничке структуре становништва (што значи и преглед етничке структуре пољопривредног становништва) испитиване области у том периоду дат је у монографији Ристе Николића (о томе више на стр. 16, 17). Покушали смо да утврдимо савремено стање породица поменутих у тој монографији у неким насељима пољопривредног карактера (Зуце, Бегаљица). То ће нам, како ће се касније видети, омогућити да делимично одредимо промене у етничкој структури пољопривредног становништва београдске околине. У Табели 8 изнећемо резултате ових испитивања за село Зуце.

Стање породица пomenутих у монографији Ристе Николића²⁷ (село Зупче 1969)

Презиме ²⁸		Порекло — слава	Крај села	Приредба
Дорчићи	—	Староседеоци	—	Нестали, непознати
Бугарски		Св. Јован		
Три(в)фуновићи	8—16	Староседеоци Бурђевдан	Репница	Код Р. Н. Тривуновићи и Марковићи су једна породица
Марковићи	?—11	Староседеоци Бурђиц	Горњи Крај	Видети горњу прим.
Рајковићи	6—14	Староседеоци Св. Аћим	Брђани и Доњи Крај	Код Р. Н. славе Св. Аранђела
Нешковићи	2—3	Староседеоци Бурђевдан	Брђани	
Банковићи	1—0	Староседеоци Бурђевдан	—	Изумрли пре 50 година.
Миловановићи	—11	Из Дрења Св. Алијмије	Горњи Крај	Дошли пре Карађорђа
Дрењаци	6			
Николићи	—1	Из Дрења Св. Алијмије	Репница	
Антонијевићи	7—20	Из Бихора Св. Аранђел	Доњи Крај	Звали су их „Ере”
Радосавчевићи	1—0	Из Горачића	—	Нестали, непознати
Вукашиновићи	4—2	Из Губеревца Св. Аранђел	Репница	—
Матејићи	?—2	Од Космаја Св. Јован	Горњи Крај	Код Р. Н. славе Св. Николу
Петровићи	1—9	Непознато Св. Никола	Брђани	Воде порекло од хајдука Петра Барке
Миливојевићи	1—0	Из Груже	—	Нестали, непознати
Спасојевићи	1—0	Од Ужица Св. Јован	—	Нестали, непознати
Јовановићи	3—4	Од Барајева Св. Никола	1-Репница 3-Горњи Крај	—
Нешчићи	3—9	Од Ниша Св. Никола	Горњи Крај	—
Ивановићи	—7	Из Сакуља (См.) Св. Аранђел	Репница	
Сакуљани	3			Код Р. Н. Сакуљани или Ивановићи

27 Р. Николић, *Околина Београда*, стр. 1004—1006.
Табела 8

28 Из Николићеве монографије су узети подаци за рубрике: презиме, број кућа 1903, порекло и слава.

Презиме ²⁹	Порекло — слава	Крај села	Примедба
Борђевићи	—3 Из Сакуља (См.) Св. Аранђел	Репница	
Владисављевићи	2—10 Из Босне Св. Никола	Брђани	—
Кузмановићи	1—1 Из Врчића Св. Никола	Горњи Крај	—
Милосављевићи	1—0 Из Горачића Св. Никола	—	Нестали, непознати
Стевановићи	1—12 Из Горачића Св. Никола	Репница	—
Матићи	2—0 Из Босне Св. Никола	—	
Бурићи	2—6 Из Босне Св. Алимпије	Репница	
Караклајићи	3—3 Из Шареника Св. Никола	Репница	Код Р. Н. Караклајићи
Нешковићи	1—3 Староседеоци Св. Аранђел	Репница	—
Михајловићи	1—2 Од Ивањице Св. Лазар	Репница	—
Игњатовићи	1—0 Из Капелјевца Св. Никола	—	Замрли пре 40 година
Стојановићи	1—0 Непознато Св. Никола	—	Нестали, непознати
Стефановићи	1—4 Из Атенице Св. Јован		Код Р. Н.: по старом Митровићи
Михајловићи	2—10 Из Рипња Св. Никола	Горњи и Доњи Крај	Код Р. Н.: по старом Коларевићи, старионом од Ниша
Николићи	1—8 Из Крчимира Петковача	Средина Села Доњи Крај	Данас их зову „Кре- таћи”
Обрадовићи	1—2 Из Сења Св. Јован	Средина села	—
Шкорићи	1—0 Непознато Св. Никола	—	Шкорић Никола, бе- гунac из оточке реги- менте (+ 1915)
Станићи	1—2 Из Чертовца Св. Никола	Доњи Крај	Данас их називају „Бугараши”.
Милуновићи	1—5 Из Дубице (Сењ) Св. Аранђел	Брђане	—
Сарићи	1—2 Из Брунчице Св. Тома	Горњи Крај	Коод Р. Н.: Савићи Називају их „Ере”
Богдановићи	1—4 Из Боњинца (код Власоти- наца) Петковача	Репница	Данас их зову „Бугари”.

Презиме		Порекло — слава	Крај села	Примедба
Трајковићи	1—3	Из Битоља Св. Алимије	Горњи Крај	—
Китановићи	1—1	Из Битоља Ваведење	Горњи Крај	Цинцири; данас их има и у Реснику
Вучковићи	1—0	Из Ресника Бурђиц	—	Замрли пре 3 — 4 године
Марковићи	1—2		Репница	Из породице Чарапића. Данас их називају „Барјани”
Голубовићи	1—6	Из Црвене Јабуке (код Пирота) Бурђевдан	Брђане и Репница (1 кућа).	Данас их називају „Бугари”

Поред поменутих, у Зуцу постоји још неколико породица које нису поменуте у Николићевој монографији а које су у то време (крајем XIX века), према мишљењу мештана, живеле у овом насељу. То су Илићи, Пантићи, Ненадовићи и десетак породица румунских Рома.

Из претходне табеле могу се извући следећи подаци:

а) Од 44 породице поменуте у монографији Ристе Николића данас (1969) постоји још 33, а 11 породица је замрло или се одселило. Некима од њих се изгубио сваки траг у народном сећању. Од тих 11 несталих породица, све су имале само по једну кућу (осим Матића који су имали 2 куће), па се може претпоставити да се радило о инокосним појединцима или инокосним породицама (односно породицама које су већ тада биле у-изумирању).

б) Број кућа поменутих породица за време Николићевих испитивања износио је око 76 а данас (1969) око 198.

Овоме треба додати да испитивања на терену и статистички подаци (видети Табелу 2 и 4) показују да је у периоду од првог светског рата до данас било релативно мало досељавања у Зуце. Досељено становништво је било претежно непољопривредног карактера.

На основу изнетих података можемо претпоставити следеће:

а) пошто је до времена испитивања Ристе Николића (крај прошлог века) сва обрадива земља била издељена, то су породице наведене у Табели 8 биле њени једини власници;

б) како се већина тих породица и до данас одржала, па чак и повећала (видети повећање броја кућа), а није било већих досељавања „аграрног карактера”, сигурно је да те породице и данас чине гро пољопривредног становништва;²⁸

^{28a} Данас у Зуцу нема ниједне куће (домаћинства) која живи искључиво од пољопривреде.

в) у Зуцу се, дакле, етничка структура пољопривредног становништва у току испитиваног периода није битно изменила.

Испитивања у неким другим насељима, на пример у Бегаљици, показала су сличне резултате као и наведена испитивања у Зуцу. Зато, мада уз извесну резерву, можемо уопштено рећи да се етничка структура пољопривредног становништва у насељима претежно пољопривредног карактера (група I у Табели 7) није битно изменила у току испитиваног периода.

Намеће се питање да ли је пољопривредно становништво очувало своју етничку структуру и у насељима која су делимично или потпуно изгубила свој пољопривредни карактер (група II и III у Табели 7).

Потребно је нагласити да поједини делови (крајеви) насеља групе II и III из одређених разлога (нпр. неповољан положај, лоше саобраћајне везе) остављају по страни, мање изложени променама, чувајући у већој мери свој пољопривредни карактер. Такви крајеви, мада припадају насељима групе II и III, по свом карактеру припадају групи I. Може се очекивати да је у тим крајевима, као и у насељима групе I, очувана етничка структура пољопривредног становништва с почетка испитиваног периода.

Испитивања у једном од таких крајева, Брђанима у Рипњу, то су и потврдила. Већина породица која овде живе делимично од земљорадње²⁹ помињу се и у монографији Ристе Николића (нпр. Марићи, Танасијевићи, Некићи, Мандићи, Дробњаци, Стојићи итд.).

Друго је питање како је етничка структура пољопривредног становништва очувана у насељима групе II и III у целини, у условима коренитих друштвено-економских промена и снажног притиска непољопривредног становништва.

Подаци које смо добили у Реснику (насељу групе III, прелаз ка групи II) покazuју да се данас у овом насељу јасно разликују два слоја становника:

— „мештани” — староседеоци, који поседују обрадиву земљу и који живе од прихода са земље и од прихода од рада у општој привреди, посебно индустрији;

— „дошљаци” — досељено радничко-службеничко становништво (углавном у периоду после другог светског рата).

Из овог се види да је у Реснику (вероватно и у другим насељима групе II и III) пољопривредно становништво углавном сачувало своју етничку структуру са почетка испитиваног периода, јер су у међувремену досељени становници већином укључени у разна занимања ван пољопривреде.

(Етничка структура пољопривредног становништва на почетку испитиваног периода приказана је на Карти 3).

29 У Брђанима (Рипњу) готово свака породица има бар по једног члана који је запослен у „Електросрбији”, у Белој Реци (другом крају Рипња).

б) Видели смо да у току испитиваног периода пољопривредно становништво у насељима у околини Београда углавном није мењало своју етничку структуру. Међутим, слика се из основа мења ако посматрамо етничку структуру целокупног становништва ове области. Говорећи о „приградским имиграцијама”, навели смо да се у периоду од првог, а нарочито од другог светског рата у околину Београда доселило много становника из свих крајева наше земље (видети Табелу б). На пример, према подацима из 1959. године у фабрици „Иво Лола Рибар” у Железнику радио је 2 351 радник (односно службеник). Један део је свакодневно долазио аутобусом или возом на посао из Београда и околних места а други део је становao у Железнику. Од радника и службеника који су становали у Железнику, било је 250 мештана а остали су били досељеници: из Србије 1 012 (Србија 821, САП Војводина 103, САП Косово 78), из Босне и Херцеговине 142, Хрватске 118, Македоније 551, Црне Горе 26 и Словеније 14³⁰. Природно је да су имиграције из свих крајева наше земље у потпуности измениле етничку слику околине Београда и створиле велико етничко шаренило.

В. БИОЛОШКА СТРУКТУРА СТАНОВНИШТВА

Под биолошком структуром становништва подразумева се структура по полу и узрасту. На овом месту осврнућемо се на биолошку структуру становништва испитиване области само узгред, излажући само њене основне карактеристике.

Према проучавањима С. Николића и М. Радовановића,³¹ у околини Београда је до 1910. било више мушкараца него жена, због веће смртности жене. Но, велики губици које су ови крајеви претрпели у првом и другом светском рату учинили су да се тај однос измени у корист жене. Тај однос није исти у свим деловима у околине Београда. Већи процент мушкараца запажа се у оним насељима која су индустријализована и, самим тим, изложена већем приливу радничко-службеничког становништва (нпр. Железник, Жарково, Остружница).

Интересантно је запажање поменутих аутора³² да у сеоским општинама београдске околине живи релативно већи процент веома младих (0 — 19 г.) и старијих (више од 60 г.) особа, док у градским или претежно градским општинама живи релативно већи процент становништва средње старости (20 — 59 г.), дакле највећи део привредно активног становништва. Може се претпоставити да је то последица све већег обима запошљавања и даљег школовања и, у вези с тим, привременог или сталног пресељавања са села у град.

30 А. Зечевић, Железник, стр. 27—28.

31 С. Николић и М. Радовановић, Становништво Београда и околине, стр. 27.

32 Ibidem, стр. 28.

Други део

ПРИВРЕДА

Крајем прошлог века становништво околине Београда било се скоро искључиво пољопривредом. Међутим, од тада до данас (1970) привреда ове области претрпела је корените промене. Разматрање свих важнијих аспеката ових промена далеко би прелазило оквире нашег рада. Стoga ћemo обратити пажњу на два процеса, који су карактеристични за трансформацију привреде у току испитиваног периода. То су

I прелазак становништва на непољопривредне делатности, и

II промене у самој пољопривредној производњи.

У претходном поглављу, у одељку о економској структури становништва (видети стр. 28—30), установили смо да је током испитиваног периода у насељима у околини Београда процент становништва непољопривредног карактера у непрестаном порасту. Такође, истакли смо да је тај процес условљен, пре свега, развојем Београда и насеља у његовој околини, односно све већим потребама за радном снагом, које непосредно произистичу из тог развоја.

До данас су се у околини Београда оформиле две основне категорије становништва запосленог у привреди (пре свега индустрији) и другим делатностима општег карактера:

1. сељаци-радници,³³

2. радници.

1. Сељаци-радници су лица која живе од двоструких прихода: од рада у општој привреди (или некој другој делатности општег карактера) и од рада на својој земљи. Ова категорија настаје у редовима домородача („мештана“), поседника земље, које жеља за приходима у новцу — а делимично и „мода“ — усmerавaju na rad u предузећима i установама, a традиција, навике i слично задржавају na земљи.

2) Радници су лица која живе искључиво од рада у предузећима и установама. Они су настањени по свим насељима у испитиваној области а најчешће раде у Београду. Ова категорија формира се углавном:

33 Проблем преласка сељака на рад у индустрији детаљно је обраћен у књизи Цветка Костића *Сељаци индустријски радници*, Београд 1955. Употребили смо израз сељаци — радници зато што је велики део сељака из околине Београда запослен у делатностима ван индустрије.

- од досељеног радничког становништва,
- од сељака — радника који су продали земљу,
- од млађег становништва које је школовањем стекло квалификације за одређен посао (најчешће занат).

Уочава се дакле, да данас не само пољопривредно (сељаци) већ и полупољопривредно (сељаци — радници) становништво прераста у чисто радничко. Тај процес је најјачи у приградским и индустријализованим насељима а најслабији у насељима повртарско-воћарског карактера. Наиме, повртарство и воћарство, гране приградске пољопривреде, својом рентабилношћу везују један део становника за земљу. На пример, у Болечу један део домаћинстава живи искључиво од рада у пољопривреди.

Становништво у околини Београда запошљава се у разним врстама делатности. Упоредо са развојем града и насеља у његовој околини, ова разноврсност постаје све већа, што потврђују и статистички подаци.

Табела 9³⁴*Становништво у околини Београда по врстама делатности (1961)*

Насеље	I ³⁵	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI
1. Кнегевац	222	1 196	153	314	276	138	182	16	46	65	48
2. Остружница	0	387	682	227	110	84	67	24	40	34	16
3. Ресник	40	511	681	422	233	78	59	14	21	43	28
4. Руšањ	7	89	668	18	26	27	19	1	17	12	7
5. Жарково	12	1 004	543	261	308	275	311	232	143	185	80
6. Железник	0	2 143	696	282	256	198	147	69	173	203	111
7. Сремчица	0	193	607	12	8	10	18	11	8	18	3
8. Бегаљица	0	30	1 414	6	2	10	34	5	5	24	3
9. Болеч	0	12	491	6	15	10	15	0	4	64	0
10. Гроцка	1	229	949	14	23	74	84	27	93	36	14
11. Калуђерица	0	12	525	8	7	16	29	3	6	10	2
12. Лептане	1	25	478	16	0	4	17	3	3	12	1
13. Ритопек	0	13	1 026	4	8	15	16	2	3	30	2
14. Винча	0	18	968	133	4	12	15	3	41	122	3
15. Врчин	20	248	2 048	96	188	140	149	44	22	73	28
16. Заклопача	0	8	809	5	7	8	11	0	2	12	0
17. Сланци	0	19	896	2	7	16	13	2	2	10	0
18. Велико Село	0	12	1 012	2	3	7	12	1	2	10	0
19. Вишњица	0	336	791	49	35	59	46	26	20	32	9
20. Бели Поток	2	109	390	250	107	104	70	25	43	76	39
21. Јајинци	0	179	135	132	100	120	117	47	42	78	33
22. Кумодраж	0	153	437	132	41	86	86	16	21	48	85

34 Попис становништва 1961, књ. XIV, стр. 23—24.

35 Римским бројевима су означене поједине гране делатности. Њихово објашњење налази се испод табеле.

Насеље	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI
23. Пиносава	16	117	451	48	90	77	36	14	20	71	37
24. Раковица	0	40	129	62	45	32	18	11	27	15	18
25. Рипањ	48	1 234	2 204	181	668	179	175	74	61	112	146
26. Зуде	0	28	605	19	77	45	28	5	3	6	6
27. Мали Мокри Луг	1	548	436	259	155	190	269	50	74	85	57
28. Миријево	0	334	672	155	73	90	119	84	25	38	21
29. Велики Мокри Луг	1	179	696	54	36	58	123	14	21	20	11

УКУПНО:

(I) рударство	369
(II) индустрија	9 406
(III) пољопривреда	21 591
(IV) грађевинарство	3 169
(V) саобраћај	2 908
(VI) трговина и угоститељство	2 162
(VII) занатство	2 285
(VIII) комуналне делатности	823
(IX) државна управа и правосуђе	988
(X) културно-просветна и научна делатност	1 544
(XI) здравствена и социјална делатност	810

Табела 9 показује да је највећи део становника у околини Београда, не рачунајући пољопривреду, запослен у индустрији, затим у неким гранама везаним за егзистенцију града (саобраћај, грађевинарство, трговина и угоститељство) и државно-пруштвену организацију (комуналне делатности, државна управа и правосуђе). Посебно је значајан релативно висок процент запослених у културно-просветним и научним делатностима, што указује, пре свега, на развој школства у насељима у околини Београда у периоду после другог светског рата.

Поред наведених делатности, становништво ове области се запошљава и у неким другим делатностима, али у много мањем броју (личне услуге — 121, шумарство — 69).

Становници околине Београда запошљавају се:

- а) у Београду,
- б) у индустријализованим насељима ове области,
- в) у насељу у коме живе,
- г) у иностранству.

а) Највећи број становника ове области запослен је у самом Београду и то, као што је већ истакнуто, највише у индустрији, али и у другим делатностима. Већину радника запослених у Београду дају насеља која се налазе на самим прилазима гра-

ду (нпр. Мали Мокри Луг, Жарково) и насеља која су с њим у добрим саобраћајним везама (нпр. Ресник), а немају у свом оквиру већа предузећа или установе.

Карактеристично је да се становници поједињих насеља запошљавају углавном у истим предузећима (нпр. становници Зуца у фабрикама ИТМ и „21. мај” у Раковици), нарочито у оним предузећима са којима имају добре саобраћајне везе (нпр. становници Ресника у Ливници и фабрици „21. мај” у Раковици и у каменолому у Кијеву).

б) У околини Београда, у појединим насељима, развила се индустрија (нпр. Железник, Рипањ) или су основане велике друштвене пољопривредне организације (нпр. Болеч). Таква предузећа привлаче раднике не само из насеља у коме се налазе већ и из околних насеља, из Београда, па чак и из насеља која се налазе изван граница проучаване области. Тако, на пример, у фабрици „Иво Лола Рибар” у Железнику, поред радника и службеника из самог насеља (1 613), ради известан број лица која сваког дана долазе на посао аутобусом или возом из Београда (341), из неких насеља испитиване области (нпр. Остружница 51, Жаркова — 20) и других оближњих места (нпр. Моштаница — 110, Умка — 14).³⁶

Нека места у околини Београда готово потпуно су упућена, у погледу запошљавања, на суседна индустрјализована насеља. Такав је случај са становницима Бегаљице, који се махом запошљавају у „Комбинату” у Гроцкој. Даљина Београда и релативно слабе саобраћајне везе, као и велики капацитет поменутог „Комбината”, условљавају овакву оријентацију.

Ипак, чешћи је случај да се становници поједињих насеља запошљавају на више страна. Тако је становништво Велике Моштанице једним делом запослено по разним радним организацијама у Београду, делимично у фабрици „Иво Лола Рибар” у Железнику, а највише у оближњој Умци, у фабрикама „Зеленгора” и „Лепенка”.

Овде напомињемо да и друштвене пољопривредне организације запошљавају, нарочито у току сезоне, радну снагу из самог места и из суседних насеља (нпр. становници Лештана раде на плантажи у Болечу). Понекад сезонски радници долазе и из удаљенијих крајева (нпр. Личани и Босанци у Болечу).

в) Не само у индустрјализованим већ у свим насељима у околини Београда постоје извесне могућности за запошљавање. Тако, на пример, један део становника Зуца запослен је у самом месту: у „Транишеду” (2), на прузи и железничкој станици (око 20), у месној продавници (2), у месној канцеларији (2), у осмогодишњој школи (4), у војној школи паса (2). Значи, више од 30 становника Зуца запослено је у оквиру насеља. У насељима

36 Д. Зечевић, Железник, стр. 28.

више изложеним савременим променама и процесима овај број је много већи.

г) У претходном излагању истакнуто је да за последњих 7 — 8 година становници из околине Београда све чешће одлазе на рад у иностранство, претежно у земље средње и западне Европе. Најчешће одлазе привремено, враћајући се са великим зарадом. Од те зараде купују аутомобиле и грађе куће. У Бегаљици се може видети велики број аутомобила са страном регистрацијом. У Лештани један повратник из иностранства има два аутомобила.

Одлазак радне снаге у иностранство, односно његов квантиитет, показује велике осцилације у погледу појединих насеља. Тако, на пример, према изјавама мештана, из Велике Моштанице отишло је у стране земље око 200 — 300 људи, из Бегаљице око 200, али из Зуца само око 20, а из Ресника 3 — 4 человека. Уочава се да из насеља чије је становништво у већој мери уклоњено у привреду и остале делатности опште значаја у Београду одлази мањи број лица на рад у иностранство. Њихова осигурана егзистенција везује их за место становиња.

У овој области запошљавају се највише млађе особе мушкијог пола. Жене се запошљавају много ређе. На пример, у Зуцу, на око 600 запослених долази свега 5 — 6 жена. Разлог овој појави су свакако конзервативна скватања а и чињеница да се жене у одсуству мушкијара бави домаћим пословима и пољопривредом. Ово потврђује и стање у Реснику, где се запошљавају само жене из редова досељеног радничког становништва. Оне су, за разлику од мештанки, мање оптерећене традиционалним менталитетом а не поседују ни земљу на којој би радиле.

Прелазак великог дела становника са пољопривреде на непољопривредне делатности, мањом на рад по разним београдским радним организацијама, умногоме је утицао на живот људи у овом крају.

Већина становника околине Београда живи у насељима у поменутој области а ради у Београду. Они сваког дана путују од места становиња до радног места, и обратно. То су такозване дневне миграције. Потреба за свакодневним пребацивањем већег броја људи с једног места на друго утицала је на снажан развој приградског саобраћаја, што је условило и чвршћу повезаност између Београда и насеља у његовој околини. Још 1961. године у Београду и околини постојале су 53 саобраћајне линије (8 трамвајских, 9 тролејбусских, 36 аутобусских) у дневном саобраћају. Неке од тих линија доширу и до удаљенијих места (нпр. до Гроцке — 24 km, до Сремчице — 16,5 km, до Рушња — 13,6 km итд.).³⁷ Потребно је нагласити да је последњих година дневни

37 М. Васовић, *Индустрија Београда и његове околине*, Зборник радова Географског института Природно-математичког факултета универзитета у Београду, књ. IX, Београд 1962, стр. 132—133.

саобраћај видно појачан. На многим линијама повећан је број возила (нпр. за Ресник полазе аутобуси из Раковице сваких 15 минута) а отворене су и неке нове линије (нпр. од ове године постоји локална линија Београд — Зуце). Често ни овако развијен приградски саобраћај није довољан за превоз свих радника на њихова радна места, па поједина предузећа организују превоз радне снаге из околине сопственим превозним средствима, аутобусима и камионима. Тако је фабрика „Иво Лола Рибар“ у Железнику 1961. године имала низ аутобуса који су сакупљали раднике из насеља у пречнику од 30 km.³⁸

Процес преласка са пољопривредних на непољопривредна занимања у великој мери је утицао и на промену менталитета овдашњег становништва. Раније је преовлађивало традиционално схватање да је пољопривреда једино „право“, часно занимање а да је свако друго занимање само за бескућнике. Из тог схватања непосредно је произлазио и негативан став људи према школовању деце. У већини случајева дете је прекидало школовање после завршетка основне школе. Поједина насеља нису имала ни једног човека са средњим образовањем. Плаћање су чак и казне због избегавања редовног школовања. Данас, у новим условима, таква схватања су потпуно изменењена. Запажа се тежња млађих да се сасвим одвоје од пољопривреде, да пређу на рад у разне београдске радне организације. Међутим како су за то потребне одређене квалификације, свако настоји да му дете заврши бар осмогодишњу, а све чешће и неку средњу или вишу школу. Претежно се одлази у неку од стручних школа да би се што пре оспособило за привређивање, за самосталан живот.³⁹

У вези са преласком са пољопривредних на непољопривредне делатности мења се и идеал начина живљења. То више није миран и срећен патријархални живот, већ живот по узору на град, динамичнији и удобнији.

Додуше, већ сама чињеница да људи један део дана проводе ван куће, на послу, ремети уобичајен ток свакодневног живота. На пример, у Зуцу, док су се бавили пољопривредом, људи су имали три оброка у току дана: ујутро, у подне и увече. Данас, они носе доручак на посао, јер, одлазећи рано, не стижу да једу код куће. Ручaju по повратку с посла, око 16 — 17 часова. Потом је ручак у касне сате, не вечеравају. Тако је рад ван пољопривреде утицао да се помери време појединих оброка и да се смањи њихов број у току дана.

38 Ibidem, стр. 133.

39 М. Аутовац, *Преображавање насеља и привреде у околини Београда*, стр. 157.

Последице промене у начину привређивања осећају се у свим областима народног живота и културе: у ношњи⁴⁰, исхрани⁴¹ итд.

II. ПОЉОПРИВРЕДА

Нагласили смо да је почетком испитиваног периода пољопривреда била основно и скоро искључиво занимање становништва у околини Београда. Била је то пољопривреда традиционалног типа, слична пољопривреди у осталим деловима Шумадије. У току испитиваног периода — у условима нових капиталистичких, односно социјалистичких друштвено-економских односа, у условима развоја урбано-индустријске цивилизације, посебно развоја Београда као средишта те цивилизације у односу на испитивану област — пољопривреда у београдској околини била је изложена коренитим променама и процесима.⁴²

У овом одељку пратићемо те промене и процесе у вези са:

- А. производним снагама у пољопривредној производњи,
- Б. начином пољопривредне производње,
- В. структуром пољопривредних производа,
- Г. коришћењем (потребијем) пољопривредних производа.

А. ПРОИЗВОДНЕ СНАГЕ У ПОЉОПРИВРЕДНОЈ ПРОИЗВОДЊИ

Под основним производним снагама у пољопривредној производњи подразумевамо:

- 1) человека као радну снагу,
- 2) пољопривредно земљиште⁴³.

1) Одлив становништва из пољопривреде

У претходним излагањима истакнуто је да је после првог, а нарочито после другог светског рата, велики део становника, делимично или потпуно, напустио пољопривреду и прешао на рад у непољопривредним делатностима, мањом у разним београџским радним организацијама.

40 На пример, у Брђанима (Рипањ) мункарци носе радну одећу фабрике „Електросрбија“ и кад нису на послу.

41 Осеча се снажан утицај градске исхране; на пример све чешће узимање сухомеснатих производа и конзервисане хране. Ово је делимично и последица навике стечене исхраном у фабричким ресторанима, кантинама итд.

42 Појам „урбанизација цивилизација“ означава у овом раду квалитативно виши ступањ друштвено-економског и културног развоја, насупрот традиционалној култури као нижем ступњу тог развоја. Док је урбанизацијска цивилизација претежно везана за град, традиционална култура је претежно везана за село.

43 И пољопривредна оруђа спадају у производне снаге. Но како је развој оруђа непосредно везан за развој техника пољопривредне производње, ово питање биће обраћено у одељку *Начин пољопривредне производње*.

Истакнуто је такође да прелазак пољопривредника на непољопривредна занимања има, уопште речено, две фазе.

У првој фази пољопривредници се баве двоструким привредивањем: раде и у пољопривреди (на свом имању) и у делатностима непољопривредног карактера (запошљавају се најчешће у Београду). Тако се ствара друштвена категорија сељаци — радници.

У другој фази сељаци — радници и сељаци продају земљу и у потпуности се укључују у радни однос.⁴⁴ Последњих година процес потпуног одвајања од земље постаје доминантан.

Нагли одлив пољопривредног становништва у делатности непољопривредног карактера условљава значајне промене у пољопривреди ове области. Стварају се две нове категорије домаћинства, која почивају на смањеној радној снази: домаћинства сељака — радника и старачка домаћинства.

Домаћинства сељака — радника почивају махом на раду запослених особа. Таквим особама су приходи од земље углавном допунског карактера. Земља се обрађује у ограниченом слободном времену, са смањеном снагом, и најзад, са смањеним интересом.

Старачка домаћинства почивају на раду особа старијих од 50 година. Таква домаћинства су све чешћа у овој области. Она настају у случајевима потпуног одвајања младих од пољопривреде.

У обе врсте домаћинстава квалитет обраде земље знатно опада. Колективна испомагања, нарочито моба, потпуно су избачајена а најамну снагу све је теже обезбедити. Зато су у неким насељима (нпр. Брђани — Ридањ) поједина домаћинства принуђена да оставе делове својих имања необраћене.

Поред преласка на непољопривредна занимања, важну појаву представља масовно школовање деце, нарочито после другог светског рата. То се посебно негативно одражава на сточарству. Похађањем школе деца су онемогућена да чувају стоку, а пошто су одрасли претежно запослени, и тај посао пада углавном на старије особе.

Узимајући у обзир чињеницу да, упоредо са општим развојем, одлив становништва из пољопривреде постаје све јачи, може се предвидети даље опадање пољопривреде у приватном сектору.

2) Пољопривредно земљиште

У овом одељку пратићемо промене и процесе у вези са:

а) површином пољопривредног земљишта,

б) својином над пољопривредним земљиштем.

44 Све чешћи су случајеви директног укључивања сељака у радни однос.

а) Пошто је земљорадња основна грана пољопривреде у околини Београда, главну пажњу посветићемо променама у вези са обрадивим земљиштем.

Подаци из литературе⁴⁵ говоре о снажном процесу повећавања обрадивих површина у овој области током XIX века. Многобројни досељеници су крчили шуму да би дошли до плодне земље. Међутим, у XX веку, посебно после другог светског рата, запажа се обратан процес — стално смањивање обрадивих површина. Ово потврђују и статистички подаци:

Табела 10⁴⁶

Општина ⁴⁷	Година	Укупна површина (у ha) ⁴⁸	Површина обрадивог земљишта (у ha)
Палилула	1961.		2 774
	1964.	око 3 900	2 699
	1967.		1 070 (+)
Вождовац	1961.		9 881
	1964.	око 14 930	9 670
	1967.		9 545
Звездара	1961.		2 051
	1964.	око 3 130	1 996
	1967.		1 926
Чукарица	1961.		12 986
	1964.	око 18 600	11 909
	1967.		11 527
Гроцка	1961.		17 268
	1964.	око 20 860	17 247
	1967.		17 226
Укупно	1961.		44 960 (+)
	1964.	—	43 521 (+)
	1967.		41 294 (+)

45 Р. Николић, *Околина Београда*, стр. 922—923; М. Лутовац, *Преображавање насеља и привреде у околини Београда*, стр. 150.

46 Статистички годишњак Београда за 1962, Београд 1963, стр. 224;

Статистички годишњак Београда за 1965, Београд 1966, стр. 163;

Статистички годишњак Београда за 1968, Београд 1968, стр. 150,

(даље: Статистички годишњак Београда за 1962, (1965, 1968)).

47 Сва насеља у испитиваној области обухваћена су подацима за ових пет општина. У општини Гроцка налази се насеље Брёстовик, а у општини Чукарица насеља Пећани, Руцка, Умка и Велика Маштаница која не припадају испитиваној области. Према томе, наведени статистички подаци могу се сматрати само приближним.

48 Површина територија општина, а с њом и површина обрадивог земљишта, мењала се у периоду од 1961. до 1967. Стога је површина општинских територија и површина обрадивог земљишта (означеног са /+/-) дата само приближно.

Претходна табела пружа нам следеће податке:

— у периоду од 1961. до 1967. обрадива површина у окoliniји Београда смањила се за приближно око 3 666 ha,

— у периоду од 1961. до 1964. обрадива површина смањила се за око 1 439 ha, а у периоду од 1964. до 1967. за приближно 2 227 ha. Видљиво је да је процес смањивања обрадиве површине у периоду од 1964. до 1967. знатно појачан,

— у периоду од 1961. до 1964. запажа се да је највеће смањење обрадиве површине било у општини Чукарица (за 1 077 ha) а у периоду од 1964. до 1967. у општини Палилула (за 1 629 ha).

Подаци у литератури⁴⁸, посебно подаци са теренских истраживања, показују да је главни узрок смањењу обрадивих површина интензивна изградња у овој области. Та изградња доводи, с једне стране, до ширења Београда, односно његових предграђа, а, с друге стране, до ширења већ постојећих и изградње нових насеља на испитиваној територији.

Тако, на пример, осетно опадање обрадивих површина на територији општине Чукарица у периоду од 1961. до 1964. године може се објаснити, пре свега, као последица планске изградње у Железнику, Жаркову и београдском предграђу Чукарици. Опадање обрадивих површина у општини Палилула, у периоду 1964. до 1967. последица је изградње новог насеља у атару села Вишњице, односно ширења београдског предграђа Карабурме.

Карактеристично је да насеља у општини Гроцка, која су најдаље од Београда и која најмање подлежу процесу „урбанизације”⁴⁸, најбоље чувају своје обрадиве површине.

Као веома инструктиван пример утицаја интензивне изградње на смањење фонда обрадивог земљишта, може да послужи пример Вишњице. У периоду између два светска рата ширењем Карабурме (Роспи Јуприја), а у послератном периоду изградњом новог насеља на раскршћу вишњичког и сланачког пута, ово место изгубило је „око пола атара”. Становништво Вишњице, код која је повртарска традиција веома јака, масовно је, још од првог светског рата, почело да купује земљу у Панчевачком риту. Данас, како сами кажу, у Панчевачком риту њихових башта има „бар исто колико и са ове стране”.

У току испитиваног периода, у окoliniји Београда смањују се и површине пацњака. У периоду између два рата ово смањивање било је пре свега последица претварања пацњака у обрадиву земљу, да би у периоду после другог светског рата било само један вид смањивања пољопривредних површина услед интензивне изградње.

48а Нпр: Д. Зечевић, *Железник*, стр. 22.

48б Под појмом „урбанизација” у овом случају подразумевамо планску изградњу друштвених и приватних грађевинских објеката и планско уређење земљишних површина.

Недостатак паше директно утиче на губљење сточарства у целини, на прелазак на штапско сточарство, на промене у структури сточног фонда.

б) До другог светског рата обрадиво земљиште било је у приватним рукама⁴⁹. Међутим, у послератном периоду, увећавање пољопривредног земљишног фонда у друштвеном власништву (тзв. „друштвеног сектора” у пољопривредној производњи) представља једну од главних тенденција аграрне политике нашег социјалистичког друштва.⁵⁰

Као и у другим крајевима наше земље, и у околини Београда разликујемо два основна облика „друштвеног сектора” у пољопривреди: сељачке радне задруге (до 1953.) и друштвене пољопривредне организације (од 1953.).

Од 1945. до 1953. преовлађују сељачке радне задруге. Оне су створене на принципу удруживања индивидуалних домаћинстава. Формиране су стихијски, „без аналитичког сагледавања услова” за њихову егзистенцију. Пошто се нису могле одржати, морало се приступити њиховом расформирању, што је учињено и административним путем — „Уредбом о имовинским односима и реорганизацији СРЗ” (1953).

Од 1953. године до данас стварају се друштвене пољопривредне организације. У околини Београда постоје два основна облика тих организација: земљорадничке задруге и пољопривредна добра. Земљорадничке задруге имају многоструку (нпр. посредничку) улогу у пољопривредној производњи у околини Београда. Поред осталог, поседују и одређен земљишни фонд, у неким случајевима веома разноврсно искоришћен (нпр. земљорадничке задруге у Пиносави, Сремчици, Рушњу, Железнику⁵¹, Ригињу, Зуцу) а у извесним задругама и „специјализован” (нпр. воћарско-виноградарске задруге у Ритопеку, Врчину, Заклопачи⁵²). Пољопривредна добра у околини Београ најчешће су специјализована као воћарско-виноградарске плантаже (нпр. Воћарско-виноградска плантажа „Болеч”, Војновиноградарска огледна станица „Радмиловац” у Вингчи). Типична су за ову област и пољопривредна добра на којима се гаји цвеће за потребе града („Крин”, „Расадници”, „Градско зеленило”).

Ако погледамо статистичке податке за ширу околину Београда, којој припада и проучавана област, запазићемо да се површина земљишта у „друштвеном сектору” повећава (у 1961. години — 31 983 ha, у 1967. години — 34 856 ha). Од 1945. до 1953. то повећавање вршено је углавном административним путем. Од

49 Ово се односи искључиво на околину Београда.

50 Ошти аспекти социјализације (подрштављавања) пољопривредног земљишта у послератном периоду детаљно су обраћени у књизи Милоша Томића *Централизација пољопривредног земљишта*, Београд 1964.

51 В. Ђурић, *Пољопривреда београдске околине*, стр. 112, 115.

52 *Ibidem*, str. 120.

1953. године до данас ово повећавање врши се директно и индиректно: директно — откупом земљишта од индивидуалних производача и освајањем нових површина (обрађивањем утрина, исушивањем подводних терена), а индиректно — закупом, кооперацијом и прописима о коришћењу пољопривредног земљишта.⁵³

Последњих година се у околини Београда спроводи интеграција друштвених пољопривредних организација. Тако су се, на пример, земљорадничке задруге четири села у овој области — Пиносаве, Белог Потока, Рипња и Зуда — интегрисале у једну, Земљорадничку задругу „Авала”. Тада процес тече и даље: у току 1969. године све друштвене пољопривредне организације у овој области интегрисале су се са Пољопривредно-индустријским комбинатом „Београд” у Панчевачком риту. Такви процеси су утицали на стварање велике концентрације земљишта у друштвеном власништву, као и на знатно повећање пољопривредне производње, што је резултирало повећаним приносима. Према подацима у дневним листовима, пољопривредна производња на „друштвенному сектору” у широј околини Београда повећала се за приближно 18% у односу на 1968. годину.

Прелазак једног дела земљишта у друштвену својину и стварање друштвених пољопривредних организација утицало је у извесном смислу и на традиционалну, индивидуалну пољопривредну производњу у овој области. Иначе, „приватни сектор” у околини Београда састоји се из низа индивидуалних домаћинстава која обично имају више парцела неправилног облика, величине од по неколико десетина ари. Власник најчешће поседује 8—10 таквих парцела, разбацаних по разним крајевима атара. Велики природни прираштај и традиција у вези са наследним правом условили су тако велико уситњавање поседа.⁵⁴

Процес уситњавања поседа у периоду изградње социјализма потенциран је општим опадањем пољопривреде у овом крају, али и преласком једног дела земљишта у друштвене руке.

Колика је уситњеност индивидуалних домаћинстава у периоду изградње социјализма, показаћемо статистичким подацима за четири насеља ове области (1961): Железник — индустрисано насеље у београдској посавини, Рипња — насеље мешовите пољопривреде у шумадијском делу околине Београда, Миријево — повтарско насеље у Великоселском кључу и Ритопек — воћарско-виноградарско насеље у београдском подунављу.

⁵³ М. Томин, *Централизација пољопривредног земљишта*, стр. 15—18, 50—59.

⁵⁴ В. Бурић, *Пољопривреда београдске околине*, стр. 101.

Табела 11⁵⁵
(подаци из 1961).

Индивидуални поседи у хектарима	Железник	Рипањ	Миријево	Ритопек	Укупно	
	Број	Процент	Број	Процент	Број	Процент
	дом.		дом.		дом.	
Површина						
До 1 ha	199	29,4%	281	18,7%	91	27,3%
1—5 ha	416	61,4%	912	60,5%	191	57,2%
5—10 ha	58	8,6%	276	18,5%	48	14,3%
Више од 10 ha	4	0,6%	34	2,3%	4	1,3%
Укупно	667	—	1503	—	334	—
					395	—
						2909

Као што се из ових података може видети, највећи број индивидуалних поседа (око 60%) у поменутим насељима поседује површину 1 — 5 ha. Како је смањивање обрадивих површина у околини Београда, као и процес преласка земље у друштвене руке, настављено и после 1961. године, наставило се и уситњавање индивидуалних поседа.

Процес уситњавања индивидуалних поседа директно утиче и на неке друге појаве. У најважније се свакако убраја и стварање вишака радне снаге на неким домаћинствима. Наиме, уситњени, мали поседи не захтевају већу радну снагу. Број становника се повећава, природним прираштајем, ствара се вишак те радне снаге, која се, као што смо видели (видети стр. 42—43), одлива из пољопривреде. Изузетак чине нека повртарска и воћарско-виноградарска насеља у Великоселском кључу и београдском Подунављу, као што је приказано на Табели 12.

Табела 12⁵⁶

	Железник Број % дом.	Рипањ Број % дом.	Миријево Број % дом.	Ритопек Број % дом.
узимају радну снагу	67 13,2%	104 8,5%	132 51,5%	175 74,2%
узимају и дају радну снагу	44 8,6%	127 10,4%	46 18,0%	23 9,7%
дају радну снагу	399 78,2%	995 81,1%	78 30,5%	38 16,1%

55 Ibidem.

56 Ibidem.

Међусобни односи између „друштвеног“ и „приватног сектора“ чине окосницу производних односа у савременој пољопривредној производњи ове области.

Видели смо да се вишак радне снаге, створен уситњавањем индивидуалних домаћинстава, одлива из пољопривреде и запошљава у некој од непољопривредних делатности. Међутим, споменинули смо такође (видети стр. 39), да један мањи део те радне снаге ради у друштвеним пољопривредним организацијама. То се нарочито односи на оне друштвене пољопривредне организације које су достигле висок степен развоја, повезујући своју делатност са прерадничком индустријом. Такав је случај са плантажом и „Комбинатом“ у Гроцкој, где се запошљавају не само мештани већ и становници оближњих насеља (највише из Бегаљице).

У непосредне међусобне односе „друштвеног“ и „приватног сектора“ убрајају се закуп и кооперација.

Закуп земљишта индивидуалних производача од стране друштвених пољопривредних организација честа је појава у околини Београда. Закупнички однос не значи промену власника над земљом, већ уступање монопола на коришћење земљишних површина, наравно уз одговарајућу накнаду. Закуп је користан за обе стране. Друштвене пољопривредне организације на овај начин добијају веће површине обрадивог земљишта, што им даје шире могућности за спровођење планске пољопривредне производње. Од закупа имају користи и индивидуална домаћинства, посебно домаћинства са недовољним бројем радно способних чланова, која на тај начин повољно искоришћавају вишак обрадиве земље. Осим тога, један део чланова домаћинства ослобађа се пољопривредног рада и стиче могућност запошљавања на другој страни. Овај начин сарадње „друштвеног“ и приватног сектора стимулисан је и неким законским мерама.⁵⁷

Друштвене пољопривредне организације и индивидуални производачи у околини Београда често ступају у кооперацију. Кооперација се састоји у томе што индивидуална домаћинства, уз одговарајућу накнаду, узимају на употребу средства којима располажу друштвене пољопривредне организације. На пример, у Болечу приватници узимају од плантаже семе и краве млекуље, а плантажа задржава право монопола на продају одговарајућих производа.

Иначе, најчешћи вид кооперације јесте узимање на зајам радних машина (трактора, комбајна) и радне стоке. Накнада се најчешће даје у новцу, понекад и у натури. Тако у Реснику, као накнаду за употребу комбајна, индивидуални производачи дају задрузи сламу од вршидбе. Позајмица радне стоке није ретка, јер у њој оскудевоју многа домаћинства у овој области. То покazuје и следећа табела:

57 Видети: М. Томин, *Централизација пољопривредног земљишта*, стр. 58—59.

Табела 13⁵⁸

Домићниства која...	Железник Број % дом.	Рипањ Број % дом.	Мирејево Број. % дом.	Ритопек Број % дом.
располажу радном стоком	246 36,2%	767 51,0%	196 58,7%	238 60,3%
не располажу радном стоком	434 63,8%	736 49,0%	138 41,3%	157 39,7%

У неким насељима, на пример у Болечу, интензитет кооперације опада јер су индивидуални производбачи дошли до закључка да им се више исплати да раде без помоћи друштвене пољопривредне организације и да своје производе продају директно на београдском тржишту.

Утицај „друштвеног сектора“ на „приватни“ може бити и посредан. Такав је, рецимо, утицај појединих друштвених пољопривредних организација, посебно ПИК „Београд“ на регулисање цене на београдском тржишту.⁵⁹

Сарадња између „друштвеног“ и „приватног сектора“ утиче на повећање пољопривредне производње. И та сарадња је утицала да се пољопривредна производња у „приватном сектору“ ове области повећа за 6% у току 1969.

Б. НАЧИН ПОЉОПРИВРЕДНЕ ПРОИЗВОДЊЕ

У току испитиваног периода, посебно у периоду изградње социјализма, пољопривредна производња у околини Београда претрпела је велике промене. У досадашњем излагању наглашени су они елементи који су негативно деловали и делују на пољопривреду ове области (нпр. одлив радне снаге ка делатностима непољопривредног карактера, смањивање пољопривредних површина). Такво стање намеће потребу за интензивирањем пољопривредне производње. Ова потреба делимично је задовољена друштвеном (нпр. стварање „друштвеног сектора“) и техничком интервенцијом. Под техничком интервенцијом подразумевамо:

- 1) усавршавање пољопривредних оруђа,
- 2) усавршавање пољопривредних техника.

1) Усавршавање пољопривредних оруђа

Пољопривреду околине Београда у току испитиваног периода карактерише употреба све савршенијих пољопривредних оруђа. Поједина оруђа су у више наврата замењивана новим.

58 В. Бурић, *Пољопривреда београдске околине*, стр. 102.

59 М. Лутовац, *Приградска пољопривреда околине Београда*, стр. 159.

Тако се на пример до почетка овог века (у Реснику до пре 80 година), у неким насељима и до првог светског рата (нпр. у Вишњици до пре 60 година), орало се углавном „ралицама”, у ствари дрвеним плуговима на којима су само раоник и цртала били од гвожђа. Такве плугове су израђивали сами сељаци, осим раоника и цртале, који су били занатски производи. У удаљенијим насељима, нарочито у оним на брдовитом терену (нпр. Велика Моштаница) може се видети још по који дрвени плуг.

Од првог светског рата улазе у употребу гвоздени плугови занатске и индустријске производње (сл. 1). Било их је разних врста (нпр. плуг „превртач”, плуг „с једну бразду”), зависно од земљишта на коме су употребљавани. Гвоздени плугови су и данас у употреби у свим насељима испитиване области.

У периоду изградње социјализма, са развојем домаће индустрије, у употребу улазе трактори (најчешће производње ИМТ — Раковица), који све више замењују гвоздене плугове. Тракторе не почињу подједнако да користе у свим насељима ове области. Њихова употреба у многоме зависи и од рељефа земљишта. Наиме, трактори се тешко могу користити на стрмијим падинама. На пример, у Великој Моштаници и да нас има врло мало трактора, свега неколико, па се орање и даље обавља углавном помоћу плугова. С друге стране, у Барајеву истичу да се код њих трактори често користе, делом баш због благих падина на којима се простире њихова обрадива земља. Као што је већ наглашено тракторе поседују друштвене пољопривредне организације, а последњих година све више и индивидуални пољопривредни прозивођачи. У Реснику, поред 5 задружних, има и око 50 трактора у приватном власништву. У Миријеву их има око 35. Власници трактора ору земљу и онима који их не поседују, наплаћујући им одређену суму по хектару (у Реснику 20 — 25 000 старих динара, у Миријеву 16 — 18 000 старих динара). У Вишњици истичу да се данас око 50% земље обрађује помоћу трактора и да њихови власници ору чак и иноћу како би што више зарадили.

Сличан развојни процес (као код средстава за орање) може се уочити и код средстава за дрљање земље. Крајем прошлог и почетком овог века употребљаване су „брانе”. Брана се састојала од дрвеног „била”, преко кога се постављала „брана” (у ужем смислу) од трња. Приликом влачења, на брану се стављао камен или би на њу сео човек да би тежина била већа. Браном се земља само „равњала”. Пре педесетак година брану су почели да замењују „дрљачом” (нпр. у Реснику). У почетку су дрљаче прављене од дрвета. Само су им клинци били гвоздени како би боље „секли” земљу. Док су бране израђивали сами сељаци, дрљаче су углавном биле занатске производње. Колари су израђивали дрвене делове а ковачи гвоздене (нпр. у Вишњици). Још у међуратном периоду почеле су да се користе гвоздене дрљаче индустријске производње (сл. 2), да би у периоду после другог светског рата потпуно преовладале.

Ова два примера показују да оруђа у околини Београда, као и у већем делу Србије, имају своју еволуцију: од традиционалног пољопривредног оруђа које израђују сами сељаци, преко оруђа занатске производње до савршенијих индустријских справа и машина. Тај процес је у околини Београда веома интензиван због близине града и због појачане потребе за интензивирањем пољопривредне производње.

Осим развоја занатства и индустрије, постоје и други фактори⁶⁰ који утичу на тип пољопривредних оруђа, али они имају другостепени значај.

2) Усавршавање пољопривредних техника

У току испитиваног периода, у околини Београда су запажене велике промене у погледу технике пољопривредне производње. Усавршавање техника пољопривредне производње најчешће је у непосредној вези са усавршавањем постојећих и увођењем нових оруђа, односно уопште материјалних средстава индустријске производње. Додуше, не увек. Понекад се технике усавршавају самосталним развојем, под утицајем са стране, итд.

Процес усавршавања техника пољопривредне производње посебно се уочава у специјализованим, „приградским“ гранама земљорадње — повртарству, воћарству и виноградарству. Као илustrацију главних карактеристика таквог процеса дајемо краћи осврт на развој повртарских техника у овом крају.

У околини Београда поврће се гаји на малим парцелама. Природно је што се јавља тежња за што рационалнијим иско-ришћавањем тих малих површина. Стога се често у баштама, на истој површини, гаје две, ређе више врста поврћа једна поред друге. На пример, у Великом Селу често се могу видети у истој башти парадајз и зелена салата. Осим тога, између повртарских култура гаје цвеће, а по ивицама башта и воће. Тако у Вишњици између леја купуса гаје лепу кату и босилjak, а у Миријеву међу разним поврћем „каранфиле“.

Рационално коришћење повртарских површина заснива се и на плодореду, односно редоследу стизања поврћа. Гајењем на истој површини разних врста поврћа које дозревају у различита годишња доба, са те површине се могу добити и по три рода го-дишње. Рана поврћа су лук „сребријак“, зимска салата, спанаћ, кромпир, боранија која стижу у мартау или априлу; замењују их тиквице, боранија и парадајз, који стижу у јуну; после ових пристижу касна поврћа — купус, келераба, карфиол итд.⁶¹ У неким повртарским насељима, на пример у Миријеву, примењује се и

60 Употреба појединачних оруђа примљена је и са стране. Тако су, на пример, Вишњичани примили одређен тип мотике од досељеника из Срема.

61 М. Аутовац, *Приградска пољопривреда околине Београда*, стр. 160.

техника упрошћеног плодореда: наизменично се у истој башти гаје две културе, најчешће лук и парадајз. У априлу засадени парадајз „стиже“ за непуна два месеца. Истог дана кад оберу парадајз, засаде лук, и обратно. На тај начин им је омогућено да готово непрекидно износе поврће на београдско тржиште.

Повртарство захтева и примену „виших“ пољопривредних техника — бубрења и наводњавања.

До другог светског рата бубрило се искључиво стајским бубривом. Данас се стајско бубриво све више замењује вештачким. Ова промена је условљена не само бољим квалитетом вештачког бубрива већ и опадањем сточарства. Но, у неким повртарским насељима, на пример у Вишњици, још увек преовлађује употреба стајског бубрива. Становници овог насеља сматрају да стајско бубриво боље „везује“ земљу, која се лако одроњава по стрмим падинама око места. Пошто и у Вишњици сточарство опада, недостатак стајског бубрива се све више осећа. Становници овог насеља набављају га „из прека“ (Панчево, Овча, Борча, Чента), где је земља квалитетнија и не захтева тако интензивно бубрење.

Извесним врстама поврћа потребне су веће количине воде. Зато се, упоредо са развојем повртарства, у овом крају развија и систем наводњавања. Овај систем је резултат дугог развоја. Вероватно је донет заједно са повртарском традицијом из крајева око бугарске границе. Данас су баште испресецане правом мрежом мањих и већих канала (јаркова) за наводњавање. На скици приказан је систем за наводњавање какав се примењује у Вишњици.

Скица 1.

У атарима појединих насеља вода за наводњавање добија се директно из реке или потока. На пример, у Вишњици неке баште добијају воду директно из Дунава, а у Миријеву из потока који протиче кроз миријевски атар. Раније, „пре рата“, вода се преносила у бурићима (Вишњица) или кантама (Миријево). Данас се

такав начин примењује само за наводњавање удаљенијих башта, док се за баште које се налазе у близини реке, односно потока, вода извлачи моторним пумпама. На оним површинама које оскудевају водом (нпр. у Сланцима и Великом Селу), копају се бунари из којих се вода прпе, а затим системом цеви или јаркова разводи по баштама. До другог светског рата вода из тих бунара вадила се помоћу долапа које су вукли коњи. Данас се то чини моторним пумпама. М. Лутовац истиче да се новим, „моторним“ начином наводњавања добијају нове повртарске површине и на тај начин повећава повртарска производња⁶².

У тежњи да у што већем делу године имају свеже поврће за продају на београдском тржишту, становници повртарског дела околине Београда, још од краја прошлог века (нарочито у Вишњици), почину да гаје поврће у „топлим лејама“⁶³.

Топле леје се праве тако што се даскама ограничи мања површина у облику правоугаоника или квадрата. На тако ограничenu површину ставља се слој стајског ћубрета и земље, дебео 20 — 30 см, па се у њега засади нека врста поврћа. Преко оквира од дасака стављају се асуре и стаклени „рамови“. Кад је сунчан дан, дижу се асуре да би се засађено поврће изложило зрацима сунца (сл. 3).

Ове „леје“ су врло корисне у зимском периоду. Тако у Вишњици кажу да ротквице које у њима засаде у фабруару могу да се „дигну“ за само 25 дана.

Све веће потребе београдског тржишта за раним поврћем условиле су интензивну употребу ове традиционалне технике у последњих неколико година.

Ових неколико примера у вези са усавршавањем пољопривредних оруђа и пољопривредних техника треба да укажу на квалитативне промене у начину пољопривредне производње, настале у новим условима привређивања.

Ц. СТРУКТУРА ПОЉОПРИВРЕДНИХ ПРОИЗВОДА

Како што је већ поменуто, Београд се у току испитивањог периода од релативно малог насеља развио у милионски град. Упоредо са његовим развојем расту и потребе његовог све многоbrojniјег становништва, односно потребе његовог тржишта. Потребе београдског тржишта временом почину директно да утичу на развој оних пољопривредних грана чији су производи најпотребнији градском становништву. У земљорадњи то се односи пре свега на повртарство, воћарство (виноградарство) и цвећарство, а у сточарству на гајење крава „млекуља“, свињарство и живинарство. Чинjenica је да су сва насеља била постепено захваћена овим процесом специјализације пољопривредне

62 Ibidem, стр. 156.

63 Ibidem, str. 160.

производње. Међутим, под утицајем разних фактора (нпр. природни услови, саобраћај, традиција) пољопривреда околине Београда се издиференцирала. У погледу структуре пољопривредне производње, односно пољопривредних производа, данас ову област можемо поделити на три дела:⁶⁴

1. Великоселски кључ (Вишњица, Сланци, Велико Село, Винча, Миријево), у коме је повртарство доминантна пољопривредна грана;

2. београдско Подунавље (Гроцка, Ритопек, Заклопача, Бегаљица), у коме преовлађује воћарство и виноградарство;

3. остали део околине Београда (београдска Посавина, „шумадијски део“), коме припадају сва остала насеља. У овом делу преовлађује мешовита земљорадничко-сточарска привреда.

(Подела насеља у околини Београда по структури пољопривредне производње, односно пољопривредних производа приказана је на карти 4)

Ова подела није статична. У послератном периоду нека насеља мењају свој пољопривредни карактер. Тако се у Миријеву, Винчи, Болечу, Врчину итд. све више осећа пораст воћарско-виноградарске производње, а у Малом Мокром Лугу, Великом Мокром Лугу, Калуђерици, Лепштану итд. све интензивније гајење поврћа.

Карта 4 даје само општу слику пољопривредне структуре испитиване области водећи рачуна и о неким динамичним тенденцијама те структуре. Допунићемо ову општу слику излагањем најважнијих карактеристика сваке од поменутих пољопривредних грана:

- а) повртарства,
- б) воћарства (виноградарства),
- в) цвећарства,
- г) приградског сточарства.

а) Повртарство

Као приградска грана пољопривреде, повртарство се почело у испитиваној области развијати тек после ослобођења Београда од Турака. Гајење поврћа донели су Бугари из Видина, који су у почетку долазили само за време летње сезоне, да би се касније и стално насељавали. Од Бугара је бављење повртарством преузело и остало становништво. Повртарство се у почетку развијало на територији данашњег града Београда (око Бајлонове пијаце, Ботаничке баште, данашње Цвијићеве и Рузвелтове улице). Касније, услед ширења града, повртарске површине померају се према најближим селима, нарочито онима у Великоселском кључу. Повртарство је продрло најпре у Вишњицу⁶⁵, Вишњи-

64 *Ibidem*, 169.

65 *Ibidem*, стр. 155—156.

чани кажу да саде поврће „од када постоји село”. Касније, после првог светског рата, повртарство је узело мања и у неким другим оближњим насељима, пре свега у Миријеву, Сланцима, Великом Селу и Винчи. У периоду изградње социјализма, после другог светског рата, са савременијим системом навођивања повртарске културе захватају много већу површину, чак и у селима која нису била изразито повртарска. Шездесетих година запажа се и супротна тенденција — тенденција опадања повртарских површина у широј околини Београда, нарочито у „друштвеном сектору“. Према мишљењу В. Бурића⁶⁶, један од разлога ове појаве је и чињеница да је поврће у погледу рентабилности несигурна култура (нестабилне цене, несигуран пласман, лака кварљивост). Опадање повртарства у том периоду показују и статистички подаци:

Табела 14⁶⁷

Повртарске површине у ha (подаци за ширу околину Београда)

Године	1957.	1961.
Друштвени сектор	1 890 ha	662 ha
Приватни сектор	10 943 ha	10 582 ha

Наравно, ови подаци се само делимично односе на испитивану област, мада она чини велики део шире околине Београда⁶⁸. Но, појава благог опадања повртарства јасно се може запазити у неким насељима. На пример, у Миријеву се на рачун гајења поврћа у послератном периоду развија воћарство а нарочито виноградарство.

Потребно је напоменути да је за испитивану област карактеристично веома развијено окућничко повртарство. У неким насељима (нпр. Миријево, Вишњица) готово око сваке куће може се видети башта са поврћем. Чак и у новоподигнутим насељима градског типа развија се то окућничко повртарство. На пример, у новом насељу у вишњичком атару, око нових кућа градског типа, налазе се понекад мале баште са поврћем и кукурузом (сл. 4).

Структура поврћа се мењала и постала све разноврснија упоредо са развојем Београда, односно упоредо са повећањем потреба његовог тржишта. М. Лутовац истиче да је у прошлости поврће мање коришћено у исхрани и да је његова структура била много сиромашнија. Гајени су углавном купус,

66 В. Бурић, *Пољопривреда београдске околине*, стр. 98.

67 *Ibidem*.

68 Подаци о друштвеном сектору не могу се у потпуности прихватити јер се највећа друштвена пољопривредна организација шире околине Београда, ПИК „Београд”, налази изван граница испитиване територије.

лук, паприка и зелени парадајз.⁶⁹ Колико се структура поврћа у насељима околине Београда у међувремену обогатила, треба да покажу подаци на следећој табели:

Табела 15⁷⁰

Структура поврћа ћа (подаци за 1961)

Насеље	Рани кромпир	Мрква лук	Грашак	Кунус	Парадајз	Остало поврће
Вишњица	410	5	60	15	25	90
Сланци	370	2	40	10	40	75
Винча	115	5	150	30	18	20
Велико Село	430	10	40	6	95	100
Маријево	46	2	28	15	10	50
						38

Потребе београдског тржишта утичу не само на разноврсност структуре поврћа већ често и на интензитет гајења поједињих врста. Тако, на пример, у Вишњици много гаје парадајз јер се „може брати и три месеца” и у току тог периода продавати у Београду, док, рецимо, грашак гаје у много мањој мери, јер се у току године може „обрати једном или два пута, па готово”.

б) Воћарство и виноградарство

У околини Београда, нарочито у Подунављу, постоје веома повољни природни услови (клима, састав земљишта) за развој воћарства и виноградарства. Међутим, ове пољопривредне гране дуго нису имале већи значај у испитиваној области.

Ово се посебно односи на воћарство. А. Богић⁷¹ (1866) га и не спомиње а Р. Николић⁷² (1903) пише да се сељаци „у неким селима баве помало и о воћарству”.

Виноградарство је било нешто развијеније. А. Богић помиње винограде у Винчи, Великом Селу, Сланцима, Белом Потоку, Рушњу.⁷³ Мањих винограда било је и на територији данашњег града Београда, највише на Врачару и Топчидерском брду.⁷⁴ Но, и поред добрих услова, виноградарство није напредовало. На то је великим делом утицала и филоксера, која је харала у овом крају.⁷⁵

До другог светског рата ни воћарска ни виноградарска производња нису прелазиле локалне потребе. Тек у послератном пе-

69 М. Аутовац, *Приградска пољопривреда околине Београда*, стр. 159.
70 *Ibidem*.

71 А. Богић, *Опис врачарскога среза*, стр. 127—128. На том месту овај аутор говори о привреди врачарског среза не спомињући воћарство.

72 Р. Николић, *Околина Београда*, стр. 924.

73 А. Богић, *Опис врачарскога среза*, стр. 128.

74 М. Аутовац, *Приградска пољопривреда околине Београда* стр. 162.

75 Р. Николић, *Околина Београда*, стр. 925.

риоду обе гране почињу нагло да се развијају. Поред београдског Подунавља, воћарско-виноградарске области овог краја, гајење воћа и грожђа захвата и нека насеља повртарског или „мешовитог“ карактера (видети стр. 55). На пример, у Миријеву је у послератном периоду запажен нагли развој воћарства и виноградарства. Данас је под тим културама отприлике „половина обрадиве земље“.

За напредак ових привредних грана у околини Београда посебно је значајно стварање друштвених пољопривредних организација, плантажа и задруга, оријентисаних на воћарско-виноградарску производњу (видети стр. 46—47). У индивидуалним домаћинствима нарочито је значајан развој окућничког воћарства. Воће се често гаји и по виноградима и на ивицама њива.

У току послератног периода значајне промене се дешавају и у вези са структуром воћа (односно грожђа). Све виште се гаје оне врсте воћа које захтева београдско тржиште (брескве, кајсије, трешње, крушке, јагоде), а стоно грожђе (смедеревка, хамбург) постепено смењује такозване „винске сорте“.⁷⁶

ц) Цвећарство

До другог светског рата цвеће се у насељима у околини Београда гајило углавном као украс окућнице. У периоду после другог светског рата, упоредо са развојем града, а посебно са примањем обичаја да се цвеће носи на поклон у разним приликама, цвећарство добија други карактер. Цвеће постаје продајни артикал на београдском тржишту. Цвећарство се као приградска пољопривредна грана развија и у индивидуалном и у друштвеном сектору.

На периферији Београда и у околним насељима (Мали Мокри Луг, Велики Мокри Луг, Калуђерица; Јајинце) постоји читав низ цвећарских башта, од којих неке захватају површину и до 1 ha, али је највећи број оних чија површина износи од 10 до 30 ари.⁷⁷ Осим тога, у неким насељима, на пример у Вишњици и Миријеву, цвеће се гаји између разних повртарских култура. У Београду и околини, као што смо већ истакли оснивају се и цвећарска пољопривредна добра (расадници) као што је „Крин“, „Расадници“ или „Градско зеленило“.

д) Приградско сточарство

Почетком испитиваног периода, односно крајем прошлог века, сточарство је у већини насеља у околини Београда имало велики привредни значај. Оно се ни по чему није разликовало од сточарства у осталим деловима Шумадије. Било је то сточар-

⁷⁶ Подаци са терена и М. Аутовац, *Приградска пољопривреда околине Београда*, стр. 162—163, 166.

⁷⁷ Ibidem, стр. 161.

ство стихијског типа. Све врсте стоке припадале су ситној и слабој раси.

У том периоду највише су се гајиле овце, свиње, волови и коњи. Најразвијеније је било овчарство. За развој ове сточарске гране постојали су добри природни услови, пре свега добра паша на пространим утринама. Осим тога, гајење овација било је значајно и због великих потреба становништва за вуном.

Волови су употребљавани као радна стока, а коњи само за вршићбу и утовар. Краве су гајене у мањој мери.

Свињарство је било развијено нарочито у београдској Посавини, где су свиње биле важан трговачки артикал.

Поред поменутих врста, гајиле су се разне врсте живине и свилене бубе, док је пчеларство било у опадању. Гајење свилених буба, које се данас у овој области изгубило, почетком испитивањог периода било је прилично развијено у неким селима, нарочито у Миријеву, Кумодражу, Белом Потоку, Сланцима, Великом Селу и Винчи.⁷⁸

У току испитивањог периода, као што је наглашено (стр. 42—46), услед одлива становништва из пољопривреде и смањивања фонда пољопривредног земљишта (у овом случају пашијака) сточарство је почело да опада.

Осим тога, сточарство мења свој основни карактер. Са пашијачког прелази се на шталско сточарство. Све више се осећа гравитација ка гајењу расне стоке, посебно у оквиру друштвених пољопривредних организација. Међутим, до данас су се у гајењу стоке сачували неки традиционални елементи у виду читавог комплекса веровања и обичаја.⁷⁹

Велике промене су се дододиле и у вези са структуром стоке. Запажа се пре свега опадање појединачних грана сточарства. То се посебно односи на овчарство. Нестајање великих површине пашијака и све мање потребе за вуном учинили су да гајење овација у овом крају изгуби свој значај.

Опада и гајење коза. Овоме је допринела законска забрана у вези са њиховим држањем. Данас, како кажу у Брђанима (Рипањ), по једну козу (и то искључиво у штати) могу да држе само домаћинства која имају плућног болесника.

До другог светског рата, у околини Београда се развијало гајење запрежнje, односно радне стоке — волова и коња. У послератном периоду, међутим, и ова грана сточарства се губи. Увођењем модерних машина у пољопривреду овог краја, волови и коњи губе свој значај као радна стока. Трактор се све чешће употребљава уместо плуга, моторна пумпа уместо долапа, комбајн уме-

78 *Ibidem*, стр. 167; Р. Николић, *Околина Београда*, стр. 923; А. Богићић, *Опис ерачарског среза*, стр. 128.

79 Приликом испитивања на терену запазили смо да су у неким насељима у великој мери очувао комплекс сточарских обичаја о Бурђевдану (нпр. Ресник, Велика Моштаница). Осим тога, у Зунцу се све до 1958 године одржавала „провлака“ (воловска богомоља).

сто стоке. Као запрежна стока, волови и коњи се све мање користе после увођења законске забране о уласку запрежних возила у Београд. Додуше, у неким насељима још увек се гаји запрежна стока. У Реснику, коња поседује свако десето домаћинство. Употребљавају га за превоз ћубрета, летине итд. од куће до њиве. У истом насељу гаје се и говеда, али не као радна или запрежна стока већ као трговачки артикал. Преко прекупца (који узимају 8% зараде) продају их у разним крајевима наше земље (нпр. у Сплиту).

У току испитиваног периода опада, дакле, гајење оних врста стоке чије је одржавање везано за паšњаке (овце) или чија је улога изгубила вредност (волови, коњи). Но, с друге стране све више се развија приградско сточарство. Гаје се домаће животиње које тражи све веће београдско тржиште. То су краве „млекуље”, свиње и живина.

Потреба београдског тржишта за млеком и млечним производима условила је развој гајења крава „млекуља”⁸⁰. Расне „млекуље” добављање су из Славоније и других крајева познатих по доброј стоци. Нека домаћинства су имала и по 10 таквих крава. Међутим, законска забрана (1956) распровађаје млека индивидуалних производија по кућама и на пијацама, довела је до опадања ове сточарске гране. Додуше, сељаци могу продавати млеко преко задруга, али то им се не исплати, јер су откупне цене сувише ниске (нпр. у Великој Моштаници по 75 старих динара — 1 литар). Нека домаћинства су се због тога преоријентисала на продају сира и киселог млека.

Последњих година запажа се све већа оријентација приградског сточарства београдске околине на свињарство и живинарство.

Свињарство је, према неким подацима⁸¹, имало веома дугу традицију у овој области. Гајење свиња се брзо развијало. Вишњица је још у периоду између два светска рата имала око 500 свиња и сеоског свињара. Према нашим испитивањима, свињарство у већини насеља у околини Београда представља главну сточарску грану. Потребе београдског тржишта за свињским, а нарочито за прасећим месом, утичу на пораст свињарства и у квалитетативном и у квалитетативном погледу. На пример, нека домаћинства у Великом Мокром Лугу гаје и по 20 расних свиња предвиђених за продају.

И живинарство у околини Београда има дугу традицију⁸². У прошлости су становнике неких насеља (нпр. Велике Моштанице) називали „шилићарима”. Потражња за живином је све већа (и за месом и за јајима) а за њено гајење нису потребни неки по-

⁸⁰ Термин крава „млекуља” преузели смо из рада М. Аутоваца *Приградска пољопривреда околине Београда*, стр. 167.

⁸¹ А. Богић, *Опис среза врачарскога*, стр. 128; М. Аутовац, *Преобрађивање насеља и привреде у околини Београда*, стр. 150.

⁸² П. Николић, *Околина Београда*, стр. 924.

себни услови (пашићи, скупа сточна храна). Зато живинарство данас напредује, и то не само у насељима београдске околине већ и у самим београдским предграђима. Највише се гаје кокошке и гуске, у мањој мери Ћурке. Живинарство се развија и у „друштвеном сектору“. На пример, фарми у Кијеву Ресничани продају пилиће по 250 старих динара комад.

Д. КОРИШЋЕЊЕ (ПОТРОШЊА) ПОЉОПРИВРЕДНИХ ПРОИЗВОДА

Становници околине Београда своје пољопривредне производе користе углавном на два начина:

- а) за продају,
- б) за исхрану.

У овом одељку главна пажња биће посвећена продаји пољопривредних производа као виду потрошње који видљивије одржава однос Београда и његове околине.

а) Продаја пољопривредних производа

Као што је већ наглашено (видети стр. 54 и даље), развој Београда, а посебно повећање и спецификација потреба његовог тржишта, учинили су да временом дође и до спецификације same пољопривредне производње. Прилагођавајући се потребама београдског тржишта, пољопривредници испитивање области све више се баве оним гранама земљорадње (повтарство, воћарство, виноградарство, цвећарство) и сточарства (краварство, свињарство, живинарство) чији производи на том тржишту имају најбољу прођу.

Видели смо да та спецификација иде и даље. У оквиру најведених основних врста пољопривредних производа (воће, поврће, грожђе, цвеће, краве, свиње, живина) запажа се све већа оријентација на гајење најрентабилнијих сорти: на пример стоно грожђе, расне свиње, итд.

На ову спонтано створену структурку пољопривредних производа намењених продаји, утиче држава путем законских одредби, најчешће немајући у виду интересе индивидуалних пољопривредних производа, већ само интересе града, делом и интересе друштвених пољопривредних организација. У поменуте законске мере убраја се, на пример, забрана продаје одређених сточарских производа (неке врсте меса; млеко), што утиче на преоријентацију на продају других врста тих производа (нпр. сир, кисело млеко), понекад и на „илегалну“ трговину у граду.

Пољопривредне производе продају махом старије незапослене особе оба пола. Млађи су или у школи или на послу. У току испитиваног периода нестали су и последњи остаци старог

начина трговања — трампе. Са продором робно-новчане привреде у ову област, пољопривредни производи се и у селу и у граду продају искључиво за новац.

Становници ове области продају своје пољопривредне производе најчешће у самом Београду. Најчешће носе робу на најближу пијацу или бар на ону с којом имају најбоље саобраћајне везе. Тако Ресничани продају своје производе углавном на рачковичкој пијаци, становници Сремчице на Бановом брду итд.

У току последњих неколико година све већу конкуренцију београдским пијацама представљају нова тржишта — пијаце у околини Београда. На тим пијацама (нпр. у Рипњу) не продају своје производе само мештани већ и становници околних насеља. У неким насељима пијаце раде само једанпут недељно (у Барајеву понедељком, у Гроцкој средом) а понегде и сваки дан. Све већи развој трговине утиче и на стварање нових пијаца. Типичан пример пружа пијаца у Реснику, која „ради“ (1969) тек неколико месеци. Она се очигледно налази у фази стварања. За сада, пољопривредне производе продаје недељом око 20 особа а радијним даном 4 — 5.

Често мештани продају своје производе и у свом месту и у Београду. На пример, становници Рипња, кад имају већу количину сира, продају га у Београду, по 800 старих динара — килограм, док мање количине, за које се не исплати плаћати трошкове превоза, продају на месној пијаци по 350 старих динара — килограм. Сличан пример пружа и Бегаљица, чији становници продају своје производе на три места. Свој главни производ, воће, у великим количинама продају у Београду, где оно има високу цену; поврће, кога имају у мањим количинама продају у Гроцкој (како би избегли трошкове превоза) а лук продају на пијаци у Јумчарима, где има посебно добру пробу.

Јефтиније пијаце у околини Београда не привлаче само становнике околних насеља већ и саме Београђане, нарочито оне који поседују аутомобиле. Разлика у ценама између сеоских и београдских пијаца је толика да се повремено куповање намирница чак и у удаљеном Барајеву потпуно исплати.

Као што се из претходног излагања види, за становнике испитиваних насеља је веома значајно питање превоза робе (пољопривредних производа) у Београд, нарочито после забране уласка запрежних возила у град. Један део превози своју робу возом или аутобусима градског саобраћаја. Но, то је могуће само ако су у питању мале количине робе.

Потреба за превозом веће количине робе, грађе и сл. доводи до неке врсте модерног кирилицилука. Појединци купују камione на којима превозе робу до београдских пијаца. На пример, у Болечу, за превоз једне корпе до Београда нашлаћују 400 старих динара, за 1 врећу — 300 старих динара, за 1 „цегер“ — 300 старих динара.

Питање превоза пољопривредних производа од куће до тржишта све чешће се решава куповином аутомобила, најчешће неког камионета или „каравана“. Још 1961. године у Малом Мокром Лугу било је 40 аутомобила, у Ритопеку 33, у Вишињици 25, у Гроцкој 15, у Калуђерици 14, у Миријеву 10 итд.⁸³ Данас је тај број много већи. На пример, у Бегаљици има око 180 аутомобила а у Реснику, према процени мештана, аутомобил поседује свака петнаеста кућа.

б) *Исхрана*

Исхрана је један од основних видова потрошње пољопривредних производа. Међутим, пошто је ово поглавље посвећено променама у привреди, а исхрана није у директној вези са том темом, нећемо се посебно осврнути на то питање. Задовољићемо се констатацијом да је и у овом подручју народног живота дошло до значајних промена, нарочито под утицајем начина исхране у граду, индустријске производње појединачних намирница и промена у структури пољопривредних производа.

⁸³ М. Аутовац, *Приградска пољопривреда околине Београда*, стр. 167.

Трећи део

НАСЕЉА

У току испитиваног периода, у новим друштвено-економским условима, насеља окoline Београда била су изложена снажним променама и процесима.

У овом поглављу обрадићемо основне промене и процесе у вези са:

- I величином насеља,
- II типом насеља,
- III карактером и изгледом насеља,
- IV повезаношћу насеља испитиване области са Београдом.

I. ВЕЛИЧИНА НАСЕЉА

У поглављу о становништву истакнуто је да је оклина Београда у току испитиваног периода била изразито имиграционна област. Последица бројних имиграција, уз природан прирастај, било је нагло повећање броја становника а самим тим и броја кућа, односно домаћинстава у насељима ове области. Темпо тог пораста откривају нам статистички подаци:

Табела 16⁸⁴

*Кретање броја домаова (1856⁸⁵—1921) и домаћинстава (1948—1961)
у насељима у окolini Београда*

Насеље	1856.	1856.	1884.	1900.	1921.	1948.	1953.	1961.
1. Жарково	81	168	212	285	290	939	1218	1659
2. Железник	85	172	211	254	302	1199	1966	3227
3. Остружница	107	154	184	203	243	488	676	1138
4. Бели Поток	70	88	150	192	193	406	513	919
5. Сремчица	69	183	237	259	328	505	506	636
6. Велики Мокри Луг	91	150	198	243	241	384	436	666
7. Зуце	46	91	100	121	152	256	282	337
								291

84 М. Костић, *Насеља у окolini Београда*, стр. 87—89.

85 Подаци за 1856. узети су из рада Бранка Перунчића *Управа савојије Београда 1820—1912*, Београд 1970, стр. 341—342.

Насеље	1856.	1856.	1884.	1900.	1921.	1948.	1953.	1961.
8. Јајинци	26	35	51	60	67	202	405	777
9. Кнегјевац	40	85	96	119	150	703	955	2282
10. Кумодраж	60	104	147	261	202	333	383	743
11. Пиносава	45	106	151	189	195	369	425	595
12. Раковица	21	32	43	44	48	102	133	298
13. Ресник	59	115	160	224	230	541	660	1551
14. Рипањ	196	444	460	763	796	1230	1461	2129
15. Рушањ	39	113	151	186	200	313	330	375
16. Бегаљица	90	209	291	338	386	693	709	839
17. Болеч	72	123	150	181	160	241	257	293
18. Витача	85	128	143	179	192	359	483	497
19. Велико Село	127	193	214	241	234	369	364	403
20. Вишњица	67	138	167	215	210	406	430	750
21. Врчин	162	326	410	513	580	1082	1171	1543
22. Гроцка	238	488	457	414	480	739	846	1054
23. Заклопача	92	152	191	239	257	381	393	435
24. Калуђерица	49	83	92	103	120	178	191	237
25. Лештане	39	70	95	110	100	187	204	255
26. Миријево	64	131	168	215	225	429	494	995
27. Мали Мокри Луг	60	96	131	222	234	386	451	1478
28. Ритопек	90	150	187	208	214	376	406	467
29. Сланци	57	108	138	154	175	267	226	298
Укупан	2337	4395	5385	6715	7194	14173	16974	27876
пораст	2058	990	1330	479	6979	2801	10902	25539

Подаци изложени на овој табели омогућавају утврђивање следећих чињеница:

а) насеља у околини Београда најинтензивније расту после другог светског рата или, тачније речено, у период од 1953. до 1961., у време масовних имиграција приградског типа у ову област. Најмањи раст насеља забележен је у периоду од 1910. до 1921., у време балканских ратова и првог светског рата;

б) највећи пораст доживела су насеља индустријализоване београдске Посавине (Железник, Жарково, Кнегјевац, Ресник, Остружница), затим насеља на прилазима града (Мали Мокри Луг, Миријево, Јајинци), индустријализовани Рипањ и велико село Врчин, које се налази на прузи па је у добрим саобраћајним везама са Београдом. Најмање су расла насеља повртарско-воћарског карактера у Великоселском кључу (Сланци, Велико Село) и београдском Подунављу (Ритопек, Болеч), као и насеља која су са Београдом слабије повезана (Зуце, Лештане, Раковица, Рушањ).

И временски и територијални аспект раста насеља у околини Београда потврђују чињеницу да су имиграције приград-

ског типа у ову област, после другог светског рата, у условима изградње социјализма, биле главни узрок не само пораста становништва већ и пораста насеља (односно пораста броја кућа у оквиру насеља).

Насеља у овој области расту на два начина:

а) изградњом кућа у оквиру самог насеља или у непосредној просторној вези с њим;

б) изградњом нових насеља у атару старог, без непосредне просторне повезаности између њих.

а) Први начин растења насеља у околини Београда има два основна вида:

а1) „урастање”, тј. грађење кућа у границама самог насеља,

а2) „нарастање”, тј. грађење кућа на спољним границама насеља, у непосредној територијалној вези с њим.

Оба ова начина растења насеља карактеристична су за цео испитивани период.

а1) Процес повећавања насеља „урастањем” запажен је код свих насеља у овој области. Нека места (нпр. Зуце) расту искључиво на тај начин.

„Урастање” се врши тако што се зидају нове куће на постојећим кућиштима. Ова појава је најчешће последица деобе, односно одељивања нових брачних парова који стварају сопствени дом.

У новије време (нарочито после другог светског рата), „урастање” се врши обично у правцу друма који пролази кроз село. Карактеристичан је пример Брђана (Рипањ), где је у послератном периоду изграђен читав низ кућа крај друма. Ове куће се подижу између старих кућа, „урастају” међу њих.

Друм представља везу са Београдом, са радним местом. Зато делове кућишта крај друма купују и мештани из других крајева села и досељеници. Последњих година „плацеве” крај сеоског друма купују и Београђани, углавном зато да би на њима градили викенд-куће.

Овај правац „урастања” проузроковао је интензиван развој трговине „плацевима”, односно деловима старих кућишта покрај друма. На пример у Реснику се цене „плацева” крећу од 4000 до 5000 старих динара по квадратном метру, што зависи од тога да ли је место „поред асфalta” или није.

а2) Насеља у околини Београда повећавају се и „нарастањем”. Б. Којић сматра да је то „нарастање” великим делом последица пренасељености настале „урастањем”, односно последица недостатка простора за грађење нових кућа у оквиру села.⁸⁶ „Нарастање” се најчешће врши у правцу друмова или же-

⁸⁶ Институт за архитектуру и урбанизам, Југозападни део среза Београд, стр. 22.

лезничких станица (уоколико се ови налазе ван насеља). Разлоги за овакав правац „нарастања“ су исти као и код „урастања“: пре свега, жеља за бОјом повезаношћу са Београдом, са радним местом. Навешћемо овде два карактеристична примера.

Авалски друм не пролази кроз саму Пиносаву, већ је удаљен око 2 km од старог дела села. Временом, Пиносава је почела да се развија у правцу Авалског друма. Данас је дуж та два километра, који деле ово насеље од друма, изграђен непрекидан низ кућа⁸⁷. У Реснику је железничка станица удаљена око 1 km од старог дела насеља. У послератном периоду је између Ресника и станице изграђен читав низ кућа. Но, известан број празних плацева и више кућа у изградњи, показују да процес „нарастања“ Ресника у том правцу још није завршен.

б) У околини Београда, углавном после другог светског рата, у атарима старих насеља, али без органске повезаности с њима (било територијалне, било функционалне) граде се нова насеља. Та нова насеља административно потпадају под стара, па у том смислу чине њихове нове делове. Ова насеља могу се поделити на две основне групе:

- 61) на „стихијска“ насеља,
- 62) „планска“ насеља.

61) У испитиваној области, углавном у послератном периоду, настају две врсте насеља спонтаног, „стихијског“ типа: једна су лоцирана дуж важних путева или покрај железничких станица, а друга су груписана у облику већих или мањих насеобина уз старо село⁸⁸, мада најчешће без територијалне повезаности с њим.

Насеља покрај друмова и железничких станица подижу досељеници и мештани запослени у Београду или неком оближњем насељу. Такво насеље је, на пример, Смрдан, на путу Београд — Барајево, затим део Болече око старе друмске меже, део Винче на споју сеоског и главног пута, низ насеља крај Авалског друма, у атарима села Јајинца, Раковице, Пиносаве и Белог Потока, итд. У Реснику и Рипњу су новостворени крајеви уз железничке станице. Нека од тих насеља су у фази постепеног формирања. Тако се, на пример, у Зуцу може запазити тенденција изградње мањег насеља око железничке станице. За сада на том месту има само неколико кућа, али су још 2 — 3 у изградњи.

Другу врсту стихијских насеља насељавају искључиво досељеници, мањом радници. Ова насеља настају обично тако што досељеници купују плацеве за изградњу кућа, било од појединачца, било од села као целине. Најчешће су им продавани плацеви на сеоским утринама, које су мештани претходно изделили, према пореским главама, на мање деонице. Куповина тако гру

87 Ibidem, стр. 21.

88 М. Аутовац, *Преображавање насеља и привреде у околини Београда* стр. 154.

писаних парцела условила је стварање груписаних насеља.⁸⁹ Таква насеља налазе се обично на местима удаљеним од саобраћајница, „тамо где је земља најгора“. Подизање ових насеља, услед великих потреба за саобраћајним везама, утиче на изградњу нових путева.

У атарима неких места има више таквих насеља. На пример, у Реснику су, у послератном периоду, подигнута нова насеља „стихијаског“ типа: Брестови, Насеље уз пругу, Насеље према манастиру итд. Видели смо (стр. 23—24) да се у послератном периоду у Реснику досељавало становништво из одређених крајева источне и југоисточне Србије. Становништво истог краја груписало би се у истом насељу. Тако, на пример, у Брестовима је насељено становништво из околине Прокупља и Лесковца.

Нека од насеља „стихијског типа“ представљају у ствари само мање групе кућа, понекад без перспективе даљег развоја. Такав је случај са насељем Рома у Малом Мокрог Лугу, које има само 6 — 7 кућа.

Посебан вид „стихијских насеља“ представљају тзв. „викенд—насеља“. Њих граде Београђани као места за одмор и рекреацију. Нека од тих викенд-насеља почела су да се формирају још у периоду између два светска рата. После изградње Авапског пута (1928) почело је око друма, на граници атара Белог Потока и Пиносаве, да се формира насеље од кућа и кафана које су градили становници поменутих села. Затим су Београђани почели да купују од Белопоточана плацеве на том месту и да граде виле. Њих је привукла близина Авале, најпознатијег београдског излетишта. После другог светског рата ово насеље се нагло повећало.⁹⁰ У последње време, број викенд-насеља је у сталном порасту. Нека од њих, нарочито она на удаљенијим местима од Београда, тренутно се налазе у процесу формирања. У Зуцу се стварају два таква насеља: мало викенд-насеље код Школе паса и група од приближно 20 кућа недалеко од кафане „Ловачки састанак“ према Врчину. У Вишњици, на месту званом Бела стена, саграђен је мањи број вила а неке су у изградњи.

62) У периоду изградње социјализма, после завршетка другог светског рата, подигнут је и известан број „планских“ насеља. То су насеља градског типа, изграђена за раднике и службенике поједињих радних организација. Разликујемо две основне врсте:

- насеља подигнута уз поједине радне организације,
- мешовита радничко-службеничка насеља.

У неким насељима у испитиваној области постоји известан број радних организација (углавном индустријских) око којих су изграђена насеља за њихове раднике и службенике. Такав је случај са Железником (метална индустрија), Рипњем (индустрија

⁸⁹ *Ibidem*.

⁹⁰ *Ibidem*, стр. 154—155.

ја електроопреме), Винчом (нуклеарни институт), Остружницом (стругара) итд.⁹¹

Узећемо као пример радничко-службеничко насеље у Железнику. Оно се почело подизати од 1947, упоредо са изградњом фабрике алатљика „Иво Лола Рибар“. Ово „Радничко насеље“, како га називају мештани, подигнуто је на потесима који су били под њивама и виноградима. У њему је, од 1947. до 1961. године изграђено 100 модерних зграда за становање и 9 монтажних трободних кућа. Поред стамбених зграда, изграђен је савремен сервис за трговачку мрежу, тржиште за снабдевање и продају пољопривредних производа, основна школа и други објекти за потребе школства, многе занатске радионице, зграда Интерната Индустриске школе, здравствена станица и други објекти за управне, друштвене и привредне потребе. Подигнут је и зелени појас, што насељу даје савременији изглед.⁹²

Карактеристично је да се временом у „планска“ насеља, подигнута уз индустриске објекте, пресељавају читаве породице запослене у том објекту а удаљене од радног места (у другом крају насеља или у другом насељу). Тако се, на пример, неке породице из Брђана пресељавају у Белу Реку, други крај Рипња у коме се налази „Електросрбија“, фабрика електроопреме. На тај начин се ово „планско“ фабричко насеље повећава „непланском“ градњом.

У околини Београда, у току послератног периода, створено је неколико великих друштвених пољопривредних организација. Неке од њих, на пример плантажа у Болечу или „економија“ у Великој Моштаници, изградиле су планска насеља за своје раднике.

Друга врста „планских“ насеља у овој области јесу насеља изграђена у атарима поједињих села ради смештања радника и службеника запослених у разним београдским радним организацијама.

Узећемо као пример радничко-службеничко „Ново насеље“ (по домаћем називу) у атару села Вишњиће. Ово насеље је подигнуто у току последњих неколико година и још увек се гради. За сада оно се састоји из три улице: Седме, Једанаесте и Дванаесте „нове“. Седму „нову“ подигло је предузеће „Хидротехника“ за своје раднике и службенике. Куће у друге две улице градила су предузећа „Палилула“, „Партизански пут“ и др. У њима такође станују радници и службеници запослени у Београду. Ново насеље има све одлике градског насеља. Куће су градског типа, ниске градње, веома модерне и комфорне. Улице су асфалтиране. Изграђена је модерна самоуслуга, неколико киоск-продавница, телефонска говорница, итд. Занимљиво је да у оквиру овог насеља граде своје куће и Београђани, нарочито у делу поред обале Дунава.

91 *Ibidem*, стр. 155.

92 А. Зечевић, *Железник*, стр. 22.

Поред поменутих, у овој области су изграђена „планска“ насеља различитог карактера и намене: туристичка (Трешња), спортска (спорчки град у Кошутњаку), филмска (филмски град у Кошутњаку), санитетска (на Авали), Пионирски град (у Кошутњаку) итд.

II. ТИП НАСЕЉА

Нагли пораст насеља у околини Београда у току испитиваног периода довео је до великих промена и у њиховом типу (у антропогеографском смислу те речи).

У својој монографији *Околина Београда* Риста Николић је описао типове насеља у овој области почетком испитиваног периода, односно крајем прошлог и почетком овог века. Према његовим проучавањима, у то време су у околини Београда постојала три основна типа насеља:

- а) села збијеног типа,
- б) села разређеног типа,
- в) села разбијеног шумадијског типа⁹³.

а) Села збијеног типа налазила су се у непосредној близини Београда. То су били: Железник, Жарково, Бањица, Јајинце, Раковица, Миријево, Вишњица, Велико Село, Сланци, Велики Мокри Луг, Мали Мокри Луг, Калуберица, Винча, Болеч, Лештани и Ритопек.

Свако од ових села делило се на мале или крајеве, који су били растављени долином неког потока, путем или њивама. Куће у појединим крајевима биле су 50 до 60 корака удаљене једне од друге, што је зависило од величине дворишта или воћњака. Куће су биле распоређене дуж сеоских путева и сокака образујући тако улице, које су се у средини секле под правим углом. У средини села куће су биле збијеније а на крајевима разређене. Села збијеног типа заузимала су релативно мали простор а околноземљиште било је голо и необрађено.

б) Села разређеног типа била су удаљенија од Београда и представљала су прелаз према селима разбијеног шумадијског типа. Овој групи припадала су села: Кумодраж, Ресник, Пиносава, Бели Поток, Кнежевац, Рушањ, Сремчица, Остружница, Заклопача и Бегаљица.

Свако од ових села такође се делило на мале или крајеве раздвојене потоком, путем или обраћеним земљиштем. Куће су се у оквиру крајева налазиле на растојању од 60 до 130 корака, што је било условљено величином дворишта и пространих окућница. И овде су куће у средини села биле релативно збијеније. Кроз села ове групе водили су широки сеоски путеви, дуж којих су се налазиле куће са окућницама.

⁹³ Р. Николић, *Околина Београда*, стр. 925.

в) Села разбијеног шумадијског типа налазила су се јужно од појаса села разређеног типа. У ову групу убрајала су се остале села у београдској околини. Делила су се на крајеве, или цемате, који су међусобно били растављени неком дolinом, којом или обичним земљиштем. У оквиру крајева, или цемата, удаљеност кућа једне од друге износила је 150 до 200 корака. Поједини делови око главног сеоског пута били су нешто збијенији, што је појединим селима делимично давало изглед насеља друмског типа.

Према мишљењу Р. Николића, на разлике у типу насеља утицао је пре свега рељеф, затим степен насељености (јер већа насељеност условљава и збијенији тип насеља) и порекло становништва (односно традиције краја из кога је то становништво дошло).⁹⁴

У претходном излагању истакнуто је да су насеља у околини Београда знатно порасла у току испитиваног периода. Нагло растење насеља условило је и стално условљава одређене промене у њиховом типу.

Видели смо да се поједина насеља ове области повећавају „урастањем”, тј. изградњом кућа у оквиру самог насеља. Основне промене у типу насеља које настају као последица оваквог развоја су:

— срастање крајева (мала),

— збијање кућа у оквиру појединих крајева (нарочито код насеља која су била разређеног и разбијеног типа).

На почетку испитиваног периода сва насеља су била подељена на крајеве. Поједина места, развијајући се процесом „урастања”, не деше се више на крајеве (мале), већ представљају компактну целину. Интензивна изградња у оквиру насеља утицала је на губљење граница између појединих крајева, односно условила је њихово потпуно срастање. Такав је случај са Железником. Крајем прошлог века Железник је био насеље збијеног типа које се делило на три краја: Бугарски, Прајски и Тараџи.⁹⁵ Данас стари део Железника чини целину у којој не постоји подела на крајеве.⁹⁶

Срастање појединих крајева, настало као последица развоја насеља „урастањем”, посебно је изражено код насеља разређеног и разбијеног типа. На пример, Бегаљица је крајем прошлог века била село разбијеног типа и делила се на осам крајева: Горњи крај, Брђани, Топчијски крај, Таџински крај, Прњавор, Нестробића, Радосављевића и Палалића крај.⁹⁷ Данас је Бегаљица насеље збијено у централном делу а разређено по периферији. Дели се само на 4 краја („реона”), који почињу од средишта и шире

94 *Ibidem*, стр. 925—930.

95 *Ibidem*, стр. 990.

96 Д. Зечевић, Железник, стр. 20—21.

97 Р. Николић, Околина Београда, стр. 1023.

се на разне стране: Намастирски крај (некадашњи Прњавор), Велимирски крај, Брђане и Ненадовића крај.

Као последица „урастања“ јавља се и збијање кућа у оквиру поједињих крајева села. Обично су то крајеви покрај друма или железничке станице. На пример, у Брђанима, друмском делу Рипња, куће су поређане релативно густо (по 20 до 40 корака размака) а окућнице су им веома мале. Истакли смо (видети стр. 66) да процес „растанања“ у Брђанима још увек траје.

Насеља у околини Београда развијају се и „нарастањем“ тј. грађењем кућа на спољним границама насеља, у непосредној територијалној вези с њим. Док „урастање“ утиче на збијање насеља, „нарастање“ проузрокује њихово ширење, односно разређивање.⁹⁸ Већина насеља испитиване области, развијајући се, с једне стране, процесом „урастања“ а, с друге странте процесом „нарастања“ добија одговарајући изглед: најстарији делови (обично око средишта) збијени су а периферни делови (настали најчешће нарастањем у току испитиваног периода) разређени су. Таква су насеља, на пример, Бегаљица, Миријево и др.

Насеља у београдској околини развијају се и изградњом нових крајева или нових насеља која нису у непосредној територијалној вези са њима. Најчешће се дижу покрај пута, железничке станице или па расподатим деловима сеоске утрине. До бијајући нове делове, насеља се шире, постају разређенија. Број крајева у неким местима се повећава. У Барајеву је крајем прошлог века било седам крајева: Равни гај, Караула, Стражарија, Дубраве, Танки рт, Средсело и Ненадовац. У току испитиваног периода изградили су се нови делови овог насеља у оквиру његовог атара. Број крајева повећао се на 14: Багрдан (крај типа варошице са општином, школом, болницом, млином, поштом итд.), Средњи крај, Караула, Стражарија, Брда (крај у коме живе Роми који се полако расељава), Равни крај, Витковица, Смрдан (друмско насеље на путу Београд—Барајево), Глумчево брдо, Вучинац, Широки рт, Ненадовац, Липовица и насеље око железничке станице (у формирању).

III. ИЗГЛЕД НАСЕЉА

У току испитиваног периода насеља у околини Београда су у великој мери изменила свој карактер. Она су захваћена процесом урбанизације у ширем смислу те речи⁹⁹. Овај процес се, као што смо видели (стр. 29 — Табела 7), јасно одражава у промени економске структуре становништва.

⁹⁸ Институт за архитектуру и урбанизам, Југозападни део среза Београд, стр. 21.

⁹⁹ „Под процесом урбанизације у социологији се подразумева ширење градова и градског утицаја и начина живота на сеоску околину, као и потискивање руралне средине урбаниом“ (Петко Костић, Социологија села, Београд 1969, стр. 236.)

Насеља у овој области, не само по свом карактеру већ и по свом изгледу, добијају особине града. Ово се нарочито односи на насеља такозваног „првог круга“ (Железник, Јајинце, Жарково, Кнегјевац са Кијевом), за која су још 1961. године припремљени идејни пројекти урбанистичког решавања.¹⁰⁰ И нова, „планска“ насеља у овој области грађена су и граде се по урбанистичком плану.

Међутим, процес урбанизације одражава се и на изгледу осталих насеља у овој области. То се најјасније запажа по великом броју грађевинских објеката оштећен значаја, мањом изграђених после другог светског рата.

По својој величини и значају прво место свакако заузимају индустријски објекти. Поменућемо овде фабрику машине алатљика „Иво Лола Рибар“ у Железнику, фабрику електроопреме „Електросрбија“ у Рипњу, Комбинат за прераду воћа у Гроцкој, нуклеарни институт „Борис Кидрич“ у Винчи, фабрике текстила „Зеленгора“ и „Лепенка“ на Умци¹⁰¹ итд. Изградња великих индустријских објеката, као што је раније истакнуто (видети стр. 68—69), повлачи за собом и изградњу одговарајућих радничко-службеничких насеља градског типа. Њиховом изградњом је изглед постојећих насеља у великој мери изменјен.

Развој културе и просвете у овом крају проузроковао је подизање бројних културно-просветних објеката, после првог, а посебно после другог светског рата. Најчешће се граде основне школе. Неке од њих, нарочито оне новије, грађене су по савременим архитектонским принципима (нпр. основна школа у Болечу), а често су окружене пространим зеленим површинама (нпр. основна школа у Реснику, грађена 1962). Од културно-просветних објеката чести су и домови културе, од којих је најновији у Реснику (завршен 1969).

Изглед насеља мењају и многоbrojni угоститељски објекти, који се у овом крају подижу у току целог испитиваног периода. Неки од тих објеката, нарочито они у друштвеном власништву, имају градски карактер (нпр. хотел на Авали, мотел у подножју Авала итд.). У новије време и неки приватни угоститељски објекти, нарочито када је реч о ентеријеру, имају изглед градских кафана и ресторана (нпр. „Бие“, у Реснику, кафана „Код Раце“, у Болечу).

Поред поменутих, у насељима у околини Београда, подижу се и неке друге врсте јавних објеката: санитарни (нпр. нове амбуланте у Белом потоку и Барајеву), трговачки (нпр. модерна самоуслуга у склону дома културе у Реснику), друштвено-управни (нпр. разне месне канцеларије) економски (зграде друштвених пољопривредних организација) и други.

¹⁰⁰ М. Костић, *Насеља у околини Београда*, стр. 92.

¹⁰¹ Користан је рад В. Бурића, Умка, *Развој једног градског насеља у близини Београда*, Гласник српског географског друштва, св. XXXIII, бр. 2, Београд 1953.

Све је већи број споменика, најчешће посвећених мештанима изгинулим у току другог светског рата. То су или прави споменици (нпр. у Великој Моштаници, Реснику, Миријеву — спомен-чесма) или само спомен-плоче (нпр. у Зуцу). Известан број споменика у овом крају има општи значај (нпр. Гроб незнаног јунака на Авали, Споменик жртава фашизма у Јајинцима).

И гробља мењају свој изглед. Насеља у околини Београда најчешће имају по једно гробље, а уколико су крајеви удаљени један од другог — и више њих. На пример, мала Брђани у Рипњу има посебно гробље. Гробља се налазе у оквиру самог насеља (Зуце, Ресник) или на његовој периферији (Брђани, Умка), никад изван његових граница. Нека од гробаља су релативно запуштене (Зуце) али већина их је у новије време уређена. Гробље у Реснику, које се налази у средишту места, ограђено је оградом од кованог гвожђа, а у току прошле године очишћено од корова и лепо уређено. У њему, бар на први поглед, постоје три групе надгробних споменика. Најстарији су од грубо тесаног камена са урезаним крстовима, нешто новији са дрвеним крстовима, и савремени — од мермера, са фотокерамиком и невешто урезаним позлаћеним или непозлаћеним словима, понекад ограђени оградом од кованог вожђа. И на другим гробљима у овој области преовлађују ти мермерни споменици, који су очигледно рађени по узору на градске. На Умци су неки новији надгробни споменици наткривени плачама од плавог „магленог стакла”.

Насељима у околини Београда градски изглед дају и веће зелене површине, паркови (нпр. у новом делу Железника) или фудбалска игралишта, затим асфалтирани делови, улично електрично осветљење, итд.

Изградња јавних објеката мења изглед насеља у овој области. Ти објекти су мањом груписани у средишту села (изузев индустријских објеката). На пример, у Миријеву, у самом средишту, налази се основна школа, црква, спомен-чесма палим борцима, телефонска говорница, итд. У Бегаљици је средиште у облику мањег трга на коме је школа, месна канцеларија и кафана. У Великој Моштаници у средишту је школа, приватна гостионица, споменик палим борцима и неколико занатских радњи (берберин, кројач народног одела). Дакле, средиште насеља често добија урбани карактер, док периферни делови и даље имају чисто сеоски изглед. Понекад се средиште насеља помера, зависно од значаја објекта који се у њему налазе. Тако се у Зуцу некад сматрало да је „центар села” пред задругом, а данас сматрају да је пред месном канцеларијом.

IV. ПОВЕЗАНОСТ НАСЕЉА СА БЕОГРАДОМ

Насеља у овој области су била и јесу многоструко повезана са Београдом. Та повезаност расте упоредо са развојем Београда. Она се манифестије на више начина. У овом одељку обратићемо посебну пажњу на:

- а) територијалну повезаност,
- б) административну повезаност,
- в) економску повезаност,
- г) повезаност у разним областима живота,
- д) саобраћајну повезаност.

а) У току испитиваног периода Београд се развијао у територијалном погледу. Најпре би на његовој периферији настајала полуградска — полусеоска насеља. Затим би та насеља потпуно урастала у град а стварали би се нови делови. Тада процес се понављао у више наврата. На крају су и најближа села увучена у сферу града.

Београд је почeo да се интензивно шири од осамдесетих година прошлог века. Од тада до првог светског рата он је у свој оквир увукао село Палилулу и развијао се у облику уских трака у правцу смедеревског пута, Чубуре и данашње Улице кнеза Милоша.

Између два светска рата, у условима јачања управно-политичких и привредних функција Београда, он се још брже шири. С једне стране, на његовим границама стварају се нова насеља (Булбулдерски Поток, Врачар, Лекино Брдо, Душановац, Вождовац, Маринкова Бара, Карабурма, Раковица, Дедиње), а, с друге стране, периферни делови полусеоског карактера (Сењак, Чукарица, Стари Ђерам, Ново Село, Хаџипоповац) постепено срастају са градом. У свом развијту Београд се приближио сеоским насељима Малом и Великом Мокром Лугу, Миријеву, Вишњици, Бањици и Жаркову.

После другог светског рата интензитет територијалног ширења Београда достиже врхунац. Као и раније, смер његовог ширења је у правцу главних путева и прилаза. Главне осовине су: смедеревски пут, авалски пут и путеви који воде поред Дунава, Саве и Топчидерске реке. У продолжетку Булевара револуције, односно Смедеревског пута, град се спојио са Малим Мокрим Лутом и стигао надомак Миријева. У правцу Авале, тј. Авалског пута, Београд је у своје оквире уклочио село Бањицу и наставио ширење дуж споредног пута према Кумодражу. Изградња у долини Топчидерске реке, кроз коју води железничка пруга, утицала је на спајање града са индустријским насељем Раковица и, делимично, са насељем Кнежевац. Поред савског пута потпуно су увучени у град Сењак и Чукарица (некада заселак Жаркова) а касније, преко насеља на Бановом Брду и Репиштима, и само Жарково (у чијем су атару поменута насеља). Изградња нових насеља на

Карабурми и Роспи Куприји, крај Дунава, приближила је град Миријеву и Вишњици.¹⁰²

М. Лутовац је, узимајући у обзир стање у току 1961, издвојио три појаса насеља у испитиваној области, према степену њихове територијалне повезаности са Београдом. У први појас убрајају се села која су територијално ушла у састав града (Мали Мокри Луг, Бањица, Кнежевац). У други, приградски појас, улазе села чије су пољопривредне површине делимично захваћене урбанизацијом (Миријево, Вишњица, Велики Мокри Луг, Жарково). Трећи појас сачињавају сва остала насеља у којима се осећа утицај града али која још нису у већој мери захваћена процесом урбанизације.¹⁰³

Од 1961. године до данас ширење Београда се наставило, тако да је неопходно унети и неке измене у наведену поделу. Можемо констатовати да су данас Миријево и Жарково готово савим уклоњени у оквире Београда, док су многа насеља из трећег појаса (нпр. Кумодраж, Јајинце) постала типично приградска, са тенденцијом територијалног спајања са градом.

Процес територијалног стапања Београда и околних насеља не одвија се искључиво ширењем града, већ и ширењем дотичних насеља. Дуж путева који спајају град и околна насеља граде се куће и с једне и с друге стране. Ова појава се јасно запажа дуж путева Београд — Кумодраж, Београд — Вишњица, Београд — Умка, итд.

б) Београд је одувек био административно средиште своје околине. Та административна повезаност огледала се пре свега у томе што су насеља у овој области у току испитиваног периода (а и раније¹⁰⁴) била у саставу административних јединица чије је седиште било у Београду. Административне поделе околине Београда биле су изложене честим променама. Осврнућемо се само на последњу (подаци 1968). Према тој подели, насеља ове области припадају следећим општинама:

општина Палилула: Вишњица; Сланци, Велико Село;

општина Вождовац: Бели Поток, Јајинци, Кумодраж, Пиносава, Раковица, Рипањ, Зуце;

општина Звездара: Мали Мокри Луг, Велики Мокри Луг, Миријево;

општина Гроцка: Гроцка, Беогањица, Болеч, Калуђерица, Лештане, Ритонек, Винча, Врчин, Заклопача;

општина Чукарица: Кнежевац, Остружница, Ресник, Рушањ, Сремчица, Жарково, Железник.¹⁰⁵

Као што се из претходних података може видети, од 29 насеља у овој области, 20 припада београдским општинама а 9 грачанској. Становници насеља испитиване области често обављају

102 М. Лутовац, *Преобразжавање насеља и привреде у околини Београда*, стр. 150—153.

103 *Ibidem*, стр. 160.

104 Видети, на пример Б. Перуничић, *Управа вароши Београда*.

105 Видети: *Статистички годишњак Београда за 1968*, напр. стр. 126—128.

административне и судске послове у Београду, што представља један од видова административне повезаности овог града и његове околине.

Потребно је напоменути да се административни утицај Београда, упоредо са његовим развојем, шири на све већи број насеља. Данас шире подручје Београда на јужној, србијанској страни обухвата 101 насеље у 8 општина.¹⁰⁶

в) Београд је у економском погледу многоструко повезан са својом околином. Навешћемо овде два, по нашем мишљењу, основна вида те повезаности:

— Београд је средиште у коме се запошљава становништво испитиване области;

— Београд је тржиште на коме становништво испитиване области продаје своје производе и снабдева се разним потребама.

У претходном излагању детаљније смо се осврнули на питање запошљавања становништва ове области у Београду (видети одељак *Непољопривредне делатности*, посебно стр. 38), као и да питање продаје њихових пољопривредних производа на београдском тржишту (видети одељак *Коришћење (потрошња) пољопривредних производа*, стр. 61—63). Задржаћемо се стога само на питању снабдевања становништва ових насеља на београдском тржишту.

Видели смо да се у насељима у околини Београда, нарочито после другог светског рата, отвара све већи број продавница у којима мештани могу купити готово све што им је потребно од различних намирница до свакодневних потреба и пољопривредних оруђа. На први поглед то смањује потребу за одласком у Београд ради снабдевања. Међутим, и потребе људи расту. Често релативно ограничен избор производа у месним продавницама упућује мештана на куповину у Београду. На пример, у Барајеву постоји продавница ципела, па ипак многи Барајевци, нарочито млађи, одлазе у Београд да би купили ципеле. Осим тога, многих производа (нпр. ТВ апарат, радио-апарат, различних електричних апарат, намештаја) нема у месним продавницама. Зато су мештани у великој мери упућени на снабдевање у београдским радњама.

Јака куповна моћ становништва београдске околине осећа се у неким деловима Београда. На местима на којима се сусрећу градске и приградске саобраћајне линије, као и у непосредној близини града, дакле на местима где долази већи број становника испитиване области, постоји читав низ продавница прилагођених потребама тог становништва.

На пример, на Рости Ђуприји, где се сусреће аутобуска линија која води према средишту града (Трг Републике) са линијама које воде према оближњим селима (Вишњица, Сланци, Велико Село), поред две кафане, сервиса за оправку ТВ и радио-

106 *Ibidem.*

-апарата, посластичара, пекара, месара, бербернице итд. постоје и радње ћурчија, опанчара и кројача, народног одела.

г) Становништво насеља у околини Београда је у скоро свим животним ситуацијама упућено на град.

Посебно је значајна појава школовања деце из испитиване области у београдским школама. Сва насеља у околини Београда имају основне школе. Међутим, општа је појава да деца после завршене основне школе настављају школовање. Она мањом одлазе на београдске стручне и занатске школе. Деца из ближих насеља (нпр. из Вишњице) путују сваки дан у Београд, док се деца из удаљенијих насеља привремено насељавају у граду као подстанари (нпр. Барајево).

Многобројни курсеви, који су одржавани мањом непосредно после завршетка другог светског рата, створили су код становништва ове области свест о потреби лечења, односно свест о потреби одласка лекару. Видели смо да се у околини Београда, нарочито у последње време, подижу и многи санитетски објекти, већином здравствене станице — амбуланте. Но, тежи болесници, нарочито они којима је потребна хируршка интервенција, принуђени су да одлазе на лечење у Београд.

Најзад, поменимо и забавни живот. У насељима у околини Београда забавни живот је слабо развијен. Зато млађи свет и из удаљенијих места одлази у Београд, у потрази за разноврсним приредбама забавног карактера. На пример, млади из Барајева користе сваку прилику (и добре саобраћајне везе) да оду у град на фудбалску утакмицу или биоскопску представу.

д) Многострука повезаност насеља испитиване области и Београда доводи до интензивног развоја саобраћајних веза. Те везе се одржавају средствима јавног саобраћаја (аутобусима, возом) а све чешће и приватним аутомобилима.

Поменимо и јачање телефонских веза између Београда и насеља у његовој околини. Нека од ових насеља укључена су у београдску телефонску мрежу. Више није реткост видети јавну телефонску говорницу на њиховим улицама (нпр. Ново насеље у Вишњици, Миријево).

Четврти део

КУЋА И КУЋИШТЕ

У току испитиваног периода, у насељима у околини Београда, кућа и кућиште су претрпели велике промене.

I. КУЋА

У овом одељку пратићемо промене које су настале у вези са:

- 1) грађењем куће,
- 2) типом куће,
- 3) распоредом и коришћењем просторија у кући,
- 4) покућством.

1. Грађење куће

Поседовање сопствене куће један је од основних животних циљева становника у околини Београда, како сељака тако и радника и службеника. Зато се изградњи куће посвећује велика пажња.

Изнето је да се у околини Београда, у току испитиваног периода, нагло повећао број становника (Табеле 2, 3 и 4), самим тим и број кућа (табела 16). Интензитет грађења је врло велик и у сеоским насељима и у насељима која нису типично сеоска. Много се гради нарочито од 1950, када су престале да се осећају непосредне последице рата. Према неким проучавањима, извршеним 1958. године, у западном делу околине Београда, у току једне године завршило би се око 3% нових зграда у односу на њихов укупан број. Такав процент означава велику активност. Продуђавање оваквог темпа изградње значило би да век куће не би износио више од 30 до 40 година и да би у том периоду били изменjeni сви објекти у насељу.¹⁰⁷ Садашња ситуација на терену потврђује таква предвиђања. У неким насељима, најчешће приградским, али и удаљенијим (нпр. у Зупу), готово све куће изграђене су у послератном периоду. Додуше, постоје и насеља са нешто већим процентом старијих кућа. Тако у Болечу постоји два-

¹⁰⁷ Институт за архитектуру и урбанизам, Југозападни део среза Београд, стр. 25.

десетак веома старих кућа и већи број изграђених пре другог светског рата.

Поред изградње нових, вршене су поправке и реконструкције старих кућа. Последњих година, мебутим, граде се готово искључиво нове зграде а старе се или руше или употребљавају у неку другу сврху. На пример, стара кућа Јубе Марковића у Лештанима једним делом служи као шупа а другим делом као стамбена просторија издата „под кирију“.

Кућа у овом крају није само место за становање већ и објекат који треба да изрази имовинско стање домаћинства, да му обезбеди известан друштвени углед. Зато се води рачуна о томе да кућа у погледу величине, квалитета и изгледа одговара савременим схваташтима. Није редак случај (нпр. последњих година у Реснику и Болечу) да се руше чак и куће зидане у послератном периоду и зидају нове. Изградња великих, квалитетних кућа је скупа, а жеља за друштвеном афирмацијом велика, што доводи до трошкова који превазилазе објективне материјалне могућности појединих домаћинстава. Због тога грађење куће често траје и дуже од годину дана (нпр. у Раковици¹⁰⁸, Зуцу).

Квалитет грађења после другог светског рата побољшан је увођењем обавезног грађења „по плану“. Грађење „по плану“ обавезно је само за један део насеља. У Вишњици, на пример, куће морају да се грађе на спрат. Подрум мора да буде бетониран, а зидови од цигала. Обавезни су бетонски „трегери“ (носачи). Обавеза грађења овако великих и солидних кућа најчешће представља сувише велики терет за буџет једног домаћинства. Зато се понекад дешава да се по једна вишњичка породица удружи са градском породицом приликом грађења такве куће. Они тада деле трошкове, а касније и кућу. Сеоска породица на тај начин уштеди део новца потребног за грађење куће а грађани добијају део викендице на бесплатном плацу.

Општинске власти се боре против непланске „дивље“ грађење у појединим насељима. Уколико се такви објекти ипак подигну (насељу Рома у Малом Мокром Лугу), власти га одмах руше. И у насељима у којима није обавезна планска градња (нпр. Зуце, Болеч) све више се гради „по плану“ који се добија у општини.

Док је почетком испитиваног периода куће градило само сељачко становништво, данас их грађе и радници и службеници, па и Београђани, што се свакако одразило на карактер куће (тип, величина, покућство).

Зидари су мештани или печалбари из југоисточне Србије и Македоније. То је традиција која се одржала током целог испитиваног периода у овој области.¹⁰⁹ У неким насељима, на пример у Раковици, зидари су били искључиво печалбари из југоисточне Србије, тачније из околине Пирота.¹¹⁰ И данас у неким местима,

108 А. Петровић, *Раковица I*, стр. 27.

109 Р. Николић, *Околина Београда*, 924.

110 А. Петровић, *Раковица I*, стр. 27.

на пример у Реснику, ради више зидарских група из тих крајева (имали смо прилике да упознамо једног члана групе која је дошла из неких села са Бесне Кобиле). У последње време, све више је квалификованих зидара и из околине Београда.

2. *Tip kuće*

Према проучавањима Б. Којића, сеоска архитектура у Србији има две главне фазе. Прву фазу развоја, када је упитању тип куће, представља дуга еволуција традиционалне сеоске архитектуре, која достиже свој највиши и последњи стадијум у другој половини прошлог века у вези са погодним политичким и друштвено-економским условима. Другу фазу развоја, која почиње пре првог светског рата, карактерише све већи утицај градске архитектуре на сеоску, утицај који проузрокује њено квалитативно мењање. Ова фаза у развоју српске сеоске архитектуре достиже свој пун израз између два светска рата, настављајући се и до наших дана.¹¹¹ Овакав развој српске сеоске архитектуре може се у потпуности применити и на развој сеоске архитектуре у околини Београда.

У почетку испитиваног периода, према проучавању Р. Николића, у околини Београда била су доминантна три типа традиционалне сеоске куће: моравска, шумадијска и пречанска. Главни узрок разлика у типу куће, према мишљењу овог аутора, свакако је требало тражити у различитом пореклу становништва ове области.

Моравска кућа је била грађена од плота, ћерпича или набоја. У хоризонталном пресеку имала је четвороугаон облик. Делови куће су били кујна и соба, понегде и собица. Готово свака кућа овог типа имала је трем, или ајат. Кров је био низак, покривен ћерамидом. Димњак је био при дну шири, без крова или са надстремницом од ћерамиде, од дасака или прућем оплетен. Куће моравског типа имале су најчешће двоја врата и прозоре (највише по два са стране) од стакла, понекад и пенџере са дрвеним капицима.

Шумадијска кућа била је грађена пола од брвана пола од чатме. Хоризонтални пресек био јој је правоугаон. Шумадијске куће старијег типа биле су покривене шиндром. Димњак је био такође од шиндре, покривен капићем, док су неке од ових кућа имале и баџу. На кући су била двоја врата. Прозори су били са дрвеним капицима. Ове куће су имале таваницу а под је био од земље.

¹¹¹ Бранислав Којић, *Фазе развијка сеоске архитектуре у Србији и њен данашњи преображај*, Зборник радова САН LXVIII, Етнографски институт књ. 3, Београд 1960, стр. 31—35.

Потребно је напоменути да су већ крајем прошлог века традиционалне моравске и шумадијске куће почеле у овом крају да излазе из употребе, да се руше, да се користе као штale, итд.

Трећи тип кућа грађених почетком испитиваног периода биле су такозване пречанске куће. Оне се јављају под утицајем тадашње варошке архитектуре и под утицајем градње „из пре-ка“. Р. Николић разликује старије и новије пречанске куће.

Пречанске куће старијег типа грађене су од набоја. Била је то веома ниска зграда, правоугаоног хоризонталног пресека. Главни делови су били: соба, собица, кућа, трем и Ђиперче. Кров је био покрiven ћерамидом, димњак није био озидан, стаклених прозора није имала.

Пречанске куће новијег типа грађене су од цигле или ћерпича. Хоризонтални пресек био је у облику квадрата или правоугаоника. За њих је био карактеристичан трем, обзидан до једне трећине, са стубовима између којих су били сводови. Кров је био висок, покрiven црепом, а димњак зидан и окренут као у вароши. Имале су најчешће само једна врата и велике стаклене прозоре.

Под утицајем пречанске куће настали су новији, изменjeni типови моравских и шумадијских кућа, које су стекле нека својства градске архитектуре (већи број просторија, озидан димњак, црепом покривен кров).¹¹²

Као што се може видети из претходног излагања, већ пре првог светског рата у сеоској архитектури у околини Београда осећа се утицај града, односно градске архитектуре, у неким карактеристикама пречанских и изменjenih моравских и шумадијских кућа.

Утицај градске архитектуре увек се осећа између два светска рата да би свој врхунац достигао после другог светског рата.

У току испитиваног периода сеоска кућа ове области развија се и у хоризонталном и у вертикалном правцу:

Куће старијих типова претежно су биле двodelne; састојале су се из собе и кујне, понекад са тремом (ајатом). У неким случајевима добрађивана је и једна собица. Новије куће (грађене после првог светског рата) су махом трodelne. Имају кујну и две собе, понекад и трем („конку“) пред кујном.¹¹³ И у послератном периоду преовлађује трodelna кућа. У Железнику је, према неким испитивањима извршеним 1958, било 66% трodelnih кућа, 24,5% двodelnih и по 4,75% једнodelnih и вишеделних кућа.¹¹⁴ Међутим, последњих година запажа се све снажнија тенденција зидања вишеделних кућа. Осим тога, гради се и већи број споредних просторија (најчешће остава).

112 Р. Николић, *Околина Београда*, стр. 931—934.

113 А. Петровић, *Раковица I*, стр. 19.

114 Б. Којић, *Железник*, стр. 67.

Куће грађене до првог светског рата и већина кућа грађених између два светска рата су приземне. Међутим, непосредно пред други светски рат почियу да се зидају куће на спрат. То зидање добија свој пун замах у послератном периоду. У Железнику је већ 1958. било 22% спратних кућа.¹¹⁵ Последњих година се у насељима у околини Београда, нарочито у оним на прилазима града, али и у удаљенијим (нпр. Зуце, Ресник), зида много већи број кућа на спрат. У неким насељима (нпр. у Вишњици) таква градња је обавезна. У Миријеву и Вишњици се могу видети и двоспратне куће.

Грађење кућа на спрат има својих предности. Спратна кућа је много економичнија јер се исти број просторија може смести под два пута мањи кров а и за темеље је потребно мање материјала.¹¹⁶ Баш због те економичности може се предвидети да ће кућа на спрат потпуно преовладати у испитиваној области.

Важне промене се запажају и на материјалу од кога се зидају куће. Видели смо да су се пре првог светског рата куће градиле углацим од слабијих материјала: моравске од ллата, ћерпича или набоја, шумадијске од брвана и чатме, старије пречанске од набоја а новије пречанске од цигле или и од ћерпича. Установили смо да су неке куће са почетка овог века, на пример у Вишњици и Болечу, грађене и од камена (сл. 5 и 6).

Већ у периоду између два светска рата основни материјал за грађење кућа је цигла. На пример, у Раковици у том периоду (1939) нико није више градио кућу од ћерпича већ само од цигле, коју су набављали у Београду.¹¹⁷ Временом је печена цигла постала готово једини материјал за грађење кућа. У последње време, известан број кућа гради се од такозваних „блокова“.

Извесне промене запажају се и у грађи крова. Док су старији типови кућа били покривени кровом од ћерамиде (моравске, шумадијске, старије пречанске) или шиндре (старије шумадијске), код новијих кућа (после првог светског рата) може се видети искључиво кров покривен препом. Изузетак чине разне уцерице, најчешће код Рома које су покривене кровом од плеха и другог приручног материјала (сл. 7).

У кућама старијих типова под је био искучиво од набијене земље. Тек у новијим пречанским кућама, поред земљаног пода, јавља се и под од цигле. И данас неке куће имају под од земље или се све чешће може видети под од цигле, дасака или бетона.

Разлике између старијих и новијих типова куће могу се запазити и у појединачним конструктивним елементима (димњак, вратар, прозори). Старији типови кућа, као што је напред истакнуто, имали су димњаке од слабог материјала, или, чак, баце, често по двоја врата и мање прозоре, понекад застакљене а поне-

¹¹⁵ *Ibidem*.

¹¹⁶ Бранислав Којић, *Новија сеоска кућа у Србији*, Зборник радова САН књ. IV, Етнографски институт књ. I, Београд 1950, стр. 305.

¹¹⁷ А. Петровић, *Раковица I*, стр. 28.

кад са дрвеним капцима. У новијим кућама, у којима се осећа утицај градске архитектуре, обавезни су зидани димњаци. Најчешће се направе само по једна врата а прозори су већи и обавезно застакљени.

Код кућа на спрат степениште је раније обавезно зидано споља. Међутим, у неким насељима јавља се у последње време тенденција да се степениште које води на спрат зида изнутра (нпр. у Болечу).

У насељима у околини Београда углавном се не посвећује посебна пажња украсавању кућа. Ипак, има изузетака. На пример, у Миријеву, известан број кућа које су грађене око 1940. године направљен је у компликованим и изломљеним облицима зидова и кровова. Изнад врата се налазе натписи, име и презиме власника и година изградње а по зидовима шаре па чак и скулпторални украси (нпр. глава човека) на кровном венцу. Очигледно је да је реч о пролазној моди под утицајем града.

Слично се запажа и у Вишњици, где су зидови неких кућа, нарочито око врата, украшени дилетантским сликама, са темама из свакодневног живота, или неким другим „реалистичким“ сценским приказима. Како је и оближића кафана осликана изнутра на сличан начин, може се претпоставити да је те приказе радио исти аутор. И овде је реч о пролазној моди, која се у различним видовима повремено јавља у животу становништва испитиване области.

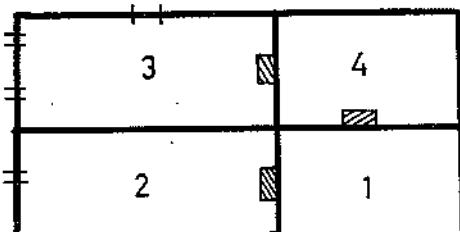
3. Распоред и коришћење просторија у кући

Распоред просторија у старијим типовима кућа унеколико се разликује од распореда у новијим кућама.

Распоред просторија у старијим типовима кућа имао је више разних варијанти. Заједничка карактеристика свих тих варијанти је што су просторије биле груписане (а не у низу) као што се то може видети на скици 2:

План старе троделне куће у Болечу,

Скица 2

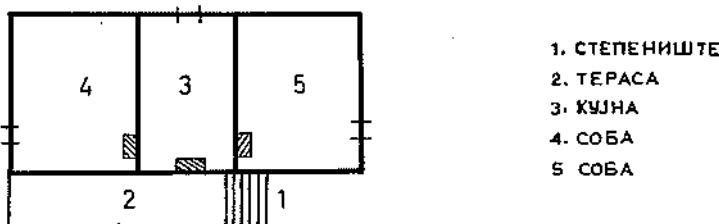
1. ТРЕМ
2. КУЈНА
3. СОБА
- 4 СОБА

Скица 2. План троделне куће у Болечу са шаре око 100 г. (?)

Новији типови кућа, које су најчешће троделне, најчешће имају просторије постављене у једном низу. Такав распоред просторија приказан је на скици 3:

План новије троделне куће у Брђанима (Рипањ) грађен 1948.

Скица 3

Скица 3. План новије троделне куће у Брђанима (Рипањ) грађене 1948.

Спратна кућа у Србији, истиче Б. Којић, у погледу међусобног односа и распореда просторија најчешће представља исти тип као и новија, симетрична, троделна, приземна кућа, само је удвостручена: три одељења у приземљу и три на спрату.¹¹⁸ Овакав је распоред заступљен и код кућа на спрат у околини Београда. Но, последњих година све чешће се зидају куће са већим бројем просторија па је њихов распоред унеколико друкчији.

Коришћење просторија делимично зависи од њиховог броја и распореда. Видели смо да су куће старијег типа мањом биле двodelne и троделне. Ако су биле у питању двodelне куће, онда је једна просторија служила као кујна („кућа”), а друга као соба. У троделним кућама једна просторија је служила као кујна а друге две као собе.

На сличан начин се користе просторије код најчешћег типа новије куће (симетричне, троделне, са просторијама у низу поређаним). Средња просторија (која је уједно и најмања) служи као кујна а две бочне као собе. Уколико је у питању мања породица, онда једна од соба служи као гостионска. Код већих породица обе собе се користе као просторије за спавање.

У српским крајевима у спратној кући најчешће се на спрату бочно налазе две просторије за спавање а у средини зимска кујна (често са једном прилазном просторијом). У приземљу се у средини налази мања остава, на једном крилу летња кујна а на другом крилу подрум.¹¹⁹ Овакав распоред делимично одговара

¹¹⁸ Б. Којић, *Новија сеоска кућа у Србији*, стр. 304.

¹¹⁹ *Ibidem*.

распореду у спратним кућама у околини Београда, посебно чињеница да се стамбене просторије налазе на спрату а остале у приземљу.

Мада се у току испитиваног периода кућа мењала, традиционалне навике сеоског начина становаша очувале су се у великој мери. Издвојили бисмо три које су нарочито карактеристичне:

- недовољно коришћење расположивих просторија,
- недовољна диференцијација простора по намени,
- промена у начину коришћења поједињих просторија у вези са променама годишњих доба.

Недовољно коришћење расположивих просторија је појава која је карактеристична за српско село уопште. То се најбоље види на примеру гостинске собе. Укућани никад не користе гостинску собу, мада је то најчешће највећа просторија у кући, уједно и просторија која је најлепше намештена.

Неке просторије често нису довољно издиференциране по намени, или, тачније речено, имају вишеструку намену. На пример, не тако ретко у насељима ове области кујна служи и као просторија за спавање.

Овакве вишеструке намене поједињих просторија најчешће су повезане са променом годишњих доба. У неким кућама штедњак ("шпорет") се из кујне у току зиме премешта у собу а кујна служи као остава. На овај начин штеди се огрев. С друге стране, има случајева да се лети кува у посебној летњој кујни (ако постоји) или под неким заклоном у дворишту. Тако кујна опет губи своју функцију. Ово се практикује нарочито за време великих врућина.

Недовољно коришћење расположивих просторија и збијање људи у једну, као и комбиновање намене истих просторија за исхрану (односно готовљење јела) и за спавање, говоре у прилог чињеници да не само начин него ни хигијена становаша у испитиваној области није довољно напредовала.

4. Покућство

У току испитиваног периода у околини Београда запажа се видан напредак у погледу побољшања општих животних услова. Тај напредак се обгледа и на покућству као свакодневном оквиру живота породице. Све више и све брже губи се традиционално покућство, израђено руком сељака и сеоских занатлија, уступајући место покућству индустријске израде.

Једна од најзначајнијих промена у погледу покућства је замењивање обићашта штедњаком (шпоретом). Ова замена је у великој мери последица измене услова у породичном животу. Велика задружна домаћинства, којима је одговарала употреба

огњишта, распадају се на инокосне породице, чијим потребама више одговара употреба штедњака:

Према испитивањима која је Д. Дрљача спровео у селима Миријеву, Сланцима и Великом Селу, раније су многа домаћинства, напуштајући употребу огњишта, поручивала од пиротских лимара „немачке“ штедњаке. Касније, са развојем наше индустрије, од 1955. године, у овим насељима почели су све чешће да купују беле широрете „смедеревце“ који су потпуно потиснули старе „немачке“. У то време развила се својеврсна трговина широретима: црне „немачке“ широрете, који су излазили из употребе, становници поменутих насеља су продајали Ромима а „смедеревце“ куповали од Београђана, чија су домаћинства почела у већој мери да користе електричне апарате за домаћинство.¹²⁰ Данас се у овој области, нарочито у насељима ближим Београду, запажа све већа употреба електричних штедњака.

У истом раду Д. Дрљача је истакао да је напуштање огњишта после другог светског рата овде извршено тако нагло да није била потребна никаква интервенција власти (као што је то био случај у другим крајевима).¹²¹

Значајну промену у погледу покућства представља чињеница да све већи број домаћинстава поседује кревете. На почетку испитиваног периода била су ретка домаћинства чија је чељад спавала на кревету. И данас у неким насељима у околини Београда (нпр. у Зупу) има домаћинстава у којима нема онолико кревета колико је потребно. Овај однос постаје још изразитији ако се узме у обзир да се сви ти кревети не користе, поготово они у гостинским собама. Према неким истраживањима, у Железнику је 1958. било 1,33 становника на 1 кревет а 1,54 становника на 1 кревет који се нормално користи.¹²²

Број кревета у овој области повећао се делимично и због преласка једног дела становништва са пољопривредних на непољопривредна занимања. Како је установио Ц. Костић, кревет је много потребнији сељаку индустријском раднику него обичном сељаку. Сељак индустријски радник, чак и више него радник из града, полаже на удобност свог кревета, који му је неопходан да би се одморио после напорног рада.¹²³

Промене се запажају не само у броју кревета већ и у њиховом квалитету. Стари кревети, који су лежали на обичним ногарима и даскама, замењени су дрвеним или гвозденим креветима занатске или (што је још чешће) индустријске производње.

И остали делови традиционалног намештаја већином су напасти из употребе. Старе синије, троноще, сандуке, замењују

¹²⁰ Душан Дрљача, *Нестајање отворених огњишта у условима социјалистичке изградње у нашој земљи*, Зборник радова САН, књ. LXXV, Етнографски институт књ. 4, Београд 1962, стр. 101.

¹²¹ Ibidem.

¹²² Б. Којић, *Железник*, стр. 68.

¹²³ Ц. Костић, *Сељаци индустријски радници*, стр. 200.

столови, столице, ормани, креденци. Доцуне, још увек се ту и тамо може видети по који комад старог народног намештаја, обично склоњен у шупу, подрум, таван или коју другу споредну просторију.

Увођење електричне енергије у сва села и водовода у нека од њих, ствара погодне услове за модернизацију сеоског домаћинства. Нарочито је значајно увођење електричне енергије, која омогућава уношење у домаћинство читавог низа апаратса на електрични погон. Данас није редак случај да се у насељима околине Београда, чак и оним сеоским, виде телевизори, радиоапарати, транзистори, грамофони. У Реснику, према процени мештана, радио-апарат има скоро свака кућа а телевизор свака пета. Електрични апарати све више преовлађују и у кухињи (електрични штедњаци, бојлери, ређе машине за прање веша).

Све ове промене, настале под утицајем града, односно градског начина живота, све више изједначавају живот у сеоским и градским домаћинствима.

II. КУЋИШТЕ¹²⁴

Не само у кући већ и у кућишту, у насељима у окolini Београда наступиле су извесне промене у току испитиваног периода. У овом одељку пратићемо промене у вези са:

- 1) величином кућишта,
- 2) положајем и обликом кућишта,
- 3) ограђивањем кућишта,
- 4) поделом површине у кућишту
- 5) садржајем кућишта.

1) Величина кућишта

У току испитиваног периода простор око куће — кућиште постепено се смањивао. Данас су кућишта у насељима у окolini Београда релативно мала. У сеоском делу Железника су 1957. године преовлађивала кућишта величине 1 000 — 2 000 m² (58%); нешто мањи је број кућишта чија је површина износила 1 000 m² (29%), док су велика кућишта — већа од 2 000 m² — била најмалобројнија (13%).¹²⁵

Смањивање површине кућишта у окolini Београда имало је разноврсне узроке. Један од најважнијих је распадање поро-

124 „Кућиште је основна јединица сеоског насеља... Оно је шири оквир сеоског стана и у њему се одвија део живота и рада сељака“ (Б. Којић, Железник, 37). „Најтипичније издиференцирана кућишта имајују следеће делове: кућње двориште, стајско двориште, воћњак, винова виноград и повртњак“ (*Ibidem*, стр. 50.)

125 *Ibidem*, стр. 49.

дичне задруге (праве или првидне) и прелазак на инокосни облик породице. Тада процес је у овом крају завршен крајем прошлог и почетком овог века. Ђок је сеоска породица носила у себи одлике породичне задруге, површина кућишта није се могла смањивати. Са распадањем породичне задруге на инокосне породице кућишта су дешена на мање делове. Такве деобе су временом доводиле до стварања масе сасвим малих кућишта.¹²⁶

Важан узрок смањивања површине кућишта у насељима у околини Београда представља и снажан прилив радничко-службеничког становништва. Нарочито у периоду после другог светског рата, ови досељеници купују од мештана парцеле земље, често делове кућишта, и на њима граде куће. У неким насељима, на пример, у Болечу, сељаци масовно продају делове својих кућишта, смањујући им на тај начин површину. И окућнице досељеног радничко-службеничког становништва су веома мале. У западном делу околине Београда њихова површина износи у просеку 300 — 1 000 m².¹²⁷

Потребно је нагласити да кућишта нису подједнаке величине у свим деловима насеља. Најмања су, наравно, тамо где се насеље процесом урастања највише збило, у средишту села и у његовим деловима крај друма. У готово свим насељима (изразито у Миријеву и Бегаљаци) кућишта у средишњем делу видљиво су мања од кућишта на његовим периферним деловима. У Бранавима (Рипањ) насеље се збија крај друма. У том делу кућишта су веома мала. Куће су удаљене једна од друге свега 20 — 40 корака.

2) Положај и облик кућишта

О положају кућишта у оквиру насеља било је речи у поглављу о насељима (видети стр. 66—67). Овде ћемо поменути да је данас основна тенденција становништва ове области добијање кућишта уз важне саобраћајнице, како би се користиле све предности таквог положаја.

Облик кућишта у овој области најчешће је правилан, сличан издуженом правоугаонiku, који својом ужом страном излази на пут. Тај облик је вероватно условљен и сталном изградњом нових кућа крај пута, односно друма. Да је такав облик кућишта најчешћи у насељима у околини Београда потврдила су и испитивања Института за архитектуру и урбанизам у сеоском делу Железника (1958). Од 40 испитаних кућишта, 28 је било правоугаоног облика или облика сличног правоугаонiku а од тога само 4 широм страном окренута саобраћајници.¹²⁸

126 *Ibidem*, стр. 53.

127 Институт за архитектуру и урбанизам, *Југозападни део преза Београд*, стр. 27.

128 Б. Којић, *Железник*, стр. 49.

3) Ограђивање кућишта

Раније, кад су кућишта била већа, често нису биле ограђене. Тако је, на пример у Раковици, у периоду између два светска рата, један део кућишта био неограђен.¹²⁹

Смањивање површине кућишта, с једне стране, и пораст животног стандарда, с друге стране, довели су до тога да је данас највећи део кућишта ограђен. Лепа ограда и луксузна капија представљају, као и кућа, један од видљивих израза богатства и благостања домаћинства. Зато никада није свеједно како ће кућиште бити ограђено.

Ипак, плот је још увек најчешћа врста ограде у овом крају. Некад је тај плот, необојен и неукрашен а у неким насељима орнаментисан на одређен начин, што чини неку врсту пролазне моде. На пример, у Великој Моштаници више од 50% плотова и капија обојено је зеленом бојом и ишађано карактеристичним жутим цик-цак пругама.

Међутим, све чешће се праве ограде од цигала (нпр. у Великом Селу), а нарочито од кованог вожђа. У Брђанима (Рипањ) ограду и капију од кованог гвожђа има свако домаћинство коме то материјална ситуација иколе дозвољава.

4) Подела површина у кућишту

Кућишта у околини Београда имају два основна дела: двориште и пољопривредне површине.

Двориште често није уређено као што је у неким другим крајевима. Најчешће није подељено на кућно (чисто) и стајско (прљаво) двориште, већ се цело двориште налази на једној, неподељеној површини. Стога хигијенски услови у овом делу кућишта ни данас не задовољавају.

Почетком испитиваног периода већина кућишта у околини Београда, нарочито она у селима разбијеног и разређеног типа, имала су одговарајуће пољопривредне површине (повртњак, воћњак, њива, виноград, цвећњак). У току испитиваног периода површина кућишта се смањивала. Један део становништва прешао је на занимања непољопривредног карактера па је потреба за поседовањем пољопривредних површине била све мања. То је утицало на стварање већег броја кућишта, која или немају или имају мало пољопривредних површине, нарочито у насељима ближим Београду. У Железнику је 1958. само 7,5% домаћинстава имало њиву у оквиру кућишта, 2,5% виноград, 32,5% воћњак, 17,5% повртњак а 50% цвећњак.¹³⁰

129 А. Петровић, Раковица I, стр. 26.

130 Б. Којић, Железник, стр. 50.

Нешто више пољопривредних површина на кућишту, пре тежно под воћем, поврћем и цвећем, сачувала су удаљенија насеља (нпр. Зуце), а нарочито нека насеља повртарско-воћарског карактера (нпр. Бодеч).

5) Садржај кућишта

Домаћинства са великим кућиштима, каква су била крајем прошлог и почетком овог века, нарочито у насељима разбијеног и разређеног типа, имала су читав низ привредних и других зграда. Према подацима Р. Николића, на кућиштима у насељима околине Београда могли су се видети: гостинска кућа, вајат, штала, кошара, свињац, кокошар, амбар, пивница, качара, хлебна пећ, ређе сушница, сувача итд. Већ у том периоду, у насељима близу Београда, неке од поменутих зграда престају да се граде (вајат, качара, сушница, пивница).¹³¹

У току испитиваног периода смањивање површине кућишта и прелазак једног дела становника на непољопривредна занимања смањују могућности а и потребу за држањем великог броја привредних зграда. Редукција броја привредних и других зграда представља основни процес који се у току испитиваног периода односи на садржај кућишта у овој области.

Данас се у оквиру кућишта најчешће могу видети следеће зграде:

1) штала за крупну стоку,

2) свињац,

3) кокошар,

4) кош за кукуруз,

5) амбар за жито,

6) шупа за чување пољопривредног оруђа и разних алатака.

Штала за крупну стоку је посебна зграда, најчешће солидно радена и пространа. Свињац (сл. 8) и кокошар такође су посебне зграде, најчешће грађене провизорно. Кош за кукуруз, амбар за жито и шупа граде се често под истим кровом. Поред ових зграда могу се видети и неке друге (нпр. хлебна пећ, летња кујна итд.) или су оне нешто ређе.

Многе зграде које су биле саставни део кућишта почетком испитиваног периода нестале су услед промене економских (нпр. кошара за овце) и друштвених (нпр. гостинска кућа, вајат) услова. Међутим, ти нови економски и друштвени услови уичу и на изградњу неких нових зграда, и условљавају промене у употреби старих. Навећемо два примера.

Повећање броја аутомобила у неким насељима (нпр. у Миројеву и Бегаљици) намеће потребу грађења гаража у оквиру

131 Р. Николић, Околина Београда, стр. 934.

кућишта. Те гараже се за сада најчешће граде провизорно, од приручног материјала, више као надстрешнице. Међутим, има гаража грађених од цигала, покривених таласастим лимом.

Неке зграде (нпр. летњу кујну) или делове неких зграда (нпр. шталу)¹³² мештани претварају у стамбене просторије које издају „под кирију“ досељеницима — радницима и службеницима.

Не само промењени економски и друштвени услови већ и специјализација пољопривредне производње у појединим крајевима у околини Београда доводи до грађења нових привредних зграда. Типичан пример представља зграда на кућишту породице Урошевић у Вишњици (којој је повтарство главно занимање и основни извор прихода). Та зграда представља комбинацију коша за кукуруз и оставе за асуре којима се прекривају „топле леје“ (сл. 9).

Запажа се све већа тежња да се поједине привредне зграде ставе под исти кров (услед смањене површине кућишта, штедње материјала, функционалне сличности појединих зграда). Већ смо поменули да је то случај са кошем, амбаром и шупом. Те три зграде у овој области најчешће чине један објекат, што је и практично јер су њихове функције сличне. Градња тог комплекса претежно се решава тако што се продужи кров коша и амбара на исту страну па се подупре стубовима. На тај начин се добија надстрешница под којом се чувају кола и оруђа.

Поред зграда, у оквиру кућишта се може видети ћубриште (у последње време често јама уоквирена бетоном), нужник, бунар или пумпа (или чесма у насељима у која је уведен водовод), дрвљаник (сл. 10) итд.

Чини се да хигијенски услови кућишта ни данас не задовољавају. Већ смо поменули да кућно (чисто) двориште најчешће није одвојено од стајског (прљавог). Осим тога, запажа се сувише мали број и лоше уређење нужника, недовољно одвајање ћубришта од осталог дела дворишта, итд. Ипак, и у том погледу се уочава известан напредак.

ЗАВРШНА РАЗМАТРАЊА

У оквиру завршних разматрања (одељак I) даћемо сажет преглед најважнијих промена и процеса у традиционалној култури и животу становништва сеоских насеља у околини Београда. Затим ћемо (одељак II) изложити неке опште карактеристике тих промена и процеса.

132. Којић, Железник, стр. 69. Није наведено да ли се поменуте собе уз стају (Железник, Плиосава) издају.

I

Наша истраживања при изради ове монографије ограничили смо на праћење новијих промена и процеса у вези са становништвом, привредом, насељима и кућом (кућиштем).

1. Становништво ове области у току испитиваног периода било је изложено значајним променама. Те промене долазе до изражaja како у његовој динамици (кретању) тако и у његовој структури.

Околина Београда је, нарочито у новије време, поприште веома интензивног и веома разноврсног кретања становништва (имиграције, емиграције, кретање у оквиру граница области). Основни вид таквог кретања биле су имиграције. Током целог испитиваног периода околина Београда била је привлачна имиграционија област: до првог светског рата као политички слободна и економски погодна област (нарочито услед већих површина незаузетог плодног земљишта), а од првог, посебно од другог светског рата, као непосредна околина града који се развија, не само у погледу величине већ и у погледу својих економских, политичких, културних, саобраћајних и других функција. Укратко речено, имиграције до првог светског рата биле су углавном „аграрног типа”, а имиграције после првог светског рата претежно „приградског типа”. Обе врсте имиграција, мада различитог карактера, утицале су на снажан прилив становништва у овај крај.

Нагли прилив становништва различитог социјалног положаја и занимања, из различитих области и различитих средина, неминовно је довео до осетних промена у његовој структури. Ове промене су посебно уочљиве у друштвено-економској и етничкој структури становништва.

2. Интензивно се мења и привреда ове области. Почетком испитиваног периода пољопривреда је била основно, може се рећи, искључиво занимање становништва околине Београда. Међутим, са развојем Београда, посебно београдске индустрије, привредна слика овог краја се мења. Запажа се снажан одлив становништва из пољопривреде ка делатностима непољопривредног карактера, мањом запошљавањем у многобројним београдским радним организацијама.

Овај процес битно утиче на опадање пољопривреде. Опадање пољопривреде манифестије се не само у опадању радне снаге већ и у приметном смањивању пољопривредних површина, једном речи у општем опадању производних снага у пољопривредној производњи.

Међутим, евидентан је и известан напредак у друштвеном и у техничком смислу. Напредак у друштвеном смислу, огледа се у социјализацији једног дела пољопривредних површина а напредак у техничком смислу у модернизацији и аутоматизацији средстава за пољопривредну производњу, као и у модернијем

начину те производње, често заснованом на одговарајућим научним достигнућима.

Значајну промену представља и специјализација пољопривредне производње, под утицајем развоја београдског тржишта или, тачније речено, под утицајем све већих и све конкретнијих захтева тог тржишта. Све је чешћа оријентација на сне пољопривредне гране чији производи (поворће, воће, грожђе, цвеће, краве „млекуље”, свиње, живина) имају у Београду најбољу пробу.

3. Велики прилив становништва утиче и на нагло повећање насеља у околини Београда. Постојећа насеља расту („урастањем”, „нарастањем”), а дижу се и нова, нека стихијски а нека плански.

Нагли раст насеља доводи и до великих промена у њиховом типу. Те промене су двоструког карактера. „Урастањем” насеља се згушњавају. Губе се границе између поједињих крајева а куће у оквиру тих крајева граде се ближе једна другој. „Нарастањем” и изградњом нових насеобина насеља се шире, самим тим и разређују.

Сва насеља у овој области, нарочито она ближе Београду, захваћена су процесом урбанизације. Села се постепено мењају у насеља градског типа. Са променом карактера, она мењају и свој спољни изглед.

Градски изглед овим насељима дају све бројнији грађевински објекти општег значаја (индустријски, културно-просветни, санитетски, угоститељски, туристички) изграђени у току испитиваног периода, као и видљиво побољшани општи комунални услови (асфалтиране улице, електрично осветљење, зелене површине).

У новим условима осећа се све већа повезаност Београда са насељима у његовој околини. Та повезаност је, нарочито изражена у територијалном погледу. Нека места, на пример Мали Мокри Луг и Жарково, бивају захваћена ширењем града, престају да постоје као самостална насеља, односно добијају карактер предграда, док се друга, удаљенија, од претежно сеоских претварају у насеља приградског типа. Повезаност Београда и околних насеља не манифестије се само у територијалном већи у административном, економском, саобраћајном смислу, итд.

4. Кућа у овој области је крајем прошлог века била продукт развоја традиционалне сеоске архитектуре и нимало се није разликова од куће у неким другим српским крајевима. У току испитиваног периода, углавном под утицајем градске архитектуре (делимично и као последица обавезне планске градње у последњем периоду) тип куће се из основа мења. Она се развија и у хоризонталном и у вертикалном правцу; грађи се од чвршћег материјала, а распоред, број и облик њених конструкцијивних елемената (кров, димњак, врата, прозори) у многоме су изменjeni.

Развој куће, односно повећање броја просторија, утиче и на промене у њиховом распореду, самим тим и у начину њиховог

коришћења, мада се у том правцу осећа извесна стагнација, извесно везивање за укорењене традиционалне навике и схватања.

Уочљиве су и промене у покућству. Делови старог традиционалног покућства постепено нестају из употребе а уводе се нови, најчешће индустријски производи. Значајна је, на пример, замена огњишта штедњацима, све чешћа употреба кревета; итд. У последње време, са увођењем електричне енергије, у сва насеља, запажа се масовна употреба електричних апаратова (електрични штедњак, телевизор, радио-апарат). У погледу покућства тешко је данас у околини Београда разликовати сеоско од градског домаћинства.

Промене се запажају и на кућишту, широм животног оквира домаћинства. Током испитиваног периода кућишта постају све мања, а њихов садржај све сиромашнији. Та редукција се огледа, пре свега, у губљењу одговарајућих пољопривредних површина и у смањивању броја привредних и других зграда.

Данас су кућишта, мада мања и садржински сиромашнија, нешто боље уређена. То се уочава у њиховом општем изгледу, посебно у квалитету и начину њиховог ограђивања.

II

Као што се може видети из претходног излагања, у животу и култури становништва околине Београда наступиле су у току последњих стотинак година корените промене. Те промене су, у крајњој инстанци, одраз општег развитка нашег друштва и културе. Познато је, међутим, да је друштвени и културни развитак једне земље, бар у својим главним токовима, везан за урбанизацију, градску средину. Одатле се тековине развитка постепено шире на близку руралну средину, на околна села. Временом се градови развијају и у релативно самосталне организме, чије специфичне потребе (на пример, потребе за радном снагом, потребе њиховог тржишта и сл.) врше посебан, специфичан утицај на околину и излажу је одговарајућим променама.

Процес утицаја урбане културе на руралну или, општије речено, утицај града на село, можемо подвести под појам урбанизације (наравно, схваћен у ширем значењу те речи). Досадацња разматрања су показала да се промене, које су у току испитиваног периода захватиле насеља у околини Београда, највећим делом могу охарактерисати као различите варијантне општеје процеса урбанизације. Готово сви значајнији аспекти развитка овог подручја су посредно или непосредно везани за развој Београда.

Уопштено гледајући, развој Београда за последњих сто година може се посматрати кроз три основна периода:

1. период од седамдесетих година прошлог века до Првог светског рата,

2. период између два светска рата и

3. период од Другог светског рата до наших дана (1970).

Сваки од ових периода представља, у ствари, посебну етапу у развитку привредних, друштвено-политичких и културних функција Београда. Са сваком наредном развојном фазом утицај грађа на околину бивао је све већи, попримајући увек и неке нове димензије. Досадашња анализа конкретних проблема у великој мери потврђује ову чињеницу. Показало се да развојни процеси у животу и култури становништва испитиване области обично пролазе кроз фазе, које одговарају развојним фазама самог Београда.

Треба напоменути да се утицај Београда не осећа подједнако у свим деловима његове околине. Другим речима, разлике у интензитету процеса урбанизације су веома уочљиве. Многи вилини степен продора урбане, цивилизацијске културе запажа се у насељима у непосредној близини Београда, затим у насељима која се налазе на важним саобраћајницама а у новије време и у местима у којима је, подизањем индустријских објеката, почела да се ствара урбана средина. Међутим, упоредо са растом и развитком Београда поменуте разлике постепено ишчезавају.

Ар Душан Бандић

Summary

SOME NEW CHANGES IN THE LIFE AND CULTURE OF THE BELGRADE AREA POPULATION

The title of the monograph points out the very complex and wide sphere of problems regarding the subjects treated in it. A complete elaboration of these problems would require a big team of experts on different problems. Therefore our investigation was dedicated to a more narrow temporal, spatial and thematic extent. The following changes are studied: 1). changes related to the period from the close of the last century to the beginning of the seventies of this century; 2). changes related to the territory considered at that time as surroundings of Belgrade; 3). changes related to the population, economics, villages and habitations.

The available literature regarding these problems is full of contributions anthropo-geographic and demographic character. However, many questions of great importance, from the ethnological point of view, were left out from the field of scientific interest. Besides, preliminary investigations referred to the period up to 1962, and the interval between 1962 and 1970, was in most cases ignored. In this monograph we wished to fill in, even partially, the mentioned void and form a good foundation for further ethnological investigations.

Besides the introduction and conclusion, this monograph consists of four chapters. The first chapter refers to changes related to migrations and the composition of the population. The study established that Belgrade surroundings were a pronounced immigration region throughout the examined period. In general, until the First World War, it was a very attractive area for immigrants as a politically free and economically favourable area (especially because of wide spaces of free fertile land) and from the First World War, and especially after the Second World War, as a territory which

was under the direct effect of the town which developed speedy. Strong immigration of „agrarian” and „suburban” character caused a rapid increase and a complex composition of the population. Changes in social, economic and ethnical composition of the population are studied in detail.

The second chapter refers to new economic changes and processes. Here two main processes are specially emphasized. The first part discusses the general economic changes in the surroundings of Belgrade, and especially the process of transition of the agrarian population to non-agrarian occupations. The second part discusses the transformation of agrarian production. A constant decrease of productive forces (decrease of workers, decrease of agricultural lands) but also a certain progress both in the social and organisational and technical sense, was registered. The progress in the social and organisational sense is to be seen in the socialization of some agricultural areas, and the technical progress in the modernisation and automatization of production means, as well as in a more modern production often based on scientific ideas. Special attention is paid changes referring to agricultural production, due to adaptation of farmers to the needs of the Belgrade market.

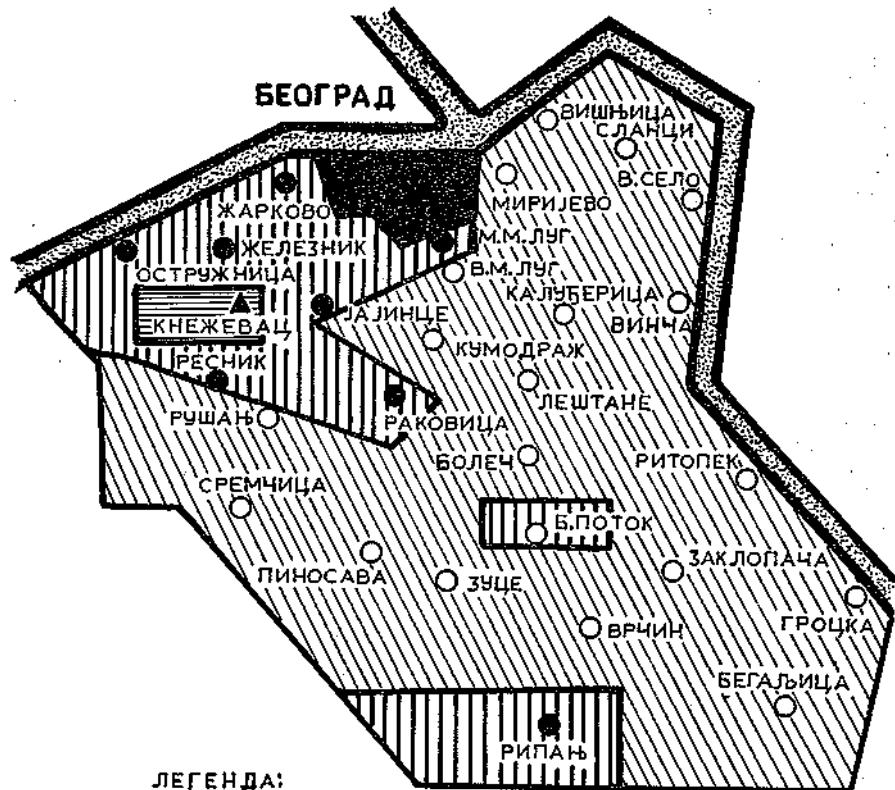
The third chapter discusses the development of settlements in the surroundings of Belgrade. This proces is studied from the following aspects: territorial development, changes in type (from the anthropo-genographical standpoint), general character and appearance. Special attention is paid to their relations with Belgrade. The most important forms of these relations (territorial, administrative, economic, cultural, traphical etc.) are analysed.

The fourth chapter discusses the development of habitations (house, household) in the area. Special attention is paid to the substitution of the traditional type of house by a new one, as well as the substitution of the traditional furniture by industrial products. Also, the most important problems referring to dwelling-culture are discussed. Finally, changes related to the entire household are studied. The process of reduction of a household (decrease of its space and content) is also discussed.

At the end of the monograph results of these investigations are presented. They include general characteristics of new changes related to thematic areas (population, economics, villages, homes). Also an attempt is made to consider the transformation of the life and culture of the population of the Belgrade area as a component part of general urbanization (in a more wide sense of the word) e.i. as an influence of the town on the village or of civilisation on the traditional culture.

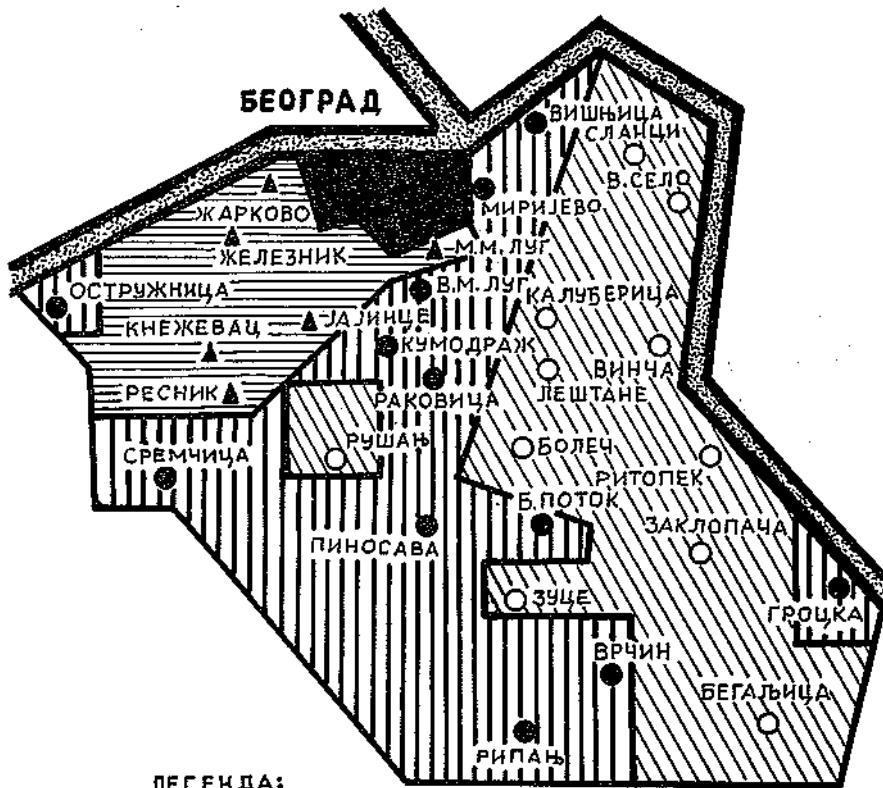
ШЕМАТСКА КАРТА ОКОЛИНЕ БЕОГРАДА 1.

КЛАСИФИКАЦИЈА НАСЕЉА ПРЕМА ЕКОНОМСКОЈ СТРУКТУРИ
СТАНОВНИШТВА (Пресек 1953)

- Насеља са више од 60% пољопривредног становништва (група I)
- Насеља са 25-60 % пољопривредног становништва (група II)
- ▲ Насеља са мање од 25% пољопривредног становништва (група III)
- ▨ Територија на којој су насеља групе I
- ▨ Територија на којој су насеља групе II
- ▨ Територија на којој су насеља групе III

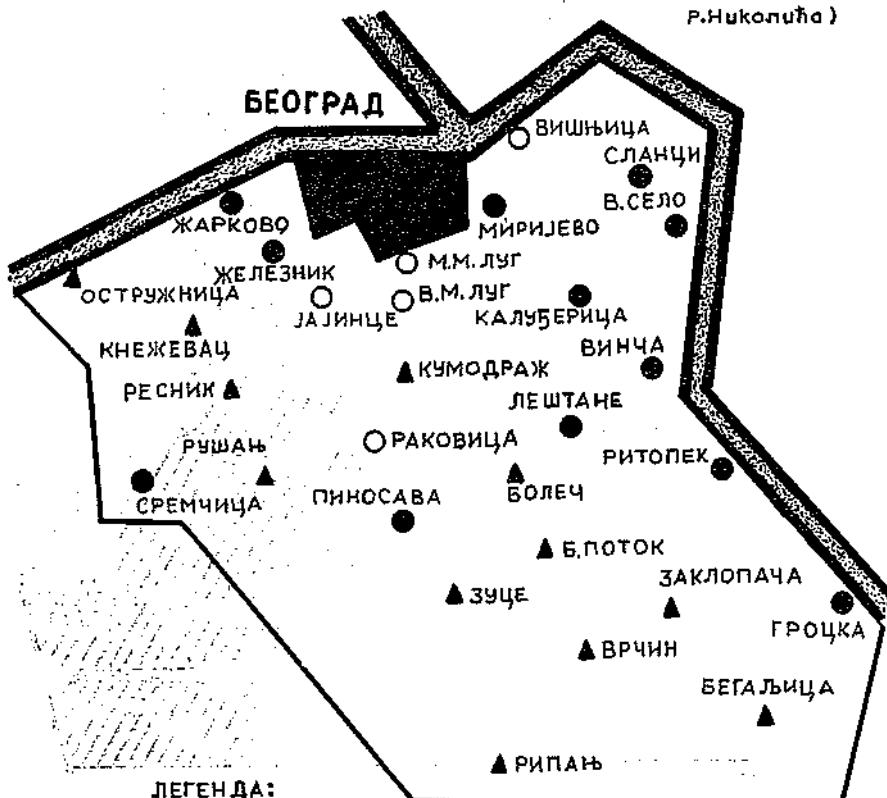
ШЕМАТСКА КАРТА ОКОЛИНЕ БЕОГРАДА 2.
 КЛАСИФИКАЦИЈА НАСЕЉА ПРЕМА ЕКОНОМСКОЈ СТРУКТУРИ
 СТАНОВНИШТВА (Пресек 1961.)

- Насеља са више од 60% пољопривредног становништва (група I)
 - Насеља са 25-60% пољопривредног становништва (група II)
 - ▲ Насеља са мање од 25% пољопривредног становништва (група III)
- Територија на којој су насеља групе I
 ▨ Територија на којој су насеља групе II
 ■ Територија на којој су насеља групе III

ШЕМАТСКА КАРТА ОКОЛИНЕ БЕОГРАДА 3.

КЛАСИФИКАЦИЈА НАСЕЉА ПРЕМА ЕТНИЧКОЈ СТРУКТУРИ
СТАНОВНИШТВА. (Пресек; крај прошлог Века—време Јодицима
Р.Николића)

ЛЕГЕНДА:

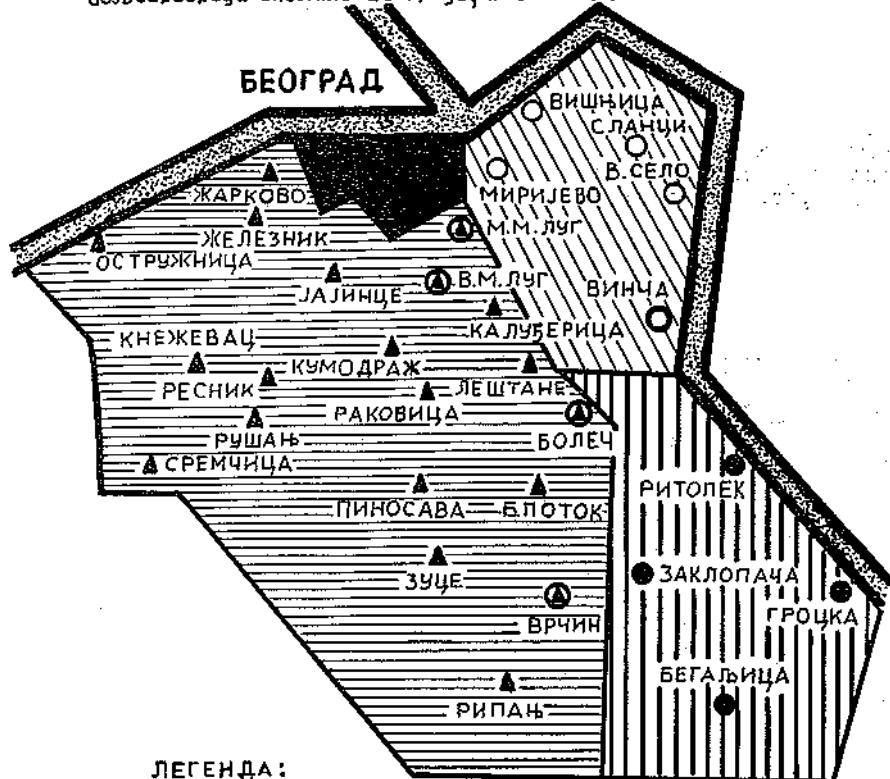
- Насеља чије је становништво било пореклом из Шумадије, јужних, југозападних и западних српских крајева.
- Насеља чије је становништво било пореклом из источних и југоисточних српских крајева.
- ▲ Насеља чије је становништво било разнолико из свих српских крајева.

ШЕМАТСКА КАРТА ОКОЛИНЕ БЕОГРАДА 4

КЛАСИФИКАЦИЈА НАСЕЉА ПРЕМА КАРАКТЕРУ ПОЉОПРИВРЕДНЕ

ПРОИЗВОДЊЕ. (Пресек 1962- Јарко расу: М.Лучић, Приградска

Београдска околина, посебно скл.

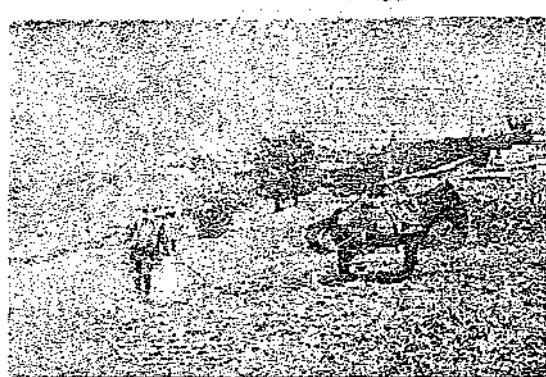

ЛЕНДА:

- Побрђарска насеља
 - Воћарско - Ђиноградска насеља
 - ▲ Мешовинаша "земљорадничко - сашочарске насеља
 - "Побрђарска насеља која грађивашују воћарсшћу (Ђиноградар)
 - △ "Мешовинаша" насеља која грађивашују воћарсшћу (Ђиноградарсаш.)
 - △ "Мешовинаша" насеља која грађивашују ћићарсшћу
 - Обласш њоћрђарске јољоимршће
 - Обласш воћарско - Ђиноградарске јољоимршће
 - Обласш "Мешовинаше" "земљорадничко - сашочарске јољоимршће

Слика 1 — Гвоздени плуг
индустријске производње,
у периоду између два свет-
ска рата (Вишњица)

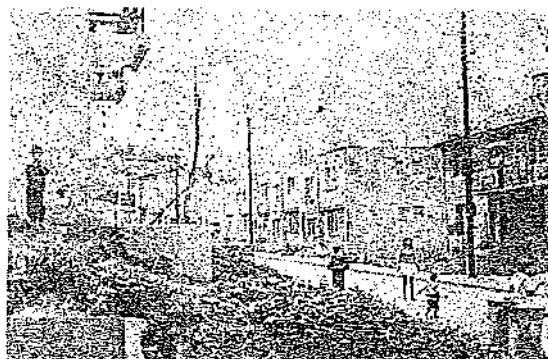
Слика 2 — Гвоздена др-
љача фабричке произво-
дње — у првом плану
(Вишњица)

Слика 3 — „Топле леје у
Вишњици (лево су стакле-
ни „рамови“)

Слика 4 — Башта са по-
врћем (Ново насеље у ви-
шњичком атару)

Слика 4а — Ново насеље у
вишњичком атару (Улица
12а „нова“)

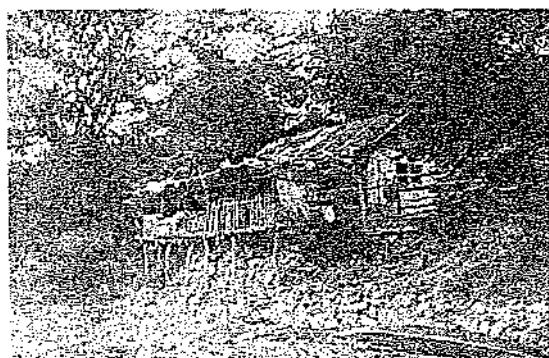
Слика 4б — Моравска ку-
ћа с краја прошлог века
поред Авоспратнице зида-
не 1969 (Вишњица)

Слика 5 — Камена кућа,
стара 62 године
(Вишњица)

Слика 6 — Најстарија кућа у Вишњици (према општем уверењу мештана)

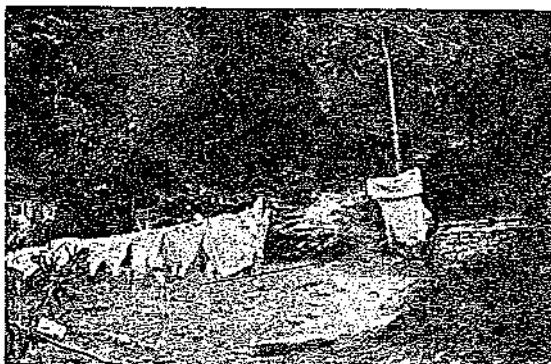
Слика 7 — Кућа Рома
крај обале Дунава са кровом од плеха и другог при-
ручног материјала
(Вишњица)

Слика 8 — Свињац покри-
вен сламом; у позадини
кућа савременог типа
(Вишњица)

Слика 9 — Привредна
зграда: комбинација коша
за кукуруз и оставе за
асуре којима се прекри-
вају „топле леје“
(Вишњица)

Слика 10 — Дрвљаник. У
позадини свињац, у ства-
ри пећина и лесној лити-
ци искоришћена у ту свр-
ху. (Вишњица)

ЕТНОГРАФСКИ ИНСТИТУТ
СРПСКЕ АКАДЕМИЈЕ НАУКА И УМЕТНОСТИ

Раде РАКИТА

ПРИВРЕДА, ЕРГОЛОГИЈА
И ТЕХНОЛОГИЈА У ЈАЊУ
(ЗАПАДНА БОСНА)

БЕОГРАД
1979.

ЕТНОГРАФСКИ ИНСТИТУТ
СРПСКЕ АКАДЕМИЈЕ НАУКА И УМЕТНОСТИ

Раде РАКИТА

ПРИВРЕДА, ЕРГОЛОГИЈА
И ТЕХНОЛОГИЈА У ЈАЊУ
(ЗАПАДНА БОСНА)

Уредник

Др ПЕТАР ВЛАХОВИЋ, проф. Универзитета директор Етнографског
института САНУ

Редакциони одбор

Др ВИДОСАВА СТОЈАНЧЕВИЋ, Др МИЉАНА РАДОВАНОВИЋ, Др МИЛКА
ЈОВАНОВИЋ, Др ДЕСАНКА НИКОЛИЋ, Др ПЕТАР ВЛАХОВИЋ, Мр ЛАСТА
БАПОВИЋ (Секретар редакције)

Примљено за штампу на седници Научног већа Института
12. XII 1978. године

(Из Зборника радова ЕИ САНУ, књ. IX)

Штампано уз финансијско учешће Самоуправне интересне заједнице науке
Србије

Лектор: Лепосава Жунић

Издаје: Етнографски институт Српске академија наука у уметности

Тираж: 1000 примерака

Штампа: ООУР штампарија „Слободан Јовић“, Београд, Стојана Протића 52

Штампано уз финансијско учешће Самоуправне интересне заједнице
науке Србије

На основу мишљења Републичког секретаријата за културу СР Србије,
бр. 413-58/74-02 од 25. I 1979. ова книга ослобођена је плаћања посебног
Републичког пореза на промет производа и услуга у промету.

САДРЖАЈ

УВОДНЕ НАПОМЕНЕ	— — — — —	111
I ЈАЊ КАО ПРЕДИОНА ЦЈЕЛИНА	— — — — —	111
II ПРИРОДНА СРЕДИНА	— — — — —	113
1. Морфолошке црте	— — — — —	113
2. Климатске карактеристике	— — — — —	116
3. Хидрографске прилике	— — — — —	118
4. Биљни и животињски свијет	— — — — —	125
III ПРИВРЕДА	— — — — —	126
1. Сточарство	— — — — —	127
2. Земљорадња	— — — — —	161
3. Аграрни односи	— — — — —	201
4. Остали видови привреде	— — — — —	217
5. Пренос добара и саобраћај	— — — — —	247
6. Дерменџијање и пијачење	— — — — —	259
ЗАКЉУЧАК	— — — — —	262

УВОДНЕ НАПОМЕНЕ

Проучавање предионе цјелине Јањ отпочео сам као студент треће године Филозофског факултета у Сарајеву, 1953/1954. године по упутствима мога уваженога професора др М. С. Филиповића. Тада сам испитао вјерске и друге обичаје већине села у овом крају и изниси их најпре у једном краћем — семинарском, а затим у нешто ширем — дипломском раду. Послије завршених студија, под надзором поменутог професора, све до његове смрти 1969. године, као и према писаним упутствима о проучавању нашег народног живота, која су објавили Џвиђић, Ердељановић Радић и др., те на основу стеченог знања путем консултовања обимне литературе из ове области, отпочео сам комплексна проучавања овог предјела, који желим да презентирам научи у виду једне монографије. До сада сам, из обимне прикупљене грађе о Јању и животу и раду Јањана, публиковао неколико краћих радова. Овај рад, премда по обиму оширији од претходних, такође је само краћа обавијест о животу Јањана, а настао је узгредно, уз комплекснију обраду предјела, која је још у току.

Користим прилику да овим путем, у првом реду, захвалим др Милану Васићу, професору Универзитета у Сарајеву, који је својим сугестијама, подстицајем и свестраном помоћи, кад голми је она била потребна, прекидавајући и свој свакодневни посао, допринео да овај рад приведем крају. Посебну захвалност дугујем др М. Васићу на помоћи коју ми је пружио у превођењу турских дефтера, у којима се спомиње и овај предио.

Све цртане илустрације у овом раду израдио је мој брат Ракита Слободан, на чему му и овим путем најсрдачније захваљујем.

На крају, на овом мјесту осјећам се дужним да изразим захвалност свима Јањанима који ми пријатељски изиђоше у сусрет својим обавјештењима.

I. Јањ као предиона цјелина

У средишњем дијелу Динарског планинског система, између ријечних долина Врбаса и Ђељеве, наслоњена уз источни руб ширег подручја крашких поља и била западне Босне, смјештена је, у науци још недовољно позната, предиона цјелина Јањ. Уздуж-

но је, и то скоро по средини, у правцу југ — сјевер, пресијеца дубока долина ријеке Јањ, која се с десне стране, у мјесту Шипову, улива у ријеку Пљеву. По тој ријеци, чије се готов цијело сливно подручје поклапа са овом предионом цјелином у њеним данашњим границама, Јањ је највјероватније и добио такво име.¹

Својим природним границама и изразитим етничким обиљежјем, овај предио је јасно одвојен од својих сусједа: Купреса, на јуту; Гламоча, на западу; Жупе², на сјеверу; Јајачке комуне, на сјевероистоку и Скопља³, на истоку. На сјеверу је ограничен планинама: Горицом (1272) и Растовом косом (1230⁴); на сјевероистоку граница иде преко Равне горе и узвишења Кршеви (1195), а на истоку се држи планинских вијенаца Криве јелике (1386) и Тисове косе (1500). Југоисточну му границу чини било Чучковине (1529), а јужну Велика плазарица (овдје се не каже „плазеница“) (1768), Равна гора (Црни врх, 1403) и најјужнији обронци Меснице, из које се становници највећег броја јањских села још од давнина снабдијевају *japiјom* и другом дрвеном грађом. Предио је са запада ограничен билом Виторога (Велики Виторог, 1907) и источним обронцима Смиљевца (1504) и Булета (1347). Одавде се граница постепено спушта према долини ријеке Јањ, а након пресијецања ове ријечне долине, она се нагло диже према сјеверу, држећи се узвишења Грабежа (908) и Перића главе (1063), одакле се пружа право на Горишту, са које смо и почели повлачити границе овог предјела.^{4a}

Површина Јања у назначеним границама износи око 320 km², док читаво сливно подручје ријеке Јањ, према подацима наведеним у Енциклопедији Југославије 4, стр. 463, обухвата простор од 346,9 km². Према попису из 1961. године, Јањ је имао 9 178 становника, док посљедњи попис, из 1971. године, према коме овај предио има 8 837 становника, говори да се за последњих десет година становништво у њему смањило за 341 становника, што, изражено у процентима, износи нешто више од 3%.⁵ Пројечна густина насељености креће се око 30 становника на 1 km², а то одговара просјечној густини насељености становника који

1 О имениу Јањ опширније у мом раду *Народна вјеровања у предјелу Јањ везана за човјеков живот и рад и његов поглед на свијет*, ГЗМ БиХ, св. XXVI — Етнологија, Сарајево 1971.

2 Жупом се називају насеља која леже сјеверно и сјеверозападно од предјела Јањ, између доњег тока ријеке Јањ и ријеке Пљеве.

3 Скопљем се називају сва насеља која се налазе изван источне границе предјела Јањ.

4 У Енциклопедији Југославије 4, Лексикографски завод ФНРЈ, Загреб 1955, страна 463, пише да је овај предио са сјевера ограничен потоком Глоговцем и Липовом главом, што је сасвим погрешно, јер поток Глоговац противично скоро средином ове предионе цјелине, а Липова глава се налази у сјеверозападном дијелу Јања.

4a Планинске вијенце који уоквирују предио Јањ сијеку четири истакнутјија превоја, преко којих постоји најбоља веза са његовим сусједима, што ће бити опширније изнето у одјељку овог рада *Спољашњи саобраћај*.

живе у крашким предјелима Динарског планинског система, у чијем се саставу налази и овај предио.

У границама Јања живи искључиво српски живаљ (православне вјере), који се назначеним границама оштро одваја од живља сусједних предионих цјелина, у којима живе, претежно, измијешани становници све три националности и конфесије: и Срби (православни), и Муслимани (исламске вјере), и Хрвати (католици). Према томе, овдје се ради о једној јасно издвојеној предионији цјелини, код које се природне границе поклапају са етнографским, које има јасно наглашено етничко обиљежје, по чemu га његови сусједи и зову посебним именом — *Јањани*.

Природна одсјеченост предјела од његових сусједа и важнијих комуникација, као и етничка и вјерска хомогеност његовог становништва, били су, по свему судећи, од пресудног значаја што се овдје формирала једна етничка група са многим својим специфичностима.⁶ Све се то дубоко одразило и на приредне прилике овог краја, што ће се видjetи касније у одељку *Привреда*.

Историјске границе Јања биле су шире од данашњих, а становништво у њиховом оквиру сачињавали су истородни хришћани и муслимани. То потврђују пописи нахије Јањ у дефтерима Босанског и Клишког санџака из XVI и XVII века, из времена у коме се управо и вршио процес исламизације на овом подручју.

У опширном попису Босанског санџака из 1540. године, у којем се први пут јавља попис Јања као нахије, уписане су и села која леже непосредно уз десну обалу ријеке Пљеве (Волари и Чифлук), што недвосмислено говори да је сјеверну границу Јања, на потезу код Шипова, чинила ријека Пљева.⁷ То значи да је предио Јањ захватао цијели слијв ријека Јањ, почевши од њеног изворишта па све до ушћа. Каснији историјски догађаји до-принијели су да се под појмом Јањ подразумијева онај простор који лежи у назначеном границама проширене Јањске долине јужно од села Мујдића. То значи да се његова сјеверна граница помјерила према југу, узводно уз ријеку Јањ, далеко од пријашње границе на ријеци Пљеви, за скоро десет километара.

II. Природна средина

1. *Морфолошка црте.* — У погледу рељефа Јањ је издвојена висораван у оквиру Динарског планинског система, чија

5 О узроцима опадања броја становника у овом предјелу говори се у поглављу *Привреда*.

6 О тим етничким специфичностима Јањана опширније се говори у за себном поглављу мога обимнијег рада о овом предјелу, који се налази у рукопису.

7 Видети: *Tanu defteter za Bosanski sanџak*, No 211 (из 1540); фотокопија 75/139 (ОИС).

просјечна надморска висина износи 900 — 1000 м. Готово са свих страна уоквирују је планински цјелини, који је надвисују за око 300 м. Посматрана у цјелини, ова висораван има изглед дубодолине, због чега се у народу понекад назива *Јањска долина*, или *Јањски до*. Висораван је, као што је раније наглашено, дубоком долином ријеке Јањ и „притоке”⁷ Баганац оштро пресјечена, од југа према сјеверу, на два скоро подједнака дијела — западни и источни, који су, пак, рашиљени на још мање цјелине.

Из Прегледне геолошке карте Босне и Херцеговине (лист Травник), види се да већи дио рељефа ове предионе цјелине припада мезозојској геолошкој формацији.⁸ У грађи рељефа веома се истичу рудисни кречњаци из креде и јурски кречњаци, од којих је више грађен западни него источни дио висоравни. На источној висоравни у знатној мери су распрострањени верфенски слојеви, те плиоцени пјешчари и глина, па је овај дио висоравни знатно богатији површинском водом него западни дио.

Уздигнути планински руб око ове висоравни сличне је геолошке грађе као и сама висораван. И у њему преовлађују рудисни кречњаци из креде и јурске формације, на којима су се развили различити облици крашког рељефа. То се нарочито односи на било Виторога и ширег појаса земљишта око њега. Овај уздигнути планински руб уоквирује западни дио Јањске висоравни и, слично њој, нема ниједног површинског извора. Стога је снабдијевање људи и домаће стоке водом за лиће, што ће се видjetи у каснијим излагачима, један од највећих проблема овог краја. Слично се може рећи и за планине које уоквирују источни дио ове цјеловите висоравни.

Морфолошки, Јањска висораван је рашиљена на више мањих рељефних цјелина, ако се не узме у обзир њена раздијелност на већ поменута два дјела. Ова рашиљеност рељефа на крупније облике јаче је изражена на источном дијелу висоравни него на западном. То је због тога што овај дио висоравни има доста крипа непропустљивих слојева земљишта грађених од доломита, верфена и неогених терцијарних седимената, на којима се вода задржава на површини и својим радом прави на њима удубљења, која су и дала овом дијелу висоравни упадљиво расчилањен изглед. Овде се налази неколико јасно издвојених крашких површи, као што су: *Прибељачка површи*, на којој лежи село Прибељци; *Малиновићка површи*, која се налази сјевероисточно од Прибељачке површи; југозападно је *Подовизирска површи*, на којој је смјештено село Подовизир; на крајњем сјевероистоку је *Љушанска површи*, где је смјештено село Љуша, а на

⁷а Баганац се понекад сматра притоком ријеке Јањ. Но, касније ћемо видјести да је то само узводни продолжетак ове ријеке, само са другим именом.

⁸ Прегледна геолошка карта БиХ Р. 1 : 200000, лист „Травник”, Геолошки завод, Сарајево 1929.

сјеверу Јање је мала *Кнежевићка површи*, где се налази село Кнезевићи. Све наведене површи леже на надморској висини већој од 900 m, па им је клима веома оштра, а земљиште кречњачко и неплодно. Услови за земљорадњу су веома оскудни (главне пољопривредне културе су пиревина, зоб, јечам, кромпир, купус итд.), па се становништво овдје претежно бави сточарством.

У источном дијелу висоравни лежи највеће крашко поље у Јању — *Грбовачко поље*. Ово поље се убраја у групу наших високих и сушних крашких поља, а правац пружања му је динарски. Дугачко је 6,5 km, а широко просјечно 2,125 km. Површина поља износи 8,75 km², а надморска висина — између 990 и 1 000 m. Дно поља је претежно равно. Дуж његове западне ивице појављује се камењар, а југозападни му дио испуњавају многобројне вртаче и увале, тако да у том дијелу има изглед богињавог краса. У југоисточном дијелу поља има доста ораничних површина, на којима се узгајају отпорније културе (зоб, јечам, пиревина, хељда, кромпир, купус, конопља итд.), а остale његове површине прекријене су ливадама („косницима”) и пашњацима. У пољу нема сталне изворске воде, али се у влажнијем периоду године појаве по временни извори и водотоци, који се брзо губе у мањим понорима. Због недостатка воде, нарочито у љето, као и због оштрој климе, у пољу нема ниједне зграде не само за становање људи него ни за боравак домаће стоке.

На простору између Грбовачког поља и ријеке Јањ земљиште је претежно каменито, а на том камењару развијени су не само површински већ и дубински облици крашког рељефа. Ту има много јама и пећина, а међу њима је најпознатија ѡама *Маринкуша*, недалеко од села Грабвице. Слична јој је ѡама *Звечарка*, која се налази на Љушанској површи. Од котлинских проширења у источном дијелу висоравни треба споменути пространу и плодну котлину *Ваганац*, која делимично прелази и на западни дио висоравни, западно од корита ријеке Ваганац. С њом је уско повезана *Бабићка котлина*, у којој се налазе села Бабићи и Бабин До. То су најплодније и најгушће насељене котлине у овом предјелу.

Западна висораван је по површини нешто мања од источне; рељеф јој је веома монотон. Монотонију рељефа често прекидају ситни облици крашког рељефа: шкрапе, вртаче и увале, док је крупних облика рељефа мање. Има доста мањих крашких поља, која носе назив „пољица.“ На њој се налазе и мања котлинска проширења, такозване „баре“. Баре су добро обраћене и у њима се претежно сије кукуруз, грах, тикве и пшеница. Мало равније и веће површине рељефа најчешће су познате под називом „подови.“ На овим заравњеним површинама најчешће се сурећу оранице, на којима се сију културе отпорне према оштрој клими која овдје влада. Већи или мањи дијелови ових површин служе као „коснице“ за кошење сијена. Међутим, ова висораван

је углавном каменита, а многе камените површине овдје називају *гричеви*. У гричевима се налазе многобројне јаме и пећине. Најчувенија пећина на овој висоравни је *Ваганска пећина*, која се налази око 2 km јужно од села Вагана.⁸

Посматрано у цјелини, морфологија рељефа у западном дијелу висоравни пружа много оскудније услове за привређивање него што су услови у источном дијелу.

2. *Климатске карактеристике*. — У овом предјелу нема никакве метеоролошке службе, па, према томе, ни метеоролошких проматрања, због чега се не могу дати ни тачни подаци о климатским приликама које владају у њему. Ипак, на основу личних запажања и обавјештења прикупљених на терену, може се дати приближно тачна слика о томе.

Изузимајући најнижи појас рељефа, који непосредно лежи уз ријечна корита Јања и Ваганца, гдје влада „јупина“ клима, сав преостали простор у овом предјелу има оштру планинску климу. У томе се посебно истиче уздигнути рубни појас Јањске висоравни, који и сачињавају високи планински вијенци. Први мразеви се овдје појављују већ у другој половини октобра, а понекад и раније. У том периоду на околним планинама најчешће почиње да пада снijег. Стални снijежни покривач на висоравни појављује се у другој половини новембра, а од половине септембра па све до појаве сталног снijежног покривача овдје влада такозвана „црна зима.“ Она заправо почиње од Мале госпојине (21. IX), па је у народу, у вези с тим, веома распрострањена изрека: „Мала Госпа — црна зима.“ Џако земљиште још није прекривено бијелим снijежним покривачем, од тада наступају хладни дани са честим вјетровима, међу којима доминира бура, тако да се температуре ваздуха не разликују много од температуре које владају у зимском периоду. У унутрашњости висоравни снijег се континуирано задржи до половине априла, а на околним планинама и до средине маја. На висоравни је просјечна висина снijежног покривача око 0,5 m, а на планинама износи више од 1 m. Често се догађа да је висина снijежног покривача, како на планинама тако и на самој висоравни, толико велика да се људи не могу удаљавати од својих куба. Они тада лопатама разгрђу дебели снijежни покривач правећи у њему дубоке стазе до помоћних зграда. Домаћа стока се и по неколико дана не пушта из зграда у којима живи. Скоро нема мјесеца за који се са сигурношћу може тврдити да у њему не може пасти снijег. Само донекле то не важи за оне мјесеце који у своме називу не садрже слово „р“. То се види и из народног тумачења, према којем су сви мјесеци који у свом имену имају слово „р“ ближи зими него било којем другом годишњем добу. Зимске температу-

8а Ж. Богдановић и др. у чланку *Ваганска пећина у Босни*, Зборник радова Природно-математичког факултета, Нови Сад 1971, дали су приказ ове пећине.

ре су веома ниске, посебно оне у другој половини јануара и првој половини фебруара. У том периоду је и врло учестао сјеверни хладни вјетар бура. Он толико снизи температуру ваздуха да напољу од хладноће „срце пуца.⁹“ Поред буре, у овом крају су познати и ови вјетрови: *југовина*, која најчешће дува у јесен и у пролеће; затим *гламочак* (дува са запада, од Гламоча), *палац*, који дува у топлије годишње доба и брзо исуши влагу са површине земље, те трава почине да се суши, односно овај вјетар је „*онали*“; *развигорац*, који у пролеће убрзава листање дрвећа (развија „пуп“ на гранама) и *сунчаник*, који дува од истока, „гђе Сунце излази“. Посебну врсту вјетра чини вјетар од *Нугла*, који дува од сјевера и сјевероистока, и који је сличан бури.

Право пролеће овдје наступа доста касно и кратко траје. Шума почине да листа тек крајем априла, потпуно озелени половином маја, а на планинама крајем маја. Прелаз из зиме у пролеће је постепен, а из пролећа у љето брз. Пролећно орање почине тек крајем априла (у жупним котлинама нешто раније); само ако је зима изузетно блага, пуштање прве пролећне бразде може почети и нешто прије.

Љето наступа тако брзо да се завршетак пролећа скоро и не примијети. Љети су дани умјерено топли, док су ноћи помало свјеже, а у кишне дане и прохладне. Ово нарочито важи за планине које окружују ову висораван. Јулске температуре ваздуха су највише и тада је годишњи максимум. Тад „пече“ прави љетни „звиздан“ (љетње сунце), кад и људи и стока често траже предаха и освјежења у дубокој хладовини испод крошњастих стабала дрвећа. Али и те температуре ваздуха су подношљиве и ријетко се дешава да неко добије „сунчаницу“. У другој половини августа температуре ваздуха осјетно опадну, нарочито ноћне. Тај пад температуре посебно долази до изражaja ако тада почну да падају кише. Нису усамљени случајеви да крајем августа на околним планинама падне и снijeg.

Јесен на Јањској висоравни долази рано, али се, најчешће рано и завршава. Она је знатно топлија од пролећа, премда кишна јесен може бити и прохладна. А кишне јесени су овдје доста честе, чешће од сушних.¹⁰ Јесење кише понекад могу да онемогуће завршетак вршидбе, тако да неовршene пластове жита и снijeg прекрије. Лишће са грана брзо опадне, а рани мразеви спречавају дозијевање неких позних култура. Због тога се, на пример, кукуруз не може ни узгајати даље од ријечних удолина и котлина заштићених од хладних ваздушних струјања. То исто важи и за гајење појединих врста средњоевропског воћа, као и

⁹ Ово је честа изрека Јањана кад желе да истакну колико је напољу хладно.

¹⁰ У вези с јесенним кишама, у Јању се често препричава ова анегдота. Један Турчин у разговору са Србином који се односио на род љетине рече: „Ви, Срби, молите се богу за кишу до Госпојине, ја ћу од Госпојине па даље.“

неког поврћа. У јесен се појављују и честе магле, које се најдуже задржавају изнад ријека и у ријечним долинама. Кад магла узводно путује, то, према народном тумачењу, наговјештава скоро „невријеме,” док низводно путовање магле доноси „љепоту.” На самој висоравни јесен је веома кратка, а на околним планинама скоро се и не осјети. Њен већи дио припада зими, па макар земљиште још и не покрио стални снijежни покривач. То је она „црна зима”, одкоје „срце пуча”.

Из свега до сада реченог јасно произлази да је клима у предионај цјелини Јањ веома оштра и да су сва годишња доба подређена само једном годишњем добу — зими.¹¹

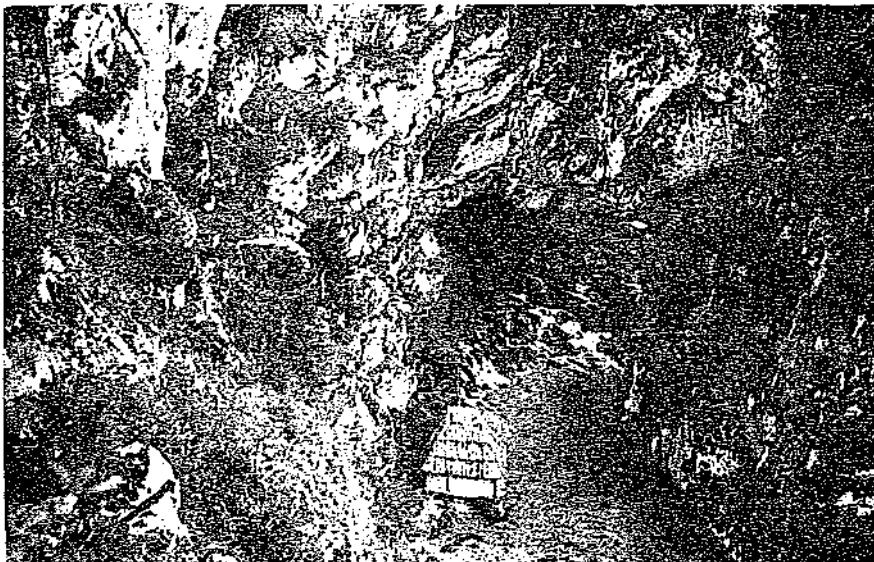
3. Хидрографске прилике. — Из прегледа географског положаја, као и на основу морфологије рељефа и његове грађе, јасно се види да предиона цјелина Јањ припада широј зони класичног динарског краса, богатог кречњачким слојевитим стијенама, испресијецаним разноврсним системом лукотина. Оваква грађа рељефа условила је у цијелој тој крашкој зони, укључујући и овај предио, оскудицу воде на површини и знатну количину воде у дубини.

На основу оштег прегледа климатских прилика може се назријети да предио Јањ, слично широј зони Динарске области, не оскудијева у падавинама и да су те падавине доста равномјерно распоређене на сва годишња доба.

О тачној годишњој количини падавина и њеној расподјели по годишњим добима немогуће је било шта одређено рећи, јер у Јању још не постоји ниједна кипомјерна станица. Ипак, на основу властитих запажања и усменог казивања старијих Јањана, може се закључити да јесењи мјесеци: октобар, новембар и децембар имају највише падавина, а најоскуднији су у падавинама август и септембар. Велика количина талога падне и на преласку из пролећа у љето, што понекад омета нормалан завршетак орања и сијања касних усјева. Падавине директно утичу на ниво малобројних ријечних токова у овом крају, а за вријеме учесталих киша и наглог отапања снijега појављују се и повремени потоци, којих већ у љетним мјесецима сасвим нестане. Но, и у

11 У народу живи предање да су зиме у овом крају биле знатно суровије од данашњих, те да је уопште клима била оштрија. У вези с тим се прича да су у овом крају некад живјели „Грци”, чија су се насеља налазила у „завјетринама” по доловима (заиста се и данас виде остаци неких зидина по неким доловима, који су већ прекривени шумом), али их је једног дана зима натјерала, да о „Довима” (Духовима 27. VI), по „површици” снijежној, оду из овог предања у друге поплије крајеве „заувијек”. Слично народно предање Средњег Полимља и Потарја у Новопазарском санџаку наводи и Петар Мркоњић у свом раду „Средње Полимље и Потарје”, СЕЗб. књ. IV, Београд 1902, стр. 251. У свом раду „Историја Срба I,” друго исправљано и допуњено издање „Научне књиге”, Београд 1952, стр. 7, К. Јиречек наводи, да су у историјско вријеме важили код Грка и Римљана сјеверни крајеви Поморавља „као сурови и непријатни”.

највлажнијем периоду године, највећи дио Јањске висоравни, посебно онај западни, и скоро цијели њен планински обод, не располажу ниједним извором нити било каквим воденим током.

Слика 1. — Јањско врело (лијево изнад млина); десно је ријека Ваганац, која се са ријеком Јањ спаја код самог врела и с њом чини јединствену ријеку

У читавој овој предионији цјелини постоји само једна права ријека — Јањ. Она настаје од Јањског врела, које се налази западно од села Бабића. Јединствену цјелину са овом ријеком чини ријека Ваганац, која се спаја са ријеком Јањ тачно код Јањског врела. Према томе, ријеч је о јединственој ријеци, која има различита имена за појединачне дијелове свог тока, као и о потпуну јединственој ријечној долини. Посматрано у цјелини, ова ријека, заправо, извире испод Велике плазарице и настаје од више извора. Највиши јој је извор *Вриоци*, који се налази на надморској висини 1060 м, а десетак метара испод њега је још један већи извор. Испод ова два већа извора налази се низ мањих, а поред њих, у расједима насталим због клизања терена, појављују се многобројне „пишталине“. Од извора до посљедњих купрешких воденица, ова ријека носи назив — *Купрејска ријека*. Одатле па до наспрам села Вагана назива се само *Ријека*, и на том дијелу њеног тока налазе се многобројне воденице села Водице, Прибољаца и Вагана. Од ваганских млинова па све до Јањског врела ова ријека се, по селу Вагану, назива *Ваганац*. Према овом називу назvana је и цијела котлина, која прати овај ток ријеке све до Јањског врела. Ријека Ваганац, на приближно 400

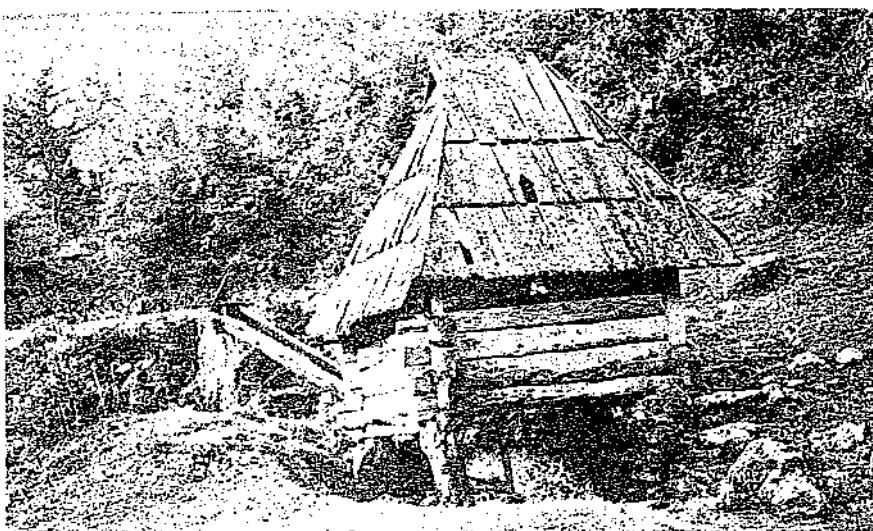
т узводно од Јањског врела, прави дубоку пробојницу, звану *Тук*, која представља класични примјер ријечне епигемије уопште. Њен ток се овдје дубоко усјекао у слојевите кречњачке стijене, ту и престаје котлинско проширење Ваганца, а започиње дубока и уска клисура, која прати ову ријеку све до села Мујцића у сусједној Жупи. На дијелу овог тока, који носи назив Ва-

Слика 1а — Епигемија Тук коју је изградила ријека Ваганац

ганац, досконо су се налазили многобројни млинови једног броја села која леже на западном дијелу Јањске висоравни. Због смањења броја „редовника“ (оних који мељу жито), као и због постепеног преласка неких домаћинстава на куповину готовог брашна у продавницама и мљевења жита у приватном млину на електрични погон у Стројицама, почело је нагло ишчезавања млинова на ријеци Ваганац, па и на другим дијеловима ове јединствене ријеке. На цијелом свом току, од извора испод Велике плазарице па све до Јањског врела, ова ријека нема, ни са десне ни са лијеве стране, ниједну сталну притоку.¹² Али у рано про-

12 На топографској карти R 1 : 50 000, лист 100, секција Јајце 4, допуњена 1955. године, погрешно су унесени неки потоци као сталне притоке ријеке Ваганац. То су заправо сушне ријечне долине, које имају повремене токове само за вријеме јачег топљења снijега и обилнијих киша. Према Твртку Канаству, *О неким проблемима хидрографије у сливу ријеке Пливе*, Географски преглед III, 1959, стр. 45, сливно подручје ријеке Јањ је веће од сливног подручја ријеке Пљеве у коју се улива, али јој је при јужу у Пљеву протицај воде мањи од протицаја воде у Пљеви.

Слика 2 — Један од ријетких млинова који се данас налазе на ријеци Ваганцу. Ово је „Шлирића млин”, село Брдо (1973)

љеће — приликом наглог топљења снijега, и у касну јесен — за вријеме честих падавина, овај дио ријечног тока прима понеку притоку, која се најчешће назива „Поток”. Пред самим улазом у поменуту епигенију Тук, Ваганац прима, с лијеве стране, једину своју притоку звану *Поток*, која за вријеме кишног љета са свим не пресуши. Шир терен дуж ове ваганчеве притоке назива се *Поток*.

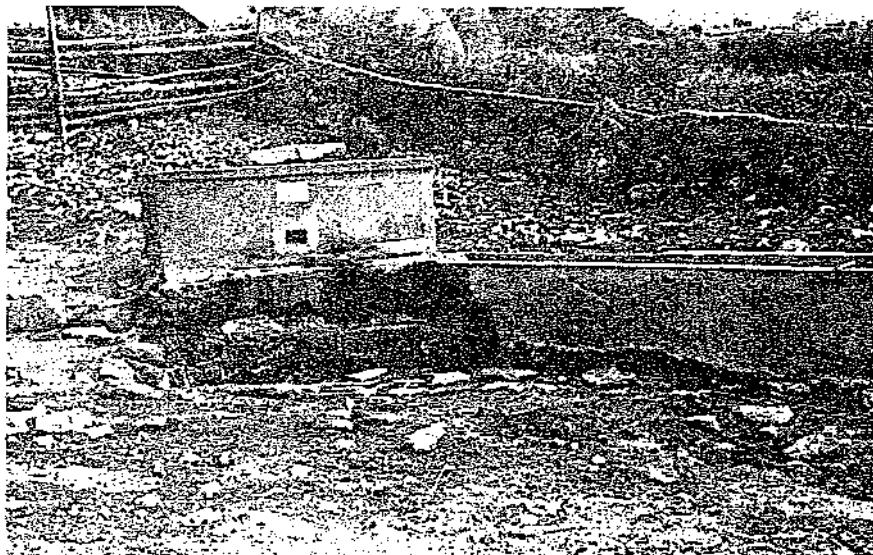
Од Јањског врела, недалеко од села Бабићи, па све до ушћа у ријеку Пљеву у мјесту Шипову, ова ријека се назива *Јањ*. Укупна дужина њеног тока, рачунајући њен зачетак испод Велике плазарице до њеног ушћа у ријеку Пљеву, износи око 30,5 m.¹³ Међутим, дужина њеног тока у границама предионе ђелине Јањ је око 24 km. Већ смо видјели да се изворишица членка ове ријеке налази на надморској висини 1060 m, док надморска висина ушћа износи свега 438 m. Из тога произилази да је укупни пад ове ријеке од извора до ушћа, 622 m, док јој просјечни пад износи 20,30%. Од Јањског врела па све док не напусти предио Јањ, ова ријека добива само једну сталну притоку — *Глоговац*, која се у Јањ улива с десне стране, недалеко од Јањске Ћуприје. Рјечица Глоговац извире испод Високог борика, на додиру верфенских и доломитских слојева, у видуjakог врела. У засеоку Превије (село Бабин До) у Глоговац се, с лијеве стране, улива поток *Бабин до*. Горњи ток овог потока назива се *Рјечица*, која настаје од два мања потока: *Врелског дола* и *Дубоког дола*, чија

13 У *Енциклопедији Југославије* 4..., цит. Ај., стр. 463, пише да је ова ријека дугачка 396 km, што је сасвим погрешно.

изворишта леже испод Тисове косе. На Рјечици се налази знатан број млинова, који припадају становницима села Љуште, док се на дијелу овог водотока, званом Бабин до, налазе млинови у којима жито мељу становници Бабиног Дола. У млиновима који се налазе на рјечици Глоговцу мељу жито становници села: Кнежевића, Натпоља и Грбавице. Села која леже ближе кориту ријеке Јањ: Бабићи, Чуклић, Подосоје, Букићи, Липовача, Попуже и Тодорићи, имају своје млинове на самој овој ријеци, и то преtekno на оном њеном дијелу на коме се налазе живописни слапови, познати под називом *Отоке*. У љетним мјесецима ови слапови ријеке Јањ већ почињу да маме поједине љубитеље природе који на пропутовању кроз Шипово одлазе на краће излете до њих.

Између Отока и Јањског врела, на ријеци Јањ, поред млинова, налази се и понека ступа за „ваљање“ сукна. Са појавом градске ношње постепено се смањује израда сукнених тканина у овом крају због чега ступе на овој ријеци почињу да губе свој ранији значај.

Снабдијевање појединих села водом за пиће. — Села која се налазе у близини ријеке Јањ и њених притока релативно су добро снабдјевена водом за пиће. Она су грађена поред извора у којима вода током цијеле године не пресушије, а на тим изворима најчешће су направљене чесме са дрвеним или цементираним коритима. Из чесми се водом снабдијевају људи, а из корита — домаћа стока. У оваква села се првенствено убрајају села Бабићи и Бабин До.

Сл. 3 — Чесма „Вучковац“ са цементираним коритом, у селу Бабићима

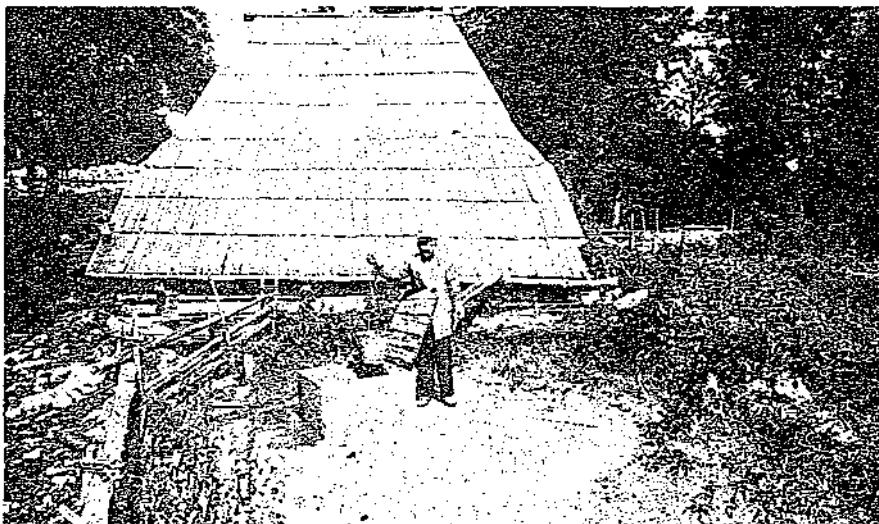

Слика За — Древно корито у селу Бабићима. Поред корита је „вучија“ (брема) у коју се слијева вода из извора (1973)

Села која се налазе даље од поменуте ријеке и сталних рјечица и потока, снабдјевају се водом за пиће на разне начине. Потребно је нагласити да се, у вези с тим, у знатно повољнијем положају налазе села источно од ове ријеке, на источном дијелу висоравни, него села која се налазе на западном дијелу висоравни. Нека села на источном дијелу висоравни, као што су: Кнежевићи, Натпоље и Грбавицја, те Прибољци и Подовзир, воду добивају из водовода. Први водовод у Јању изграђен је 1939. године, и то од врела рјечице Глоговца до села Кнежевића. У средини овог села изграђена је чесма са цементираним коритом, тако да ово село има довољно воде и за људе и за домаћу стоку. Од овог водо-

вода се снабдијевају водом још села Грбавица и Натпоље. Војвод из којег се водом снабдијевају села Прибельци и Подовизир изграђен је 1957. године. Воду црпе из једног од извора Јушишанске Рјечице, која, као што смо већ видјели, извире испод Тисове косе. У свим поменутим селима налазе се чесме са цементираним коритима, а дуж овог водовода изграђене су на више мјеста и локве за појење стоке.

На западном дијелу висоравни, све до данас (1973) није изграђен ниједан водовод, па је снабдијевање села, која на њој леже, водом за пиће један од највећих проблема који траже хитно рјешење. У предратном периоду, а у неким селима све до недавно, становници једног села су се претежно снабдијевали водом из заједничког бунара, који је у земљи био сазидан од камена. Такви бунари на овој висоравни још нису потпuno ишчезли. Данас се поједина домаћинства овде снабдијевају водом претежно из цементираних бунара, у које се слијева кишница која се у њих доводи дрвеним жљебовима, који су постављени испод кровова поједињих зграда. Овакви бунари се данас све чешће граде и на околним планинама, уз сточарске *стаје*, као и у пољима, у којима се налазе кошаре за ноћивање стоке, која

Слика 4 — Цементирани бунар на планини Виторогу (мјесто Марковача) власништво Николе Полетановића из села Вагана (1968). Вода „кишиница“ се слива низ кров зграде (кошаре) и скупља у дрвени жљеб испод крова да би се посебним дрвеним жљебом (иза леђа човјека који у десној руци држи канту) довела у бунар

леже недалеко од поједињих села. На планинама се, у љетним мјесецима, вода за пиће често добива од снијега, који се чува у дубоким шпиљама. За пиће се употребљава и вода из каменица (шкрапа), у којима се, чак и у љетним мјесецима, задржава и по

више дана после кише. Овдје је редовна појава да се у разно посуђе хвата кишница, која се користи и за пиће и за кухање хране.

Све ово говори да је у највећем дијелу ове предионе цјелине, а посебно у њеном западном дијелу, до воде исто тако тешко долине, ако не и теже, као и до хљеба. Нису ријетки случајеви да сусједне куће, нарочито у љетним мјесецима, једне од других позајмљују воду исто онако као што то чине са позајмљивањем брашна, хљеба или жита, или, пак, неког другог предмета из куће.

4. Биљни и животињски свијет. -- У оквиру назначених граница предионе цјелине Јањ јасно се издвајају два биљна појаса: први — на самој висоравни, а други — на њеном планинском ободу. На висоравни је вегетација релативно сиромашна, али са већим бројем биљних врста, док је планински обод прекривен бујнијом вегетацијом, али са мањим бројем биљних врста. Знатан дио висоравни лежи под ниском шумом, такозваном *шикаром*, коју сачињавају: лијеска, трн, глог, граб, шип, удика, смрдика, козја трешња, шмањак (грмолика биљка са ситним првеним плодовима), ниска буква, клен, дивакиња (дивља јабука), зовика, јошика, ивика (ива) итд. Високу шуму, која се најчешће назива „гај”, сачињава слиједеће листопадно дрвеће: храст, јасен, јавор, буква, липа, крушка, трешња, карамут (врста дивље крушке), зуква (врста дивље јабуке са крупнијим плодовима од дивакиње), мукиња, брекиња, јасика и др. Од дивљих животиња, у овим шумама се најчешће сусрећу: зец, лисица, јазавац, творић (тамани сеоске кокоши), вук, међед „зобар” (једе зоб по њивама у току ноћи) итд. Међу гмизавцима познати су: зелембай, гуштер, змија „шаруља”, змија „сомцуља”, посок, водењак; затим разне врсте инсеката, птица и сл.

Планински обод Јања налази се под четинарском шумом, са нешто рјеђим листопадним дрвећем у њој. Од четинарског дрвећа свугђе доминира смрча, а затим јела и бор. Смреке се рјеђе појављују. Сва четинарска дрвета имају овдје и заједнички назив — *марике*. Овај је назив чак у чешћој употреби од назива смрча, јела и бор. Извеђу четинарског дрвећа најчешће се јављају ова листопадна стабла: буква, граб, лијеска, пасја лијеска, јавор, јасен, трешња, крушка и дивакиња. Међу дивљим животињама овдје су најпознатије: вук, међед, зец, лисица, срна, ласица, вјеверица, кокошка (дивља кокош), те разне врсте птица и инсеката. Према томе, у овим шумама се сусреће скоро сва дивљач високих планина. У пропланцима ових планина има бујних пашијака, веома погодних за гајење домаће стоке, посебно оваца и говеда. Неки од ових пропланака били су под шумом, а кад су шуме на њима изгорјеле народ их је почeo називати *паљикама*.

Све врсте шума у овом предјелу имају велики привредни значај за становништво, док од дивљих животиња које живе по овим шумама, с обзиром на запостављени лов, људи имају више штете (нпр. од вукова, медвједа . . .) него користи.

III. ПРИВРЕДА

Природа рељефа, оштра природна одсјеченост и удаљеност од јачих привредних и културних средишта и непогодност комуникација, допринијели су да је предиона целина Јањ стољећима остала у завјетрини културних струја новог доба. Њен цејлокупни живот, па према томе и привредни, зауставио се скоро на оном ступњу на којем је био прије више вјекова. Према томе, проучавајући данашње стање тога живота може се умногоме открити и упознати и његова прошлост. То ће се моћи видjetи и из приказа садашњег привредног стања овог краја.

Потребно је истаћи да се становништво Јања бави скоро искључиво пољопривредом и да је у њој нашло основне изворе материјалних добара потребних за своју егзистенцију. Рударство и било која друга грана индустрије засад су још непознати у овом предјелу. Значајно је споменути и одлазак радне снаге на сезонске радове изван овог предјела, на примјер у Војводину, у бербу кукуруза, затим у сјечу дрвета, а има и појединача који су склопили стални радни однос, запосливши се у рудницима, фабрикама или разним установама широм Југославије. У најновије вријеме дио радне снаге, скоро искључиво мушки, одлази и на привремени рад у иностранство¹⁴. Све те споредне дјелатности чине допуну пољопривреди, која не може да обезбиједи довольну количину материјалних добара за живот овог становништва.

Пољопривреда је врло стара грана привреде овог краја. Она је још од давнина била условљена природом земљишта, климом и начином народног живота, као и низом других више или мање значајних фактора. Њу сачињавају сточарство и земљорадња, од којих се ова друга грана скоро и не би могла замислити без оне прве. За обје ове гране пољопривреде, посебно за сточарство, везан је велики број култних обреда овог становништва. Ти обредни народни обичаји сачувани су све до данашњег доба. Они много говоре о томе какву су важност за становнике овог краја имали сточарство и земљорадња у прошлости и какав значај им се придаје данас.

Земљиште у Јању је такве природе да на њему, или на његовом највећем дијелу, земљорадња не би била могућа без сточарства. Разни фактори су у прошлости утицали да се није могла одржати стална равнотежа између ове двије пољопривредне

¹⁴ Према првим резултатима пописа становника и станова 1971. године, на привременом раду у иностранству налази се 258 Јањана.

гране. Слично ономе што наводи др М. Лутовац за Ибарски Колашин,¹⁵ а што важи и за многе друге предионе цјелине сличних природних карактеристика, и у овом предјелу је најприје преоvlaјивало сточарство над земљорадњом, да би касније земљорадња преузела примат над сточарством. Поремећаји равнотежа и мијењање односа између ове двије гране пољопривреде уско су везани за пораст и опадање задружних кућа у овом крају. Док је постојао развијенији задружни живот овог становништва, до тле је и сточарство било испред земљорадње или је с њом одржавало извесну равнотежу. Чим је отпочео процес распадања тог задружног живота сточарство је почело постепено да слаби и да своје мјесто уступа земљорадњи.¹⁶ Ово се нарочито испољило у току другог свјетског рата (који је сточарству у овом устаничком крају нанио и директне губитке), а тај процес се наставио и у послијератном периоду и траје и данас.¹⁷

И поред свих невоља које су, у новије вријеме, пратиле сточарство, и које га још прате, оно је и данас толико значајна грана пољопривреде да се живот становништва у овом сувором планинском предјелу без њега не би могао ни замислити. Оно је једини извор „мрсне“ хране сваког домаћинства у Јању. Осим тога, сточарство је једини извор и новчаних прихода највећег броја породица које овдје живе. Оно им још даје веома значајне сировине за обућу (кожа) и за одjeћу (вuna). А, као што је већ наглашено, без њега ни земљорадња овдје не би била могућа. Зато ћемо приказ пољопривреде и започети најприје сточарством.

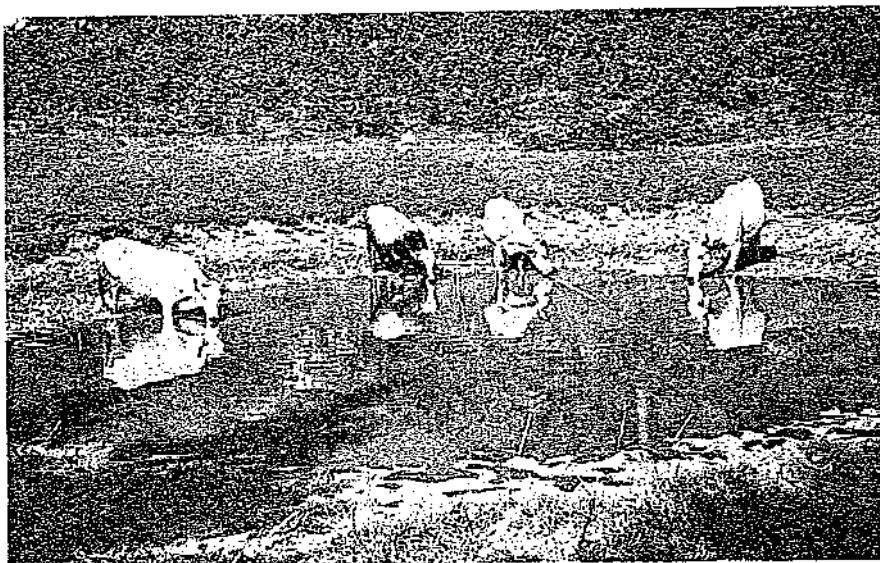
1. Сточарство

Јањска висораван, са својим планинским оквиром, има веома погодне природне услове за развој сточарства. Недостаје јој само довољан број *појила* за стоку да ти природни услови за сточарење буду још повољнији. Појилима, односно површинском водом је, као што се из морфолошког прегледа види најсиромашнији западни део Јањске висоравни. Највећи дио ове предионе цјелине не располаже ниједним сталним извором нити поточићем, тако да у води за пиће оскудијева не само стока већ и људи. На планинама, као и на већем дијелу унутрашње висоравни, за појење стоке служе *локве*. У току љета многе локве, посебно оне на планинама, сасвим пресуше, па стока и по неколико дана не може да дође до воде за пиће. Жеђ посебно погађа овце, које се

15 Милисав Лутовац, *Ибарски Колашин*, СЕЗб, књ. LXVII, Београд 1954, стр. 72.

16 Породичне задруге су у већој могућности да држе већи број стоке од незадружних кућа, јер располажу са више радне снаге.

17 О узроцима и процесу распадања породичних задруга у Јању описанје се говори у другом раду, који се налази у рукопису.

Слика 5 — Локва „Јањуша” и начин појења говеда на планинама. Локва се налази испод планине Виторог, у Стројичком крају (1973)

највише од домаће стоке и узгајају на планинама. Оне, понекад, и по неколико седмица ублажују жеђ само јутарњом росном травом. Кад жеђ достигне врхунац, стоци предстоји пут до појила дуг и по неколико километара. Нередовно појење и „преваливање” тако дугачког пута у потрази за водом и натраг негативно се одражава на квалитет стоке. Осим тога, за вријеме сушног љета слабо „понесу”¹⁸ и ливаде намијењене кошењу сијена, тако да је и исхрана стоке у току дуге и оштре јањске зime веома слаба. Тада стока толико ослаби да се једва „извуче из зime”, а многе овце за вријеме јагњења и угину. Ослабљена стока слабо „иде” и на дернецима, а продаја стоке на дернецима једини је начин извора новчаних прихода за највећи број домаћинстава у цијелом овом крају.

На срећу, сушна љета су веома ријетка у овом висоравнско-планинском предјелу. Захваљујући планинској клими, овај предио, а посебно његов обод, прими и љети доста талога, тако да је трава доброг квалитета, па стока има доста хране и љети и зими. Тада се задржи и вода у локвама, па се стока редовније поји, што се позитивно одражава и на њеном квалитету. У јесен се стока најбоље утови, па се тада на дернецима најбоље и продаје.

Постоји више знакова који говоре да је сточарство у овом крају било развијено још од давнина. Многи топографски нази-

18 За вријеме сушног љета само озими усјеви нешто боље роде, док род осталих усјева веома подбаци.

ви, као што су: Сјечокос, Планџилите, Говеђа долина, Тевочак и други, јасно указују на ову чињеницу. Трагови старих насеља, смјештених тамо где се једино и могла гајити стока и где је сточарство и данас претежно развијено, такође се могу сматрати поузданим знаковима о раном сточарењу и сточарској приједи становника који су овде живјели. На ову чињеницу упућују и многоbroјне сточне „завјетне славе”, као и многи народни обредни обичаји који се у току године изводе за „напредак” стоке. Па, и сама природа земљишта и планинска клима пружали су најповољније услове за сточарско привређивање и оим најстаријим становницима који су се овамо досељавали. На то је сточарство било веома распрострањено у свим планинским областима Балканског полуострва и код свих народа који су на њему живјели, из чега се не може изузети ни овај предио, једној својој студији указао је и Јован Џвијић.¹⁹

Вриједан је пажње и сам однос овог становништва према домаћој стокази, који такође може послужити као знак његове ране везаности уз њу. Наме, Јањанин је толико везан за домаћу стоку да је, најпростије речено, ушао у њену душу. Он осјећа и прати сваки њен покрет. Зна у танчине сваку и најмању промјену која се код ње догађа. Познаје њене болести и сам их лижечи. Он познаје глас домаће стоке, а она познаје његов. Он се, тако рећи, с њом споразумијева.²⁰ Кад је Јањанин на дуже вријеме одсутан из свога краја, он се зажели домаће стоке исто толико колико и кућне чељади. Кад пише писмо укућанима, не заборавља да се распита и како је домаћа стока: да ли има довољно „пиће” (сточне хране) за њу и хоће ли моћи изгурати зиму; колико се оваца „ојањило”, шта је која крава отелила и сл. Понекад се већи дио писма односи на домаћу стоку. Кад чобанин изгуби „ајванче” и кад му оно „омркне”,²¹ он га тужним гласом „јави” (ваби); „дозива” његовим именом, уз које додаје њежне ријечи: „драги мој” или „драга моја”, или „мили мој” или „мила моја” и слично. Изгубљено ајванче узбуди и забрине сву кућну чељад. У трагању за њим понекад учествује и свако одрасло чељаде. За њим се трага све док се не пронађе, мртво или живо. Уколико несрћним случајем ајванче страда, то је

19. Ђвијић, *Антропогеографски проблеми Балканског полуострва*, Насеља I, Београд 1902, стр. CXXX.

20. Становници из сусједних комуна се чуде како се Јањани који продају стоку на дернечима „споразумијевају” са домаћом стоком. Ма куда се Јањанин испред своје стоке по дернеку кретао, та стока од њега ни корака не одступа. Њу у томе не може да спријечи ни сва онај метеж који прати дернеке у мјестима у којима се одржавају. Једна старица из села Бабиног Дола, код Доњег Вакуфа, која је на дернечима ове сцене често посматрала, дословно ми је рекла: „Јањске овце су паметније него наши људи (мислећи на становнике из овога краја „Скопља” — моја примједба). Кад Јањанин само једном овци каже неку ријеч, све овце крену за њим па ма куда се он крето.”

21. Омркнути значи занобити негде напољу, изван куће или села.

врло често разлог за општу жалост у домаћиновој кући. Жене за њим почну да „набрајају“ као што то чине за неким ко умре. Кад вук „накоље“ које ајванче или га сасвим удави, па га чобани од вука отму, често поједина кућна чељад, од жалости за њим, не могу ни да једу његово месо, премда такво месо „ваља“ јести.²²

Свако грло домаће стоке има и своје име. Најбројнија имена су код оваца и коза, јер су те врсте домаће стоке од давнина овде биле највише и заступљене.²³ Имена се дају, као што ћемо видјети, према спољашњим знацима појединачних грла стоке: према облику тијела, боји длаке или перја, биљезима по тијелу и сл. или на основу нечег другог што је везано за долазак тог ајванчета на „овјај свијет.“ Према мишљењу Твртка Канајета, чак и бројна имена домаће стоке, која су дата на основу неких спољашњих и других црта, могу послужити као знак да је становништво дотичне области одавно сточарско и „да то датира из оног доба кад још нису знали бројати тако далеко, а требало је установити мањак.“²⁴

У доба турске управе, а вјероватно и раније, у Јању су, као и у многим другим нашим крајевима који су чамили под Турцима,²⁵ постојали и повољни друштвено-историјски услови за развој сточарства. Сточарство је у то доба било много мање оптерећено дажбинама него земљорадња. Према писању Љубомира Пеће, нека јањска села, на примјер Букићи и Доњи Чуклић, премда изразито сточарска, ниску ништа давала у име хака за коришћење „траварине“. Та су села највјероватније уживала неке посебне повластице код турских власти. Иначе, планинска су села за то давала 1/5, док су сва остала села давала нешто масла (за ливаде изван планина), а овце за оне при планинама.²⁷ Осим тога, тursки порески систем је, као што је познато, погодовао и ширењу и јачању породичних задруга код свих балканских народа²⁸, па према томе, и у овом предјелу, а већ смо истакли да су задружне куће у Јању у већој могућности да држе већи број стоке од незадружних кућа.

Из свега наведеног произлази да се сточарство у овом крају може сматрати веома старом граном привреде и да је оно у прошlostи било значајније од земљорадње.

Начин сточарења и врсте стоке. — У предјелу Јањ заступљено је искључиво екстензивно сточарење. Стока се узгаја и на

22 „Вукоједину“, како је то и у поглављу *Обичаји* наведено, „не ваља“ да једу „куљаве“ жене.

23 Уредбом о 1952. године, ради заштите шума, забрањено је држање коза. Због тога је данас права ријектост видjetи козу у Јању.

24 Т. Канајет, *Подвелеџје и Подвелеџци*, Научно друштво НР БиХ, Дјела књ. ВЈ, Сарајево, стр. 76.

25 Петар Влаховић у студији *Бродарево и његова околина*, Универзитет у Београду, Београд 1968, на страни 22, наводи сличне примјере за Бродарево, Црногорска Брда и Санџак.

26 А. Пећо, *Грагови автономије у Јању*, „Преглед“ Сарајево 1912, стр. 537.

27 Ibidem, стр. 537.

28 Видjetи Јован Цвијић, цит. ај. стр. XLVI и XLVII.

планинама и по селима. На планинама се у току љета напаса недалеко од стаја²⁹, а зими се храни у стајама или јој се храна „полаже” испред стаја. Према томе, стока преко цијеле године остаје на планини и не силази у село. Зато се овакво сточарење може назвати *стајским сточарењем*. Сеоско сточарење је „прогонског” и пољског типа. До почетка косидбе, у току љета, стока се „напаса” на сеоским испашама, по *прогонима*, који служе и за њезин „прогон” до пространијих сеоских испаша, као што је то *Крај* (пошумљени обод Јањске висоравни) или *Поткрај* (појас земљишта испред Краја), а кад отпочне косидба, пушта се у поља и „гричеве”. Чим се „дигну” ливаде и жита, приватна имања постају заједничка пасишта за стоку цијelog села или за више села. То значи да право једног човјека на његову приватну својину у овом крају није потпуно.³⁰ Зими се та стока храни „на јаслама”, а уколико снијег није дубок и на земљишту има „пропшице”³¹, она се тјера и на испашу.

Кад је ријеч о сеоским испашама уопште, потребно је истаћи да оне нису ничим ограничene, као што, уосталом, ни јањска села нису међусобно разграничена било каквим границама. Те испаше народ назива „државне испаше”, а земљу „државном земљом”. Оне су најсличније општим испашама сеоских општина у Херцеговини, познатим под називом „мере”.³² А мере, према мишљењу Ј. Дедијера, „наличе на средњовјековне пашијаке српских земаља”.³³ Претходно смо поменули да заједничким испашама за више села постају и имања приватника кад се са њих дигне жетва. Ово најбоље говори о томе да су и у овом предјелу приватна имања настала од заједничких и ничијих. Све ово указује и на трагове некадашње жупе коју су сачињавала јањска села. Јер, према Стојану Новаковићу, и жупе су имале заједничка пасишта, „а све оно што се каже да чини жупа, у ствари су чинила села.”³⁴ „Селом је живјела жупа.”³⁵ Према ономе што је познато, у Јању нису постојале никакве племенске, родовске нити братствене испаше или земљишта, каквих, на пример, има у Црној Гори или у неким другим крајевима у

29 Стaje су сточарски станови на планинама у којима јањски чобани, у већини случајева, са стоком чак и зими бораве. Састоје се из *кошара* (за стоку) и *колиба* (за чобане).

30 М. Р. Барјактаровић у раду *О земљишним међама у Србији*, САН књ. ССИИ, Етнографски институт књ. 4, Београд 1952, на страни 33. наводи да оваквих примјера има у многим нашим крајевима и да они говоре „да су садашње приватне земље код нас настајале највећим дијелом од колективних и ничијих”.

31 Она мјеста на којима снијег брже окопни, Јањани називају „пропшица.”

32 О херцеговачким „мерама” види рад Јефте Дедијера *Врста непокретне својине у Херцеговини*, ГЗМ БиХ, Сарајево 1906, стр. 390 — 391.

33 *Ibidem*, стр. 391.

34 Стојан Новаковић, *Село*, Српска књижевна задруга, Коло LVIII, књ. 393, Београд 1965, стр. 28.

нашој земљи. Не постоје ни такве планине које би биле својина само једног села или поједињих породица, какве, на примјер, су срећемо у источној Херцеговини.³⁶ Све ово говори да су овдје, још од раније, шире земљишне површине, па према томе и пашњачке, биле заједничке. Данашње сеоске пашњачке и земљишне заједнице су као петрефакт на којима се, проучавајући њихову садашњост, може упознати и прошлост њихова. То се умногоме односи и на данашњи начин сточарења, као и на читав пољопривредни живот овог краја.

Натурална пољопривредна производња условила је да се у овом предјелу посвећује скоро подједнака пажња свим врстама домаће стоке. Изузетак чине једино козе, чије је гајење, Уредбом од 1952. године, забрањено и у овом крају. Најраширенија домаћа животиња у предјелу Јањ свакако је овца. За овце се најчешће може чути општенародни назив *благо*.³⁷ Тада се назив понекад проширује и на остале врсте домаће стоке. Из а овце, друго мјесто заузима говече, а затим коњ и свиња. У знатној мјери се гаје и кокоши, а поједина домаћинства држе и пчеле. Пчеларење је у овом предјелу у предратном периоду било јаче развијено него данас. Ово се односи и на сточаре у цјелини. Узроци услијед којих је број домаће стоке опао у овом крају у току посљедњег рата и у послијератном периоду вишеструки су: ратна страдања цјелокупне имовине, распадање породичних задруга, осипање радне снаге и друге појаве које је рат изазвао.

Према првим резултатима пописа из 1971. године,³⁸ стање сточног фонда у предјелу Јањ изгледало је овако: оваци је било 9 054 грла, или на једно домаћинство просјечно 6,5 грла; говеда је било 3 586 грла, или на једно домаћинство просјечно око 2,5 говечета; број коња је износио 1 282 грла, што значи да је, скоро, просјечно на свако домаћинство долазио по један коњ.³⁹ Гајење свиња у овом предјелу сматра се „лаким“ послом, те скоро свака кућа гаји понеку свињу. Зато, број од 1 045 свиња, колико је исказано у посљедњем попису, свакако не може одговарати стварном стању.

35 *Ibidem*, стр. 28.

36 Видјети: Ј. Дедијер, *Биљећке Рудине*, СЕЗб, књ. V, Насеља српских земаља, књ. 2, Београд 1903, стр. 765. Поп Богдан Лалевић и Иван Протић у свом раду *Васојевићи у црногорским границама*, СЕЗб књ. V, Насеља српских земаља књ. 2, на страни 527 такође наводе да и овдје свако село има своју планину.

37 У студији *Белајско поље и Бравско*, СЕЗб књ. V, Београд 1925, на страни 139, Петар Рађеновић сматра да назив „благо“ за домаћу стоку подсећа „на вријеме, кад је стока била једино имање, кад је замјењивала новац, кад се за другу вриједност и драгоценост није знало“.

38 Видјети: *Први резултати пописа становништва и станови 1971. Сточни фонд по општинама и насеља*, Републички завод СР Босне и Херцеговине за статистику. Сарајево 1971.

39 Коњ тражи много хране, па га је, посебно зими, тешко држати. Ипак, пошто он представља „десну руку“ за свако домаћинство, чак и оне најсиромашније куће држе бар по једног коња.

Стоци се, у зимским мјесецима храна даје три пута у току једног дана: изјутра, у подне и навече. Овце се хране искључиво сијеном, само кад је „прошарица”, и то при крају зиме, по времену се изгоне и на пашу. Говеда и коњи се хране сијеном, сламом „комушом” од кукуруза и „лишњаком”, који се понекад даје и овцама. Свиње се у току зиме хране скоро искључиво „спиринама” (чиме се претежно хране и пси), а даје им се и коријење („жила”) од бујади. Воду траже саме, као што најчешће и храну саме по „буништу” траже. Говеда и коњи се у зимским мјесецима тјерају на „појило” изјутра и навече, а овце, слично свињама, саме налазе воду, користе за пиће снијег или „локвице” испод снијега. Кокошима се даје „жито” и „мрве”, које остану од хране коју троше кућна чељад, док воду претежно саме налазе. Најбољом кокошјом храном сматра се кукуруз, јер, по мишљењу овог становништва, кокоши које узимају ту храну, чешће носе јаја. Псима се, изјутра и навече, „мете” мало брашна и „мекиња”, које заостају послије просијавања брашна, а дају им се, као што је већ речено, и спирине. Мекиње се „мету” (размучују у води) и свињама.

Чим пролеће гране и снијег окопни, чобани почињу да изгоне домаћу стоку на испашу. Од тада они преузимају главну бригу о њој све до почетка зиме, док се преко зиме о стоци брину и остала одрасла чељад у кући. Према томе коју врсту стоке чувају, чобани имају ове називе „овчар”, „козар”, „јанчар”, „шиљежар”, „коњушар”, „крмар”, „телар”, „кравар”, „волушар” итд. Чување стоке сматра се лакшим послом од бављења земљорадњом. Зато се за чобане одређују првенствено они најмлађи, уколико су већ дорасли за чобановање, као и старије особе, које више нису довољно способне да обављају тешке земљорадничке послове.⁴⁰ Старци или старије жене у незнатном броју се јављају као чобани у односу на број чобана који сачињава „младеж”. За чобана се веома ријетко поставља старија жена, а много чешће старији мушкирац, односно „старац”. Од „младежи” у чобановању су подједнако заступљена оба пола. Дијете које је напунило седам година живота већ се сматра одраслим за чување стоке. Оно најpriје постаје „крмар”, касније „јанчар”, па „тевочар”, да би, већ кад напуни тринаест година, преузимало и одговорније чобанске дужности, као што су „шиљежар”, „овчар”, „говедар” или, док су се и козе држале, „козар”. О том редосљеду чувања појединих врста домаће стоке говоре и ови стихови:

„Ја чувала и јањце и овце
Дође реда да чувам говеда.”

За вријеме чобановања почињу и прва аниковања између момака и дјевојака. Бројне чобанске пјесме које, од јутра до кас-

⁴⁰ Чобани из већих задружних кућа, најчешће не прекидају чобановање почев од своје ране младости па до дубоке старости.

но у ноћ, одјекују из чобанских грла и разлијежу се по шумама и пољанама, претежно су љубавног садржаја. Навешћемо неке:

„Виторого и по теби бори,
Дојди драги па ме разговори.“

или: „Виторого велики(х) долаца,
Ту је моја лола код оваца.“

или: „Ој Булетет Белики и Мали,
Преко тебе драги овце јави.“

Понекад драга није у могућности да се чешће виђа са својим драгом па се мора задовољити и његовим гласом, који чује и распознаје у даљини, те пјева:

„Ој Палњико, говеда те пасу,
Имам драгог, познам га по гласу.“

А кад скупа чобанују, дјевојка понекад прекорава драгана, који посвећује већу пажњу споредним стварима (баџању камена и другим чобанским играма) него њој, овим стиховима:

„Имам драгог са мном код оваца,
„Ништа не зна, камена се баџа.“⁴¹

И кад су драги и драга у „завади“ па не говоре једно с другим, они су у мислима често скупа. на што упућују ови стихови:

„Чувам овце по ливади својој,
И погледам, драги, кући твојој:
Прозори ти лијепо очишћени,
А шта вриједи кад смо завађени!“

Двоје заљубљених, приликом чобановања, понекад забораве и на своја стада која чувају, те се догоди да их и погубе. Тада дјевојка, забринута због изгубљеног стада, куне свога драгога:

„Чувам овце па и(х) погубила,
Због драгога, пушка га убила.“

Пошто ашиковање двоје младих у овом крају почиње у њиховим још незрелим годинама, код њих се извјесно вријеме, и даље задржи понеко дјечје правило, као што је, на примјер, „реда“ о враћању стоке, па дјевојке пјевају:

„Ја и драги чували говеда,
Повраћали кад је чија реда.“

⁴¹ Ови стихови још указују и на то да двоје младих у овом крају започињу ашиковање у дosta незрелим, тако рећи дјечијим годинама.

Али ако се започето апиковање двоје младих продужи и у годинама пунолjetства онда почину да се губе и оне дјечје навике које су до тада живјела у њима. Ишчезава и „реда” о повраћању стоке, јер то постаје искључива душност драганова, који се према својој драгани, од сада, почиње другачије односити, о чему говоре и ови стихови:

„Чувам овце, питају ме браћа;
Сејо моја, ко ти овце враћа?
С леве стране враћају се саме,
А са десне враћа драги за ме.”

Кад скупа не чувају стадо, драги ни тада не пропушта прилику да чешће драгу обиђе и да види шта она ради. Зато драга пјева:

„Чувам овце, дође ми драганче,
Па ме пита: Шта радиш чобанче?”

И поред свих недаћа којима је чобан изложен (честе неповољне временске прилике, рано устајање и касно лијегање, будност пре-ма вуковима који, нарочито на планинама, на сваком кораку прате његово стадо итд.), ипак је чобански живот пун радости и ве-сљења, пун пјесме и разоноде. Зато свако продужавање њиховог чобанског стажа чини их срећним и задовољним, што се може наслутити и из сљедећих стихова:

„Ја чобанка већ година пета,
И овог ћу поновити љета!”

Домаћинства која немају довољан број чобана за чување свих врста домаће стоке рјешавају овај проблем на два начина: први и најчешћи начин је да ступе у смијес, а други — да дају стоку неком чобанину у селу да је до зиме чува, уз одређену надокнаду његовој кући за ову услугу. У смијес редовно ступају само два домаћинства, и то најчешће робаци или близки сусједи.⁴² Ступањем у смијес они истовремено ступају и у сувоз, ради заједничког обављања неких тежачких послова, на примјер орања, превоза „љетине”, вршидбе, превоза дрвета за огрјев или „гра-ће” за градњу куће и неке друге зграде, итд. Велике задружне куће, у којима живи знатан број кућне чељади, рјеђе ступају у смијес. Оне могу да обезбиједе и довољан број чобана за све врсте домаће стоке и потребан број радне снаге за рад у пољу. У појединим случајевима међутим, неке „газдинске” куће, у којима скупа не живи већи број чељади, ступају у смијес са, такође, „ја-чом” кућом у селу или, што је нарочито у предратном периоду био чест случај, за чување стоке узимају у „најам” неког „момка”

42 Јефто Дедијер у цитираном дјелу *Врсте непокретне својине...*, на страни 396, наводи да се у источној Херцеговини у „смијес” или „сум-јес” ступа мањом са „својијем”.

из сиромашније куће. У смијес и сувоз скоро редовно ступају подијељени задругари. Они, бар на тај начин, продужавају заједнички задружни живот који није потпун. Обје наведене врсте удрживања домаћинстава која имају мањи број чељади не треба схватити као неки врсту навике или наслијеђене традиције, већ као нужну потребу, која је настала из економских разлога.⁴³

У смијес се обично ступа о Малом Бурђевдану, кад се забрањује да стока пасе по приватним имањима која су под житима и ливадама. То удрживање траје до Митровдана, до када се „срди“ сва летина и од кад стока починje да ноћива по кошарама и престаје да се „згони“ у торове. Тад стоци нису више потребни чобани који ће је тјерати на пашу. О њој се код куће умјесто чобана може старати и неко друго кућно чељаде, јер остала чељад у кући нису више заузета пословима у пољу. Пошто од тада наступа зимски период, стока се претежно храни „на јаслама“ и, у току дана, не иде далеко од кошара.

Прекид смијеса траје само преко зиме. Најчешће, ранији смијесници поново обнављају смијес, јер се међусобно најбоље познају и осјећају се као једна фамилија. Само у случају неких неспоразума међу њима смијесници се мењају.

У току лета стока смијесника ноћива у торовима. Торови се постављају, већ према договору, најприје на имању једног, а затим на имању другог смијесеника. „Поторене“ њиве називају се торине. На њима жито најбоље роди, што је такође један од узторина. Најчешће се поједини домаћинстави у смијесу користе и овом роком удрживања стока у торовима.

Торови се састоје од дрвених љеса или струга, по којима се најчешће и тор назива струга.⁴⁴ Ђевојке или младе које изјутра и навече одлазе торовима да помузу благо називају се стругарице⁴⁵. Унутрашњи простор тора је љесама издигајући на оноликој број одјељења колики број врста стоке у њему ноћива. По љекији број одјељења колики број врста стоке у њему ноћива. По љекији

43 Говорећи о задружном животу становника Крајишта и Власине, Риста Т. Николић у дјелу *Крајиште и Власина*, СЕЗБ књ. XVIII. Насеља српских земаља књ. 8, Београд 1912, на страни 259, такође сматра да су овде људи приморани, из економских разлога, да живе заједно, „јер код њих нема друге врсте рада (сем земљорадње и сточарства); нема печалбе ни шта да се дијели“.

44 Јањани употребљавају назив „струга“ не само за тор већ и за сваку дрвену љесу која служи као „вратнице“ за улаз у неки заограђени простор. Тај назив сусрећемо и у неким другим крајевима наше земље. Тако, на пример, Ј. дедијер, цит. ај. *Билећке Рудине*, стр. 579, на води да се и у овом крају за тор употребљава назив „струга“. То исто за Поповце у Поповом пољу у Херцеговини наводи и Љубомир Мићевић у дјелу *Живот и обичаји Поповаца*, СЕЗБ књ. XXIX, Београд 1952. У раду *Етимолошки и граматички прилози*, Архив за арбанашку стручну књ. I, св. 1 — 2, Београд 1923, стр. 154 — 156, X. Барий сматра да је струга термин арбанашког поријекла.

45 М. Гаваци у свом раду *Етнографија*, наводи да име „стругарица“ вјероватно потиче из власничког говора. То име су у дотичне крајеве, којима је до данас сачувано, могли пренијети становници из зетскo-пештарског краја, гдје је био јак романски и арбанашки утицај.

сама се често ставља трње да вук ноћу не ускочи. Тор се по њиви „премијешта” сваке треће ноћи. При томе се води рачуна да то премијештање не буде „свецом” или, можда, петком и недјељом. Кад се „потори” једна њива, тор се преноси на другу. Уз тор се увијек налази и *торна колибица*, у којој ноћивају чобани. Постоје двије врсте торних колибица у овом предјелу: непокретне и покретне колибице. Непокретне торне колибице знатно су рас прострањеније од покретних. По свом спољашњем изгледу најсличније су циганским чергама, од којих и нису много више нити пространије. Костур им чине дрвене „сове” са *сргом* и кров од дасака на три воде. Једна страна колибице нема крова и та страна је окренута тору. Ту чобани ложе ватру да се навече отрију и да на њој скучају јело за вечеру. Постельина на којој чобани спавају налази се на земљи. По земљи се најприје прострује *бујад*, која се прекрију поњавом или неким „аљинчетом”. Чобани се покривају ћебадима и поњавама, а по потреби, и својим *копоранима*. Приликом премијештања тора мора се премијештати и колибица. Поншто је непокретна, најприје се потпуно растури, а затим се на одређеном мјесту покрај тора поново поставља. Јањска торна колибица се скоро сасвим подудара са оном Подвелешком „торарицом” коју, у поменутом раду, наводи Твртко Канаєт.⁴⁶ Овај аутор је установио да је исти тип чобанске кућице коришћен још у XVI вијеку.⁴⁷

Покретна чобанска колибица у Јању је, као што је наглашено, веома ријетка. По свом спољашњем изгледу не разликује се од непокретне колибице, али је за разлику од ње смјештена на „санама” (саоницама) па се може покретати приликом премијештања тора. Унутрашњи простор је постављен подом и по том поду се простире чобанска постельина. Знатно је мања од непокретне колибице. Ове колибице немају врата и ничим се не затварају ни у току дана нити у току ноћи. Чобанска постельина, посубе, често и храна, као и друге ствари које чобани држе уз то (*ћускија* којом се „ударају” љесе кад се тор премијешта, сјекира, *крампа* и др.), остају у колибици или поред тора и онда кад никога од чобана ту нема. Краће овог чобanskог инвентара овдје су непознате.

У Кучима, у Црној Гори, Јован Ердељановић спомиње тип чобанске колибице сличан овом јањском, али се она тамо назива „глѧда.”⁴⁸

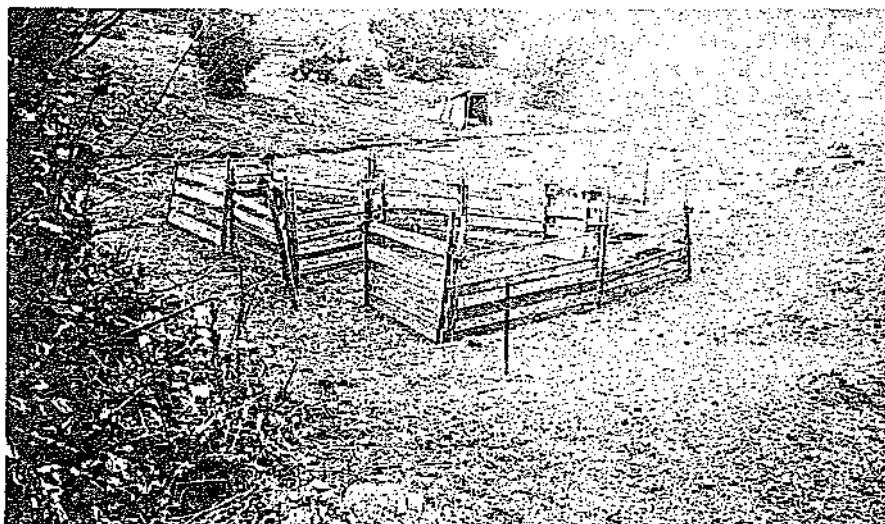
Поред тора се налази, најчешће, дрвено корито за „солење” стоке. Наиме, у љетним мјесецима, и то редовно послије кише, или у седам, рјеђе у петнаест дана једанпут, со се сипа у то корито, а онда се стока пусти да је „лиже”. Ако уз тор нема корита, со се сипа на ледину, и то на више мјеста, па се онда пушта стока

46 Т. Канаєт, цит. ај. биљешка 24, стр. 79—80.

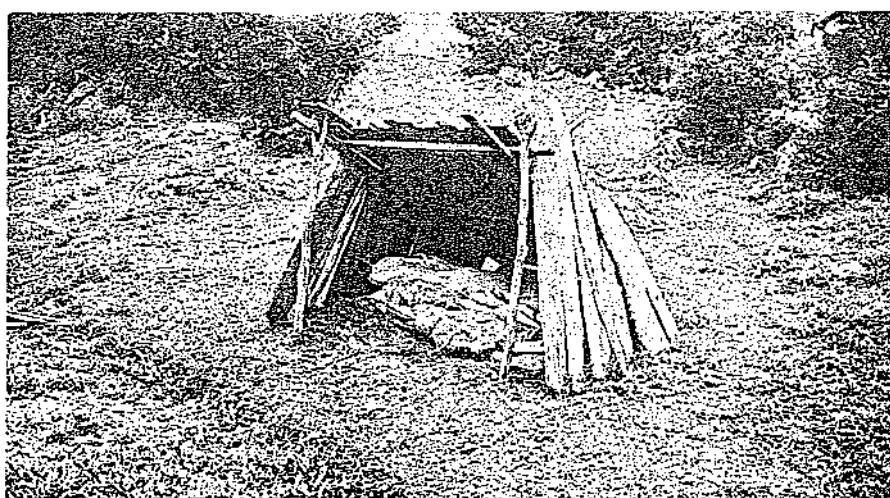
47 *Ibidem*, стр. 80.

48 Видети: Јован Ердељановић, *Кучи*, СЕЗБ, књ. VIII, Насеља српских земаља књ. 4, Београд 1907, стр. 235.

да је лиже. Мјеста на ледини, са којих су овце со лизале и опасле траву „до земље”, називају се солила.^{48a} Говедима и коњима со се најчешће даје „из руке”, тј. захвати се пұна шака соли, а затим се та шака гура ајванчету у уста.

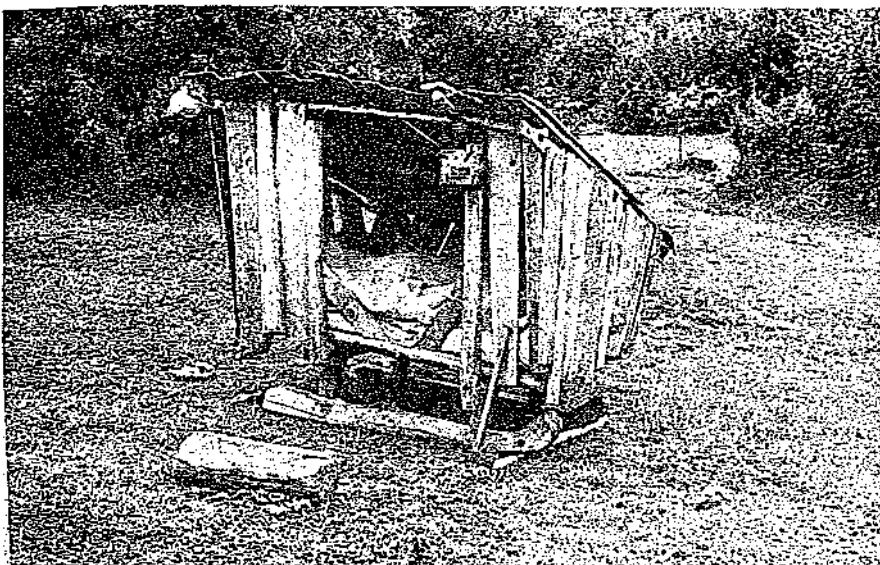

Слика 6 — Тор на планини Виторог (Марковача) са торном колибицом

Слика 6a — Непокретна торна колибица (1973)

48a Пошто на солилама не може ништа да расте, то се овцама и другој домаћој сточи со даје изван имања поједињих домаћинстава, на државним испашама. Према писању Богдана Алевића и Ивана Протића, цит. дј. стр. 573, и у Васојевићима се солилама називају мјеста на ледини гдје се овцама со давала.

Слика 66 — Покретна торна колибица

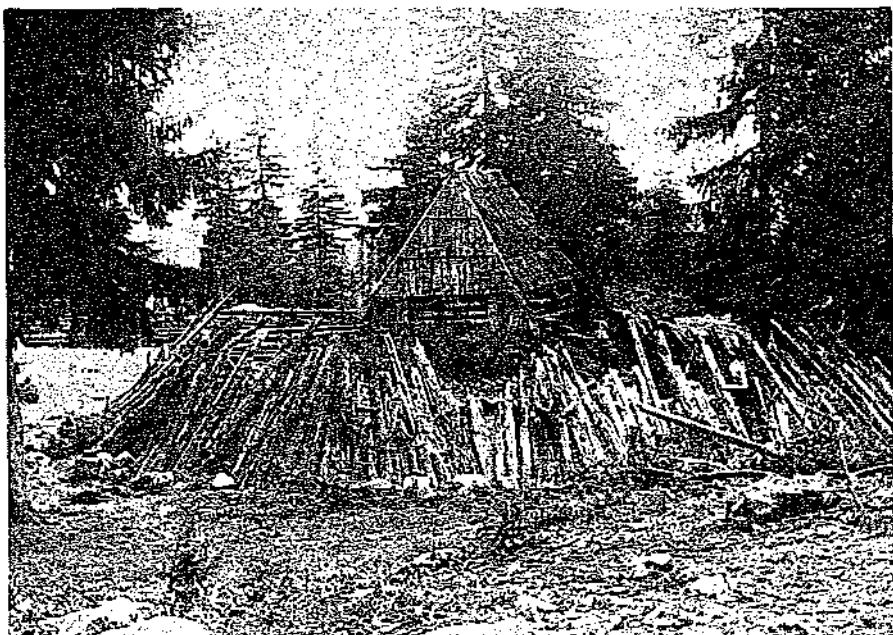
Донедавно је у Јању постојала још једна врста тора, у којем су и преко зиме овце ноћивале. Тај тор се називао *наслон*⁴⁸ и био је распорастрањен на планинама. Посљедњи мени познати наслон у овом крају, који је сачуван све до сада, налази се на планини Виторогу. Власништво је недавно распаднуте патријархалне породичне задруге Медића, и више се не употребљава. Изграђен је од смрчевих и букових брвна, дугачких око три метра. Брвна су косо наслоњена на греде, које чине његов костур, а читав наслон има изглед зарубљене купе и ничим није наткривен. Зато је у току зиме унутрашњи ненаткривени простор у наслону покривен снijегом, а само појас земљишта који се налази испод његових косина није захваћен снijегом, те се тај простор у њему користио за ноћивање оваци. Уз наслон се налази и чобанска колиба (види сл. 7).

Та колиба се разликује од наведених торних колибица не само по томе што је од њих већа него и зато што у њој и у току зиме чобани ноћивају. Састоји се од једне просторије и има огњиште. Чобанска постељина налази се поред огњишта, прострата по поду.

Наслон је био сигурна заштита блага, које је у њему ноћивало, од „удара вука.“ Вук је могао да прескочи ограду наслона и да упадне међу благо⁴⁹ али се, због нагиба те ограде према унутрашњости, из њега „никад не би могао вратити“, нити, од страха,

48 Б. Лалевић и И. Протић у цит. дј. на страни 570, наводе се у Вајојевићима оваква врста тора назива „слон.“

49 Поред назива „благо“, овдје се за домаћу стоку (првенствено за овце) врло често може чути и назив „мал.“

Слика 7 — Наслон на планини Виторог (Марковача) задружне куће Медића. Поред наслона је чобанска кућа (1968)

било коју овцу „заклати”. О томе ми је оштирно причао познати овчар у овом крај, стогодишњак Тоде Медић, кога сам августа 1968. године посетио на планини Виторогу, управо код овог наслона, који сам том приликом и снимио. Према његовом причању и њему се, управо овдје, дешавало да изјутра у наслону међу овцама нађе „препаднутог” вука који ниједну овцу није „ни тако” (дирнуо). Наслоне су касније потиснуле кошаре („стаје”) у које се, у току зиме, ноћу стока „згони.”

Код сваког тора се ноћу налази пас чувар. Пси чувари „иду за овцама” и кад се оне налазе на испаси. Приликом „удара вука у овце” они се смјело упуштају у борбу с њим. Пси такође не дозвољавају ни страним лицима да се приближе благу и тору или чобанским стајама уопште.

Домаћинства која нису ступила у смијес, а немају свога чобана, дају стоку на чување чобанима из других кућа. Чуварина се плаћа или у новцу или у радној снази. Године 1968. се за чуварину једног говечета плаћало 1 000 стarih динара, а то је било разно вриједности једне „копачице” или једне „купилице.” Чуварина једне овце износила је 500 — 700 стarih динара. Пре него што је забрањено држање коза, чуварина за једну козу износила је колико и чуварина за једну овцу. Свиње се ређе дају на чување. Чак и кад нека кућа нема свог чобана, она нерадо другоме даје свињу на чување. У таквим случајевима на свиње пази *maja*, која

се стално налази у кући. У томе јој помаже неко дијете које још није дорасло да буде самосталан чобан. Слично је и са чувањем коња. Коњи се углавном чувају сами. Али, да не би коме причињио какву штету, на то у току дана повремено пази неко од укућана или само маја.^{49a} На испаши се коњи „сапињу“ букаџијама. Главна испаша на којој они дају пасу јесу прогони. Коњи се у љетним мјесецима ноћу не згоне у зграде или торове да тамо преноће. Они се пригоне у село, сапињу се букаџијама, и остављају напољу да и ноћу пасу. Често се за вријеме љетних ноћи коњи изгоне и ван села на испашу. Тад поред коња ноћивају „коњушари“, и то редовно мушкирци. На једном мјесту се сакупи већи број сеоских коњушара, који на отвореном простору ложе ватру и, кад их поред ватре дријем савлада, замотају се у ћебе или поњаву и ту преноће. Ако у току ноћи падне киша, коњушари се склањају под неко дрво са густом крошњом или у оближњу зграду, где настављају да спавају а ако се налазе у близини села, онда коње „пригоне“ кућама и остављају их сапете на испаши, а они одлазе у своје куће на спавање.

У предјелу Јањ познат је још један начин давања домаће стоке другоме на исхрану и чување, и то, за разлику од оног претходно наведеног, на дужи временски период и по другој погодби. Ријеч је о оној домаћој стоци коју, као своју *прћију*^{49b}, имају поједини чланови задружних породичних кућа, којих је, нарочито у предратном периоду, био велики број. Ти задругари волове дају на *изор*, а краве на *кесим*.⁵⁰ Кућа која је узела вола на изор, храни га и користи за рад. „Изорина“ се власнику вола плаћа у житу или у новцу сваке године. Во најчешће остаје на извору у једној кући и по неколико година. На крају изорине во се „читав“ враћа његовом власнику.

За краву коју даје на кесим старатељ не плаћа ономе од кога ју је узео никакву годишњу надокнаду. Он има право на бесплатну мужу, као и на пола телета од ње. Крава, као уложена „главница“, слично волу, враћа се власнику „читава“, и по могућству „стевена“ (стеона).

49a У летним мјесецима, у радне дане, обично се сва кућна чељад, осим маје и мале дјеце, налазе у пољу. Зато брига о свињама и коњима у те дане, поред домаћичких послова, остаје обично на маји.

49b Према К. Јиречеку *Историја Срба II* у преводу Ј. Радонића, Научна књига, Београд 1952, стр. 128, мираз се свагдје обиљежава грчком ријечи као *ПРИКИ* (новосрпски прћија). До XV в. то је у Босни било непознато.

50 Према писању попа Стјепе Трифковића, СЕЗб књ. V, Београд 1903, стр. 617, у вишеградском Старом Влаху „ћесимом“ називају новац који „они који сједе на читлуким земљама...“ дају агама мјесто поврћа, према погодби. Јефто Дедијер, у цитираном Ајду *Врсте не-покретне својине у Херцеговини*, стр. 387 наводи да се у Херцеговини кесимом назива један облик хака. У вези с тим он пише: „Ако се погодбом између кмета и аге утврди стална сума плаћања, без обзира на то да ли година родила или не, такав облик хака зове се негде кесим или ћесим, негде контрагат“.

Ако неко овцу узме на зимску исхрану, он је о Бурђевдану враћа власнику, док њено јагње оставља за себе.

Догађа се, иако рјеђе, да неки члан породичне задруге своју прћију у стоци даје на исхрану и старање својој „кући“. Ако даје вола, задруга има право да га за све то вријеме док је код ње на изору користи за рад, али на крају изорине он се „читав“ враћа ранијем власнику. Ако „кућа“ узме краву на кесим од неког свога члана, она је музе и „мрс“ од ње троше сва кућна чељад, па и сам власник краве, као и његова ужа породица која с њим живи у тој кући. Ако се, у периоду док се крава налази на кесиму у тој кући, од ње појаве јуне и теле, обичај је да крава и теле припадну ономе ко је краву дао у кућу на кесим, док јуне остаје власништво цијеле куће. Под сличним условима даје се у кућу на старање и овца или коза.

Појава прћије у стоци и земљи уско је везана за постојање породичног задружног живота у овом крају. Упоредо са изумирањем породичних задруга нестаје и прћијске имовине, а тиме и давање домаће стоке на извор и на кесим.

Да се поново вратимо чобанима и њиховом животу. Чобани који свакодневно одлазе „за благом“ носе на леђима „упрћену“ торбу са ужином. Осим ужине, мушкарци у њој носе још и „плетиво“ или неки алат за „мајсторисање“ (нож, дубач, сјрдлић, шестар, тестерицу итд.). Тим алатом израђују преслице, вретена, друге, чобанске букарице, кашике од дрвених таслака (најчешће од крушке, јавора и клена), крошње и плетериће од љесковог прућа, које претходно „исцијепа“ на танке, дугачке и 3 — 4 см широке, „цјепље“, те чобанске музичке инструменте: свирале, ћурлик, дишле, затим гусле итд. Чобанице у својим торбама, осим ужине, такође, најчешће носе плетиво или нешто за шивење и везење, а не тако ријетко и кудјельу или вуну за предење. За ужину се, у посне дане, најчешће носи кру(х), варени или печени „кумпјер“, „куруза“ или пура, со и лук. У мрсне дане, осим „крува“ или курузе, носи се још и букарица са киселим млијеком, и то само љети за вријеме муже оваци и коза, као и сир и кајмак. Чобани из сиромашнијих кућа углавном и у посне и у мрсне дане, носе само посну храну. За ужину се често носи и пита или ужљевача, понекад и месо, а на Ускрс, свакако, и јаја. Најобиљније и најквалитетније чобанске ужине су у дане највећих чобанских празника у овом крају — на Спасовдан и на Петровдан. Чобани који скупа чувају стоку, скупа и ужинају. Своје торбе простру на ледину и на њих ставе све што имају од јела. Затим посједају у круг на земљу око торби и отпочињу да једу. Ако немају довољан број кашика, онда на брезину праве кашику од љескове коре и њоме се служе. Понекад се једном кашиком служи више њих, или само два чобана, тј. „полажу се.“ Чобани овчари, прије почетка ужине помузу и коју овцу у букарицу, са киселим млијеком и оставе то млијеко да се мало „згруша.“ Такво млијеко назива се јамужка. У јамужу надробе круха или

кукурузе и онда почињу да ужинају. Од јамуже се, према мишљењу овог становништва добија снага, а чобане који се најчешће тим јелом хране сматрају најјачим и најздравијим људима и најбољим бацачима камена с рамена. То је уједно и најукусније јело од све чобанске хране у предјелу Јањ. Њему је, по укусу, једино слична „угријана” вареника коју чобани „узварују” у својим дрвеним букарицама помоћу загријаног камена. Наиме, у букарицу се најприје помузе овца, коза или крава, а затим се у ватру стави камен да се добро загрије. Тако загријани камен убаци се у букарицу, и млијеко у њој је за час „варено”. То млијеко је много укусније од млијека које се „узварује” над ватром у некој металној или глиненој посуди. То је, сигурно, најпримитивнији а вјероватно, и један од најстаријих кухања јела уопште. Коријене му, по мом мишљењу, треба тражити у оном периоду људске историје у коме човјек није знао за метално посуђе, па, према томе, није ни могао да куха поједина јела на онај начин како су се она са појавом таквог посуђе почела да кухају.

Послије ужине или, пак, у току ужине, чобани редовно дају нешто од своје хране и псима који иду за благом. Овчари „изврну” своју дрвену букарицу дном нагоре, па, пошто је оно мало увучено према унутрашњости букарице, у то удубљење намузу од овце мало варенике, у коју надробе круха, а затим то дају псу да „полоче”. За вријеме ужине чобан никад неће држати торбу на леђима, јер би, како се овдје вјерије, могао постати „проклет” као и торба, тј. не би му никад било довољно хране.

Прави и честити чобан никад неће ићи „уз благо” без мотке у руци или испод пазуха. Мотка је најчешће од љескова шибља. С ње „не ваља”, скинути кору, тј. не ваља је „обијелити”, па онда с њом түћи стоку, јер би оном ајванчету које би њоме било дотакнуто очи могле „побијелети.”^{50a}

Имена поједињих грла домаће стоке и начин њеног „јављања” и „ћертања”. — Већ је претходном дијелу овог рада наглашено да свако грло домаће стоке у овом крају има своје име. Исто тако је истакнуто да су та имена, најчешће, дата на основу неких спољашњих и других знакова које та стока има. Управо о томе како се појединим врстама домаће стоке дају ошта и лична имена, затим на који начин се она „ћера” и „јави”, те како се јалови и сл., биће више говора у овом одјељку рада.

Говеда. — Чим се крава отели, младо се, без обзира на пол, назива теле.⁵¹ У другој години живота мушки говече⁵² се назива

50a Оваје сусрећемо елементе хомеопатичне мајије по Фрезеровом закону сличности да сличан узрок производи и сличне посљедице.

51 Кад јуници води прије времена па се отели, каже се „ошпурила се”. Зато се било њој или њеном телету даје име Штуррова, односно мушким говечету. Штурота. Исто се тако и овци која се прије времена ојагњи или њеном јагњету даје име Штурница.

52 Без обзира на старосну доб и пол, оваје се за ову врсту домаће стоке употребљава заједнички назив говеда, док се свака јединка назива говече.

јуне, а женско јуничица. У трећој години мушки је јунац, женско јунице. Јунице већ у трећој години „води”, да би се у четвртој години отелила и тако постала крава, док јунац у четвртој години (уколико није „утучен”) носи име бик, а кад се „утуче” (ујалови), постаје во. За недовољно утученог бака каже се да је „баковит”, или „рињковит”. Ако је бак добар „бодач” (добро се боде са другим боловима), многи избегавају да га „добро утуку”, како би и надаље, као во, био добар бодач. А во који се добро боде понос је не само чобана који га чува и куће којој припада него, често, и цијelog села.

Навешћемо и нека лична имена која се дају појединим једнкама код говеда. Имена крава завршавају се најчешће на — ова, -улька, -ка итд., а имена волова на -оња, -ота и -аша. Имена им се углавном, дају на основу боје длаке, облика рогова, боје и облика репа, дужине ногу, годишњег доба теленка, итд.

Во који има сиву длаку је *Сивоња*, а крава *Сивуља*. Уколико је длака смеђасте боје, волу се даје име *Масоња*, а крави *Руменка*. Ако је та боја „чабава”, во се онда зове *Чадоња*, а крава *Чадуља*. Међутим, уколико је та боја длаке мрка, во носи име *Мркоња*, а крава *Мркуља*. Во бијеле боје длаке је *Бикоња*, а крава исте боје длаке је *Бјелова*. Уколико им је та длака црвена, крава се зове *Златуља*, а во *Златоња*, а ако длака има зелену боју, волу је онда име *Зекоња*, а крави *Зекуља*. Крава која има потпuno бијелу и „мекану” длаку зове се *Лабуда*, а во сличном длаком — *Лабуд*. (Ова имена су, као што се види, дата и према дивљим животињама; у овом случају према боји перја птице лабуда). Ако им је по ногама, трбуху и бедрима длака „шарена”, онда је во *Рамоња*, а крава *Рамуља*, а ако им је длака шарена по цијелом тијелу, онда се во зове *Шароња*, а крава *Шаруља*. Уколико са бочних страна тијела имају по једну велику шару, сличну крилима, волу дају име *Крилоња* а крави *Крилова*, а ако им је длака сасвим плава, во је онда *Плавота*, а крава *Плавуља*. Ако је длака по тијелу било које боје, осим бијеле, а по репу и задњем дијелу кичме искључиво бијела, волу дају име *Дикоња*, а крави *Дикуља*. Во који има бијелу длаку на челу је *Цвијетоња*, а крава *Цвјетуља*, а ако им је врх репа упреден, во се зове *Пероња*, а крава *Перова*. Во са бијелом длаком по трбуху и лебима је *Рисоња*, док се крава са сличном бојом длаке зове *Рисуља*.

Имена према дужини рогова. Во са изразито дргачким роговима је *Јелоња*, или, *Рожета*, а крава *Јелова*.

Имена према дужини ногу. Уколико су у вола упадљиво дугачке ноге, даје му се име *Ждралоња*, а крави са истим таквим изгледом ногу — *Ждралова*.

Имена према годишњим добима. Волу који је отељен у зимским мјесецима најчешће дају име *Зимоња*, а крави отељеној у исто годишње доба — *Зимуља*. Ако су отељени у јесен, онда волу дају име *Јесенка*, а крави *Јесенка*.

Во који је пријевремено отељен зове се *Шпурота*, а крава *Шпурова*.

Имена према дивљим животињама. Волу се често даје имс *Срнета*, а крави *Срнова*. Овдје се још убрајају поменута имена: *Ждралоња* (*Ждралова*), *Лабуд*, *Рисоња* (*Рисуља*, као и имена *Голуб* и *Голуба*).

Имена према биљу. Во се зове *Јаблан*, а крава *Јабланка*.

Имена од миља. *Милоња* (*Милова*), *Драгоња* (*Драгуља*), *Радоња* (*Радуља*), *Бисерка* итд.

Још су позната имена: *Рудоња*, *Китоња*, *Малота*, *Шибоња*, *Петоња* итд.

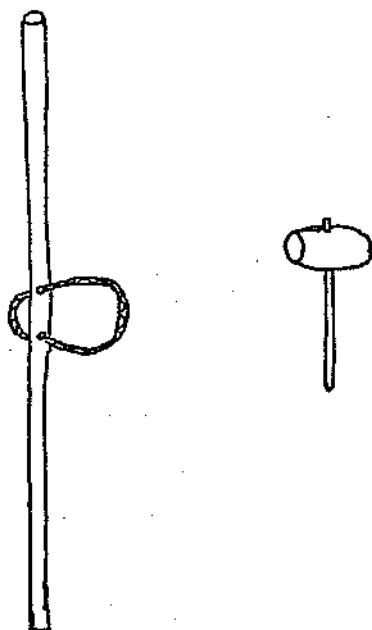
Говеда се јаве са „*Ма!*” (јпр. „*Ма Пероња*”) и „*од сукш!*”, а тјерају са „*Војс!*” и „*Воћке!*” Теле се тјера са „*Љоке!*” Крава се узвиком: „*Лакси!*”

Кад се волови упрегну у јарам, тјерају се са „*Ајде*” и са „*Ост*” да би ишли напријед, и са „*Шту*” да би се вратили назад. Најјачи волови се упрежу до кола и зову се „*подколњаци*”. Во који је упрегнут с десне стране је „*дешњак*”, а с лијеве „*љевак*”. Во дешњах који се фата до кола уводи се на Божић у кућу у својству првог „*полаженика*”, затим му се у варићаку даје дио божићне хране за јело и за то вријеме га сва кућна чељад у чело цјеливају. За њега су везани неки обредни обичаји и на *Мали Божић*. Број волова у једној кући рачуна се по „*јарму*”. Кућа која има два вола за „*фатање*” каже се да има „*један јарам волова*”, ако су четири вола онда су то „*два јарма волова*”, итд. Кад нестане којег вола каже се: „*Распарили су ми се волови*” или „*укинут ми је један јарам*”.

Кад на краву скачу бакови, каже се „*Крава води*”. То је знак да је треба „*одржавати*”, тј. треба је водити под бака да три пута скочи на њу да би остала „*стевена*”. Најбоље је да крава води око Петровдана или, најдаље, до Св. Илије, да би се већ почетком пролећа отелила, кад за њу има доволно хране. Ако крава до Св. Илије не „*води*”, онда је треба на сам дан Св. Илије, прије изласка Сунца, одвести под неког бака и назор „*одржати*”, јер се вјеријује да ће тако остати „*стевена*”. Чим се крава, након теленија, први пут помузе, треба јој то млијеко дати да га попије, да би у току муже давала доста млијека. То млијеко називају *грушалина*. У неким кућама се даје само мања количина грушалине крави да попије, а већи дио поједу кућна чељад. Оно кућно чељаде које прво окуси грушалину, посира се иза врата хладном водом, вјеријући да ће од те краве за вријеме муже бити млијека „*ко воде*”. Млијечност краве одређује се према њеном репу. За краву чији је реп распреден каже се да је млијечна. Кад се приступи мужи краве, води се рачуна да се то не чини са њене лијеве стране. Лице које музе краву „*не ваља*” да се одазива било коме за све вријеме муже. Ако из крављих сиса приликом муже почне да тече кrv, каже се да је краву „*дојио*” зелембаћ. Кравље млијеко не ваља сипати на ватру да краву не би сисе заболеле.

Ако се то услед непажње, ипак додогоди онда се у ватру баца мало соли, јер се вјерује да ће се на тај начин спријечити оболење сиса у оне краве чије је млијеко просуто по ватри. Краву не ваља тући пракљачом јер неће остати стевена.

„Тучење“ бакова — Уместо термина „јаловљење“, Јањани употребљавају термин „тучење“ бакова. Исти термин се употребљава и за јаловљење овнова и јарчева. Овај посао још и данас обављају поједини људи, самоуци, у селу и то на врло једноставан начин. Прибор за обављање тог посла им је веома једноставан, а састоји се из дрвеног маљића и једног обичног штапа, за чију средину је причвршћена „петља“ од ужега (види сл. 8). Уз то се још прибави и посуда са млаком водом. Том водом се најпре масира „кеса“ бика, која се после тога пропусти кроз петљу, а затим се та петља, помоћу штапа, добро заврне око кесе, па се изнад петља, дрвеним маљићем, што јаче удара по жилама кесе („туче се“). Кад се прстима установи да су жиле у кесе бака до врло „утућене“, кеса још једнпут испере млаком водом и тиме је „тучење“ бака завршено. Није уобичајено да се човјеку који тај посао аматерски обавља било шта плаћа. Тучење бакова обавља се у пролеће или почетком љета.

Слика 8 — Прибор за „тучење“ (јаловљење) бакова: а) штап са петљом
б) маљић

Приликом продаје говечета, обичај је да му онај ко га продаје одсијече са чела или репа прамен длаке и ставља га у кошару у којој је говече боравило са осталим говедима. То чини ради

тога да буде „напретка” и среће у оној домаћој стоци која остаје код куће. Купац говечета обавезно купује и „пруизу” помоћу које је оно доведено на продају. То чини углавном онда кад говече не купује за клање, него „за напредак”.

У Јању се гаји само једна врста говечета — домаћа буша.

Коњи. — Од све домаће стоке која се узгаја у предјелу Јањ, најјачу и најрентабилнију радну снагу чини коњ. За разлику од волова који служе само за вучу, коњи служе, прије свега, за „товарење”, затим за „зубљење” заораних њива, за „вршење” жита, а у послијератном периоду, вјероватно под утицајем Војводине и града, све се чешће упрежу и у кола. Без коња се не могу замислiti ни сватови који одлазе по дјевојку. На њима се догони и дјевојачко „руво” до младожењине кући, млада обавезно јаше на коњу *вранцу*, који се, по народном вјеровању, не може урећи.⁵³ Коњи служе и за одржавање коњских трка, поје су у овом крају познате још од раније, а приређују се за вријеме организовања широка у част склапања брака између младенаци. У послијератном периоду, коњске трке се приређују и на појединим народним зборовима, који се одржавају у част годишњица везаних за значајније до-гађаје из НОБ-а у овом крају.

Слика 9 — Коњске трке на народном збору у селу Прибољцима (1968)

Коњ се често у овом крају назива *парит*, а женско је *кобила*. Али није ријектост да се понекад и кобила зове, једноставно, *паритче*. Да би кобила остала ждребна, она се прво *паше*. Кај

53 Вјерује се да „није добро” кад коњ под младом „люсрне”, јер то „слути” некој несрећи. Исто тако „не ваља” кад коњ посрће при поласку на пут. Такво путовање треба одгодити.

се ождијеби, младо се без обзира на пол зове *ждријебе*. Након годину дана оно је *алашче*. У трећој години женско алашче се „*паше*”, а већ се почиње и товарити; кад се ождијеби, то је већ кобила. Мушко алашче се у трећој години такође почиње товарити и, све док се не „*уштроји*”, назива се *ањгир*, а послије „*штојења*” је *коњ*, или *парип*.

Стројење коња обављају поједини сеоски „мајстори” који су „*вјешти*” у том послу. То су људи самоуци који се „у све” разумију. Прибор за штројење коња је веома једноставан, а састоји се из добро наоштреног ножа, анџара, машица, посуде са млаком водом и соли. Коњ се помоћу конопаца обори на земљу и положи на леђа. Конопцом му се ноге вежу да се не може „*ногатати*”. Још га, уз то, два-три човјека чврсто држе док „*штројач*” обавља свој посао. Он најприје млаком водом добро испере „*кесу*” у коња, затим је ножем разреже и из ње машницама повади „*јаја*”. Послије тога рану добро испере водом и на њу стави со да се не уцрва. Со у овом случају служи као дезинфекцијено средство. Коњ се након штројења добро храни и не користи се за рад све докле му рана не зарасте.

Понекад се коњ „*туче*” (јалови) на исти начин као и бак. Међутим, то су веома ријетки и, рекло би се, усамљени случајеви у овом крају.

Коњ се јави са „*Маља-маља*” и „*Од сукш*!” (слично јављању говечета), а тјера се „*Ана!*” и „*Де!*”, још чешће са „*Тбрђе!*⁵⁴ Кад је коњ узбуђен и немирањ, смирује се узвиком „*Еа!еа!*”.

Јањски коњ је веома ситан, типични планински коњ *босац*, какав се узгаја и у другим планинским крајевима. Пошто га је, нарочито зими лакше хранити него вола, а свестрана је радна животиња, то га држе и најсиромашније куће у овом предјелу, које нису у стању да држе волове. Коњ је врло подесан за снабдијевање куће дрвима, затим ношење жита у млин, за снабдијевање куће водом, за одлазак у чаршију и на дернеке, кад у граду треба нешто купити и ту купљену ствар допремити до куће, итд.

54 Ову ријеч којом Јањани коња тјерају није могућно сву исправно написати. Правилно се могу написати само два посљедња слова... „*аје*.” Ова ријеч вјероватно припада подручју неартикулисаног говора па је, према томе, веома стара. Има још ријечи везаних за тјерање или вљење доћаће стоке које није могућно написати онако како се изговарају. Једна од тих ријечи је и она којом се јатњад јаве. Она се у слободној интерпретацији може написати као „*сјоне*”, али почетни гласови те ријечи су неразумљиви. Није искључено да све ове недовољно артикулисане ријечи вуку коријен још из оног доба кад је примитивни човјек, желећи да наслеђује природне гласове, „*сам на-мијештао*”, како то вели Драгутин Боранић, (видјети: *Ономатопејске ријечи за животиње у словенским језицима*, Рад, ЈАЗУ, књ. 178, Загреб 1909, стр. 5), „*више* ријечи једну за другом тако, да им гласови излазе као имитације дотичног природног гласа”. Ови напола неартикулисани гласови, везани за домаће животиње, могу се, по моме мишљењу, узети као још један од доказа да је гајење домаће стоке било познато становништвом овог краја још од најстаријих времена.

Кад се коњ упреже у зубачу, на врат му се најприје стави ам. Коњски амови, према томе, имају улогу волујских јармова. Амови се шију од текстилних тканина (врећа, цак) у које се натрпаражена слама.

Коњ се може јахати „го”, „осамарен” и „оседлан”. На оседланим коњима, углавном, јашу сватови. За ношење товарног терета, коњ се искључиво „самари”. Самарење коња је, без сумње, знатно старије од седлања. На то упућују и многобројни називи за поједине дијелове самара⁵⁵, што није случај код седла. Жуљеви које прави самар или седло по коњском тијелу називају се *саде*.

Имена коња. — Боја длаке и бильези по тијелу основни су елементи на основу којих Јањани дају имена својим коњима. Коњ првенкастосмеђе длаке је *Дорат*, а женско *Доруша*. Уколико имају црну („врану”) длаку, онда коњу дају име *Вранац*, а кобили *Враница*, а ако је та боја загасито црна, коњ се тада зове *Мрков* а кобили сличне боје длаке даје се име *Мркушица*. Ако је боја длаке отвореније црвена то је онда *Алат*. На основу бијеле

55 Сав прибор уз самар назива се *орма*. Основни дијелови самара су *дрвеница* и *стела*. Поједињи дијелови дрвенице имају посебне називе. Тако, на пример, предњи дио дрвенице који служи за намотавање конопца назива се *оглавић*, а њен задњи дио, око којег се такође омотава конопца приликом товарења коња, јесте *крстине*. Попречне лете које спајају оглавић са крстинама називају се *штице*. Оне се налазе с обје стране самара и поврх самара. Штице које се налазе поврх самара мало су савијене па се због тога називају *крибине*.

Стела је израђена од тканине и ражене сламе. Њен унутрашњи дио назива се *клашиће*, а израђен је од сукнене тканине. Клашиће је најчешће обложено овчјом кожом („кошицом”). Лице стеле скроЯено је од *арара* или од *мутата*. Попут се мутата и арари ткају од козје „кострети” (длаке) а држање коза је, као што се зна, забрањено, то се у последње вријеме и лице и налицје стеле израђују од исте тканине — сукнене. Стела је испуњена раженом сламом и, слично душеку, зашивена је.

У орму се још убрајају *праће*, на које се јахач ослања ногама и помоћу којих се товар причвршиће уз самар; *колан*, који се провлачи коњу испод трбуха и чији крајеви су везани за самар, тако да се самар не може „кривити” десно или лијево; *кускун*, причвршићен за задњи дио самара, провлачи се коњу испод репа те тако онемогућује да самар коњу преко врата „склизне” кад се под товаром спушига низ какву падину; *јулар*, којим се одрастао коњ „јулари” и помоћу којег се води; *мутап*, којим се на коњу товар покрива да не покисне, и, на крају, *арари* и *вреће* („субе”), који се, испуњени разним памирницама, тваре на коње.

Седло је једноставније грађе него самар. За његове поједине дијелове има веома мало назива. То је вјероватно због тога што се коњи у овом крају веома ријетку „седлају”. Осим тога, седло је у Јању познато тек од новијег доба, што није случај са самаром. Дрвени дио седла на предњем и задњем дијелу има испупчења лоптастог облика која се називају *јабуке*. Јабуке су међусобно спојене даскама. Позади на седлу је *кускун*, док се с његове десне и лијеве стране налазе *зеније* (одговарају праћама у самара). Мекши дио седла израђен је прећконо од коже.

или зеленкастобијеле длаке коњ се зове *Зекан*, а кобила *Зека*. Коњ који само између ногу има бијелу длаку зове се *Кулани*. *Цвитан* је коњ који има бијели биљег на челу, док кобили са сличним биљегом дају име *Цвита*. Позната су још имена: *Путаи*, односно *Пута*, затим *Бреза* (за кобилу чија је боја длаке слична боји брезове коре) итд.

Свиње. — Назив „свиње” у рјеђој је употреби у овом крају од назива „крмад”. У вези с тим, мушки се назива „кrmak”, или „грасац”, а ако је грасац „неуштроген”, зову га још и „нераст”, а женско се зове „кrmница”, или „грасица”, а, нешто рјеђе, и „гуда”. Кrmница се „свила”, послије чега остаје „спрасна”. Према броју сиса рачуна се колико ће „опрасити” младих. Млади кrmице, без обзира на пол, називају се „грасад”. Кад напуне годину, онда су то „кезмад”.

Јаловљење „нераста” назива се „штројење” и обавља се на сличан начин као и штројење коња. Тај посао обављају исти људи који штроје и коње. Након штројења, по рани се сипа луг као дезинфекцијоно средство.

Крајем љета и почетком јесени јалове се и кrmице које нису намијењене за „напредак” већ за клање. То јаловљење кrmица познато је у Јању под називом „шкропљење”. И овај посао обављају „вјешти” и самоуки људи, и то претежно они који штроје и нерасте или коње. Од прибора за обављање тога послла имају маказе и нож. Тим алатом се на „тањежи” кrmице направи мали разрез и маказама извади „плодница”, затим се тај разрез пажљиво зашије концијем. То се ради кад су дани „ладни”, да се рана на кrmici не уцрва. Често се догађа да кrmница, неколико дана послије шкропљења, крепа. Зато се у посљедњих неколико година на све чешће позивају стручна лица да шкропе свиње.

Свиња се јави са „Пућ!” а тјера се „Буш!”

Имена свиње. — За давање имена свињама узимају се у обзир боја длаке („перајишце”)⁵⁶ и изглед ушију. Кrmици бијеле длаке дају име *Била*, а кrmку *Бикан*, а ако имају зелену длаку, кrmница онда носи име *Зека*, а кrmak *Зекан*. Ако им је тијело шарено, кrmница се зове *Шара* а кrmak *Шаран*. Међутим, ако по тијелу имају „пруге”, сличне колану код коњског самара, онда кrmицу зову *Кола*, а кrmka *Колан*. Кrmица са дугачким ушима, које су оборене наниже те прекривају већи дио главе и затварају очи, зове се *Клена*, а кrmak *Клепан*.

Овце. — Најраширенија врста овце која се узгаја у овом крају свакако је *праменка*. То је овца са кратком, правом и оштром вуном, ниског раста и даје мало млијека. Осим праменке Јањани гаје још једну врсту овце, звану *руда*. Та је овца нешто крупнија и млијечнија од оне прве, а вуна јој је „рудали”, „коврџава” и мека.

56 У предратном периоду у Јању су, често, из „чаршије” долазили „перајичари” ради куповине перајице.

Почетком јесени од овца се „луче” овнови и чувају засебно (или са *шиљежима*), аoko Митровдана или Михољдана, „припуштају” се у овце да их „мрчу”. Према томе, кад се овце „успале”, каже се „мрчу”, а козе се „прцају”.⁵⁷ Тако касно мркање овца објашњава се тиме што њихово јагњење почне што касније, кад гране прољеће и кад добро отопли, јер тада има довољно хране и за њих и за њихову јагњад.

Младо овце назива се *јање*, крајем јесени је већ *шиљеже*, у другој години зове се *двизе* или, ако је ријеч о женском двизету, *двизица*. Ако се двизица ојагњи, каже се да се „ошпурила”. Овна у трећој години називају *трећак*, у четвртој *четвртак* итд. Овнови се „тучу” на сличан начин као и бакови.

Чим отпочне мужа овца, издвајају се јагњад и чувају одвојено. До почетка љета јагњад се, ради дојења, по два пута дневно — изјутра — („на попасак”⁵⁸) и навече — пуштају у овце. Кад јагњад мало ојачају и почну редовно да се изгоне на испашу, она се само навече пуштају у овце. Негде од Илињдана, кад јагњад потпуно одрасту и почну да се називају *шиљежима*, она се више никако у току дана не пуштају у овце, како би се сасвим одвикла од дојења. Кад отпочну „мркање” овца, *шиљеж* се коначно мијешају с овцима и више се од њих не луче.

„Стрижа” овца обавља сеoko Петровдана, а јагњади oko Илијиндана. Вуну стрижу великим *ножицама* (маказама) мушкирци, рјеђе жене. Јагњећа вуна назива се *јарина*. Пред почетак „стрижења”, овце, а исто тако и јагњад, купају се на ријеци. Козе и јарад су се „стригли” у исто вријеме кад и овце и јагњад. Коziја длака назива се *кочет*. Укупна количина ове длаке продавала се у чаршији, и од ње су прављени мутапи и арапи. Стрижу „не ваља” обављати у посне дане у седмици — сриједом и петком.

Кад мушкиком *шиљежету*, будућем овну, рогови нарасту за неколико центиметара, обичај је да се „вилаше”. Вилашење рогова обављају сами чобани. Они то чине тако што те рошчиће „бургијом”⁵⁹ проврте, а онда кроз те рупе провуку жицу и њоме рогове затегну да расту „управно” а не увијено. То се исто ради

57 Према Д. Боранићу, цит. дј. стр. 23, кад се коза (овца) уплађује „испупљена особите гласове, који се наслеђују ријечима: старословенски мръквати, ... Овамо иду стслов. прскати, хрватски прцати се ...”

58 „Попасак”, или „лопасно доба”, јесте дио дана око девет часова прије подне кад, обично, падају и „ручанице”, односно, кад у овом крају почине да се ручава. Од Бурбевдана па до краја пролећа јањски чобани прије изласка Сунца, изгоне овце на „ручавање”. На „лопасно доба” их враћају торовима, „припуштају” им „јањце” ради дојења, посдије чега их музу. Послије ручка овце се поново изгоне „на испашу” и тек кад падне ноћ враћају се торовима, музу се и ту преноће.

58a Драгослав Антонијевић у свом раду *Алексиначко поморасље*, СЕЗб. књ. LXXXIII, Београд 1971, стр. 66, наводи да се и у том крају вуна „стриже”, „великим циганским ножишама”.

59 *Бургија* је мали сврдо и саставни је дио осталог „пртљага” у *шарнелу* скоро сваког одраслог мушкирца.

и са неким овцама које су „рогате”. Зато се у сваком стаду оваца може видjetи бар један ован, или једна овца, са „завилашеним” роговима. Таквом овну са надијева име *Вилаш*, а овци *Виланица*.⁶⁰

Кад овца крепа, „не ваља” је оставити на земљи већ је треба објесити на какво дрво да остале овце не би крепавале.

За божићну печеницу бира се најбоља овца „јаловица” и најбољи ован, јер ако се то не би урадило, настала би „штета” у тој врсти домаће стоке.

Овца се јави са „Бе”, а тјера се „Бија!” и „Тбррр”. Јагње се јави са „Слоње”, а тјера са „Тбррр!” Коза се јави са „Ој! ој！”, „Кец!” и „Цира!” На сличан начин се јави и тјера и младо од козе које се назива *јаре*.

Имена оваца. — Од све домаће стоке која се узгаја у овој предионој цјелини, највећи број имена се сусреће код оваци. То је и разумљиво ако се зна да су овце бројчано најзаступљенија домаћа стока у овом крају. А свака овца мора да има своје име и да се поименично „јави”, или „ћера.”

Препознавање својих оваци мебу стотинама других и памћење имена сваке од њих, то је одлика сваког јањског чобанина. Просто је несхватљиво и скоро невјероватно са каквом лакоћом чобани луче помијешане овце, па чак и њихову јагњад, премда им још ни имена нису дали. Кад се у просторији у којој су овце преноћиле, изјутра нађе већи број оваци које су се те ноћи ојагњиле, њихову помијешану јагњад чобани, без тешкоћа, препознају по мајкама и одмах их приносе њима да их нахране. Све то, без сумње, указује на чињеницу да је овчарење у овом предјелу веома старо и да има дугу традицију.

Постоје бројни знаци и, рекло би се, побуде, на основу којих се дају имена овцима у овом крају. Њих је, у цјелини, немогуће споменути, као што је немогуће сабрати и сва имена која се дају овцима. Зато ћemo овдје изнијети само најкарактеристичнија имена и обиљежја на основу којих се та имена дају.

Имена према боји длаке, према лицу и ногама. Овца чије је лице покривено искључиво бијелом длаком зове се *Бика*, а ован *Бикан*. Ако је лице покривено жутом длаком, овца се зове *Жуја*, а ован *Жујан*, а ако је та длака црна („гарава”), онда се овци даје име *Гара*, а овну *Гарач*. Овца која по лицу има крупне пјеге у виду зрна граха зове се *Граша*, а ован *Грашан*. Међутим, уколико, се на челу неке овце налази крупан биљег у облику какве круне, дају јој име *Круна*. (Слично име за овна није ми познато).

60 Завилашени рогови код оваци имају, најјероватније, апотропејски карактер. Они треба да на себе скрену поглед урочљивих очију и да тако остало стадо запите од урока.

61 Ову ријеч, коју Јањани приликом тјерања оваци изговарају, немогућно је написати. Њен изговор ћemo добити ако усне спојимо, а језик тако поставимо као кад желимо да изговоримо слово „г”. Сад нагло овај глас тако изговоримо да нам усне једна о другу почну ударати као кад од зиме „цвокоћемо”.

Уколико су ноге овце до колјена покривене црном длаком, то је онда *Чизма*, а ован *Чизман*.

Имена према величини ушију. Овца са упадљиво малим ушими зове се *Чула*, ован *Чулин*.

Име према вуне. Праменка има дугачке праменове вуне. Постоји овца и са именом *Гуља*. И ово је име дато према вуне. Наниме, таква овца има сасвим мало вуне по врату; она јој је „огуљена”.

Имена према репу. Ако овца има дугачак реп, она се зове *Репа*, а ован *Репан*. Међутим, ако је реп кратак, овци дају име *Куса*, а овну *Кусан*.

Имена према роговима. Овца која има рогове је *Рога*, а ако су јој рогови савијени у виду куке, то је онда *Кука*, а ован *Кукан*. *Вилаш* је ован коме су рогови „завишаши”, док овцу са таквим роговима зову *Вилашица*. Ако је овци један рог сломљен, то је онда *Крља*.

Остале имена овца. *Штурица*, овца која се прије времена ојагњила („оштупрена”); *Ранка*, овца која се рано (у зиму) ојагњила; *Бјелица*, сва бијела, без било каквих биљега по тијелу; *Голубица*, *Дјевојка*, лијепа као дјевојка; *Врба*, *Веселка* („весела”); *Милка*, *Звјера*, „звјерла”, тј. често је узнемирена, *Љубица*, *Калоперка* (оба последња имена дата су по цвијету), *Цура*, *Бора* итд.

Имена коза. — *Рића*, риђасте боје длаке; *Бара*, на репу и трбуху је бијела длака а остали дио тијела покривен је црном или длаком неке друге боје; *Црљена*, длака црвенкаста; *Бијела*, длака бијела; *Ласа*, боја длаке слична оној код ласице; *Срна*, слична срни; *Грлица*, бијела длака испод грла, *Љуба* и др.

Кокоши. — О кокошима се брину искључиво жене, првенствено домаћица куће („маја”). Кокоши се јаве са „Бук!”, а тјерају са „Иш” и „Уј!” Кад кокош „квоче”, или кад се „разлеже”, само тад се може „насађивати” на јаја, како би се из њих пилићи излегли. Кокош „не ваља” насађивати уторком и недјельом. Најбољи дани за насађивање су понедељак и субота.

Млади се називају *пилад*. Кад наврше годину дана, женско пиле се назива *пилица*, а мушки *пилац*, или *ороичић*. Већ у другој години пилица је *кокош*, а пилац *ороз*.

Прво јаје које пилица снесе назива се „проношче” и сматра се веома чврстим. Ђеца га најчешће чувају за Ускрс да се њиме „туцају” и да тако „освоје” што више јаја од оних чија су јаја њиме поразбијали. Није добро да пилица прво јаје, проношче, снесе суботом, јер то „слуги” скром давању „даће” неком од укућана.

Кокошје јаје се употребљава и као лијек у народној медицини. Тако, на примјер, његова опна се употребљава за лијечење брадавица, а беланце се привија на опекотине и неке друге озљеде на човјечјем тијелу.

Кокоши понекад „наслућују” и неко „зло” у кући. Ако, на примјер, нека од кокошију или, пак, све кокоши скупа, послије вечерњег „слијегања” у кокошинцу, почну да „какоћу”, то је „знак” скорог „набрајања” за неким од укућана. Није добро ако кокош почне да какоће и изјутра. У том случају кокош треба ухватити, одмјерити њеном дужином растојање од огњишта до кућног прага, па главу или реп део тела који налегне на праг, треба одсјећи, јер се само на тај начин може „спријечити” зло у домаћиновој кући које је она „наслућивала”.

Имена кокошију. — Сва имена кокошију дата су углавном према боји њиховог перја. Кокош која има жуто перје зове се *Жујка*, са бијелим перјем је *Бијелка*, а ако има црно перје — *Црнка*. Уколико је перје шарено, кокош се зове *Шарка*. Ако нека кокош има само врат бијел, даје јој се име *Грлица*, а ако су јој само груди и трбух бијеле боје, то је онда *Голубица*. Орозовима се не дају посебна имена.

Пси. — С обзиром на то што је домаћа стока у Јању (и то прије свега овце) изложена великој опасности од вукова, који је нападају у свако годишње доба, пси се овдје држе највише раџи тога да ту домаћу стоку заптите од ових крволовничких звијери. Вриједност једног пса обично се мјери са вриједношћу једне добре овце или овна, а ако је пас изразито добар, вриједност му је значно већа.

Пас се јави са „Ев!” и звијдањем, а тјера са „Марш!”, „Ош!” и „Шибе!” Мјесто где је пас мокрио назива се „сугреб” и, према народном вјеровању, онај ко стане на то мјесто, добиће „сугреб”.

Кад се куја „упали” тако да пси за њом трче, веле: „Куја се куца”. Поворку паса која за њом трчи називају „куцања”. Млади се називају *штенад*. Кад се куја први пут „оштени”, ту штенад треба у јаму бацити⁶² јер „не ваљају”. Кад би такав пас побјеснио, и тако бијесан некога „накло”, вјерује се да се тајничим не би могао излијечити. Прољетна и јесења штенад такође „не ваљају”, јер су, према тумачењима појединих Јањана, оштењена кад још у природи влада прилично „мртвило”.

Имена паса. — Псима се дају имена готово искључиво на основу боје њихове длаке. Пас са црном длаком зове се *Гаров*, са бијелом *Бјелов*, са жутом *Жујов*, са шареном *Шаров*, са зеленом *Зелов*, док псу који има црну пругу преко носа дају име *Лисов*. Пас који око врата има бијелу длаку, док је по осталом тијелу друга боја длаке, зове се *Гривош*. За кују не постоје посебна имена, изузев општег назива „куја”.

Мачке. — Тешко да се у Јању може наћи нека кућа која нема бар једну мачку. Мачка искључиво служи за уништавање мишева, како у кући тако и у помоћним зградама једног домаћинства. Мачка се најприје „куца”, а онда се „маца” (коти). Жен-

62 Отуд честа изрека у Јању: „Прва се штенад у јаму баџају”.

ску мачку једноставно зову „мачка”, а мушку „мачак”. Ова до-маћа животиња нема личних имена. Мачка се јави са „Мац!” а тјера са „Пис!” и „Шиц!” У овом крају постоји велики број народних празновјерица везаних за мачку, о којима се говори у једном мом посебном раду.

Пчеларство. — Једна од споредних привредних грана, која је од давнина Јањанима била позната, јесте и пчеларство. Пчеларство је у овом крају у предратном периоду било знатно више развијено него данас. Узрок томе лежи у чињеници што је све до завршетка другог свјетског рата ово становништво могло да купује веома мало шећера у односу на садашње стање. Док су се у предратном периоду пчеле у овом предјелу узгајале подједнако и ради меда и ради воска, данас се овдје узгајају највише ради воска. Без пчелњег воска се не може ни замислiti читање крспе и друге славе нити извођење божићних обредних обичаја; он је исто тако неопходан за паљење свијеће покојнику и за давање даћа умрлима. Употребљава се и као лијек у народној медицини.

Пчелињи мед се данас више употребљава као лијек него као неопходан прехранбени производ. Њиме се лијече прехладе, реума итд. а веле да је „здрав” и за јело.

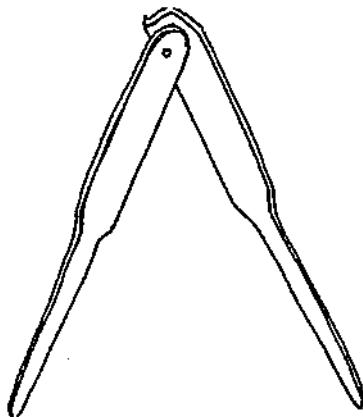
Просторија у којој се пчеле држе назива се „чељњак”, а направа од лозе у виду купе у којој пчеле проведу зиму назива се *трнка*, или *улиште*. Она је и са спољашње и са унутрашње стране добро облијепљена говембом балегом. Пчелњак се увијек налази мало даље од прометног пута да не буде на удару очију пролазника. По могућности, он треба да у башти у којој љети има траве и цвијета, што је основна храна пчела. За вријеме кишне године пчеле дају највише меда. Ако се у току једне године пчела никако не „пушти”, она се онда назива *јаловица*. У нормалним условима пчеле се годишње пуштају три пута. Прво пуштање пчеле назива се *првињац*, друго је *другињац*, а треће *третињац*. Кад се првињац пусти, каже се: „Чела се паројчила”, а уколико се никако не пусти, веле: „Чела се није паројчила”.

Кад дође вријеме да се из трнке вади мед, пчеле се прво „бију”. Бијење пчела врши се при крају љета, рјеђе прије тог периода. То се чини овако: на чистој равни ископа се толики број рупа колико има намијењених улишта за бијење пчела. Пречник једне рупе износи око 80 см, а дубина 30 см. У рупу се најпре стави слама, а затим се на сламу постави трнка отвором окренутим надоле а ужим затвореним дијелом — нагоре. Слама се сада запали, трнка се на ватри добро отресе да из ње пчеле попадају у ватру и ту сагоре. Преостале пчеле у трнки погуши дим. Послије тога се из трнке повади саће и одмах прерабљаје у мед и восак. Све се то обавља ноћу, и то, по могућству, кад је атмосфера мирна а небо покривено облацима, јер су за таквог времена пчеле најмирније и „не уједају”.

Постоји још један поступак вађења саћа из улишта. Тим поступком пчеле се не бију него се из трнке, из које треба да се

извади мед, „прегоне” у другу, празну трнку. Тада поступак се по томе и назива „прегоњење чела”. Он се много рјеђе примјењује него први поступак.

Кад се саће из трнке повади, приступа се његовој преради. Оно се стави у бакрену посуду, у којој се над ватром лагано загријава да се мед из њега исциједи. Кад се саће са медом добро истопи, оно се, кроз решето или какву врећу, у другу посуду одмах проциједи. На крају се та посуда кроз коју је мед цијеђен водом испира, тако да на њој не остане залијењен мед и восак. Саће из којег је сав мед исцијеђен назива се *троф*. Сад се троф у другој посуди посебно загријава да се из њега исциједи восак. Троф се над ватром загријава све док се восак поврх њега у посуди не почне „ледити”. То је знак да посуду са саћем треба скинути са ватре. Преостали дио трофа, из којег је восак издвојен, истреса се у једну врећу, а затим се та врећа поставља између кракова *торкуле* (сл. 10) па се тим краковима врећа добро стегне и тако заостали дио воска из трофа кроз њу проциједи. То је сада „чисти восак”. Троф из кога је сав восак исцијеђен назива се *челина*. Она се у народној медицини користи за лијече-

Слика 10 — Торкула

ње разних отеклина и убоја на човјечјем тијелу. Мед из саћа који над ватру није долазио, односно који није претапан, назива се *цијели мед*. Тада се мед чува као лијек и користи се у народној медицини за лијечење неких оболења.

У току кишне године, из једне трнке се може извадити 3—4 литра чистог меда.

У вријеме док је у овом предјелу био распрострањенији задружни начин живота, а мјестимично и данас, поједини чланови задруге држали су пчеле као прићију. Та врста прићије држала се у самој задрузи, јер брига о њој није ишла на штету задруге.

Напротив, задруга је од тога имала и извјесну корист. Наиме, премда то није морао радити, задругар који је у задрузи држао пчеле као своју прћију, након сваког „бијења“ пчела, давао је задрузи потребну количину воска, извјесну количину меда и медовине, односно шербета добијеног приликом цијеђења меда.

Називи за поједиње ономатопејске гласове домаћих и неких дивљих животиња. — У подражавању ономатопејских гласова домаћих и неких дивљих животиња, Јањани су први мајстори. Настојећи да што вјерније опонашају те гласове, да они буду што природнији, ови становници изговарају и неке гласове које је немогуће написати. Међутим, за све те ономатопејске гласове код животиња Јањани имају посебне називе. Навешћемо те називе.

Говече „риче“, „буче⁶³“ и „муче“. Ово последње најчешће се односи на телад. Рикање се опонаша, отприлике са „Иааа!“ или „Уааа!“; букање са „Бууу“; мукање са „Миии!“ или „Мууу!“

Коњ „рже⁶⁴“. То рзање опонаша се са Ииихххх!

Свиња „рокће“ и „скичи.“ Њено роктање се добро опонаша, али га је ријечима тешко приказати. Међутим, скичање се опонаша сличним гласовима који се чују приликом изговарања француске ријечи „да“ (Oui).

Овца „блеји“, а то блејање се опонаша истом оном ријечју са којом се и јави, дакле са „Беее!“

Коза „вречи“, „кмечи“ или „врекеће“. Опонашање њеног гласа не може се написати. Гласови у средини ријечи су неразумљиви; изговарају се дубоко у грлу, слично као кад човјек под тетретом „стење“. Та ријеч опонашања козе можда би се најправилније написала овако: „Bee . . . eee!“

Кокош „какоће“, а ороз „кукуријече“, или „пјева“. Кад ко-кош пушта кратке гласове каже се да „квоче“. Какотање се опонаша са „Какакк“, а кукријекање са „Кукуриијекууу!“ Пилад се опонаша (а исто се тако и јаве) са „Пи-пи!“

Пас „лаје“, „режи“, „кевће“, „скичи“, „завија“, „шкемуће“. „дакће“, „пишти“, „цичи“ итд.⁶⁵ Његово лајање опонаша се са „Ав-ав!“ Остале ономатопејске гласове, изузев завијања: „Аууу“, које ови становници опонашају, немогуће је написати.

Мачка „мјауче“, или „мауче“, то њено мјаукање опонаша се са „Мијаааууу!“ Она испушта и неке гласове кад „преде“, гдје се нарочито назире глас „р“.

Пчела „зуји“, а то зујање се опонаша са „Зууу!“

63 Према Боранићу, цит. Ај., стр. 22, ова ријеч долази од старословенске ријечи „боучати“, док се крава на латинском каже *biscuta*.

64 На страни 23., цит. ај. Боранић наводи да се коњско рзање „изриче“ у свим словенским језицима.

65 О коријенима неких наведених ономатопејских назива шире се говори у цит. ај. А. Боранића, стр. 24 — 25.

Птице⁶⁶ „цвркућу”, а гласови им се ононашају кратким изговором: „Ци-ци!”

Голуб „гуче”, а то његово гукање се ононаша ријечима: „Прок-ле-та козо што си полуපала моја јаја!”

Пјевачица („кукавица”) „кука”; глас јој се ононаша са „куку!”

Врана „грче”, а то гркање се подражава са „га, га!”

Вук „завија”, слично псу, па се то завијање ононаша као и псеће завијање.

Медвјед „мумла”, а у његовом ононашању углавном се истиче и од осталих гласова више разазнаје самогласник „у”.

* * *

Уз све ово што је до сада речено у вези са ономатопејом животињских гласова, потребно је још нагласити да становници овог краја, у преносном значењу, неке од тих гласова користе и у људском говору. Тако, на пример, за човјека који крупно и неразговјетно говори, каже се да „мумла к'о међед”, а за онога који много псује веле, да „лаје к'о пас.” За дијете које плаче каже се да „риче к'о говече”, а уколико му глас личи на овчје блејање, прекорава се ријечима „Што блејиш к'о овца.” Дијете исто тако „скичи к'о крмё”, „гуче к'о голуб”, цвркуће к'о „тица”, итд. Постоје и други животињски ономатопејски гласови који су у овом крају нашли примјену у људском говору.

Ријечи које су првобитно означавале животињске гласове, према Боранићу (цит. дј. стр. 86), кад се пренесу у људски говор, изгубе раније значење и постају саставни дио људског говора.

Тамањење дивљих животиња и уништавање мишева по кућама.

Јањске шуме крију велики број разноврсне дивљачи, међу којом се највише истичу: вукови, лисице, зечеви, дивље свиње, ласиће, јазавици, те бројне врсте птица и гмишаваца. По кућама и другим зградама, а нарочито у млиновима, постоји велики број мишева.

Према неким цртежима на јањским „мраморовима”, који, поред осталог, приказују и сцене из лова, може се претпоставити да је лов на дивље животиње у овом крају био развијен још у средњем вијеку, а вјероватно и раније. Међутим, у данашње доба ова грана привреде има стихијски карактер и веома је занемарена. То се види и из тога што на територији Јања не постоји ниједно ловачко друштво које би окупљало љубитеље овог спорта, ни-

66 Овде се птицама углавном називају само оне ситне птице као што су врапци и ласте, и сл.

ти има било каквог ловачког објекта у којем би ловац могао да се одмори и пренохи кад га пут тамо „нанесе.“

Незнатан је број Јањана који се редовније баве овом граном спорта. Најпознатији и, сигурно, најстарији живи јањски ловац, који се овим спортом бави више од четири деценије јесте Милош Ракита, из села Брда. У току своје ловачке каријере он се нарочито истакао у тамињењу вукова, најопаснијих дивљих штеточина у цијелом овом крају. Ловом се, узгрядно, баве и сеоски шумари, који углавном уништавају зечеве и лисице.

Тамињење вукова у Јању обавља се на више начина. У зимским мјесецима често се организују и хајке, које предводе искусни ловци. Хајкаши гронаженог вука убијају из ловачких пушака. Вукови се овдје уништавају и тројањем као и хватањем у гвожђа. Ова два начина тамињења тих кроволочних штеточина често се међусобно комбинују. Наиме, у крепало ајванче („мрлину“) или у тијесто стави се отров и све се то постави даље од насеља, тамо где се очекује долазак вукова ноћу, и ту, поред отроване хране, разашну се гвожђа. Гвожђа се добро камуфлирају да их вук не примијети. Све се ово, наравно, ради предвоче, а у раним јутарњим часовима, најчешће с пушком у руци, провјерава се да ли је вук у гвожђа ухваћен или отрован. Ухваћеног вука који је још у животу убијају пушком или колима.

Лисице се, слично вуковима, убијају из ловачких пушака, затим се хватају у гвожђа и намамљују на отровану храну. Међутим, најкарактеристичнији начин тамињења лисица је помоћу спрave која се назива тульак. Та спрava је четвороугаоног облика и израђена је од дасака. При врху отвора је уска, док јој је доњи отвор шир. Овај шири отвор је толико простран да се кроз њега лисица може провући. Тульак се поставља на отвор пећине, тако да му шири дио гледа у пећину, док је ужи дио окренут упоље. Врата пећине у којој се лисица налази камењем се затрпају, тако да једини улаз у њу представља отвор тулька. Уски дио тулька је с горње стране прорезан и кроз тај прорез провучен је клин, који је у тульку наслоњен на „тетик“. При врху је добро заоштрен. Његов тупи дио је изван тулька и на њега је наслоњен неки тешки предмет (најчешће буков или смрчев балван). Кад лисица покуша да изађе кроз тульак из пећине, она главом дођириће „тетик“, који се помјера из свога лежаја, а оштри дио клина који је био наслоњен на тетик ослобађа се подбочња и, притиснут поменутим тешким предметом, спушта се лисици на врат и пробада га.

Постоји још један начин тамињења лисица у пећинама. Каџ се установи да у некој пећини живи лисица, пажљиво се прати кад ће она ући у њу. Каџ лисица уђе у пећину, на улазу у пећину наложи се ватра да би дим продро у пећину и тако угушио лисицу. Каџ се констатује да је лисица угушена, ватра се угаси и лисица се извлачи из пећине.

Зечеви се лове претежно помоћу ловачке пушке. Они се хватају и у гвожђа, на начин сличан хваташу вукова, само се не трују. Зечеви се најчешће и најлакше лове зими, кад је снијег веома дубок. Зец по дубоком снијегу не може да трчи. Ловци тада навуку *криље*⁶⁷ на ноге и иду по „површици”, па кад нађу на зечји траг, слиједе га све док зeca не примијете. Пронађеног зeca у снијегу или „у руке” хватају или убијају из ловачке пушке.

Мишеве најчешће тамане мачке, затим их хватају у *мишја гвожђа* и у *мишју ступицу*. Мишја гвожђа се купују по радњама, док мишју ступицу од дрвета израђују сами становници. Мишја ступица се састоји из два јача комада дрвета, размакнута међусобно по вертикални помоћу дрвеног „језичића”. Тада је језичић тако лабаво постављен да, чим га неко додирне, одмах попуни, тако да горњи комад дрвета нагло налијежи на доњи комад, који лежи на подлози. Ако се између тада два комада дрвета нађе миш, са њим је све свршене. У гвожђа и у ступицу мишеви се намамљују на сланину, брашно, сир или кајмак.

Тамањење птица у овом крају искључиво је дјечји посао. Од тог лова ови становници немају неке користи. Птице се хватају у *опици* у току зимских мјесеци. Опице се разапињу у стогове сламе и на буниште, где се птице (посебно врапци), зими најчешће током дана окупљају. Ова справа за хватање птица једноставне је грађе: састоји се из два дрвена штапића, бијелог конца и „струне” од коњског репа. Штапићи су при једном крају заоштрени, док су им незаоштрени крајеви међусобно повезани концем. За конац су везане „струне”, које су тако подешене да се птичја нога, која се у њих „запетља”, не може више ишчупати из њних.

Током љета чобани у шумама убијају или хватају дивље *кокошике* и узимају њихова јаја, која, као и голубија, „ваља” јести.

Змије и зелембани се убијају камењем и у „працијеп” хватају.⁶⁸ Специјално организован лов на ове животиње у овом предјелу не постоји. Њих ови становници убијају онда кад их виде на путу. Убијену змију обавезно склањају с пута и стављају на скровито мјесто. Мртва змија се најчешће ставља на мравињак, јер је то једно од бољих скровишта по коме људи не ходају. Наи-

67 Крпље су израђене од дрвета и кожних кашевова. Дрво је савијено тако да крпља има облик елипсе, а унутрашњост јој испреплетена кашевима. Помоћу кашева је крпља везана и за глејањ ноге. Површина крпље је нешто већа од површине стопала. Према писању попа Б. Алевића и Ивана Протића (цит. дј.), и васојевићки чобани у Црној Гори такође иду по дубоком снијегу у крпљама на ногама.

68 За оног ко је ухваћен у лажи, па нема куд, обично се каже: „Уфаћен ко змија у працијепу”. Працијеп је направљен од дрвеног штапа, чији је један крај процијепљен и у тај процијеп се хватају змије и зелембани.

ме, убијену змију склањају што даље од мјеста и путева, куда се људи често крећу, зато да се не нагази на њене кости, јер се вјерује да је убод од змијске кости неизљечив и да се змијска кост не може извадити из човјечјег тијела. Слично се поступа и са убијеним зелембаћем, јер је убод и његових „костију“ дosta опасан.

Из свега до сада изложеног у вези с тамањењем дивљих животиња јасно се види да је тај посао у предјелу Јањ само спонтано заступљен и да нема већи привредни значај у животу овог становништва. У прошлости је, по свему судећи, овој грани привреде придаван већи значај.⁶⁸

2. Земљорадња

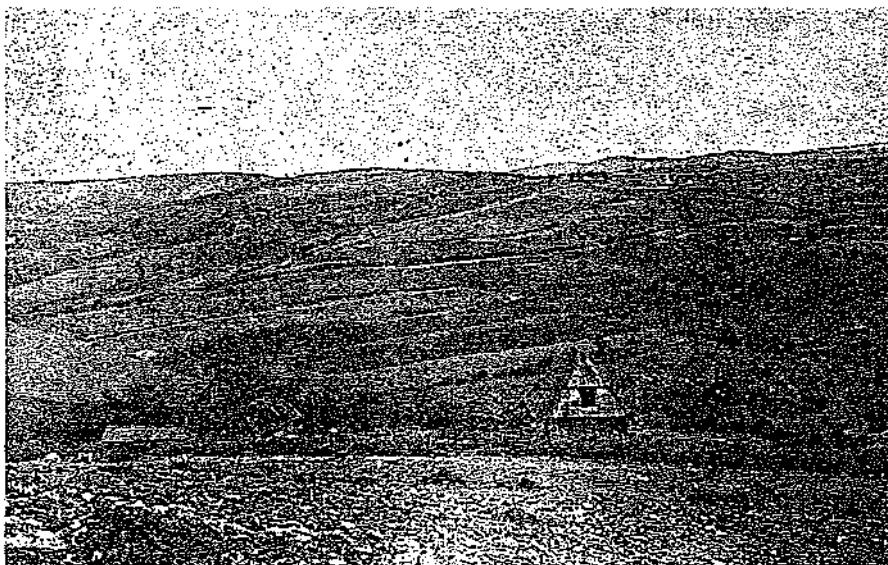
На простору предионе цјелине Јањ, полазећи од дна ријечних долина Јања и Ваганца према планинском ободу предјела, јасно се издвајају три појаса ораницних површина и ливада („косница“). Први и, по надморској висини, најнижи појас чине алувијалне равни поменутих ријека са „барама“, које се десно и лијево од алувијалних равни, у облику морских залива, дубоко завлаче у саму висораван. Други, или средњи, појас њива и ливада налази се на висоравнима, које се дију с обје стране ријечних удолина. Трећи појас ових земљорадничких површина смјештен је на планинском ободу предјела и оштро је издвојен од претходних појасева густом четинарском шумом.

У првом појасу ораницне површине захватажу знатно већи дио простора него ливаде и пашњаци. Овдје је клима релативно блага, у односу на климу у осталим појасевима, а земљиште је најплодније на читавом простору ове предионе цјелине. То је једини појас у овом предјелу у којем има сталних извора и ријека. Све је то, по свему судећи, допринојело да је овдје човјек почeo да се бави земљорадњом знатно раније него у другим дијеловима Јања. На то упућују и степенице међа између сусједних њива високе понекад и више од 1 m, које су настала због „наоравања“ посљедње бразде⁶⁹. Иначе, њиве у овом појасу су веома дугачке и широке, а међе између њих понекад су широке и више од једног метра, а високе и више од тога. На таквим ме-

68а На једном мрамору, у селу Бабићима, рељефно је приказана сцена из лова, највероватније, на јелене. Ако је судити по Јиречековој констатацији (цит. дј., стр. 288) да је лов на јелене био приказан на босанским надгробним споменицима, онда се на основу тога може закључити да је у овом предјелу, у прошлости, лову посвећивана знатно већа пажња него данас.

69 М. Р. Бајактаровић у цит. дј., *О земљишним међама...*, стр. 59, наводи да овакве међе, настале због „наоравања“ посљедње бразде у неким нашим крајевима називају „склад“ или „дкај“, а у Херцеговини „мргин“. О томе шта Јањани називају „складом“ у овом дијелу рада се говори нешто касније.

ћама расте и по које веће дрво, а најчешће су покривене шикарјем, које народ у овом крају назива „живица.“ То се јасно види на слици 11. Те међе се не ору, а ријетко кад се и косе. У паузама, за вријеме орања и жетве, на међама се тежаци одмарaju; ту обједују.⁷⁰ Сличне међе постоје и међу ораницама у другим

Слика 11 — Поглед на међе између ораницних површина које припадају селу Бабићима. На међама се могу примијетити и гомиле камења које су настале плијевљењем њива.

појасевима овог предјела, које се такође не ору, али су од међа првог појаса знатно ниже. То је један од доказа да су оранице у овим појасевима знатно млађе од ораница које се налазе у првом појасу. Међе које дијеле површине које се не ору (нити су се кад орале) разликују се од међа које дијеле двије „ораницне“ површине. Њих чине каменови „међашки“, а каткад и понеко дрво.

У другом појасу нагло се мијења однос између ораница и ливада са пашњацима у корист ових других. Овдје има доста неподијељеног, сеоског земљишта, званог „државна земља“, или „државна испаша.“ Такав однос између обрадивих и необраћених површина условио је да се у овом појасу становништво више посветило сточарству него земљорадњи.

70 М. Р. Барјактаровић у цит. дј. стр. 52, вели да је у Босни раније као међа остављан „непооран појас земље“, али да „данас више нема таквих међа између радне земље“. Међутим, из приложене сл. 11, спомак из 1968. године јасно се види да у овој предионој целини такве међе постоје још и данас.

Трећи појас ораничних површина, ливада и пашњака налази се, као што је већ истакнуто, на планинама. Ливаде и пашњаци овдје доминирају, а ораничних површина, које су настале у новије вријеме, има веома мало. Оне су се појавиле, а и сад се појављују, у вези са развојем сточарства и „торењем” земљишта. Без тога се не би могла скоро ни замислити ниједна оранична парцела на надморској висини на којој лежи овај појас. Сувишно је много истицати да је сточарство у овом појасу основа цјелокупног живота становништва.

Типови тла и називи ораничних површина и ливада. — У сва три наведена појаса ораничних површина постоји велики број назива за појединачне врсте земљишта. Навешћемо само оне најраспрострањеније међу њима. С обзиром на то што је земљиште у овом крају претежно каменито, у сва три појаса се сусреће земља *камењар*. У барама и на алувијалним равнима јавља се *црница*, а ту и тамо и *гњила* (глина). Земља црница се, наравно, сматра најплоднијим земљиштем, а гњила служи за зидanje земљаних пећи (прије рата „вурна“). Црвенкаста земља се назива *црљенка*, жута — *жутуља*, а пјесковита — *пјескуља*. Ако у некој ъиви има много *ришака* (*Laterus tuberosus*), то је земљиште *ришковито*, или *слатко*, и убраја се у ред плодних земљишта. Земља која се приликом орања „мрви“ назива се *ирпа*. Лако ју је орати и „зубити“ (дрљати), а сматра се плодном земљом. Земља *лужара* је свјетлосмеђе боје, слична боји „луга“ (пепела). Њој је најсличнија земља *фугуља*, само је од ње мање плодна. Називи *сивуља* и *бијела земља* већ сами говоре о боји тих земљишта.

Поједине ораничне површине и ливаде, осим општих, имају и посебне називе. Ови називи су им дати на основу неких карактеристичних обиљежја, па се на основу њих, у већини случајева, може закључити откуда им је поријекло. Навешћемо неке од тих назива: *Кућетина* (њива која се налази на мјесту где је, највјероватније, постојала нека кућа), *Солише* (мјесто где се овцама давала со), *Бујадница* (по „бујадима“, или папратима), *Рајсовиште* (по ражи која на тим ъивама добро успијева), *Растућ* (по 'растовима) *Ациница* (име упућује на Турке, или Муслимане, који су овдје некад живјели), *Приграда* (приграђено „државно земљиште“), *Крчевина* (искрчено земљиште), *Гормиле*, *Долови*, *Црљенка*, *Точак*, *Јасенови*, *Подвода*, *Шимбер*, *Омаћак*, *Близнице*, *Коснице*⁷¹, *Бурин камен*, *Лиличине*, *Бјелавине*, *Бријег*, *Мрамор* (по „мраморовима“, или стећцима), *Прилина*, *Криводо*, *Добрић*, *Точић*, *Смаћа страна* (у овим ъивама, које се налазе у селу Бабићима, жита најприје сазријева у Јању), *Рођена ъива*, *Дугорепа*, *Меће*, *Велика раван*, *Смреке*, *Вучји до*, *Липе*, *Сјенокос*, *Окатњице*, *Модро поље*, *Пољице*, *Грбовачко поље*, *Диван*, *Гај*, *Кошињак*,

71 У косницима се нађе и неко парче земљишта које се може орати. Такво заорано парче земљишта назива се *дилька*.

Гравишите (по граху), *Дочић*, *Ланиште*, *Конопљиште*, *Купушњак*, *Страна*, *Бара*, *Поток* итд. Многобројне оранице и ливаде називају се по именима некадашњих или садашњих власника. Те називе је сувишно набрајати. Исто тако, знатан број њива и ливада назива се по родовима којима припадају (*Тодорића њиве*, *Букића еровци*, . . .) или по неким породицама којих више нема (*Јањића бара* итд.).

Наводимо и називе посједа тек распаднуте породичне за друге Медића: *Ливаде*, *Радојев до*, *Милакића долина*, *Пољице*, *Бара*, *Присојина*, *Корита*, *Јабланов до*, *Скрајни до*, *Конак*, *Каменице*, *Звечељке*, *Гричеви*, *Долце*, *Косице*, *Обрадова долина*, *Перина коса*, *Марковача*, *Рбине*, *Питомача*, *Черге* . . .

Спремање њиве за орање и сјетву. — Сваком орању (прољећном или јесењем) у овом крају претходе извјесни радови који се морају обавити на одређеној ораницној површини. Један од основних радова јесте „плијевљење”, у ствари крчење са ораница или ливада свих оних предмета (камење, грање, непотребно лишће, разно коријење, итд.) који могу да омету успјешно и брзо извођење радова на тим земљиштима. Овај посао обављају готово сви одрасли укућани укључујући и чобане. Скупљени предмети се носе у трањама⁷¹, при крајевима њиве, слажу у хрпе, које су у Јању познате под називом *громиле*. Тих громила има доста и на ме-

Слика 11а — Громиле камења у Грбовачком пољу

71а М. Р. Барјактаровић у раду *Пренос добара у Горњем Полимљу*, ГЕИ I (1 — 2), Београд 1952, наводи да се и у том крају, приликом крчевине, камење носи на „трањама”.

ћама између појединих њива. Оне се налазе и по шумарцима на непродуктивном тлу. Сусрећемо их и уз усамљене „мраморове“ који се често из њих једва могу и видjetи.

Сљедећи рад који понекад претходи орању и сјетви јесте ћубрење њиве. Домаћинства која држе већи број домаће стоке редовније ћубре своје њиве него домаћинства која имају сиромашан сточни фонд. Њиве се ћубре на двојак начин — торењем и готовим шталским ћубривом. У најновије вријеме почело је ћубрење појединих ораница и вјештачким ћубривом.

Зависно од врсте усјева, као и од могућности појединих домаћинстава, неке њиве се ћубре редовно а друге веома нередовно. Најредовније се ћубре баште и њиве у близини кућа и кошара, у којима стока ноћива, затим „конопљишта“, где се сију конопље, онда „кетеништа“ (ланишта), у којима се сије кетен, те „купушњаци“, где се кунус сади и „кумпјеришта“, за сијање кромпира. Ђубре се ставља и у „куће“ у које се сије грах. Све оранице површине које су намирењене за сијање поменутих културних биљака, по могућности се гноје за вријеме сваке сјетве. Оранице које су намирењене сијању жита најчешће се једанпут ћубре у размаку од (просјечно) шест, осам, па и десет година. Има њива у сва три поменута ораницна појаса за које се не зна да су ћубрене. У првом појасу, који обухвата алувijалне равни и баре, такве њиве, уз наизменично сијање појединих култура, дају релативно добру жетву. Међутим, њиве које леже у друга два појаса, а које нису тако дugo ћубрене, за вријеме сушних година потпуно „издају“ или једва дају „сјеме“. Постоји велики број таквих њива које су давно „заливаћене“, тј. претворене у ливаде за кошење сијена. Ако су остале само да „прележе“ коју годину да би се поново заорале, онда су то мекоте. Мекоте се прије почетка орања најчешће „торе“, тј. на њима се љети или у јесен „разапиње“ тор, где ноћива стока. Тако најубрене њиве сада се називају *торине*. Оне за вријеме прве сјетве дају веома добру жетву. У другој години, послије прве жетве, те се њиве називају *преврте*. И са превртама се убирају релативно добра жетва. Из тога њиву треба поново „замекотити“ или у њу посијати коју „окопавајућу“ културу (кромпир, кукуруз . . .), па тек онда жито. У противном, жито у тој њиви „освојиће“ *дивијак* (коров).

Њиве се, као што је наглашено, ћубре и шталским ћубривом. То ћубриво се на њих извлачи у колима или у „санама“ крајем јесени или почетком пролећа. Од њега се по њивама најприје праве мале хрчице, познате под називом *гнојанице*, које се пред сам почетак орања лопатама разбацују по свим дијеловима те оранице. Приноси усјева са тако најубрених ораницних површине нешто су нижи од приноса који се убирају са торина.

Примјена вјештачког ћубрива у гнојењу њива у овом предјелу, као што смо нагласили, тек је у почетној фази. Више

та купују, што је и разумљиво, богатије породице него сиромашње, па га, према томе, чешће и употребљавају за гнојење неких ораничних површина које нису у стању да побубре шталским бубривом. Кесе у којима се то бубриво купује служе за прављење „страшила“ која се постављају у њиве. Страшила, која, према народном тумачењу, служе за „страшење“ и „одбијање“ од њива „дивији(х)“ животиња, у првом реду птица, праве се у облику човјечјих фигура са раширеним рукама. Број страшила од кеса за вјештачко бубриво, која се налазе по јањским њивама, најбољи је показатељ у којој се мјери то бубриво користи у овом крају за гнојење ораничних површина. На ораничним површинама које нису бубрене вјештачким бубривом налазе се страшила израђена од подеране одјеће („дроњака“⁷²).

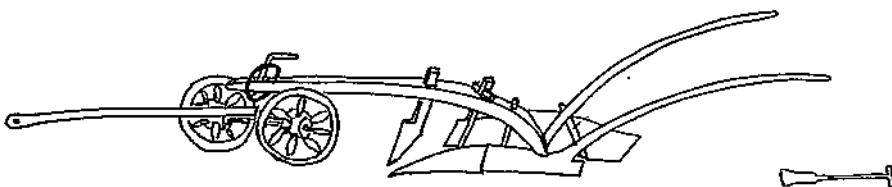
Слика 12 — „Страшило“ у житу (1973)

Орање и сјетва — пропратни обичаји. — У току године Јањани обављају орање и сјетву у два годишња доба: у пролеће и у јесен. Сјетва која се обавља у пролеће је *jara*, а она у јесен — *озима*. Озима жита су само раж и пшеници, рјеђе неко друго

72. Ријетко да се може наћи која оранична површина у овом крају која је засијана неким ћесјевом а да у њој није постављено „страшило“. Страшила се праве од „дроњака“ (подеране одјеће) намотаних око неког предмета (штапа, гране или „коца“), а у последње вријеме од најлонских кеса у којима се купује вјештачко бубриво. М. Барјактаровић у цит. дј. стр. 51, позивајући се на Чайкановићево мишљење (*Студије из религије и фолклора*, СЕЗб књ. XXXI, Београд 1924), вели да страшило обучено у дроњке није ништа друго него некадашње божанство чувар...

жито. У току сушног љета бољи род дају озими и рани пролећни усјеви, а за вријеме кишног љета јаче „понесу” јари усјеви, који се сију у касно пролеће.

Орање се обавља дрвеним, рјеђе гвозденим плутом. Ралица је скоро сасвим потиснута из употребе. Дрвени плут има од гвоздених дијелова само цртало, лемеш и цимер, као и неколико комада ексера, којима је с десне стране плуга прикована даска која служи за „превртање” бразда. Сваки дио плуга има свој назив, а тих дијелова, па према томе и назива, постоји велики број. То може да значи да је ова пољопривредна алатка врло стара и да је већ поодавно била позната становницима који су овдје живјели.

Слика 12а — а) плут, б) отик

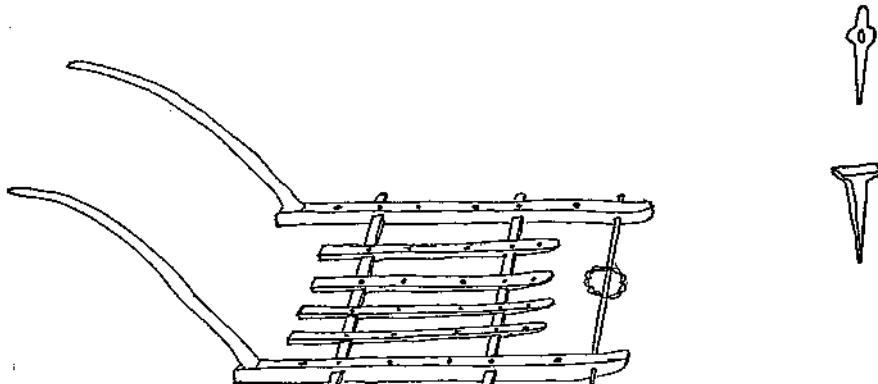
Навешћемо дијелове плуга: 1. *ручице*, десне и лијеве; лијева ручица је у једном комаду са плазом (4), а десна је утравђена у ову; 2. *гаћњак*; 3. *даска*, која служи за превртање и слагање бразда на једну страну; 4. *плаз*, на који је „насађен” лемеш (5); 5. *лемеш*; 6. *цртало*; 7. *козлац*; 8. *цимер*; 9. *гребељ* (један крај гребеља је причвршћен за плаз, а за други његов крај, помоћу куреља (10) и гужве (13), причвршћена су колица (11); 10. *курељ*; 11. *колица*; 12. *кука*, на којој је причвршћен јарам. Саставни дио плуга је *отик*. Служи за чишћење земље која се приликом орања лијепи за поједине дијелове (даску, лемеш и цртало) плуга. Дрвени плут, осим металних дијелова, зна да направи сваки сеоски „мајстор.” Зато га можемо наћи скоро у свакој јањској кући.

Гвоздени плут ови тежаки купују у чаршији, и то углавном најимућније куће. Зато је овај плут још и данас ријетка појава у јањским селима, а неопходан је нарочито за орање оних обрадивих површина које леже на стрмим теренима.

Зубача није саставни дио плуга, али се може назвати његовом „пратиљом”. Док још њива није потпуно узорана, за плугом полази зубача, која ту њиву, чим се засије, зуби. Зубљење се мора обавити одмах послије орања да се бусење у браздама не би прешиле осушило. „Отврдло” бусење није лако позубити, а слабо позубљена њива даје умањену жетву, јер велики дио отк rivеног сјемена у њој „позобљују” птице.

Зубача је правоугаоног облика. Позади има двије „ручице”, сличне ручицама на плугу. Сва је од дрвета, само су јој зупци

метални. Зубаца има 24.⁷³ Предња четири зупца „крсташа”, и по облику и по величини, разликују се од осталих зубаца. Они разбијају крупно бусење. Поједини дијелови зубаче, слично плугу, имају посебне називе: 1. *ручице*, 2. *гредице*, 3. *игле*, 4. *мач* и 5. *гужве*, или „*потркача*”.

Слика 13 — Зубача: а) обични зубац, б) зубац „крсташ”

Почетак орања у овом крају значајан је дан у години. За њега су, што ћемо касније видјети, везани и неки народни обичаји. И данас се, понегде, гледа на то ко ће пустити прву прољећну бразду у селу. То најчешће чини најчеститији тежак коме сви тежачки послови полазе „за руком.” Он се стриктно придржава редовног светковања сваког свеца у години и сваког народног обичаја. У предратном периоду такав тежак је често биран за сеоског главара, или за сеоског кнеза, а у току рата (рјеђе у послијератном периоду⁷⁴) и за сеоског одборника. Он се, као поштована личност, у свом селу јавља као члан суда „праведних људи” (којих треба да буде најмање тројица) приликом диобе за друга. Без њега не може проћи рјешавање било којег спора који се догоди међу његовим „сељанима.” Он на крају пресуђује шта је „праведно”, а шта није „праведно.” Његово мишљење усвајају обје стране које се међусобно споре.

Све ово што је речено о првом тежаку у селу подсјећа на некадашњу установу тежакбаше, која је била распрострањена у многим предјелима Босне, а која није била непозната ни становницима који су овде живјели. Тако, на примјер, у Јању је још очувана успомена на једног тежакбашу из Кичилова Брда (село Бабин До) кога су сви „сељани” звали „Дидом”, тако да му је

73 М. С. Филиповић у цит дј. стр. 9, наводи да у височком крају зубача има 29 комада зубаца, „пошто, не ваља да буде паран број клинаца”.

74 У послијератном периоду за одборнике су обично бирали људи који су се истакли као борци и активисти у НОБ. То су претежно „партијаши” који празнују само „државне празнике”, али поштују и народне обичаје, па су веома шијењени и у народу.

право име већ заборављено. Према казивању осамдесетгодишњег Џвијана Раките, из села Брда, тај човјек је био тежакбаша за више јањских села. Он је, на основу загријаности земљишта и температуре ваздуха, давао тежакцима савјете кад је вријеме сјетви појединих усјева, а кад косидби или жетви. Кад је запао у поодмакле године, потпуно је ослијепио, али до краја његовог живота обраћали су му се поједини тежакци за савјете у вези са пољопривредним пословима.⁷⁵

А сада да видимо у које дане „ваља“ отпочети орање и којим обичајима је оно пропраћено.

Почетак орања у овом предјелу никад не пада у уторак нити у онај дан кад је у тој години било Усјековање. У те дане „не ваља“ започињати ни друге послове, ни пољопривредне ни „женске.“

Дан прије почетка орања, дјевојке и младе или старије жене ките на свечан начин лијес плуга којим ће се прва бразда заорати. Оне најприје на предњи дио јарма причвршћију огледало, које, највјероватније, као апотропејски знак, треба да има моћ да скреће уроčљиве погледе са плуга и волова и почетне бразде. Лијес се затим кити свилом различите боје, цвијећем и другим украсима.

На дан почетка орања, кад се волови упрегнути у плуг, уведу у њиву, тежак стане испред волова, окрене се према истоку и три пута се прекрсти, а затим се спусти на земљу и „метне“ три „метаније.“ После тога устаје са земље, узима јаје у десну руку и разбија га волу о чело. На мјесту где се то јаје просуло, тежак повлачи прву бразду, и то означава почетак прољећног орања.

Орање дрвеним плугом обавља се на два начина: „на склад“ и „на јазар.“ Орање „на склад“ обавља се тако што бразде почињу да се повлаче са средине њиве. Одатле се, десно и лијево од прве бразде, повлаче нове бразде према ивицама њиве. То се чини све док се цијела њива не узоре. Орање „на јазар“ је супротно овом првом; бразде се почињу најприје повлачiti од ивица њиве према њеној средини. Кад се њива коначно узоре, дуж њене средине појави се жљебкасто удубљење које се назива „јарак“, или, још чешће, „јазар“. Овим плугом се оре веома плитко, просјечно 15 — 20 см у дубину.

За разлику од дрвеног плуга, гвоздени плуг се може „преклапати“, па се њиме оре „на једну бразду.“ То се чини тако што се и при „одласку“ и при „повратку“ бразда у њиви увијек слаже на једну страну. Пред почетак повлачења сваке бразде плуг се најприје „преклопи“, тако да му лемеш и крило, које слаже браз-

75 Овај старац је, према причању неких старијих Јањана, могао да установи, још прије жетве, колико ће која њива жита дати. Он би сјео на једно место у њиви, и само са тог места пожњео жито око себе, на основу којег би одредио колико укупно има чистога жита у њиви.

де, дође на ону страну на коју бразда треба да пада. Овим плугом се оре нешто дубље него „дрвењаком”.

Уз плуг увијек иду двије особе: једна која држи плуг и друга која „ћера” волове. Ако је једна од тих особа женског пола, онда она „ћера” волове, а мушкарац држи плуг. Држање плуга је тежки посао него „ћерање” волова и убраја се у „мушки послове”. Зато би за мушкараца било понижење да ћера волове а да жена држи плуг. Плуг често, приликом орања тврдог земљишта, искаче из земље („гузи се”), па га треба што јаче притискати при земљи, а то мушкарац може да чини успјешније него жена. Ако уз плуг иду два мушкараца, онда искуснији и јачи држи плуг а други „ћера” волове.

Након орања одмах се приступа сијању жита, а затим зубљењу њиве. Жито сије, искључиво, мушкарац, а никако жена. То је најчешће најбољи тежак у кући или старјешина куће. Сијач жита се најприје окрене према истоку, а затим обавља све обредне радње које се обављају и приликом пуштања прве прољећне бразде у њиви. Након тога узима бисеге са житом и пребацује их преко лијевог рамена, а онда, лицем окренут према истоку, десном руком узима жито из бисега и „сије” га по њиви.⁷⁶ За сијачем жита одмах полази зубача. Зубачу вуку коњи, а понекад и волови. Слично орању, и уз зубачу иду двије особе: једна која држи зубачу и друга која иде уз коње или волове. Ако се зубљење обавља „на коњима”, ова друга особа иде испред коња и води их. Уколико се то вриши „на воловима”, тада је распоред тих особа поред зубаче потпуно исти као и поред плуга.

Чим се на њиву изнесе прво сјеме, тог дана из куће „не бања” позајмљивати ниједну ствар. То је због тога да жито боље роди и да година буде „бирићетна”.

Првог дана орања, орачима се на њиву доноси знатно боља храна него у обичне дане. Отпаци („mrve”) од хране који остају после обједовања орача на њиви, не бацају се тамо где би их могли згазити (по путу), него се склањају изван пута, у грмље или у траву, да их птице поједу. Онај који те mrve од хране уклања с пута, у међувремену каже:

„Ово 'тици тежачици,
Која 'тица бога моли,
Да тежаку жито роди”.

У истој њиви се не сије иста врста жита два пута узастопно. У њивама које је налазе у првом појасу — у Ваганцу и у Барата — редовно се сваке друге године на „прекопину” од кукуруза сије неко „стрвно”, или „бијело” жито. Овдје се, dakле, наизмјенично сију кукуруз и „стрвна” жита (пшеница, јечам, пире-

76 Добро је да за вријеме сијања жита на њиву „слети” врана, јер је то знак да ће жито „добро родити”. Међутим, „не вама” да то буде „шврака”, јер то слути на „гладну” годину.

вина, раж). Сва домаћинства која имају њиве у овом појасу истовремено сију једно па друго жито. Наиме, једне године све ове њиве су засијане кукурузом а друге године стрвним житима. То се чини због тога што та имања, након жетве, постају заједничким испашама за сва села. Кад би на тим имањима, у истој години, једни сијали кукуруз а други бијела жита, онда би, послије „дизања“ бијелих жита, која раније дозријевају од кукуруза, до-маћа стока која се пушта у „стрништу“⁷⁷ одмах након жетве, при-чињавала „зијан“ кукурузу. Овакав режим сијања истих жита на једном простору, и у истој години, познат је у Ваљевској Тамнави под називом „режим потеса“.⁷⁸ У Јању за то не постоји неки заједнички назив.

У оним појасевима Јања у којима се кукуруз не сије, већ се сију само бијела жита, мијењање сјетве поједињих усјева на истим њивама ствар је сваког индивидуалног домаћинства и не под-лијеже заједничким обавезама сумеђаша и осталих сусједа.

Врсте жита. — У Јању се сију ове врсте жита: јечам, пире-вина, пшеница, раж, зоб, 'ељда и прова (просо). У котлинама са жупном климом узгајају се и знатне количине кукуруза.

Јечам је једна од најраширенјијих житарица које се узгајају у овом крају. Јечмен хљеб је основна храна овог становништва. Највише се сије на плоднијем земљишту, на мањој надморској висини, али даје веома добар род и на земљишту које се налази на већој надморској висини, само ако је то земљиште поторено или на који други начин погнојено. Дозријева раније од осталих жита па се раније и коси (никад се не жање). Слично осталим житима, јечам најраније „заруди“ и сазрије у Смајића страни (село Бабићи), у Ваганцу. Коси се одмах после Петровдана. Зато је први хљеб који се у овом крају прави од новог жита, у новој години, јечмен хљеб, или *јечменица*. Од јечменог зрна прави се и једно вариво, познато у Јању под називом *бунгур*. Јечмена слама се у току зиме користи за исхрану домаће стoke.

Пиревина се прије другог свјетског рата узгајала на већој површини него ма која друга житарица која успијева у овом крају. Пиревим хљебом се хранио највећи број Јањана. Она је још и данас једна од главних житарица у овом крају, посебно у његовом планинском дијелу. И пиревина се коси као и јечам; никад се не жање. Дозријева знатно касније и од јечма и од пшенице. Пиров хљеб је прни, „меџав“ и „глотан“ (неукусан), па се најчешће једе са неком „присмоком“ (чорбом и другим варивима или млијечним производима). У овом житу има много „љуља“, па се од његовог хљеба често „љуља“. Већ од неколико залога овог хљеба, нарочито ако је врућ, човјек изгледа као

77 „Стрњикама“ се називају остатци стабла покошеног или пожњевеног жига у њивама, а те њиве се послије жетве називају „стрништа“.

78 Видети А. Павловић, *Антропогеографија ваљевске Тамнаве*, СЕЗБ књ. XVIII, Београд 1912, стр. 423.

тијан, добија „вртоглавицу“ и почиње да повраћа. „Љуља“ има и у другим житима (наравно у оним „бијелим“) која се овде сију, а највише се појављује у току кишног љета. Слама од превине је ситна, јер ова житарица има кратку стабљику, па је веома добра за исхрану стоке у току зиме.

Пшеница се у овом предјелу веома мало сије због оштре климе. Гајење ове биљне културе углавном је ограничено на појас алувијалних равни поменутих јањских ријека и на „баре“, а веома мало је има на већој надморској висини. На надморској висини већој од 1200 m уопште се не сију, тако да нека села која се налазе на већој висини, не сију уопште ову житарицу на својим њивама. Ово се нарочито односи на села Љушу, Натпоље, Грбавицу и Водицу, а, добрим дијелом овако је и у селу Прибельцима. Пшенични хљеб се веома ријетко једе у овој предионији цјелини. Његова потрошња је унеколико порасла у послијератном периоду због пораста куповне мржи овог становништва, које се све чешће запошљава у разним „државним пословима“. Пшенично жито се чува за спровједање јела о разним годишњим свечаностима (славама, Божићу, Покладама, женидби и удаји, и томе слично). Од пшеничног брашна се најчешће развијају пите и пеку колачићи. Пшенично зрно, свјежштано у цркви, (најкојим је свештеник „очитао“ молитву), служи и као коливо приликом читања крсног имена. Ово жито се и жање и коси, што зависи од радне снаге. Наиме, ако у куби има доволно радне снаге, онда се пшеница радије жање него што се коси. У обратном случају она се коси, јер је то бржи начин обављања овог посла. Пшенична слама се употребљава за исхрану стоке, као и за пуњење „сламарица“, или „строжака“, на којима се спава. Простире се, као и друга слама, по голом поду у кућама, а онда се прекрије каквим прекривачем, па се на њој спава.

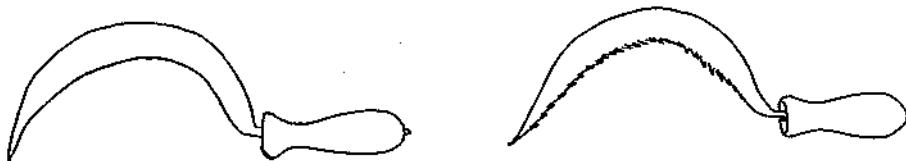
Раж може да успијева на сваком земљишту: „посном“ или плодном, а може да поднесе и оштру климу, те се гаји у свим дијеловима Јања, па и на планинама. Ражано брашно се веома успјешно користи и за припремање јела која се спровједају од пшеничног брашна. И од њега се може развијати пита и пећи колачићи. За разлику од пшеничног, међутим, ово брашно је црње, а јела од њега су „меџава“ (превећ мека) и нису баш најукуснија. Ражена слама је веома дугачка и јака, и представља најслабију сточну храну, што се види из овог стиха:

„Тешко крави нараженој слами . . .“

Међутим, ражена слама се чешће користи за израду самара, а употребљава се и као простијка за постељину и за пуњење сламарица. Раж се искључиво жање, а онда се, као и пожњевена пшеница, везује у снопове. Количина жита која се ужање једним замахом српа назива се „руковет“. Више руковети повезаних у једну цјелину сачињавају „сноп“. Снопови се слажу око „сто-

жине" у облику крста, тако да им је класје окренуто унутра, према стожини, а стабљика према спољашњости.

У Јању су познате врсте српа: *тестерasti срп* и *бачвански срп*. Овај други срп нема „зуби” (није тестераст), а пренесен је у Јањ из Бачке, посредством колониста, као и оних Јањана који сваке јесени одлазе у Бачку у бербу кукуруза.

Слика 14 — Тестерасти срп, б) бачвански срп

Жетву жита обављају и жене и мушкарци. Жене обично жито жању а мушкарци га вежу у спонове, које затим слажу на мале хрпе зване „крстине”. Приликом жетве „не ваља” суп из руке у руку давати. Он се најприје ставља на земљу, па га тек онда узима она особа којој се даје. То се чини, како веле, зато да се жетеоци приликом жетве српом не „обрежу” (посијеку). Кад се полази на њиву или из њиве, срп се носи о рамену или се „задије” за рукав зубуна, јелека, кожуна или јечериме и то испод пазуха десне или лијеве руке. Кад се жетва заврши, српови се чувају на кућним таванима, зајевени за „рожњике”, све до наредне жетве.

Зоб (овас) највише се узгаја на планинама, на посном земљишту. Користи се за исхрану коња, а, по нужди, и људи. Зобан хљеб се много трошио нарочито у току другог свјетског рата. Слама од ове житарице је веома добра за исхрану домаће стoke.

Ељда се сије у овом крају најкасније од свих жита. Сије се послије Малог Бурђевдана. Може да успијева и на сиромашном земљишту. Подноси оштру климу, па се сије и на планинама. Хљеб од ове житарице је при и мекан, али укусан. Данас се сије на знатно мањој површини него прије другог свјетског рата. Слама се употребљава за исхрану стоке.

Прова (просо) у предратном периоду била је много раширења житарица у јањским селима него данас. Али и прије другог свјетског рата она је захватала најмању обрадиву површину од свих житарица које су узгајане у овом предјелу. Због веома ниског приноса и лошег квалитета јела која се од ње спрavљају, данас је тешко наћи домаћинство у Јању које је узгаја. Скоро је сигурно да ће у овом крају у догледно вријеме ова житарица сасвим ишчезнути. Слична судбина чека и 'ељду', која се из године у годину узгаја на све мањој ограниченој површини. Провинцијски хљеб је жуто и слично је кукурузном брашну. Пресин хљеб је веома сух, тако да га је готово немогуће јести без какве прис-

моке. Од њеног брашна прави се и *pura*, и то само у недостатку кукурузног брашна. Према томе, прова понекад може да замијени кукуруз, нарочито у оним селима у којима се кукуруз не може узгајати.

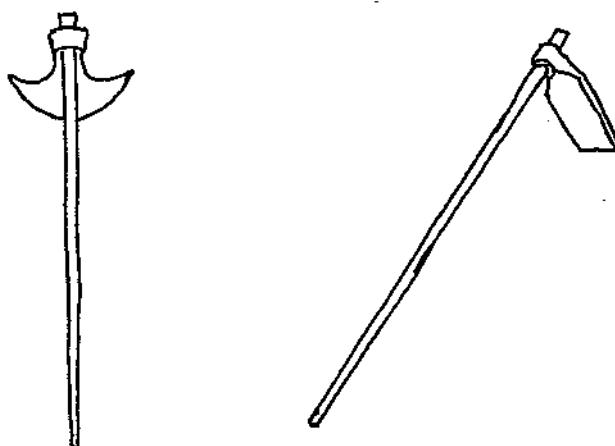
Кукуруз се не убраја у „стрвна”, или „бијела”, жита. Брашно се једноставно назива — „курузно брашно”.⁷⁹ Гајење кукуруза је ограничено на алувијалне равни и „баре” првог поменутог појаса, а највиша надморска висина на којој се јавља, износи 700 м. Највише се узгаја у селу Бабићима, а пошто се са кукурузом, на истој површини сију и тикве, становнике села Бабића (или „Бабићане”) остали становници у Јању називају, помало по-другљивим именом „Тикварима”.

Радови око гајења кукуруза убрајају се у теже тежачке послове у Јању. Кукуруз се сије касније од бијелих жита. Једино се касније од њега сије 'ељда. Кукуруз се не сије док је још земља „ладна” и док на њу може да падне мраз. Зато је најсигурније вријеме за његову сјетву „међу Бурђевданима” (између Великог и Малог Бурђевдана). Кад му се појаве „два реда пера”, окопава се. А кад већ „до колена” израсте „загрђе се” најприје „у прву руку”, а, по могућству, нешто касније, и „у другу руку”. Окопавање и загртање кукуруза у Јању редовно се обавља путем мобе.⁸⁰ Уочи дана кад је одлучено да се овај посао обави, домаћин куће, или неко друго старије чељаде иде од куће до куће по селу и „сазива” копаче. Он се том приликом обраћа старјешини сваке куће и пита га да ли би му „сјутра” могао дати у зајам којег копача. Окопавање кукуруза обавља се уз пјесму, причу и шалу. Дјевојке и младићи се тог дана нешто лjeште облаче него другим данима. То им је прилика да се боље међусобно упознају, а и да пред старијима покажу своју ваљаност и зрелост за удају, односно женидбу. За копаче се припрема најбоља храна коју у том тренутку домаћинова кућа може да припреми. У томе као да нема разлике између газдинских кућа и кућа сиромашнијих породица. Често се догађа да сиромашније куће боље почасте своје посленике него газдинске куће. О томе најбоље говори следећа народна изрека коју сам чуо у Јању: „Ајде — газди на глас, а сиромаку на част”.

Пљоопривредна справа којом се кукуруз окопава назива се *мотика*. Састоји се из металног дијела, који служи за копање земљишта, и „држальке”, направљене од дрвета, на коју је насађен метални дио. Дијелови земљишта који нису плутом јаче захваћени („оплази”) окопавају се *мачлином*. *Мачлин* се разликује од мотике по томе што му је метални дио за копање земље ужи али знатно дужи од оног од мотике. Кукуруз дозријева у другој по-

79 Међутим, брашно од „бијелих жита”, за разлику од кукурузног брашна, овде је познато под називом „крушино брашно”.

80 Израз „моба” непознат је у овом крају. Уколико се негаје и чује, он је скорашићег датума и преузет је са стране. Зависно од тога који се посао заједнички обавља, израз „мобу” замјењују ови изрази: „копачи”, „косци”, „орачи”, „влачиље” (жене које влаче кудаљу) итд.

Слика 15 — а) Мотика, б) мачлин

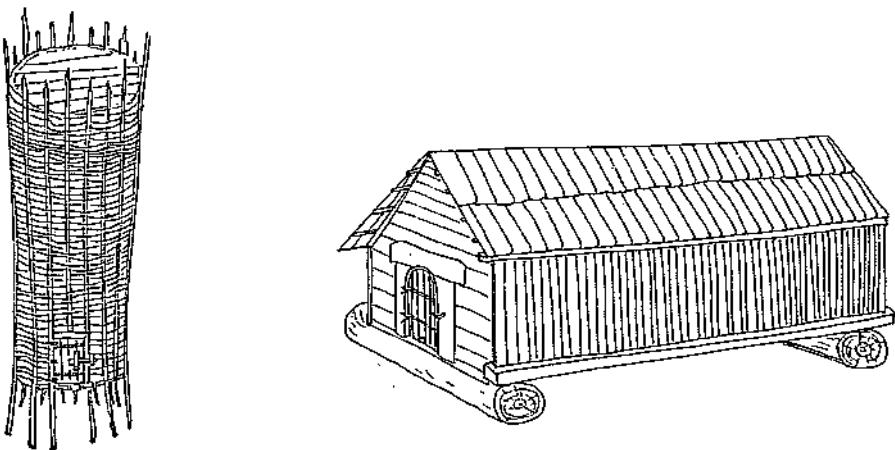
ловини септембра, кад већ почиње и његова берба, односно жетва. Заправо кукуруз се у овом крају много чешће жање него што се бере. Жање се истим срновима којима се жање и жито, а у недостатку довољног броја српова, кукуруз се жање и ножевима. Након жетве кукуруз се колима допрема до куће, где се „комуша”.⁸¹ Комушање кукуруза се обавља најчешће ноћу. Понекад се то чини на прелима, уз пјесму и весеље. Окомушани кукуруз се ставља у кошану или у крам да се суши. Кошана је исплетена од љескова прућа и покривена комушом од кукуруза (кукурузном стабљиком). Крам је направљен од дрвених протеса или дасака а кров му је „на двије воде”. Дужина му је знатно већа од ширине.

Клипови кукуруза на којима има мали број зrna називају се „бабе”. Они се за вријеме комушања издвајају на страну и остављају за печење.⁸² Међутим, клипови кукуруза са разнобојним зрнима (црним и жутим), називају се „шаренци”. И они се, приликом комушања, издвајају на страну, а затим се вежу у „вјешалице”. Те вјешалице се, приликом одласка у госте, носе у торби и дају „својти”⁸³ као „љубав”. За вријеме комушања вјешалице се праве и од других клипова кукуруза, чије је зрно једро, здраво и збијено. Вјешалице се не суше у кошанама или у крамовима као обични клипови кукуруза, већ на кућним таванима. Нихово зрно је скоро искључиво намијењено за сјетву. Осуше-

81 „Комушање” кукуруза у овом крају има двојако значење: 1. одвајање „клипа” кукуруза од омота (кошуље) и 2. „мрвљење” зrna кукуруза, тј. његово одвајање од „комушки” за коју је причвршћено.

82 Послостицом Јањана сматра се поред осталог, и печени кукуруз у клипу.

83 „Својат” (свој) је неко из рода. Оваје је уobičajeno да се за некога из рода каже: „Го ми је својат”.

Слика 16 — а) Кошана, б) крам

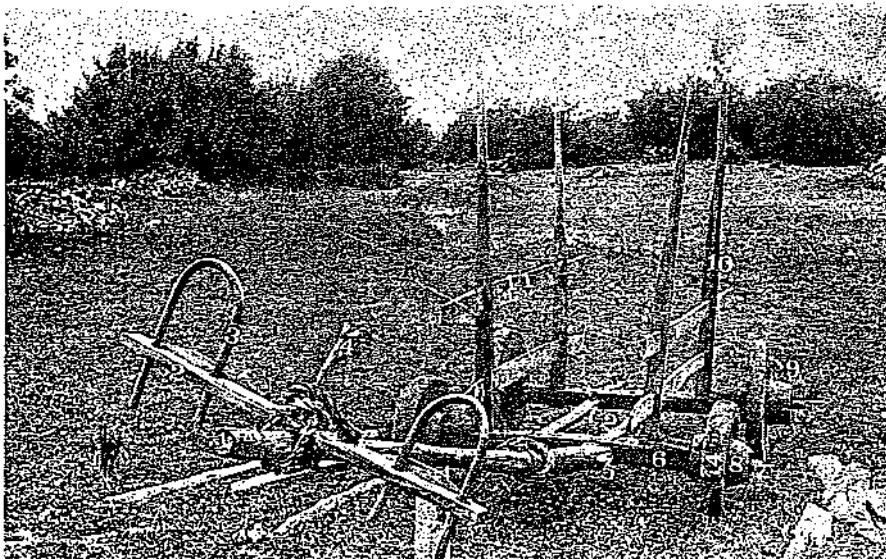
ни клипови кукуруза, се у некој од кућних просторија, „млате” дрвеном матјеницом да се из комуше издвоји зрно.⁸⁴ Осим млаћења, клипови кукуруза се и „комају” (крунеле). То се ради голим рукама. Вјешалице са којих је зрно „искомано” често се вјешају на поједине воћке, јер се вјерије да ће воће исто тако добро родити као што је родио и кукуруз.

Из свега до сада реченог јасно се види да је рад око производње кукуруза веома напоран и друг и да захтијева доста радне снаге.

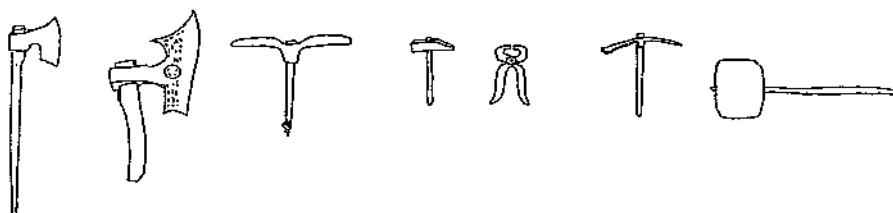
Превоз жита у класу и његова вршидба. — Чим се жито у њиви покоси, оно се одмах на том мјесту садијева у пласт па се тек након неколико дана превози колима до мјesta вршидбе. Мјесто на којем је житни пласт био садјевен у Јању је познато под именом „пластовина”. На пластовинама остане доста „окруњеног” жита и „одврнутог” класа. Одмах послије одвожења пласта, чобани „крмари” догоне крмад на пластовину да их ту „наручају” и „навечерају”. Кола у којима Јањани превозе жито и осталају љетину, израђена су од дрвета. У њима нема ниједног металног дијела. Кола израђују самоуки сеоски мајстори. За њихову израду потребне су ове алатке: — а) „сикира”, б) брадва, в) сврд’о, г) чекић, д) клијешта, ћ) кесер и е) малъ. Све наведене алатке могу да се нађу у свакој јањској кући. Кола се састоје из више дијелова и сваки дио има посебан назив. Те називе ћemo навести оним редом којим се поједини дијелови кола, на слици 17,

⁸⁴ Јањани називају „комушом” и кукурузну стабљику, а не само клип кукуруза са кога је зрно „окомушано”, или „омрвљено”.

назначени бројевима: 1. працијеп, 2. јарам, 3. тельуг, 4. заворањ, 5. машинјак, 6. осовина, 7. рукавац, 8. трупина, 9. колица, 10. дирек, 11. странице, 12. претежнице, 13 палца (палци спајају гобеље с трупином), и 14. гобеља. Као што се и на слици види, кола имају четири „колица“ (точка), од којих је задњи пар колица виши од

Слика 17 — Дрвена кола

Слика 18 — Алат за израду кола и другог пољопривредног радила

предњег паре, ради лакше вуче. Свако колице је састављено из три гобеље, које су међусобно спојене дрвеним клинцима. Гобеље су направљене од кленова или храстова дрвета, које је претходно добро осушено. У средини међу гобељама налази се трупина, која је с гобељама спојена помоћу палчева. Трупине колица су навучене на рукавце осовине, а на крају сваког рукавца налази се по једна рупа у коју се ставља шпица. Та шпица чува колица да са рукавца „не сврне“ (не спадне) док су кола у покрету. Кола затим, имају дviјe осовине, од којих свака има по два рукавца. Осовине су међусобно спојене двијема претежницама. Предњи

крајеви претежница су мало савијени и са страна проврђени да се за њих причврсти працијеп. На осовинама су усађена четири дирека. По два дирека, с десне и с лијеве стране кола, међусобно су спојена са по двије странице. За предње крајеве претежница, помоћу машњакова, причвршћен је „працијеп“. Задњи крај працијела није природно рашљаст, него је вјештачки „расцијепљен“, а у тај расцијеп стављен је дрвени клин. Працијеп је скоро редовно од храстовог дрвета. На предњем крају працијела налази се јарам. Јарам се најчешће израђује од јаворовог дрвета. На јарму се налазе два тельуга. Они се редовно израђују од танког кленовог стабла. Тельузи се стављају воловима испод врата приликом „фатања“ у јарам. Јарам је причвршћен за працијеп помоћу рашљастог дреновог заворња и двије љескове гужве. Ако се у кола упреже више од једног паре волова, онда се за предњи дио працијела причвршћује дугачко „оје“, а за предњи крај ојета — јарам. Оје и јарам се у овом крају називају заједничким именом — „лијес“. На овај лијес се, по потреби, причвршћује други лијес, на други лијес може се везати и трећи лијес, и тако редом. Волови који се у јарам хватају непосредно до кола, као што је раније истакнуто, називају се „потколњаци“. За волове „потколњаке“ бирају се најјачи и, у вучи кола, најискуснији волови. Во који се у јарам хвата с десне стране кола је „дешњак“, а с лијеве стране — „љевак“. И за „прве волове“ који се у кола хватају бирају се снажни и искусни волови. Између потколњака и првих волова, у кола се упрежу слабији и неискуснији волови, као и волови који су тек стасали за „фатање“ у јарам. У новије вријеме понедјеље се са воловима у кола упрежу и коњи. Коњи се у кола „фатају“ увијек испред волова.

Кад се у кола натовари жито оно се у њима веже *колним конопцом*.⁸⁵ Тај конопац може бити дугачак и више од 30 м. Ове конопце не израђују у оквиру кућне радиности, већ их купују. Веома је компликохван начин везања жита (или друге „љетине“) у колима колним конопцем. Томе су вични само зрелији мушкарци — тежаци.

Вршидба жита обавља се на *арману* (гувну). Армани се подижу на што отворенијем простору, изложеном дувању вјетра. Непосредно пред почетак вршидбе, армани се „жуљају“ (косе). Ако је земљиште сухо и испуцало, онда се армани најприје добро наквасе, па се тек затим „табају“ (набијају), како би се на тај начин пукотине у њима зачелиле.

Чим се жито, колима допреми до армана, оно се, најчешће директно из кола на арман „насађује“ и тако припрема за вр-

85 *Колни конопац* се у овом крају узима и као мјера за одређивање времена. Тако, на примјер, кад се Сунце „за колни конопац“ попне на небески свод, домаћице шаљу ручак кућној чељади која се налазе у пољу или у њиви. Ако закасне са ручком, често кажу: „Био Сунце изашло за пун колни конопац, већ су „ручанице“ прошли, а ручак ми још није готов“. При крају дана каже се: „Још има дана, Сунца има за пун колни конопац“.

шидбу. На средини армана налази се *стожер*. При дну стожера је покретна гужва и метални зубац. Стожер је доњим крајем дубоко у земљу укопан. У „насађивању“ жита на арману равномјерно учествују и мушкарци и жене. Они скупа обављају и остале послове везане за вршицу, изузев „вијања“ жита. Жито у вршају „вију“ искључиво мушкарци. Послије насађивања жита у арман се уводе коњи. У предјелу Јањ жито се врше искључиво коњима. Коњи су у вршају међусобно везани амовима или, још чешће, ужетом савијеним у виду осмице (8). По један круг те осмице пребаци се сваком коњу око врата. Коњи су за вршај везани конопцем. Наиме, један крај конопца завезан је за поменуту гужву при стожеру, док је на другом крају конопца привезана дрвена кука. Том куком се закачи ам или још на коњским вратовима. Коње у вршају „гоне“ мушкарца или жена. Још је чешћи случај да то чини одраслије дијете, јер старији обављају друге послове око вршаја: прикупљају расуто класје жита по арману и бацају га у вршај, затим вилама преврћу и „претресају“ жито у вршају, а касније жито „трне“ и „умивају“ га. Лице које коње у вршају „гона“, гласно подвикује на њих: „Де-де!“, „Окрени! — окрени! Кад жели да коње што више удаљи од стожера, онда још јаче подвикне „Украј“, или: „Крају!“ Тад се коњи удаљују од стожера и трче по ободу вршаја. Кад се гужва, за коју је привезан конопац, закачи за зубац на стожеру, конопац око стожера почиње да се замотава, а коњи се приближавају стожеру. Кад се конопац до краја замота око стожера, коњи се у вршају okreћу за 180° , а затим настављају да трче око стожера, и то у супротном смјеру од претходног. Тиме се конопац почиње одмотавати од стожера и, кад се сасвим одмота, коњи опет почињу да трче по ободу вршаја. Ова слика се понавља више пута, па се, захваљујући томе, жито у вршају равномјерно врше. У току једне вршице⁸⁶, која траје око 5 — 6 часова, коњи се из вршаја неколико пута изводе и исто толико пута у вршај поново уводе. Послије првог извођења коња из вршаја, жито се у вршају вилама „преврће“. Кад се коњи по други пут изведу из вршаја, жито се у вршају вилама „претреса“. Након трећег извођења коња из вршаја, жито се у вршају грабљама „трни“. Већ послије првог извођења коња из вршаја, посленици почињу да одстрањују сламу од овршеног жита, а послије трећег извођења коња из вршаја, од жита се издвоји сва преостала слама, а у вршају остају само жито и „пљева“. Сада се лопатама, грабљама и грабовим метлама жито и пљева згрђу око стожера на једну хрпу, послије чега се одмах приступа „вијању“ жита. Жито се вије дрвеном *вијаћом* лопатом (сл. 19).

Овај посао, као што је већ наглашено, обавља искључиво мушкарца и то најчешће домаћин куће. Он најприје провјераја

86 Дневно се могу обавити највише двије вршице („два вршаја“). Један вршај роднога жита даје око 5 — 6 товара жита (1 товар жита — око 100 kg, а то је 1 m³).

Слика 19 — Вијаћа лопата

с које стране вјетар дува, а ту „проверјеру“ врши тако што лопатом захватава само мало жита са хрпе и баца га увис. Из жита се издава пљева и пада на ону страну према којој вјетар дува. Сада овај „вијаћ“ одреди мјесто на коме ће стајати поред хрпе жита, и починje лопатом хватати већу количину жита са пљевом и бацати га увис. Вјетар издваја пљеву из жита и носи је даље од мјesta на које жито пада. Мања количина пљеве пада и на само жито. Та се пљева одмах са тог жита умјетима одстрањује, тј. жито се у току вијања „умива“. Жито „умивају“ и жене и мушкарци

Сл. 20 — а Унчанин Богдан са породицом врши жито (Рађени — с. Букићи, 1973).

Сл. 20 — б) Тодорић Митар са породицом вије жито (с. Тодорићи 1973).

који се налазе око вршаја. Умјет је обична љескова грана која је само мало поткресана. Њен врх, којим се жито умива, треба да је широк и да има густо лишће. Лица која жито умивају обично пребаце преко главе ара, зубун или које друго „аљинче“ да им пљева не би падала по одјећи и по голом тијелу. Цијела хрпа жита, скупа са пљевом, „пребацује“ се вијаћом лопатом и по неколико пута. То се, заправо, чини све док се сва пљева и „кесмеци“⁸⁷ из жита не „извију“. Колико ће се пута жито у вршају пребацивати (вијати) зависи од јачине вјетра. Што је вјетар јачи то ће се и поменуте примјесе из жита брже издвојити, па ће и вијање жита трајати краће и обратно. Кад се заврши вијање, жито се одмах у посудама за то припремљеним (арарима, цакама, врећама итд.) преноси до спремишта. У та спремишта за жито убрајају се: амбар, дрвене каце, дрвени ковчези и кућни таван. Унутрашњи простор амбара подијељен је на више комора, званих „окна“. Свако окно је намићењено за одређену врсту жита. У по-

87 Кесмеци су у првом реду она зрна жита која нису „наједрила“, тј. која су закржљала, тако да лако испадају кроз решето приликом „рећења“ (решетања) жита. То се још убраја „љуљ“, затим сјемена различних дивљих трава које су у житу расле, итд. Кесмеци се дају као храна коштима, коњима и свињама.

себним окнima чувају се поједиња сјемена жита која су намијењена за сјетву. Још у току вршидбе, за сјетву се одабира најчиšтије и најједрије сјеме од сваке врсте жита. Сјеме се мора добро осушити па га многа домаћинства држе на кућном тавану. Домаћинства која немају амбара, држе жито и у великим дрвеним кацама које су грађене за кисељење купуса. Жито које је намијењено за употребу, повремено се, у одређеним количинама, вади из спремишта, па се онда на сунцу суши (а зими се суши на дрвеној љеси која се налази у соби изнад пећи у којој ватра гори). Осушено жито „редиља” у кући реди на решето, па се тако припремљено жито носи у млин да се самеље.

Кесмеци од жита чувају се у посебним кацама или ковчезима, одакле се зими ваде и дају домаћој стоци.

Слама се најприје убацује у „награде” кошара и појата, скупа са шљевом, а дио сламе који у те награде не може да стање, садијева се на арману у стогове, који се једноставно називају — „сламе”. Слама се најчешће садијева на „котар” који је исплетен од љесковог прућа. У котару, испод сламе, чува се шљева, која се зими, као и слама, даје говедима, а рјеђе и коњима. У шљеви се зими чувају „дивакиње” (дивље јабуке) и „крушка озимаче” (дивље крушке које дозријевају пред зиму). Ту оне „надобу” (добију сладак укус) па се зими једу као „права посластица”.

Прова и 'ељда ријетко кад се врши; оне се чешће „млате”. Млађење се обавља дугачким прутовима на арману. Али ако се ове житарице сију у већим количинама, што је данас, као што је већ истакнуто, риједак случај, онда се уместо млађења приступа вршидби.

Поврће и варива. — У исхрани Јањана, поред житарица, веома важну улогу имају разне врсте поврћа и варива. У прољеће и љети много се троши и самоникло („дивије”) поврће — зеље. За разлику од жита, поврће и варива се ријетко купују изван Јања. Уколико то нека домаћинства и чине, онда је та куповина намијењена за сјеме.

Поврће се претежно узгаја у близини куће, по башчама и у њивама, док се варива (нпр. гра/x/) чешће гаје скупа са кукурузом. У њивама које су под кукурузом много се узгајају и тикве.

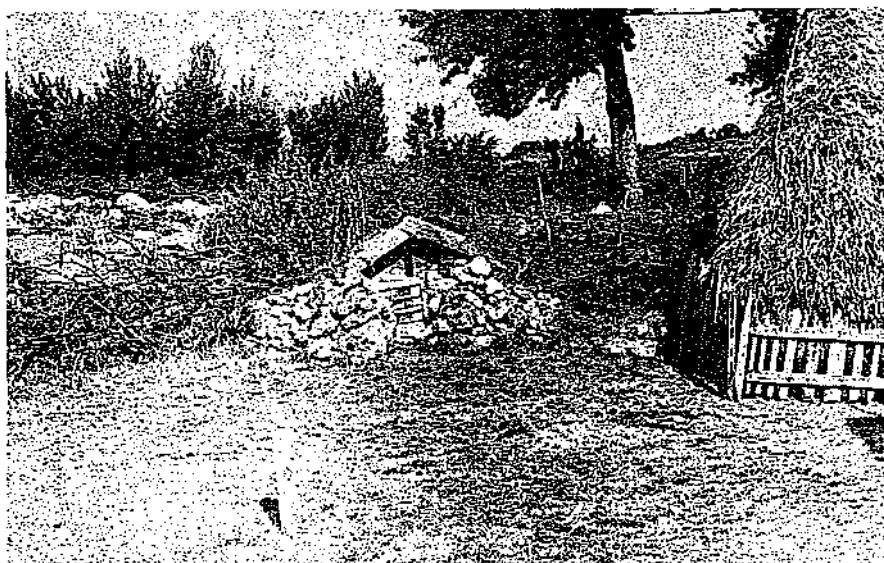
Најпознатије врсте поврћа које се гаје у предјелу Јањ јесу кромпир („кумцијер”), купус, лук, рен, ротква („роква”), „питомо земље”, маркова, „першин”, тикве „крањска репа” и шећерна

репа. У послијератном периоду, под утицајем јањских колониста у Војводини и Јањана који живе у градовима, поједина до-маћинства почињу по башчама узгајати и парадајз, краставце и салату. У гајењу тог поврћа више успјеха имају становници оних насеља која леже на алувијалним равнима јањских ријека, где је и клима блажа, него становници чија се насеља налазе на уздигнутој јањској висоравни. Од варива највише се гаји гра(x) и, у незнатној количини грашак.

Кромпир је најраширенја повртларска култура која се узгаја на територији Јања. То је уједно и једна од најглавнијих прехрамбених култура у овом предјелу. Успијева на сваком земљишту, само ако је добро нађубрено, без обзира на надморску висину. Ипак, рекло би се да се највише узгаја у планинском појасу Јања, у којем се у мањој мери гаје остale пољопривредне културе, особито житарице. Премда се гаји и у башчама, кромпир се, барем у овом крају, не може сматрати изразито башгованском културом. Слично кукурузу, и кромпир захтијева много рада и радне снаге. Кромпир се „сије“ (бар се овде тако каже), премда би, према начину обављања тог посла, било правилније рећи да се сади. То се чини на овај начин: заорано земљиште се најприје „кућа“. Куће су шлите рупе које се копају мотиком. У куће се сипа ћубре, затим кромпир, па се онда рупа земљом загрће. То загртање кућа углавном се обавља ногом. Кад „цима“ (једна врста стабла са лишћем) мало израсте, кромпир се окопава, а затим, до коначног дозријевања, загрће се у прву и, по могућности, у другу руку. Кромпир се врло рано сије; по башчама се сије чак и са првим почечима орања, а прилично касно дозријева, тако да се „копа“ (вади из земље) тек крајем августа и почетком септембра. На сунцу се добро осуши, а затим се смијешта у трапове, који се копају у земљи. Трапови се налазе у непосредној близини куће. Имају веома низак кров, на двије или на три воде. Кров је од дасака, а преко њега настут је „поздер“, који се као што ћемо касније видјети, добија приликом „набијања“ конопље и лана („кетена“). Такав кров штити зими кромпир од смрзавања.

Најпознатије врсте кромпира које Јањани сију јесу: *рутовац, бјелац, 'оландија, арап и црљенац*.

Рутовац је најраширенја врста кромпира у предјелу Јањ. Назив је добио по томе што има кору („гуљину“) веома „рутаву“.

Слика 21 — Трап за чување кромпира зими, у селу Бабићима (1973)

ву" (храпаву). Добро роди и кад је година кишовита и кад је сушна. Стога се и сије у већој мјери него друге врсте кромпира. При кухању брзо се распада. Од њега се справља најбоља „кумпјерова чорба”.

Бјелац је, по површини земљишта на којој се сије, одмах иза кромпира рутовца. Кора му је глатка и свијетла (затворено бијела), по чему је и назив добио. При варењу теже се распада, па се мање употребљава за прављење чорбе, а више се једе на масти или на уљу.

'Оландија је кромпир који се овдје почeo сијati у послијератном периоду. Поријеклом је из Холандије, по чему је добио назив. У првим послијератним годинама државне власти су, поред остале помоћи коју су пружале овом ратом опустошеном крају, пружале и помоћ у неким сјеменима, међу којима и у кромпиру који је увезен из Холандије. Добро роди на јањском земљишту и одговара му поднебље овог краја.

Арап се појављује међу осталим врстама кромпира и не сије се посебно. Нисам могао да сазнам откуда му овај назив. У пресјеку се запажа више слојева боја, од којих је најдоминантнија плава боја. Кора му је тамна, скоро црна, а пошто се и овдје врло често за некога ко је црн каже „Црн к'о Арап”, вјероватно да ту треба тражити и објашњење називу овог кромпира. Слатког је укуса.

Црљенац је добио назив по томе што му је кора изразито црвена. Слатког је укуса, па га радије једу печеног и прженог него у чорби.

Према времену сазијевања („зорења”), најраније „зори” рутовац, затим бјелац, а најкасније, „оланђанин” и црљенац. Ове двије посљедње врсте кромпира сличне су и по боји и по укусу.

Купус се, као и кромпир, много узгаја у овом крају. Најбоље роди на торинама у планинском појасу Јања, где има доста и падавина. Биљка из које се добива купусно сјеме назива се „пријерањка”. То се сјеме, пак, назива „расад”. Пријерањка дозријева касно у јесен. Из ње се вади сјеме и чува у некој кеси на кућном тавану све до пролећа. Ово сјеме се, рано у пролеће, засије на мање парче добро нагнојеног земљишта, које се претходно заогради дрвеним плотом. Таква земљишна површина се назива

Слика 22 — Расадник на „државној земљи”, село Грбаница (1973)

„расадник”. Расадници се често подижу и на „државном земљишту”, али док се „расад” почупа, то земљиште, у већини случајева, и даље остаје „државно”. Кад расад мало израсте, причека се да падне киша па се онда чупа и пресађује у купушњак. То се сада назива купус. Прије сабења купуса, купушњак се, као и расадник, добро натори или нађубри готовим ћубривом и заоре. Алатка којом се купус сади назива се „садаљка”. Она је направљена од дрвета и на једном крају је зашиљена. Тим шилјатим дијелом се у земљи праве руне у које се ставља коријен расада. Послије десетак дана купус се окопава („плијеви”). До „заглавичења” (до појаве купусних главица) он се окопава још који шут, и послије тога престаје сваки посао око гајења ове културе, све док не дође вријеме њене „сјече”. Купус се сијече у касну јесен. Често се вади и испод снијега. Чува се као зимница у „ку-

пуним кацама". У каце се ставља у главицама или у „прокула-ма” (главице исјечене на четири). Ако се исјечен ставља у каце, онда се претходно добро посоли, па се још назива и „рибани ку-пус”. У каце се послије тога наспе чиста вода и оне се затворе дрвеним поклошћем. Каца у свом доњем дијелу има дрвену славину, када се испушта „расо” кад се купус коначно укисели. Иначе, главице купуса се из каце ваде испод дрвеног поклошћа („калка”).

Све послове везане за производњу купуса и кромпира подједнако обављају и жене и мушкарци.

Лук се гаји искључиво по башчама око кућа. Пошто се сади на малој обрадивој површини, у „гредицама”, земљиште се не оре него се копа мотиком. Земљиште намијењено за сабење лука мора се добро наћубрити, и то, по могућности, кокошјим ћубривом. У овом крају се гаје двије врсте лука: *црљени лук* и *бијели лук*. *Црљени лук* се знатно више гаји него бијели лук. *Бијели лук* се више користи као „лијек” у народној медицини него као прехрамбени производ. То није случај са црљеним луком, премда се, у мањој мјери, и он користи као народни лијек у овом крају.⁸⁸ Главица бијелог лука састављена је из „чешљева”. За главицу црљеног лука чест је назив „*капула*”.⁸⁹

Рен се узгаја у малим количинама, и то искључиво по башчама. Више служи као лијек у народној медицини него као јело.

Мрква и *першин* се такође гаје по башчама, и то у незнатној количини. То исто важи и за *рекву* и „*питомо зеље*”. Од „*питомог зеља*” гаји се *лабода*, или „*ширић*” („*бијела*” и „*прљена*”), затим *пазија* (од које се још прави и пита „*лазијача*”) шљез и др.

Тикве се сију скупа са кукурузом, а у мањој мјери у башчама и на ћубриштима. Тикве које се сију на истој површини са кукурузом називају се *курузарице*, док се по башчама и ћубриштима претежно сију тикве „*будимке*”, које су вјероватно поријеклом из Мађарске (од Будима)^{89a}. Будимке имају скоро сасвим бијелу кору. Знатно су крупније од курузарица. Кора курузарица је жута и зеленкаста. Ако по кори има доста бијелих „*красата*” (пјега), онда такве тикве називају *краставице*.

Крањска и *шећерна репа* сију се по башчама у врло малој количини. Крањска репа се једе, док се шећерна репа даје свињама. Мебутим, у току прошлог рата и шећерна репа је кориш-

88 У мом цитираним раду (биљешка 1) говори се о улози лука у народној мабији овог краја.

89 Ово име вјероватно има коријен у талијанској ријечи *caro*, што значи *глава, врх...* (видјети: *Братољуб Клајић, Велики речник страних ријечи, „Зора”, Загреб 1966*, стр. 599). Могли су га у Јањ пренесијети досељеници из Далмације, чијих потомака у овом крају има знатан број.

89a Можда име овим тиквама треба тражити у имену мјеста Будимље (код Бихора). М. Лутовац у цит. дј. стр. 19, вели да се јабуке крстоваче у неким нашим областима, по Будимљу зову „*будимке*”.

ћена у људској исхрани. Од ње су прављена чорбаста јела, која су имала тако неподношљив укус да су се могла јести само у највећој невољи. Мијешана је и са тијестом, па се тако употребљавала и за спровођање хљеба или других пецива, која су имала исто тако неподношљив укус.

Парадајз и краставци као што је већ напоменуто, новије су врсте поврћа које се гаји у Јању. Узгајају се искључиво у башчама, и то у селима која се налазе на мањој надморској висини. Све се ово односи и на гајење салате, с том разликом што се салата гаји у нешто већој количини него парадајз и краставци.

Од варива вриједно је нешто више рећи о граху, пошто ова културна биљка има значајну улогу у исхрани становништва.

Гра(x) не може да успијева на сваком земљишту и не подноси оштро поднебље. Његов појас простирања поклапа се са појасом простирања кукуруза. Дапаче, у овом предјелу гра(x) се, са малим изузцима, и сије на истим ораницним површинама, скупа са кукурузом. Он се сије на сличан начин као и кромпир. Наиме, чим се посије кукуруз, одмах се та њива „кућа”, па се у те „куће” најприје ставља ћубре, а затим зрна гра(x)a.⁹⁰ Куће се послије тога загрђу ногом као и куће кромпира. На средини њиве многи направе круг од кућа грах(a), а у средини тог круга крст. То је највјероватније апотропејски знак који треба да заштити ћусев од невремена Гра(x) се окопава и загрђе истовремено кад и кукуруз. Дозријева раније него кукуруз па се пре жетве кукуруза и „гули”. Гра(x) се сије и по башчама, али у незнатној количини. Познате врсте гра(x)a које се овдје гаје јесу: бубањ, бијели гра(x), смјеша, жути гра(x) и тузго. Највише се сије гра(x) смјеша (мјешавина разних врста граха), јер најбоље и роди. Бубањ се најбрже куха и приликом кухања сав се распадне, па је од њега чорба најукуснија. Тузго има боју у виду прљавштине („тузге”), откуда му и име. Гра(x) који сазријева нешто брже од других врста граха зове се „брзац”. Већ смо нагласили да се гра(x) гули. Послије гуљења, он се поред њиве уз бркљу⁹¹ садијева да се добро осуши. Кад се осуши, допрема се до армана, где се врше, ако је већа количина, или се „млати”, ако га нема много. Стабљика се, скупа са махунама из којих је сјеме повађено, назива гра(x)орина. Она се зими чува у наградама и даје стоци. Гра(x)орина је знатно квалитетнија сточна храна него слама. Њоме се највише хране говеда.

„Питоми” грашак се сије на незнатним обрадивим површинама, па према томе, нема неког особитог значаја за исхрану становништва у овом крају. За разлику од гра(x)a, може да поднесе и оштрију климу, успијева у свим поменутим привредним појасе-

90 Њиве у којима се сије кукуруз, а скупа са кукурузом и грах, ријетко кад се гноје. Али, сваки пут кад се сије грах, обавезно се у „куће”, у које се зрна граха стављају, ставља у ћубре.

91 Танко, али дугачко, стабло граба, клена или којег другог дрвета не поткресаних грана назива се бркља.

вима. Гаје га само нека домаћинства у појединим селима. У већини села уопште се не сије. Његов плод се једе свеж или „сварен” (скухан). На исти начин се једе и плод „дивљег” грашка, који расте у житима. Стабљика од обје поменуте врсте грашка даје се као храна стоци.

Воће — За разлику од сусједа Жупе — на сјеверу, а слично сусједним предионим цјелинама: Купресу — на југу, и Гламочу — на југозападу, предиона цјелина Јањ нема повољне климатске услове за гајење воћа. Стога воћарство у привредном животу овог краја, изузевши села која се налазе у првом привредном појасу: Бабића, Бабиног Дола, Греде, Подосоја, Вагана и Ђукића, никада није имало значајну улогу. Воће се у мањој мјери гаји и у селима другог привредног појаса, а горња граница му је до 1000 м. надморске висине. Према томе, у трећем привредном појасу, који смо означили као прави планински, нема „питомог” воћа. Од „питомог” воћа, које се или сади или калеми, треба споменути: шљиве, јабуке, крушке орахе, трешње и „карамурове”. Све ово воће највише се једе у свјежем стању, док се шљива користи и за печенje ракије, а крушке се суше и остављају за зиму. Јабуке и крушке се чувају да се, нарочито у зимским мјесецима, нађу при руци као храна за болеснике. Посебан значај овог воћа је у томе што се носи као „љубав” кад се погреју кумовима, пријатељима и родбини. Преко јабуке момак вољеној дјевојци љубав изјављује. Уколико дјевојка пристаје на понуђену љубав, она прима момкову јабуку, а ако је одбије, тиме уједно одбија и његову љубав. Јабука има значајну улогу и у женидбеним обичајима Јањана, о чему се шире говори у поглављу Обичаји у посебном раду. Јабука је симбол љепоте и здравља у очима овог становништва. За неког ко је у лицу румен и пун снаге и здравља, често се каже: „Види како је румен-(а) и здрав-(а) к'о румена јабука”.

У оштој привреди овог краја много већег удјела има „дивље” воће од „питомог” воћа. То је оно воће које самоникло расте у свим привредним појасевима Јања. Ту се убрајају слједеће врсте воћа: крушке, трешње, дивакиње (дивље јабуке), зукве (крупније дивакиње), брекиње, микиње, дријенови, глогиње, трњине, шипови, шманџи (дивље рибизле), јагоде, малине и љешница.⁹²

Цвијеће. — Скоро у свакој јањској башчи, а у новије вријeme и на прозорима појединачних кућа може се видjetи понека врста цвијећа које се узгаја. Потребно је напоменути да цвијећарство у овом предјелу представља споредну грану привреде и да је то искључиво женски посао. Тачније речено, тим послом се претежно баве дјевојке и младе. У послијератном периоду, под утицајем

92 Дивље воће се у овом планинском предјелу много више користи у исхрани становништва него шитомо воће, нарочито дивље крушке и љешници.

града, цвијеће се почело гајити и по неким гробљима. Ипак, у већини јањских гробалања не може се запазити гајење било каквог цвијећа.

Све врсте цвијећа које су данас у Јању познате могу се, с обзиром на период из којег потичу, свrstати у дviјe групе. У прву групу свrstавају се оне врсте цвијећа које су овде узгајане и прије другог свјетског рата, а то су: *боктунар, калонер, милодув, ћул, кошчица* (перуника), *кадифица* и *невен*. Другој групи припадају оне врсте цвијећа које су овамо пренесене, посредством јањских колониста, из Војводине, послије другог свјетског рата, или посредством Јањана који живе у граду. Овдје се убрајају: *царево око, минђушице, копривица, јабучица, мирјан* и др.⁹³ За разлику од врста цвијећа које смо споменинули у првој групи, а које се сади по башчама (у мањој мјери и по неким гробљима), цвијеће из ове друге групе се скоро искључиво узгаја по кућама, првенствено на кућним прозорима, у разним врстама посуда, у којима се налази земља „дрница“. Ово цвијеће није намирењено кићењу особа, већ за укравашавање станова, односно кућних просторија, па се може назвати и кућним цвијећем.

А сад нешто више о цвијећу које се гаји по башчама и гробљима.

Боктунар је најраширенје цвијеће у овом предјелу успите које се сади по башчама. Њиме се најчешће ките момци и дјевојке. Удате жене га стављају испод браде (причврсте га за „по-брник“ који држи „капутину“ са башчом на глави) да им мирише. Овим цвијећем се ките „иконе“ које се налазе по кућама. Њиме се ките и сватовски коњи, затим „плоска“, у којој се налази сватовска ракија, „лијес“, у који се упрежу волови првог дана орања итд.

Калонер се рјеђе сади по башчама јер, то је „тужно“ цвијеће, па га има више по гробљима. Кад побу да „окаде“ гробове, жене га носе на гробље.

Милодув, као и *калонер*, такође називају „тужно“ цвијеће. Сади се по гробљима, а рјеђе по башчама. Да би пчеле биле „напредне“ и да би давале доста меда милодувом се, скупа са биљком „јањећи чичак“ и кајмаком „намлађују „трнке“ (кошнице).

Ћул је башчованско цвијеће. Њиме се млади најрадије ките и у својим пјесмама га често спомињу. Он је симбол љепоте, па су, врло често, двоје заљубљених — једно другом — „ћул из башче“, или „ћул румени“ и сл. Пјесма вели:

„Бул дјевојка под ћулом заспала,
Бул се круни, ћул дјевојку 'буди'.”

93 До сада (1968. године) ово су најраширенје врсте цвијећа које су у послијератном периоду пренесене из других крајева у овај предио. Сигурно је да постоје још неке врсте цвијећа које се овде узгајају а које су скорашињег поријекла.

Али кад драган своју драгу изневјери, он за њу више није „ђул” већ „нула”:

„Мој драгане, некадашњи ђуле,
А сада си нула испод нуле.”

Међутим, „ђул” драгој зна да нанесе и велике „јади”, па драга каже:

„Не круни се, мој ђуле рүмени,
Не круни се, не задаји јада;
У мене су двоји-троји јади:
Једни јади — жечи ми се драги,
Други јади — умире ми мајка,
Трећи јади — ѡдаје се сека”.

Кошичица (перуника) доста је раширило башчованско цвијеће у овом крају. Почиње да цвјета у првим данима пролећа. Она више служи као украс у башчама него што се употребљава за кићење.

Кадифица је више кућно него башчованско цвијеће, јер се гаји више по кућама него по башчама. Најчешће се негује у конзервама, које се постављају на кућне прозоре.

Невен је украсно цвијеће, веома лијепе боје и пријатног мириза. Сади се по башчама, а рјеђе у саксијама које се налазе на кућним прозорима. Дјевојке и момци се њиме радо ките и у својим пјесмама га често спомињу. Једна од бројних дјевојачких пјесама каже:

„Невен вене — у невена има,
Ко се воли — тај се не узима”.

Поред култивираног, или „питомог” цвијећа, Јањани познају и многе врсте „дивљег” (пољског и шумског) цвијећа. То цвијеће најчешће беру дјеца и њиме се ките. То се првенствено односи на најраније пролећно цвијеће — *јагорчевину*, затим на висиbabу и љубичицу. У току љета, од „дивљег” цвијећа највише се бере *јаблан* и њиме се млади, посебно дјевојке, врло радо ките. Има много долова у овом крају који су по овом цвијећу и добили назив, на примјер *Јабланов до*. За кићење се употребљавају чак и *јагоде*.

Текстилне биљке. — Двије су познате текстилне биљке које се узгајају у овом предјелу: *конопља* и *кетен* (лан). Конопљу је доскоро узгајала не само свака кућа у Јању него и свака породица у оквиру једне куће. Кетен се рјеђе узгаја него конопља; њега не сије свака породица, па ни свака кућа у селу, али на територији коју Јањ захвати тешко се може наћи неко село у којем се не би могла видjetи бар једна ограничена површина засијана овом културном биљком.

Конопља и кетен сију се искључиво у пролеће. Ове културе се стално узгајају на једној одређеној ограниченој површини и не смјењују се за вријеме нове сјетве са другим културама. Земљишта на којима се те културе сију називају се управо по тим култу-

Слика 23 — Конопље и кетен на истој њиви у селу Брау. Кетен има ситније цвјетове (доноси дио слике), а конопља крупније (1973)

рама — *конопљишта* односно *кетеништа*. Та земљишта обично задржавају ове називе и кад ове текстилне биљке престану да се сију на њима. Стога у Јању има доста топонима „Конопљиште“ и „Ланиште“.⁹⁴

За сијање конопље и лана земљиште се претходно мора добро набубрити, а затим два пута у размаку од неколико седмица узорати. Прво орање конопљишта односно ланишта назива се „обадење“. Друго орање нема посебног назива, а обавља се непосредно пред саму сјетву. Сјетва конопље и кетена обавља се око Бурђевдана, и то при kraју сјетве жита. Тог дана се орачима за ужину спреми, поред других јела, и „чимбур“ направљен од јаја. Љуске од јаја се натичу на штапове, који се забадају у конопљиште, где остају све до почетка „гуљења“ конопља. Те љуске од јаја које се стављају у конопљишта и кетеништа имају апотропејски значај: оне треба да сачувавају ове културе од невремена и да поспијеше њихов род.

„Обадење“ и орање земљишта за сијање коношље и кетена, као и само сијање ових биљака, заједнички је посао и мушкарца и жене. Сви остали послови везани за те биљке, као и за њи-

94 Интересантно је напоменути да данашњи становници Јања скоро и не знају шта значи ријеч „лан“, јер мјесто те ријечи употребљавају ријеч „кетен“. Међутим, многе њиве (или ширги појас земљишта), за које се и не зна кад се у њима поменута текстилна биљка узгајала, називају *Ланиште*. Могућно је да су новији досељеници топониме „ланиште“ примили од ранијих становника, а назив „кетен“ (арапски: Ьен-тен) узет је посредством Турака.

хову каснију прераду у полуфиналне и финалне производе, припадају, углавном, домену „женских радова”. Изузетак чини „обрезивање” и „мочење” ових биљака, што се још убраја у заједничке послове и жена и мушкараца. Овдје ћемо још нешто рећи и о тим пословима, као и о оним пословима који томе претходе, а даљу прераду ових текстилних биљака препустићемо „женским радовима”, о којима ће бити говора у посебном одјељку овог рада.

Вегетациони период конопље и кетена релативно је кратак. Сију се, као што смо видјели, око Бурђевдана, а сазријевају већ крајем јула и почетком августа. Потребно је истаћи да све конопље, у истој њиви, истовремено не сазријевају. Још за вријеме „цвијетања” јасно се издвајају „прве конопље”, које раније сазријевају од „посљедњи(x) конопаља”, које сазријевају мало касније.⁹⁴ „Прве конопље” имају боју цвијета и стабла жућу него што је боја цвијета и стабла „последњи(x) конопаља”, која је изразито зелена. Због разлике у сазријевању, прве конопље се (скоро на три седмице) прије „гуле”⁹⁵ него посљедње конопље. Овај посао обављају искључиво жене. Кај се нагули толико конопаља да се више једном шаком не могу обухватити, то се назива „ручица”. Петнаест до десет ручица повезаних у једну цјелину сачињавају „сног”. Послије гулења, конопље се „обрезују”. Овај посао, као што је већ наглашено, скупа обављају и жене и мушкарци. Обрезивање конопаља обавља се тако што женско придржава конопље за један крај, а мушкарац их сјекиром при квом дрвету „обрезује” (подсијеца им коријен и цвијет). Цвијет од „посљедњих конопљи” се на арману прутевима млати, и из њега се добија сјеме. На исти начин се обрезује и кетен. Обрезане конопље се вежу у „моче” (снопове) и на коњима носе до мочила, у која се потапају и у којима се киселе око три седмице. О изградњи мочила, затим о потапању конопаља и кетена у мочила и њиховом вађењу из мочила, старају се мушкарци. О свим осталим пословима, као што смо већ нагласили, везаним за прераду ових културних биљака, биће говора у оквиру „женских радова”.

Спремање зимнице за стоку. — У дијелу године који је без снијега, становници предионе цјелине Јањ немају скоро никаквих потешкоћа у вези са исхраном стоке. Стока се у току дана изгони на оближње пашњаке, а ноћу јој се не даје никаква готова храна. Међутим, са појавом првог снијега и наступањем зиме већ се почињу појављивати и прве потешкоће око исхране стоке. Стока сада почиње трошити храну која је припремљена за њену

94а Драгослав Антонијевић у свом раду *Алексиначко поморазље*, СЕЗБ књ. LXXXII, Београд 1971., стр. 66, наводи да у том крају постоје двије врсте конопље: белојка и црнојка. Најприје се чупају белојке, па црнојке.

95 Конопаља и кетен се не косе него се, слично граху „гуле”, тј. чупају из земље скупа са коријеном.

Слика 24 — Мочила поред Јањске Ћуприје, надалеко од села Подосоја (1973)

„зимницу”. Уколико неко домаћинство у току љета није прибавило доволну количину хране за сточну зимницу, оно још у току јесени одлучује колико грла стоке може „пуштити у зиму”, док „вишак” те стоке, дијелом на дернецима продаје, дијелом коље, а месо суши и оставља за зимницу за кућну чељад.

Зимница за домаћу стоку спрема се упоредо са храном за кућну чељад у овом крају. Један дио те зимнице за стоку већ је обрађен скупа са житарицама, поврћем и варивима, и то овде нећемо понављати. Овдje ћемо, прије свега, говорити о основној врсти сточне зимске хране — *сијену*, о томе како становници овог краја ту храну производе и којим се све пољопривредним радилом при томе служе.

Површине земљишта које су намијењене за кошење сијена, у Јању су познате под овим називима: *ливаде*, *сјенокоси*, *коснице* и, у барама, *баре*. Кад се те површине „заливаде”, тј. кад трава на њима израсте, тако да се већ може косити, онда се та трава свуглје назива једним називом — „ливада”. Тек кад се „ливада” покоси и осуши, добија назив *сијено*. Најквалитетније сијено се укоси на планинама и по „гричевима” средњег пољопривредног појаса. То сијено је ситно; стабљика му је танка; добро се осуши, али и зими сачува свежину и мирис, тако да изгледа лијепо и мирисаво „к'о смиље”, и зими га највише једу овце. Најлошије сијено добија се из бара. То сијено је крупно; стабљика му је дебела, даје се крупној стоци (коњима и говедима), а по нужди и овцама. Тешко се суши, па се у „сађевеном сијену”

(стогу) брзо „упашљави” (упаучини). Доста је „силовито”, тј. „чује се на бару”, па стока не воли да га једе као што воли планинско сијено. Од барског сијена „иза стоке” остаје много „огризина”.⁹⁶

Земљиште које је намирењено за ливаду, у овом крају се никад не ћубри.⁹⁷ Јер, чим се ливада побубри, она постаје њивом. Иначе, ливаде у највећем дијелу Јања леже на „танкој земљи”; а тај танки слој земљишта сачињава планинска прница. Изузетак чине ливаде у барама и поред ријека — оне које леже на „дебелој земљи”.

Косидба у Јању почиње око Видовдана; само у планинском појасу косидба се помјера за коју седмицу касније. На покошном земљишту, послије неколико дана, а посебно послије честих киша, израсте нова трава. Та трава је овдје позната под називом *отава*. Ако се отава не пасе, онда је она такође намирењена за косидбу. У барама, где је земља влажна и „дебела”, отава се може косити два, три па и више пута у току љета и јесени. У планинама и у средишњем пољопривредном појасу, заостављена земљишта су углавном намирењена испаши ситне стоке, посебно јагњади.

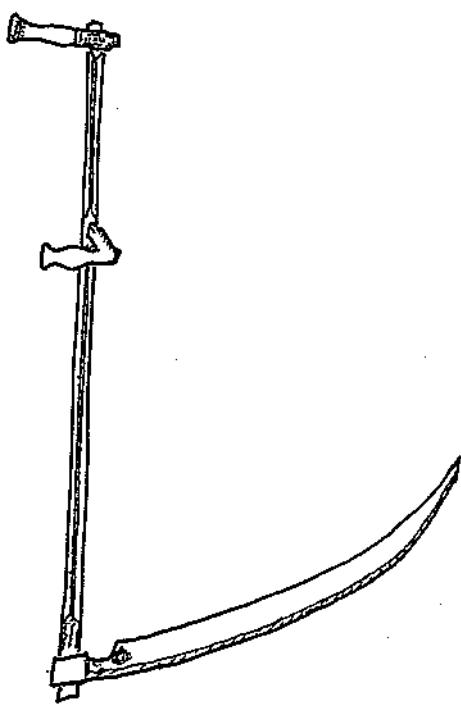
Сваки косац мора да има комплетан прибор за кошење, а тај прибор сачињавају: коса (сл. 25), водијер (сл. 26), брусеви (сл. 27), квасилица (сл. 28), бабка (сл. 29) и клепац (сл. 30).

Коса се састоји од металног и дрвеног дијела. Метални дио је „коса” у ужем смислу, док се дрвени дио назива „косиште” (2). Шупљи дио „косе”, који се „насађује” на „косиште”, назива се „гривина” или „пета” (3). На косишту се разликује „рецељ” (4) (лактастог облика) и „чварак” (5), који је насађен на доњи крај косишта. Метални дио косе купује се најчешће на дерненцима или директно од ковача, док дрвени дио косе израђује самостално сваки косац. С обзиром на то ко их израђује, косе се најприје дијеле на косе „кованице” и косе фабричке производње. Косе „кованице” су „љуће” и боње него косе индустријске производње, па су од њих и рас прострањеније у овом крају. Према мјесту израде, затим према ковачу, или према спољнем изгледу (боји), косе имају различите називе. То су: „варџарка” из Мркоњић-града, која се сматра најбољом косом уопште, затим „дувињакиња” (по ковачу Дувњаку), „зонићка” (по ковачу Зонићу) „гр-

96 Јањани називају „огризинама” све остатке хране, било да се ради о храну коју је јела стока, било да се ради о храни коју су јели људи. Кад се којој особи понуди преостали дио хране коју је неко раније јео, она, понекад увријебана, каже: „Нећу да једем туђе огризине”.

97 М. С. Филиповић у раду *Живот и обичаји народни у Височкој нахији*, СЕЗб, књ. LXI, Београд 1949 стр. 13, наводи да у височком крају „ко има ћубрета” он ће ливаду и побубритьи.

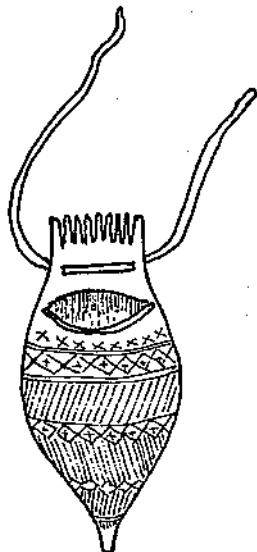
97a Џвјетко Б. Поповић у раду *Босанско-херцеговачки водијери*, ГЗМ у Сарајеву. Нова серија VII, 1952. г., на стр. 187 каже да водијер из Прибољаца (Јањ) својом орнаментиком чини прелаз ка водијеру из околине Бос. Петровца, а јањски водијер у београдском Етнографском музеју има мркоњићку орнаментику.

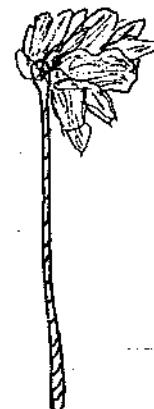
Слика 25 — Коса

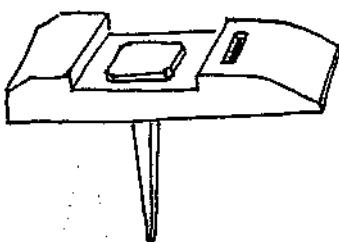
Слика 26 — Водијер

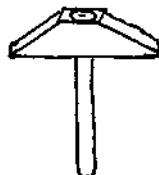
Слика 27 — Брус

Слика 28 — Квасилица

Слика 29 — Бабка

Слика 30 — Клепац

тићка” (по ковачу Гргићу), „турска коса” (увози се из Турске), „лепара” (фабрички се производи), „кључара” (фабрички се производи), „сурутка” (нисам успио провјерити поријекло назива), „златка” („пета” или „гривина” жута јој је као злато) итд.

Водијер је сав од дрвета. Дрво је углавном из једног комада, и издубљено је, док му је спољашњи дио најчешће ишаран у у виду дрвореза. Шаре су једноставне: косе линије, цик-зак линије и меандри.⁹⁷ Сличне мотиве налазимо и код веза и плетива. Чест орнаменат су и коси стубићи. Водијер се касише или узицом опасује преко појаса и носи с десне стране тијела. У њему се прије свега налази вода, од чега му и потиче назив, затим два бруса: „меки” и „љути”, и *квасилица* (крпа или кудјеља намотана на врх једног комада дрвета), којом се приликом општрења коса накваси. Било је водијера и од говеђег рога. Према Џвијетку Поповићу (цит. дј) први водијери су и били од говеђих рогова, а најстарије податке о водијеру налазимо код Плинија старијег (23 — 79. г.)

Бабка се састоји од металног и дрвеног дијела. Метални дио бабке има изглед великог зупца. Заочштрењи дио тог зупца најприје се повлачи кроз рупу дрвеног дијела бабке, па се затим „забија” у земљу да би се на његов горњи, тупи дио коса наслонила и на њему „поклепала” (наочштрила). Коса се „клепће” клепцем, који је у облику чекића. Бабка и клепац се носе у шарпельу или у торби.

Косидба је мушки посао, па је стога „срамота” видјети жену са косом у рукама. Домаћинства која имају много ливаде обавезно сазивају косце, па се овај посао обавља мобом. Косци се између себе „нареде” ко ће бити „косибаша”. За косибашу се бира најбољи косац. Он се још назива и „лијеви косац”, јер се налази на лијевом крилу косаца, а иссљедњи косац, на десном крилу, назива се „десни косац”.⁹⁸ Косцима се дају три оброка дневно: ручак, ужина и вечера. Припрема им се најквалитетнија храна којом домаћинова кућа у том моменту располаже. Храна је „мр-

98 Мајка која има послушно и честито дијете, често му од драгости „тепа”: „Родила мајка себи лијевог косца”. Али ако јој је дијете „неваљадо” и непослушно, онда га прекори овим ријечима: „То ће мајци бити десни косац”.

сна”, јер се косци скоро редовно сазивају у „мрсне” дане. Коле се и које „бравче”, тако да косци за ручак и вечеру имају и свежег меса. Послије вечере, по обичају, плећка закланог бравчета даје се косибаши. Косибаша је ставља у *шарпел* или у торбу и носи је својој кући.

Свако село има свог „првог” косибашу. Његово име се брзо прочује и у сусједним селима. Он ужива велики углед у своме селу. Свака кућа га у косце веома радо позива. Косци се претејко

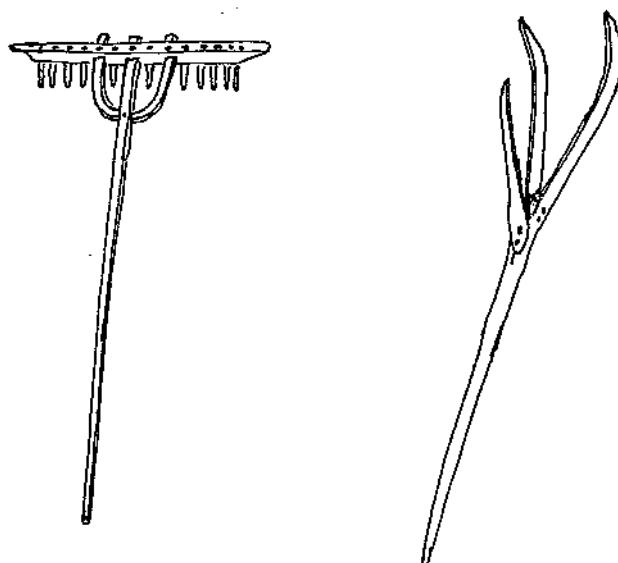
Слика 31 — Косибаша Тодорић Митар (1973)

позивају „у зајам”, а имућније породице, које немају довољно радне снаге, па нису у стању да врате „зајам”, позивају поједине косце и „на надницу”. Надница једнога косца је, 1968. године, у овом крају износила око 2000 стarih динара а 1973 године — 10000 стarih динара. Наравно, у надницу се не рачуна храна, јер је „ред” да се о храни стара домаћин који сазива косце.

Кад се полази у косидбу, коса се увијек носи на рамену, и то тако да јој метални дио дође иза леба а косиште преко рамена. Кад се косидба заврши, коса се чува под „стревама” (крововима) поједињих зграда, скупа се другим пољопривредним радијом.

За сакушњање и „дјевење” покошеног сијена служи *ракита-ло*.⁹⁹ То су двије пољопривредне алатке: грабље и виле (сл. 32).

99 М. С. Филиповић у наведеном дјелу, стр. 8. наводи да становници у височком крају називом „рактило”, или „рахтило”, називају све пољопривредне справе.

Слика 32 — Ракитало: а) грабље, б) виле

Грабље имају ове дијелове: 1. грабљиште, 2. било, 3. тельужић и 4. зупче. *Виле* се састоје само из 1. вилишта и 2. пржка.

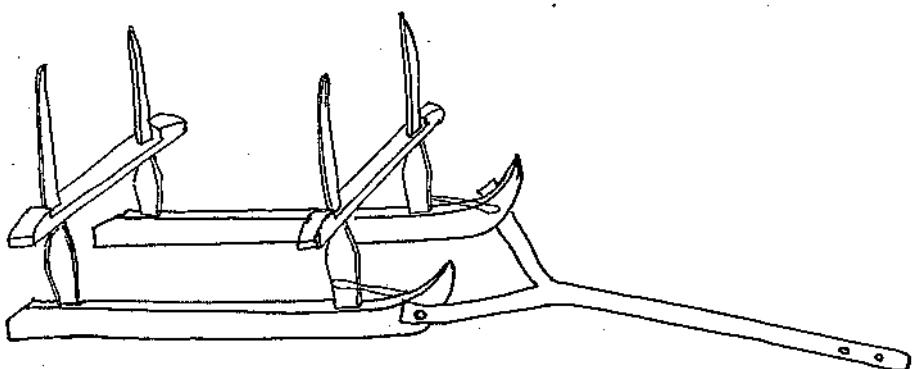
Сијено се у откосима најприје добро осуши, а затим се откоси вилама „вилају” и садијевају у *навиљке*, или у *награнке*. Навиљци су мали стогови сијена садјевени на голој земљи. За разлику од навиљака, награнци су знатно већи. Они се не садијевају на голо земљиште, већ на прострте гране, по којима су и добили име. До мјеста садијевања у један велики стог — *сијено*, навиљци се „сносе”, док се награнци, на гранама на које су салјевени, до тог мјеста воловима „свлаче”. Навиљци се на *кољима*¹⁰⁰ сносе. Тада посао обављају двије особе. Оне навиљак носе између себе, и то тако што јача особа, пећима окренута према навиљку, иде напријед, а слабија особа, лицем окренута ка навиљку иде иза навиљка. „Трагови” сијена од откоса, навиљка и награнака грабљава се прикупљају, а онда се у вилама носе до мјеста где ће се сијено садијевати. Грабљење сијена претежно обављају жене, а вилање мушкарци. Међутим, и једно и друго могу обављати, и често обављају, и жене и мушкарци подједнако, што се не сматра срамотом, већ нормалном појавом. Навиљци и награнци се поредају у круг. На средину тог круга у земљу се „удари” *стожина*, око које се простре што више грања, а затим се око стожине *сијено*

100 Поншто се на тим кољима носе и житни навиљци, они се називају и *житни кољи*. Они могу бити и *мртвачки кољи*, у случају да се од њих праве „*мртвачка носила*”. Све ове близке ознаке: „*житни*”, „*мртвачки*” и сл., служе да се ти кољи разликују од обичног коља, које се употребљава за прављење ограда.

„садијева“. У свом доњем дијелу, званом *подина*, сијено је широко, а према врху, најприје се постепено, а затим нагло сужава у виду купе. Сијено „садијева“ вјештија особа, која по њему хода и помоћу грабаља или вила прихвати сваку добавчену „вилу сијена“ са земље и распоређује их на одређено мјесто. Док се сијено „подини“, „виле сијена“ бацају на падину и мушкарци и жене, али кад стог сијена достигне одређену висину, то чине само јачи мушкарци. Међутим, сијено може садијевати и женско и мушкичко чељаде, али чешћи је случај да то чини мушкарац. Цвије су битне ствари о којима садијевач сијена мора строго водити рачуна. Прво, да сијено што јаче ногама збије око стожине и да му је стожина увијек на средини падине. Друго, да спољашња страна сијена буде што лепша. На ово друго скреће му пажњу и чељад која му са земље сијено добапује, јер она имају бољи преглед „лица“ тог сијена. Уколико је сијено око стожине добро збијено, оно кроз средину, где је стожина, неће прокшињавати, нити ће га јаки вјетрови моби да одвоје од стожине. Исто тако, ако је сијено складно сађевано и са спољашње стране лијепо „ограбљено“ и ureђено, то ће га чинити и заштићенијим од прошињавања и отпорнијим према вјетровима. При kraју садијевања врх сијена се почиње „свршавати“ у виду врха купе. На тај врх се преко стожине матиче „капа“ направљена од сијена. Капа је у облику „вранијег гнијезда“, од којег је само мало плића и већа. Она треба да заштити слијевање воде низ стожину, а тиме и прокшињавања сијена дуж стожине. Преко капе се пребапују најмање два пара тешких *притискова*, а направљених од дебљих љескових, грабових или неких других стабала. Кад постави притискове на врх сијена, садијевач тог сијена се спушта на земљу помоћу колног конопца. На сијено се не садијевају сви навиљци. Један навиљак се остави поред сијена и њиме се, након извјесног времена, тај стог сађевеног сијена „поворшује“. Површивање сијена се обавља нарочито после обилних киша, кад се сијено добро слегне. Тада се са сијена најприје скину притискови, а затим се врх сијена „разврши“ (раскола), послије чега му се изведе нови врх од поменутог навиљка. Врх сијена се поново покрије „капом“ и преко капе се поставе притискови. Око сијена се подиже ограда („котар“) која га штити од стоке. При kraју јесени сијено се колима превози до кубе. Ако се то чини зими, онда се превоз сијена не обавља колима него *санама*.

Сане (саонице) израђене су само од дрвета, без иједног металног дијела и кола. Састоје се од двајве „санице“ (1), затим четири „дирека“ (2) усађена у санице, двајве „полице“ (3), које су најакнute на предњи и задњи пар дирека, „працијепа“ (4), чији је „рашњасти“ дио помоћу „машњакова“ (5) причвршћен за кривиће саница и „машњакова“.

За зимску исхрану стоке, као допуна осталој пшћи (сточној храни), спрема се и *лишњак*. Лишњакови се „крешу“ крајем љета док је лишће на дрвећу још младо и зелено. Тај посао обављају

Слика 33 — Сане

искључиво мушкарци. Најквалитетнији су храстови и јасенови лишњакови, јер домаћа стока најрадије једе храстово и јасено во лишће. Зато се кројње зрелијих стабала поменутог дрвећа скоро сваке четврте или пете године крешу у лишњакове. Лишњакови се садијевају међу рашиљама нижег дрвећа, тако да их није потребно ограђивати било каквом оградом, као, на пример, сијено, јер их стока не може дохватити са земље. Није уобичајено да се лишњакови крешу у „државној шуми“ или уопште на туђој земљи. Они се крешу само на својој земљи и у својој шуми. Једино, она кућа која има добре храстове и јасенове за кресање лишњакова, а то не жeli да чини, јер има довољно пиће, може дозволити неком од својих сусједа да их скреши у лишњакове, али наравно, уз неку протууслугу. Прије забране држања коза, лишњакови су се зими најчешће „полагали“ (давали као храна) козама, а у мањој мјери овцама и говедима. Данас се они полажу у првом реду овцама, а затим и говедима. Полажу им се на мјесту на којем су сађевени, и не превозе се до куће. Кад стока „обрсти“ лишњак, гране лишњака се допремају до куће и служе за огрјев.

Кад ливада „изда“, па се не накоси довољна количина сијена за зимску исхрану стоке, тада се и лишће са грана „муждри“ (бере) и оставља за сточну зимницу.

Ако је зима јака овцама се полаже и „четина“ (смрчева или јелова), док су козе у великој мјери храњене љесковом ресом.

У јесен се за исхрану свиња сакупља храстов жир и плодови дивљих јабука („дивакиња“¹⁰¹), а у току зиме свиње се хране и „жилама“ (коријењем) од бујади.

Уколико је снијег плитак и има „прошарице“ (окопњелог земљишта), онда се говеда тјерају у шуму у „брст“, а овце на пашу.

¹⁰¹ Већ је наглашено да ови плодови служе и за људску исхрану.

3. Аграрни односи. — У досадашњем погледу привреде Јања, посебно у одјельку *Начин сточарења и врсте стоке*, нужно је до-дирнуто и питање аграрних односа у том крају. У овом одјельку ћемо покушати да тај проблем потпуније обрадимо и прегледнимо изложимо.

На почетку је потребно напоменути да у предионој цјелини Јањ постоје два основна облика земљишне својине: *приватни* и *заједнички*.^{101a} Приватни облик земљишне својине је у прошлости често пропириран, незаконито, на рачун сеоске колективне својине. То незаконито присвајање земљишта вршено је „приграђивањем“ дијела колективног сеоског земљопосједа. Ово је прузиквало честе свађе између таквих прекршијеља сеоских правила, с једне стране, и села као цјелине, с друге стране. Земљишта која су настала приграђивањем заједничких сеоских земљопосједа најчешће се називају *приграде* и *крчевине*. Ови називи остају живи свједоци начина на који су појединци дошли до извесних земљишних имања.

Приватни посјед на рачун заједничког широј се нарочито у вријеме кад је у Јању постојао велики број породичних задруга, а задругарство је овде достигло врхунац између два свјетска рата. То је уједно био период и велике аграрне пренасељености овог краја.¹⁰² Са распадањем и нестајањем задруга у Јању, што се одразило нарочито у послијератним годинама као посљедица друштвено-политичких и социјално-економских промјена код нас, испчезла је (или је сведена на минимум) потреба да се приватни земљишни посјед проширије на поменути начин.

У колективну земљишну својину једног села или више села у овом крају сврставају се искључиво она земљишта која се не ору него се налазе под паšnjацима и шумама, или под шикаром и камењаром. Овај облик колективне сеоске земљишне својине овде се најчешће назива *оргавна земља* или, једноставно, *испаша*.¹⁰³ Не постоје никакве границе између сеоске колективне земљишне својине, тако да чобани из једног села, као што је истакнуто, могу несметано напасати своја стада и на паšnjацима који припадају другим селима. Цијели или скоро цијели рубни пла-нијски појас Јања — који је прекрiven претежно четинарским дрвећем и који је овде познат под називом *Крај*, изузимајући поједине пропланке у њему или веће земљишне површине као што су оне у Виторогу и у Чучковини, где има и приватних земљопосједа — није издјајен на приватне посједе нити је разграничен између јањских села, него представља заједничку својину

101a Оваје се у послијератном периоду појавио још један облик земљишне својине — „колонистичка земља“, што ће се видjetи нешто касније. До 1953. г. постојало је и „задужно земљиште“.

102 На почетку рада речено је да је општа насељеност овог предјела веома мала, чак међу најмањим код нас је општи.

103 М. Р. Барјактаровић у раду *О земљишној својини код Срба*, САН књ. ССИИ, Етиографски институт књ. 4, Београд 1952, стр. 22, наводи разне називе за заједничка сеоска земљишта.

цијелог овог краја. Истина, поједини дијелови тог планинског појаса који су ближе неком селу, најчешће су добили назив по именину на примјер, *Вагански крај* (по селу Вагану), *Стројички крај* (по Стројицама), *Прибельачки крај* (по Прибельцима) итд., и та села се управо из „свог“ краја дрветом највише и снабдијевају и у њему „маремат“¹⁰⁴ добивају, али то не значи да је неком другом селу забрањено да у том „крају“ ужива исто право. У том шумовитом ободу Јања има и таквих површине, на примјер. Меснице или, пак Црни Бр(x)ови, у којима дрво експлоатишу не само становници јањских села него и становници неких села из сусједних предионих цјелина, као што су Купрес и Гламоч. Ово указује на чињеницу да у нашим планинским предјелима и областима, каква је нарочито западна Босна, има и таквих земљишних површина које још нису раздијељене чак ни између поједињих предионих цјелина, а камоли између села или приватника. У предратним годинама (рјеђе послије завршетка другог свјетског рата) Купрешани су, у току јесени, дубоко залазили у јужни ободни појас Јања у потрази за дивљим воћем (крушкама, дивакињама, љешницама) и нико од Јањана није их у томе спречавао. Ови примјери указују на чињеницу да су се овде сачували трагови и шире заједничке земљишне својине него што су они сеоски колективни земљопосједи. А то све иде у прилог Цвијићевом мишљењу да се при проучавању старијих економских прилика нашега народа „мора поћи од планинских области...“ у којима преовлађује патријархални живот, „и у њима тражити кључ за разумијевање оног стања економског, које је наступило при настањивању нашега народа на Балканско полуострво“.¹⁰⁵

Осим земљишних облика својине, у Јању су се очували и неки други облици сеоске својине. То су сеоски возници и коловози те сеоски прогони за пролаз стоке, затим заједнички млинови, итд.

Скоро у свим нашим планинским предјелима, као што се то види из поменутих радова неких наших аутора у којима се третирају и аграрни односи на селу, сачувани су, у мањој или у већој мјери, слични облици сеоске колективне својине какви се су срећу и у овом предјелу. То се, прије свега, односи на херцеговачке „мере“, дробњачке „комуне“ и „братствене заједнице“ у Црној Гори, те „родовске заједнице“ итд.

Породичне заједнице (задружне куће), које су у Јању биле распирене нарочито прије другог свјетског рата, од којих се једна већа, *Медића* (у којој је скупа живјело више од 70 чланова),

104 Марематом се овде називају стабла која из заједничке сеоске шуме лугар дођељује поједињим домаћинствима за огрјев или за градњу неке зграде. Та стабла се претходно „булетују“ (означавају) лугаревим чекићем.

105 Видјети: Јован Цвијић, *Антропогеографски проблеми Балканског Полуострва*, СЕЗб књ. IV, Београд 1902, стр. XLVII.

одржала на окупу све до 1970. године, такође представљају остатке старинских облика својине vezаних за брдске пределе.¹⁰⁶

У литератури има података да је Јањ уживао аутономију под Турцима. О томе је сачувана и народна традиција, коју је забиљежио Љубомир Пећо у чланку који смо већ цитирали.¹⁰⁷ Садржајнија обавештења о аутономији у овом крају пружа подatak о Јању у Енциклопедији Југославије. Ту се, између остalog, говори да су Срби у овај предио дошли као сточари мартолози, који су вршили војну службу на граници и живјели на слободним баштинама, организовани у својим сточарским самоуправама, док су неки насељени на спахилуцима својих ага и бегова.¹⁰⁸ Уз наведено обавештење није дата никаква документација. Али, судећи по народној традицији, која се заснива на томе да поједини јањски родови воде поријекло из Србије (у смислу њених средњовјековних гранича), наводи из Енциклопедије могу се сматрати могућним.

Забељежену традицију, као и недокументовано саопштење у поменутој Енциклопедији о аутономији становника Јања под турском управом, потврђују подаци турских пописних дефтера из XVI и с почетка XVII вијека. На основу података ових дефтера може се судити и о аграрним односима. Први познати попис Јања обухваћен је дефтером Босанског санџака из 1540. године. Према том попису, у јањским селима је живјело становништво које је имало статус влаха,¹⁰⁸ тј. слободних сељака, који су имали свог кнеза и своје примићуре. Њихов кнез Иваниш уписан је у селу Гир(е)данци (?) а примићур Вукашин у селу Чуклић. Становници јањских села плаћали су, од пореза, влашку филурију, која је износила 150 акчи по кући годишње. Такав начин плаћања пореза стимулисао је развитак патријархалне задруге.

Наведени први познати попис нахије Јањ у дефтеру Босанског санџака из 1540. године гласи¹⁰⁹:

106 Љуб. Павловић у свом дјелу *Колубара и Подгорина*, СЕЗб кн. VIII, Београд 1907, стр. 407, истиче да сеоске заједнице равничарских села и побрђа немају значаја као заједнице планинских и брдских села, јер, брдска села имају заједнице у шумама и испапама којима рукује цијело село.

107 Види биљешку 26, стр. цитираног рада 535.

108 Енциклопедија Југославије I, Лексикографски завод, Загреб 1955, стр. 699.

108a Милан Васић у раду *Етничка кретања у Босанској крајини*, Годишњак Друштва историчара БиХ, година XIII, Сарајево 1962, стр. 248, вели да све влахе који су средином XVI в. живјели на подручју Бос. Крајине, треба сматрати Србима, што треба да се односи и на јањске влахе.

109 Имена села која су дата у овом попису већином су стара, а понегађе и нечитка, тако да се за нека од њих није могло утврдити о којим се данашњим селима ради. Многа данашња села носе име које им је касније дато, док им се старо име заборавило. Истина, нека стара села су и физички нестале, док су се, на другој страни, појавила нова села. Понегађе су и имена кућевласника нечитка, па се свудаје гађе се име није могло прочитати стављање тачкице и упитници.

Нахија Јањ, припада кадилуку Херетва, од влаха (ан ефлаклару) Село Гир(е)данци (?)

Иваниш, кнез (кеназ); Радосав, син Радоша; Бурашин, син Радице; Бурашин, син Богдана; Радехна, син Миловца (Миловац); Вук, син Миловца; Радица, син Милића (Милик); Вукдраг, син Вукмира; Радоња, син Радосава; Џвјетко, син Миловца; Радован, син Милића; Петар (Петри), син Боговца (Боговац).

кућа (хане) 12

Село Доње и Горње П(Ј)-а-р-ч-и-(и)-т-е П(Ј)арчиште(?) са мезром Добро Пољице, припада Јању

Јусуф, син Хамзе; Врањеш, син Радице; Херак, син . . .; Никола, син Радоје; Вукашин, син Селака; Хасан, син Ахмеда; Вукић, син Петра; Вук, син Радослава; Истепан, син Милића; Бурђе, син Ратка; Никола, син Мивка (Мивко?); Радица, син Мивка (Мивко?); (И)Џвјетко, син Милорадов; Милак, син Вукоје; Живко, син Браића (Братица?); Минашин син Вукоје.

кућа (хане) 16

Село Језерача (?) (Језерца ?)Брезача (?), припада П(Ј)арчишту Јањ

П(С)авко, син Херака; Радо, син Варгоја; Радица, син Рај(т)ков; Вујица, син Радованов; Петар, син Радоње, Миладин, син Братина (?).

кућа (хане) 6

Село Медићи (Медуке), припада Јању

(И)Џвјеташин, син Радоје; Влатко, син Раденков; Радо, син Радиваја; Радивој, син Радоје; Селак, син Радиваја; Радосав, син Добрашина; (И)Стојко, син Доброја; Ратко, син Доброја; Драгиша, син Драгоје; Вукодраг, син Буриће.

кућа (хане) 10

Село Јушиа (Љубшија), припада П(Ј)арчишту Јањ

Хамза, син Искендера; Меми, син Алије (Али); Иван, син (П, Б, Ј, С)елачић; Матијаш, син Миловца; Петак, син Милића; Радица, син Бурић (И)Владислав, син Миловца (Миловац); Вукман, син Бурђа; Радица, син Метко (?); Радица син Радиваја; Мустафа, син Драгић; Вукман, син Петка (Петак); Михац, син Иван

на; Мурад Пришилица; Никола Пришилица; (И) Стјепан, син Николић; Драгиша Пришилица; Грујиша, син (П, С)авчић.

кућа (хане) 15

Село Бабин Дол, припада Јању

Буро, син Војина; Груб(ј)иша, син Бране; Радоња, син Радице; Никола, син Радосава; Вукдраг, син Гру(ј)чић (?); Војин, син Петра попа; (И)Степан, син Радице; Радоја, син Вукмана; Витоја, син Грубача; Вукман, син Истрахиње.

кућа (хане) 10

фотокопија 75/140 (ОИС)

Село Стенковац (Истенковча) (данас заселак села Бабића, м. п.), припада Јању

Никола, син Радице; Драгиша, син Николе; Радо, син Радојко; ...сав, син Радице; Петар, син Дошлице; Истаноје, син Радосава; Вукдраг, син Вукца; Радица, син Видића; Вујица, син Браина (Братина); Нико, син Иван (?); Вујица, син Петра; Вук, син Бурић; Радован, син (Л, Б, П, У, О) ић; Истјепан, син Михај; Истаноје, син Радонић (Радојић?); Михај, син Делабрк; Радован, син (Ј, Б, П)анић.

кућа (хане) 17

Село Чуклић, припада Јању

Богота, син Бра(у)сав; Вукица, син Боговица (?); Милија (?), син Илије; Хамза, син Јусуфа; Драгић, син Богдана; Вукашин (?) примићур; Огњан, син Бурба; Дамјан, син Вукца; Вукман, син Ис (Божић) ?; Иваш Пришилица; Вукман, син Војина; Милош, син Матије; Вукашин, син ... сава.

кућа (хане) 13

Село Грбавица (?) (Грбоска) и Глоговац (Глогоска) припадају селу Искоча ?, Лесковча ?, припадају Јању

Вукман, син Владислава; Браин (?), син Добрашина; ..., син Војина; Рајко (или Ранко), син Вукића; Иван Пришилица; ..., ...: Али, син Бајић (или Панић, или Јањић) (?); Радоја, син Илије; Вукоја, син Влађа, Влатко, син Владисава.

кућа (хане) 11

Село Прибол (Пребол?)... са селом Попуже и Горње и Доње (Бораче...?)...

Ратко, ...; Милош, син „Ивана“ (?); ...; Војин, син Вукашина; ..., син Радухне (или Радоње); Славиша, син ...; Радосав, син ...; Радован, син Радивоја; П(С)аво, син Радухне; Бурађ, син Слава (?); Милосав, син Војина; Живко, син Радака; Бали, син Радака; Бали, син Радића; Али, син Б(Ј)ањића (или Пајића); Мустафа, син Михов ...; Мустафа, син Вучице; Али, син Мусе; Ахмет, син Стојана (Стојака ?); Махмут, син Искендер; ...; Иваниш, син Радоње; Алагеш, син Вукоје; Исмаил, син Вукашина; Ширмерт, син Вукашина; Ферхат, син Радоје; Несух, син Илије; Ахмет, син Илије; Сулејман, син Милића; Ферхат, син Ратков; Искендер, син Илијаса; Касим, син Илијаса; Тимур, син Илијаса; Несух, син Вукашина; Али, син Вукашина; ..., син Радосава; Мустафа, син Радосава; Несух, син Радосава; Али, син Вукашина; Мустафа, син ...; Милош, син Вукића; Вукмир, син Радице; Божидар, син ... тко; син ...; Влатко, син Милића; ...; Влатко, син Ратков; Радосав, син Милобрада; Вуксан, син Радивоја; Радивој, син Вукмана; Радивој, син Вукмана (други пут!); ..., син Вукмана.

кућа (хане) 52

Село Велика и Мала..., припада Саница Баши, ван дефтера

Бали, син ...; Мустафа, син Добршине; Лука, (?) син С(П)авков; Хусеин, син Вучића; Вели, син Хизира.

кућа (хане) 5

Фотокопија 75/141 (ОИС)

Мезра Језерача (?) или Брезача (?), припада Сеница Баши, ван дефтера

Селак, син ...; Али, син Радована.

кућа (хане) 2

Мезра Новосела (Ново Село), припада Саница Баши, ван дефтера

Несух (Насух), син Радина (?); Бали, син ...; Тимур, син Ферхата; Курт, син Ајаса.

Свега:
села 13

мезри (обрађених насељених површина) 2
кућа (хане) $176 + 4 = 180$.

Русуми (пристојбе — порези) 26 400 (акчи). Свака кућа по 150 (акчи).

Из наведеног пописа се јасно види, да, бар у првој половини XVI вијека, на почетку турске управе, у овом предјелу није било другог пореза осим оног који је даван по кући. Ту се врло лијепо може пратити и процес исламизације хришћана овог краја у том периоду (нпр. Ахмет, син Илије; Ферхат, син Ратков; Мустафа, син Радосава итд.).

Поновни, нешто каснији попис Јања извршен је у оквирима пописа санџака Клис (Tari ve Kadistro Genel Müdürügü, Ankara, Tari defter No 475 (13), стр. 218, 219, 220 и 221. У том дефтеру уписане су бројне баштине. У неким селима помињу се и кнезови. Али се већ јавља и неколико чифлука, међу којима и чифлуци у селу Воларима, које је тада припадало Јању. Узводно од ушћа ријеке Јањ, надомак Шипову, и данас се једно уže подручје назива „Чифлук”.

Од XVI до XIX вијека стање се измијенило. Уместо ранијих слободних сељака (влаха) са њиховим баштинама, у XIX вијеку јављају се кметови, који обрађују беговску земљу. У другој половини тог вијека и с почетка XX вијека, у доба аустроугарске управе, појављују се редовни пописи, на основу којих се може лијепо пратити стање аграрних односа у предјелу Јањ. Аустроугарски попис из 1879. године није вршен према занимању становника, већ према броју кућа и станови, затим према полу и вјерској припадности, па се из њега не може сагледати права слика аграрних прилика из тог времена у овом крају. Наредни попис, из 1885. године, за разлику од претходног, даје већ јаснију слику аграрних прилика у овој предионој цјелини, премда ни овај попис није вршен према домаћинствима него по особама, али се из њега види и занимање тих особа. Ту се наводи број учитеља, свештеника, властелина, тежака, кметова, творничара и трговачких обртника, помоћних радника, надничара и слугу, осталих мушкараца старијих од 16 година, те жена и дјеце, као и укупан број становника, и то све по општинама и селима која се у њима налазе.

Ево и табеларног прегледа занимања становника овог краја према попису из 1885. године.

Табела 1

Општина	Село	Учитељи	Тежаки	Кметови	Творнички и обртници	Помоћници најачари и слуге	Остале м. стараји од 16 година	Жене и деца	Укупно
Ваган (општина)	Бабићи	1	11	115	2	6	1	333	469
	Бабин До	—	14	91	2	1	1	264	373
	Глоговац	—	—	—	—	8	1	9	
	Љуша	—	2	84	—	1	15	269	371
	Подовзир	—	33	24	—	—	—	145	202
Грбавица (општина)	Чуклић	—	3	65	2	—	1	197	268
	Грбавица	1 свештеник	8	45	—	—	3	147	204
	Греда	—	16	24	—	—	—	129	169
	Кнезевићи	—	36	26	—	—	—	169	231
	Натпоље	—	10	86	—	—	—	249	345
Стројице (општина)	Букићи	—	34	17	1	3	3	145	203
	Липовача	—	2	45	1	2	4	131	183
	Подосоје	—	36	38	—	1	4	134	179
	Попуже	—	4	18	—	1	4	155	214
	Тодорићи	—	—	11	—	—	—	27	43
Ваган	Прибољци	1 власник	33	131	—	—	3	430	598
	Ваган	—	—	118	8	15	1	337	456
Свега			242	938			48	3262	4616

Из наведене табеле види се да је у скоро сваком селу више кметова него тежака, а то значи да су ови становници у то вријеме претежно обрађивали беговску земљу. Само у селима Подовзир и Букићима више је оних који, као тежаци живе, на својој земљи него оних који као кметови обрађују беговску земљу. Нека села су имала и по којег индустријског радника и обртнике, али такав радник је могао бити запослен само изван овог предјела, јер у самом предјелу није постојала никаква фабрика (творница) нити било који други индустријски објекат.

Попис из 1895. године даје потпунију слику аграрних прилика у Јању него претходни попис, што се види из табеле 2.

Табела 2

Општина и мјесто	И О ГЛАВИ ЗАНИМАЊА И ТО			
	Власници	Слободна земљорадници	Кметови	Слободни земљорадници који су баве пољопривредом и кметови
Бабиниц А, Махала, Цајани, Мрђановци, Раскинке и Штенковци	—	—	—	—
Бабин Аб Бабин Аб, Батовић (Црепуље), Борје, Глоговац, Качилово, Брао	—	—	—	35 218 25 280 — — 558
Лупша Доганова Коса, Лупша, Превизја, Водовобе	—	—	—	22 154 30 234 — — 440 6
Подовцир О	—	—	—	32 172 19 242 3 — 468 6
Грабавица Ц, Чуклић А. и Г. Чуклић, Поткамен	—	—	2 21 17 183 1 — 224 —	—
Грабавица О А, Грабавица, Попове Њиве	—	—	—	14 96 11 100 — — 221 2

Грда [○] Грда, Вујановачи	—	—	—	—	6	31	21	159	—	—	217	3
Књежевићи [○]	—	—	—	—	2	13	32	182	—	—	229	—
Напоље [○]	—	—	1	16	123	26	243	1	1	412	—	—
Стројице II. Бусићи, Цакићи и Раствик	—	—	9	70	9	50	11	146	3	—	298	—
Апшевача [○] Апшевача, Пологра	—	—	20	153	1	12	5	69	4	—	264	—
Подосое [○] Милачини, Подосое Рашке	—	—	1	2	19	128	5	56	—	—	211	—
Попуже [○] Брдо, Буроине, Попуже, Стране	—	—	—	—	11	109	2	67	2	—	191	—
Тодорићи [○] Максимовићи, Тодорићи	—	—	10	92	5	29	7	83	—	—	226	5
Ваган II. Прибојски [○] Г. Побе, Грабеж, Илића Аф- лића, Кутања, Мариневина	—	—	40	370	28	214	8	70	1	—	731	4
Ваган [○] , Брађо, Јасик, Ваган	—	—	—	—	56	509	—	—	—	—	565	3
Свега	—	—	82	703	269	1984	230	2280	16	1	5565	32

Tagen 3

Греда	—	—	—	—	20	55	6	54	24	63	14	21	4	9	270	1	271
Кињевини	—	—	—	—	78	166	1	9	—	—	9	9	—	—	272	—	272
Напоље	—	—	—	—	47	108	16	109	—	—	41	112	3	—	436	—	436
Стројице (општина) Букчињи	—	—	—	—	38	177	9	55	—	—	18	75	—	—	372	—	372
Липовача	—	—	—	—	49	205	1	4	7	26	6	17	—	—	315	—	315
Плодоје	—	—	—	—	1	6	19	116	3	16	8	34	1	4	208	—	208
Попуље	—	—	—	—	5	25	7	57	10	39	22	88	—	—	253	—	253
Тоадорини	—	—	—	—	29	179	2	11	9	60	4	44	—	—	338	8	346
Ваган (општина) Прибојци	1	16	—	—	78	405	30	188	8	71	5	62	8	—	872	1	873
Ваган	1	—	—	—	2	6	57	481	1	8	5	79	6	6	652	8	660
Сврба	3	22	—	—	518	1949	306	2356	117	430	160	638	25	19	6517	46	6553

Приложена табела 2 показује да је на дан пописа 1895. године на слободне земљораднике који су истовремено били и кметови отпадао највећи процент активног становништва — више од 45%. На кметове је отпадало нешто више од 40% пољопривредника, док је слободних земљорадника било више од 14%. Других занимања није било.

Попис из 1910. године вршен је на сличан начин као и онај из 1895. године, што се види из табеле 3.

Подаци из наведене табеле прије свега указују на то да се скоро цјелокупно активно становништво овог краја (више од 90%) бави искључиво пољопривредом. Извјестан постотак тог становништва (око 0,38%) држао је на свом земљопосједу и кметове. Таквих земљопосједника је било у селима: Бабин до (1 главар са шест чланова својади), Прибельци (1 главар са 16 чланова својади) и Ваган (1 главар). У односу на 1895. годину, у 1910. години порастао је и број слободних сељака на 37,64 % док је процент кметова остао скоро исти (40,62%). Посебно је уочљиво да село Кнежевићи има само једног главара обитељи са статусом кмета, док је осталих 78 главара са статусом слободних сељака.¹¹⁰ Слично је и са селом Липовачом, где је само један главар обитељи био кмет, док су остали главари били слободни сељаци.

Говорећи о траговима аутономије у предионој цјелини Јањ, Љубомир Пећо наводи да су сва старија насеља, било да су у њима живјети старосједеоци „од фета“ било каснији досељеници, имала „своју“ земљу.^{110a} Сви ти „својаци“, према Пећи, који се позива на народно предање, били су дужни да дају отоманској царевини војнике, и већина их је стекла извјесне заслуге код отоманских власти. Пећо наводи и имена појединачних родова у већини данашњих јањских села, који су живјели на „својој“ земљи. Тако, на пример, више од половине Грбовачког поља припадало је Ранисавима — из села Греде, и Михајловићима — из села Грбавище. Своју земљу су имали и Мршићи (Радмани) и Јефтенићи у Бабином Долу, док је читав Подовизир био у рукама старосједилаца Божића и старијих досељеника Квргића (Шатара). За старосједиоце Кнежевиће вели да су имали своју земљу и без неких заслуга. Црепуље, из Бабиног Дола, такође су имали своју земљу, а Горњи Чуклић су у свом посједу све до појаве куге држали Симићи, али им је прије тога преоует, због крварине. Натпоље је било у рукама старијих досељеника Радоша, а Водовоће (заселак села Љупче м. п.) држали су Дејановићи, које им је касније отето. Најмање је „својака“ било у селу Бабићима, једном

110 Позивајући се на народно предање, Љ. Пећо у наведеном раду вели да су Кнежевићи уживали извјесне повластице код турских власти. Они су често давали кнезове за цијели Јањ, па су по томе, према народном предању, и добили садашње презиме.

110a Неке њиве фамилије Ракита, које се налазе у Ваганцу, називају се Ровене њиве.

од најстаријих и најпознатијих села у овом крају. Од свих родова који живе у овом селу само је род Радованаца имао своју земљу. У селу нема старосједилаца. Пећко претпоставља да су старосједиоци емигрирали заједно са Вучковићем¹¹¹, након његове кашикулације у борби с Турсцима, јер су као становници бунтовничког села изгубили сва права.

Не негирајући Пећину претпоставку о узроцима одсуства „својака” и старосједилаца у селу Бабићима, сматрам да би те узроке требало сагледати и са другог становишта. Наиме, раније је истакнуто да ово село располаже најплоднијим земљиштем у Јању и да, за разлику од већине јањских села, има довољно воде за паше и налази се у непосредној близини ријеке Јањ. Ако је судити према оној народној: „Турчин бјежи води, а Србин гори”, као и мишљењу неких аутора да је муслиманско становништво, као повлашћено, у турском држави могло одабирати гдје ће се насељавати¹¹² онда не би требало да буде мјеста сумњи да је, у једном периоду турске владавине, и то у вријеме кад је у овом крају вршен поменути процес исламизације хришћана (Срба), ово село настањивало исламизирано хришћанско становништво. Истина, из наведеног турског дефтера не може се видjetи какво је стање у овом селу, у вези с тим, било у првој половини XVI вијека, кад је вршен попис живља по јањским селима, јер се у том попису не помиње данашње име овог села, али зато постоје материјални трагови и сачувана народна традиција који о томе рјечито говоре. Покрај сеоске основне школе налази се комад земљишта који се назива „турско”, или „мекенско гробље”. Овај други назив дат је, према причању старијих људи у овом селу, по „турском” роду Мекенима који је овде живио. Старци у том селу добро се сјећају кад су, још као дјеца могли, скочући „с нишана на нишан”, прећи гробље уздуж и попријеко не додирујући при томе тле. Ти су нишани касније искрчени из гробља и многи од њих узидани у камену ограду око поједињих њива. На периферији села, према сјеверозападу, налази се ледина, која се назива *Диван*. За вријеме Турака на том мјесту су, према народном предању, одржавани разни народни скупови, познати под називом „дивани”.¹¹³ Недалеко од сеоског атара, ближе клисури ријеке

111 У народу је све до сада сачувана успомена на Вучковића као старјевшину Штгрб-града, који се налазио изнад стрмих литица клисуре ријеке Јањ, недалеко од Јањско врела. У селу Бабићима налази се један извор који се назива *Вучковац*. Ту је сад саграђена чесма и цементирано корито у које се сакупља вода.

112 О томе говори и Милан Карановић у студији *Саничка жупа у Босанској Крајини* (Из 26. књиге „Насеља и поријекло становништва”), Београд 1930, стр. 13.

113 Оваје се и сада, и то сваке године у јуну, одржава „диван” (народни збор) за цијели Јањ. Особе које одлазе на тај збор, кажу да иду „на диван”. Међутим, уколико се иде на било који други збор, изузев овог, онда се каже: „Идем на збор”.

Јањ, у којој лежи Јањско врело, налази се комад земљишта који се назива Асановац.¹¹⁴

Сви наведени примјери, као и сачувана народна традиција, говоре да је у овом селу, у једном временском периоду, морао бити заступљен исламски живља у знатном броју. Кад и како је тог живља нестало и кад су ово село настанили новији досељеници, хришћани, о томе се, за сада не може рећи ништа одређеније. Али на основу свега овог може се добити бар дјелимичан одговор на питање зашто у овом селу нема „својака” и ста-росједилаца.

Све јањске фамилије које нису имале своју земљу, а таквих фамилија је био знатан број у свим селима овог предјела, обраћивале су бегову земљу. Оне и данас знају имена својих бегова, а нису заборавиле ни мјеста из којих ти бегови потичу. Сјећају се и тога да су своме бегу морали давати од љетине „сваки трећи варифак жита и сваки пети варифак кукуруза”, док су граха могли производити колико им је то земљиште дозвољавало, а бегу нису морали дати „ни зрно”. Онај ко на беговској земљи искрчи шуму, имао је право да ту „крчевину” оре пуне три године а да од љетине са ње бегу не да ни мало жита. Било је и протјеривања кметова са беговске земље. Узрока томе било је више. Један од њих била је „квварина”¹¹⁵, о чему у народу постоји живо сјећање.

Након аграрне реформе 1919. године, беговска земља је раздијељена домаћинствима која су је обраћивала а нису имала своју земљу. Од тада па све до данас у Јању није било домаћинства које није имало земљу. Данашња земљишна имања јањских домаћинстава су разбазана, тј. нису на окупу. Узрок томе, поред осталог, био је и честа куповина земљишта, затим приграђивање заједничког сеоског земљопосједа, о чему је већ било говора, и слично. Та куповина земљишта и проширивање земљопосједа нарочито је дошла до изражaja у доба постојања већег броја породичних задруга у овом крају.

Послије завршетка другог свјетског рата, велики број јањских породица колонизован је у Војводину.¹¹⁶ Њихова земљишна имања у родном крају прешла су у руке општине, а кад су се у појединим селима у овом крају појавиле сељачке земљорадничке

114 Народно предање вели да је ово земљиште добило такво име по неком „ћоравом Асану”. Он је, једном приликом, овде заорao једну њиву, па кад ју је засијао житом и „уредио”, рекао је: „Моја земља, нико те до сада није 'вако уредио ко ћорави Асан'”. На то му је земља одговорила: „Мој Асане, до сада ме је орало девет ћорави' Асана, али ниједан ме није горе узор'о од тебе!”. Од тада се ово земљиште, по том ћоравом Асану, прозове Асановац.

115 Биро Трухељка у Ајелу *Хисторичка подлога аграрног питања у Босни, ГЗМ у Босни и Херцеговини XXVII, 1955*, стр. 198, вели да је спахија могла одузети земљу и ономе ко је три године не обрађује и дати је другом с талијом...

116 О колонизацији Јањана у Војводину видјети: Раде Ракита, *Послијератна исељавања Јањана у Војводину и неке друге крајеве Југославије*, Зборник за друштвене науке 56, Матица српска, Нови Сад 1971.

задруге, чији је вијек у првим послијератним годинама био врло кратак, та „колонистичка земља“ укључена је у задружно земљиште. Кад су се ове задруге распале, бригу о колонистичкој земљи поново је преузела општина. Она ту земљу даје на обраду појединим домаћинствима која немају довољно своје земље, а ова домаћинства су дужна да, као протуслугу, општини исплате одређени износ новца, и то најчешће у вриједности једне трећине добијене љетине. Ова земља се може и куповати, и то врло јефтино. Међутим, интересената за куповину земље у овом крају има врло мало. То значи да постоји могућност да јањска домаћинства прошире свој земљишни посјед, било на рачун колонистичке земље било путем куповине земље оних јањских породица које су се послије колонизације индивидуално селиле у Војводину или су прешли у град и тамо наставиле живот. Многе ораничне површине се већ годинама не ору и претворене су у ледине и пашњаке. Око њих је нестало и ограда, те се на тај начин постепено претварају у заједничке сеоске испаше. У сваком селу постоји знатан број домаћинстава која нису у стању да обраде ни властиту земљу. То су „старачка домаћинства“, у којима претежно живе старици и старице, док је „младеж“ отишла „тробухом за крухом“, у „бијели свијет“. Овим селима, према томе, недостаје радне снаге, а прије другог свјетског рата стање је било сасвим другачије. Младеж је остајала на селу, јер није имала куда да се исељава, па је она овдје чинила главну радну снагу. Тада је свака кућа могла да узгаја и велики број свих врста домаће стоке, јер је имао ко да је чува. Међутим, данас је и гајење стоке велики проблем у свим јањским селима, и то из простог разлога што нема ко да је чува. Зато је њен број знатно смањен у односу на предратно стање.

Аграрна реформа, која је послије другог свјетског рата спроведена у нашој земљи, имала је видног одраза и у овом крају. Истина, овдје није било крупних земљопосједника чији је земљопосјед захватила аграрна реформа, нити је било имања која су арондирана и конфискована. Познато ми је само то да је аграрном реформом један дио земљопосједа поменуте породичне задруге Медића, звани Хрбине („Рбине“), подлегао овој реформи, јер је прелазио горњу границу дозвољеног. Све остale фамилије у селима овог предјела и даље су задржавале сву ону земљу којом су располагале у периоду прије другог свјетског рата. Међутим, аграрна реформа се у овом предјелу одразила на други начин. На оно земљиште које је том реформом добивено у Војводини насељен је, како смо то већ истакли, велики број домаћинстава из овог краја. То је у многоме ублажило аграрну пренасељеност каква је овдје владала прије исељавања тих домаћинстава, јер су остала домаћинства која живе у Јању у могућности да свој посјед прошире на већ поменути начин.

Пошто у Јању није било велепосједника између два свјетска рата, није било ни најамних радника који би радили на тубим

имањима као експлоатисана радна снага. Али, пошто је по многим селима било веома сиромашних кућа, те куће су често давале понеко одрасло мушки чељаде у „најам“ неком газди у свом или у туђем селу, да му чува стоку чак и по више година. Такво лице је овдје познато под називом *најамник*. Однос газде према најамнику није увијек био добар. Женско чељаде није давано у најам.

4. Остали видови привређивања

а) *Одлазак „на рад“*. — уводном дијелу овог поглавља истакнуто је да пољопривредне гране — сточарство и земљорадња — не могу да подмире све животне потребе становника Јања. Зато је ово становништво још од раније морало да одлази изван граница Јања и да обавља неке послове који су били допуне пољопривреди. Све до почетка другог свјетског рата Јањани су највише одлазили „на рад“ у Београд. „На рад“ је одлазила искључиво мушка радна снага. Међу тим мушкирцима највише је било момака. Многи од њих остављали су у родном крају своје „драгане“, а ожењени супруге, којима се нису враћали и по неколико година. То одсуство момака и мужева одразило се и у дјевојачким и „удовичким“¹¹⁷ пјесмама које су тада у Јању пјеване, као, на пример:

„Биограду од седмера врага,
У теби се мој бараба карта.“

Или:

„Биограду мој на срцу јаду,
У теби је мој драги на раду.“

Из задружних кућа се на раду у Београду понекад истовремено налазило и по неколико мушкираца. Они су били обавезни да задружи шаљу дио своје зараде, како би тиме уживали сва права на задружну имовину, као и задругари који су остали код куће. За тај новац задруга је првенствено куповала разлику у житу јер сами задругари на свом имању нису били у стању да произведу довољну количину жита. Осим тога, за тај новац је куповано и оно што сама задруга уопште није ни могла да производи, на пример со, зејтин, кафу, шећер, ракију итд. Тим новицем се често отплаћивао и порез држави. Њима су куповане и оне најнеопходније намирнице за дочек крсног имена и сл.

Јањани су пре рата, осим у Београд одлазили сваке јесени (а то чине и сада) и на бербу кукуруза у Војводину. У предратном периоду су и ову радну снагу сачиљавали искључиво мушкирци, и то претежно момци, док се у послијератном периоду јавља и по нека жена. Пошто се у бербу кукуруза, у Војводину,

117 Удате жене чији су мужеви привремено одсутни овдје често у шали називају „удовичама“.

одлази управо онда кад у овом крају започињу вечерња сеоска прела и сеоски зборови (а тим свечаностима недостају момци), многе дјевојке, тужног гласа и с болом у срцу за својим „драганом”, пјевају на тим скуповима:

„Мој драгане, у далеком свету,
Поштали ми срце у пакету.”

Оне у тим пјесмама проклињу Војводину која им је драгога „занела”:

„Војводино, вода те однела
Ти си мога драгога занела.”¹¹⁸

Од њихове кљетве у пјесми не остаје поштећено ни „кукурузно брање”, јер је и оно криво што је драги одсутан, па кажу:

„Бог убијо кукурузно брање,
Јесен добе, оде моје јање.”

На зборовима одјекује још тужнија дјевојачка пјесма:

„Збор зборује, мога дике нема,
Пише дика да је код Сријема.”

На бербү кукуруза одлазе организовано. Ријетки су они који „насумице” пођу да траже посао код неког „газде” у овој покрајини, јер такви одласци „не гарантују” добру зараду. Најприје се у мјесту поласка организују радне групе од пет, шест или више чланова, које су познате под називом *партије*. Ту се одмах бира и старјешина партије — *бандигазда*, или *груповоћа*.¹¹⁹ За бандигазду се бира сналажљив, искусан и вриједан радник, без обзира на његове године. Њега сви чланови његове партије поштују и извршавају наређења. Али он те своје дужности обавља у сталном договору са свим члановима групе и прихватата њихове конструктивне приједлоге и сугестије. Дужност му је да склапа посао са газдом, али све у споразуму са својом групом. Он води рачуна и о раду сваког појединца своје партије, јер се према учинку обавља и расподјела зараде. Нерадо се примају у партију они радници који се не залажу у раду, јер, најчешће од учинка свих зависи и зарада сваког појединца.

118 О узроцима продирања екавитине у овај предио опширије се говори у моме раду *Послијератна исељавања Јањана у Војводину и неке друге крајеве Југославије*, Матица српска, Зборник за друштвене науке сб. 36/1971, стр. 159.

119 У цитираном раду такође сам писао о организованом одласку Јањана на бербу кукуруза у Војводину. Међутим, тада нисам знао који је други назив за старјешину који се налази на челу групе — груповоћи. Касније сам дознао да се тај груповоћа зове *бандигазди*.

Има појединих партија (или појединаца) које успостављају чвршће везе са газдом код кога су једном радиле, па код њега долазе на рад и неколико наредних година. Он их сваке јесени писмом обавјештава кад треба да дођу и у коликом броју. Ако случајно код њега не буде довољна посла, онда их он препоручи неком другом газди који му је познат.

Ипак, данас највећи број ових партија најприје одлази код својих робака, пријатеља и познаника, који су напустили живот у Јању и населили се у Војводини, да преко њих нађу газду код кога ће моћи добро зарадити и где ће се моћи дуже задржати на раду. Код те своје родбине они најчешће и станују све док траје посао. Тако се и на овај начин одржава чврста веза између Јањана насељених у Војводини и оних који су остали да живе у Јању. Зараде свих берача исплаћују се претежно у кукурузу, а, пре ма погодби, и у пшеници, рјеђе у новцу. Међутим, послије завршене бербе кукуруза неки чланови групе (партије), или читаве групе, остају код газде све до зиме, обављајући му неке друге послове, на примјер копање репе, сијечење кукуруза, и сл. Такве послове обично погоде за новац или се нагоде са газдом да им то одмах исплати у пшеници. То раде посебно они партијаши који долазе „на рад“ из планинског пољопривредног појаса Јања, у којем се пшеница не може узгајати. Они обавезно настоје да зараде макар онолико пшенице колико им је потребно за јело о крсном имену, и бар о још којем важнијем празнику и свечаности у години. Своју зарађевину возом пребацују до најближе жељезничке станице у свом крају, а затим је коњима допремају до кућа.

У самом предјелу, бар за сада, скоро и нема никакве могућности за запошљавање овог становништва изван пољопривреде: не постоји ниједан рудник нити фабрика; не изводе се никакви већи радови, макар и привременог карактера, за које би била потребна радна снага; једино што нека предузећа дрвне индустрије, на примјер предузеће „Горица“ из Шипова, изводе сјечу дрвета у овим пространим јањским шумама, где је запослен и извјестан дио радне снаге из овог предјела. Истина, пред сам почетак другог свјетског рата грађена је шумска жељезничка пруга југозападним ободом Јања, где је било запослено и доста радне снаге из овог краја. Рат је прекинуо изградњу те пруге, чиме је прекинута и могућност тој радној снази да продужи рад и да на тај начин, осим од пољопривреде обезбиједи још нека средства за живот. Послије завршетка рата такође је грађена једна шумска жељезничка пруга, која је водила источним ободом Јања, а грађене су и цесте кроз саму Јањску висораван и дуж њеног обода. На овим радовима био је запослен и знатан број радне снаге из свих јањских села. Међутим, изградња тих комуникација кратко је трајала, па се скоро сва та радна снага из Јања поново вратила свом ранијем занимању — пољопривреди. У плану је скора изградња још једне комуникационе линије кроз овај пре-

дио, која ће пружити могућност Јањанима, иако привремено, да, такорећи, код својих кућа зараде „коју пару” и да тако бар у извјесној мјери поправе свој животни стандард, који је веома низак. Ријеч је о изградњи пута „Симела Шолаја”, који ће, преко овог предјела, спајати Шипово са Купресом. Предвиђа се да ће дужина овог пута износити око 43 km.

Као што се из наведеног види, на подручју предионе цјелине Јањ за сада не постоје никакве могућности за запошљавање овог становништва, на дужи период, изван пољопривредне дјелатности. То је проузроковало да је одмах после завршетка рата отпочео процес одласка једног дијела радне снаге из Јања у друге крајеве широм Југославије. Осим ових јањских породица које су одмах после рата колонизоване у Војводину, напустивши тако за стално свој родни крај, и у каснијим миграционим кретањима велики број Јањана је заувијек напустио свој завичај и засновао нова огњишта у разним крајевима наше домовине. Све је ово током посљедњих неколико година довело до апсолутног опадања укупног броја становника у Јању, о чему, што је већ наглашено, рјечито говоре резултати посљедњег пописа становништва из 1971. године. Према том попису, овдје је тада живјело за 3,07% мање становника (или, изражено у бројкама, 341 становник) него на дан претпосљедњег пописа становништва 1961. године.

У најновија миграциона кретања Јањана, што је већ наглашено у уводу овог поглавља, убраја се и одлазак једног дијела претежно мушкије радне снаге на привремени рад у иностранство. Наравно, знатан број и ових јањских миграната су момци, па је и тај њихов растанак од вољених дјевојака нашао одраза у дјевојачким пјесмама:

„Аустрија и Њемачка близу,
Мој драгане, шаљи ми авизу.“

Сви ови одласци радне снаге из овог предјела уносе и извјесне промјене у живот Јањана. Те промјене се, прије свега, огледају у начину изградње куће, где се уместо дводјелне куће „брвнаре” све чешће појављују зидана „препата кућа”, са више просторија, и „кућа на вилу”. Постепено нестаје и кућног отвореног огњишта, па се, с тим у вези, гасе и неки годишњи обичаји везани за домаће огњиште. Те промјене се запажају и у кућном намјештају, начину спровођања хране, ношњи, као и у неким другим видовима народног живота уопште.

Ипак, потребно је још једном напоменути да су ово само дјелимичне промјене које се врше у животу и раду овог становништва и да оне ни у којем случају нису захватиле овај предио у оној мјери у којој су захватиле већину предјела у нашој земљи. Ове промјене су видније само у кућама које имају „на раду” или у „пензији” бар неког од укућана. Иначе, у осталим кућама, које немају никаквих мјесечних прихода изван пољопривреде, а та-

квих кућа је у овом крају понајвећи број, живи се скоро потпуно на старински начин.

б) *Занати*. — Изузимајући двије ковачнице, једну у селу Бабићима, а другу у насељу Стројицама, од којих је прва постојала и прије прошлог свјетског рата, док је друга отворена у послијератном периоду, у овом предјелу, све до данас, није отворена ниједна стална занатска радња. Поправка металних предмета, првенствено металних дијелова пољопривредних радила (штукова, коса, лопата итд.), обавља се, углавном, у поменутим ковачница-ма, док су скоро све остале занатске услуге замијењене кућном радионишћу. Неке „специјалне“ занатске послове обављају самоуки сеоски „мајстори“, којима је то споредно занимање. У новије вријеме, у вези са појавом новог типа куће (*чрепате куће* и *куће на ласту*), у Јању се појављују и „прави“ мајстори занатлије („тишљери“ и зидари), којима се једино повјерава изградња ових типова кућа. Кућу *брвнару*, која је, све до новијег доба, била једини тип куће у овом предјелу, још и данас израђују искључиво самоуки сеоски мајстори.

Вриједно је још истаћи да овом становништву, у току љетних мјесеци, извјесне занатске услуге (ковање и „крпење“ бакарног и другог металног посуђа и поправку других металних предмета) пружају и Цигани, који љети овамо долазе из неких других наших крајева. У предратном периоду, такође у току љетних мјесеци, по јањским селима су ходале „калајџије“, које су овамо долазиле од Бугојна, тачније из Чипуљића код Бугојна, ради „калаисања“ бакреног посуђа.^{119a}

в) *Женски радови*. — Из цјелокупног прегледа радова везаних за досадашњи привредни приказ овог краја могли смо се уверити да све ове радове, са незнатним изузетима, подједнако обављају и жене и мушкарици. Зато се у народу ови радови и не дијеле, према полу који их обавља, на „женске“ и на „мушки“ радове. Међутим, кад је ријеч о радовима који се обављају претежно код куће, а који нису везани за пољопривредне гране — сточарство и земљорадњу — онда је таква подјела у народу извршена и утврђена. При обављању ових радова тачно се зна шта треба да раде жене а шта мушкарци, па је према томе извршена и њихова подјела на *женске радове* и *мушки радове*.¹²⁰

119a М. С. Филиповић у раду *Цинцири у Босни*, САН, Зборник радова XIV, Етнографски институт књ. 2, Београд 1951, на стр. 88 вели да чи-пуљићке калајџије путују по целој Босни.

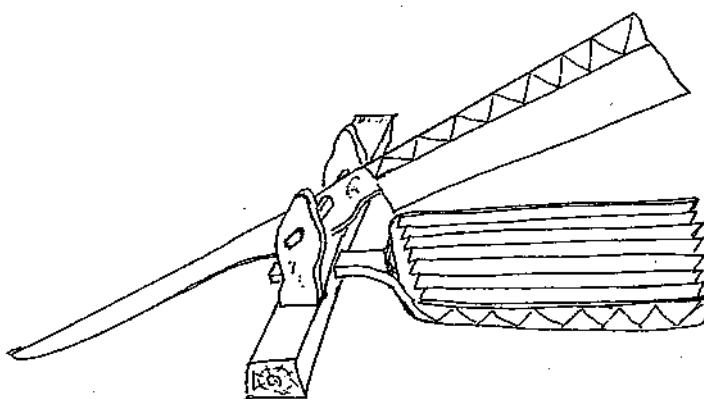
120 Петар Влаховић у раду *Бродарево и његова околина*, Универзитет у Београду, Београд 1968, стр. 37, наводи да народ из тог краја дијели послове на „мушки“ и „женске“. У предјелу Јањ сам назив „мушки радови“ није толико наглашен као назив „женски радови“. То је највјероватније због тога што су женски радови бројнији, па чак и значајнији од мушких радова. Овој претпоставци у прилог иде и то што овде постоје неки свеци у години када „не ваља“ у руке узимати никакав *женски рад*, док таквих светаца нема за мушки радове.

Женски радови у овом крају веома су сложени и тешки и с њима се уопште не могу мјерити мушки радови. Уз њих су укључени и такозвани „невидљиви радови”, као што су, на примјер, воћење домаћинства, затим брига о дјеци и слично, али о тим радовима овдје неће бити ријечи. Овдје ће бити говора о оним „видљивим” женским радовима, који обухватају израду цјелокупне како женске тако исто и мушки одјеће, затим израду постељине, па чак и ткања ћилима, почевши од технолошке прераде сирови на за те предмете, па све до њихове коначне израде.

Један од основних сировина за женске радове у Јању је свакако конопља. Њена прерада — од најелементарнијег сировинског стања до финала — захтијева много времена, труда и умијећа. Стога ћемо приказ женских радова и почети управо прерадом ове познате текстилне биљке у овом крају.

У одјельку *Текстилне биљке* било је ријечи и о овој биљци све док су се око њене производње подједнако старали и мушкарци и жене, односно до њеног ваћења из мочила и сушења на сунцу. Даља прерада конопље, као што је већ наглашено, убраја се искључиво у домен женских радова.

Конопља се након кисељења суши на сунцу по неколико дана. Послије тога се сакупља и поново везује у спонове, а затим се преноси до мјеста где треба да отпочне њено „набијање”. За набијање конопље потребно је изградити *гријаницу*, *срг* и, наравно, *стуту*. *Гријаница* се састоји од каменог зида, високог око 1 м, који има облик коњске потковице. Унутрашње стране тог зида обложене су љесама од прућа. На вратима зида постављене су двије дрвене *сове*, које су нешто дуже од висине зида. Сове су међусобно спојене дугачком врљиком („срғом”), а на ту врљику својим предњим крајевима наслађене су двије дуже врљике, чији се задњи крајеви наслажају на зачелје зида. По овим врљикама положена је љеса од прућа, по којој су прострте конопље за набијање. Конопље су прекривене *поњавама*, тако да се не примјећују. На самим вратима гријанице напожена је ватра да би се унутрашњост гријанице што боље загријала, а тиме и конопље на љеси добро осушиле и припремиле за набијање. Пред гријаницом се налази *срг*. Састоји се из двије сове које су међусобно спојене врљиком, слично оним совама које се налазе на вратима гријанице. Висина срга износи око 1,5 м. Испод срга се на земљи налази *стума*. Њоме се конопље и кетен набијају. *Ступа* се прави од великих крушкових или букових цјепаница, које су претходно добро осушене. Двије највеће обраћене цјепанице називају се *чељусти*, а трећа, нешто краћа од њих, *јастук*. Доња чељуст (1) која налијеже на земљу дутачка је око 1 м, и краћа је од горње чељусти (2), која доће по њој, за око 0,5 м. Обје чељусти су у својим ширим дијеловима са унутрашње стране уздужно „назубљене” и ижлијебљене са по шест „зубова” (8) по пет до седам жљебова (9). Чељусти су подешене тако да се зупци горње чељусти уклапају у жљебове доње чељусти, а

Слика 34 — Ступа

зупци доње чејусти у жљебове горње чејусти. На ужи крај доње чејусти навучен је, у попречном смјеру, јастук (3). На јастук је усађен један пар ушију (4). Кроз шупљине ушију и врат горње чејусти (6) провучена је жујуша (5), која се у отворима ушију може несметано помјерати. Стога је и горња чејусть ступе покретна, док је доња чејусть непокретна. Најужи дио горње чејусти назива се реп (7).

За набијање конопље (или кетена) на једној ступи потребно је да раде двије особе, код којих једна сједи на земљи по-крај ступе и рукује конопљама стављеним између чејусти, а друга доноси конопље са гријанице и „набија” их.¹²¹ Конопље се постављају на зубове доње чејусти. „Набијаљка” стоји на горњој чејусти тако да се једном ногом ослања на врат а другом на реп чејусти, док се рукама држи за срг. Притиском цијelog тијела, посредством ноге, на реп, подиже се увис шир и тежи крај чејусти. Сада набијаљка ослаби притисак па тежи крај чејусти пада и зубима удара по конопљи и жљебовима на доњој чејусти. Покрети тијела морају бити што бржи, јер од тога зависи и брзина набијања конопља. Зато набијаљку морају чешће да смјењују одморне набијаљке. Набијањем се из конопља издваја поздер, који је ломљив и личи на пљеву. У ступи остају конопљина влакна, која се, очишћена од поздера, називају кудиљом. Набијена „ручица” кудеље оставља се поред ступе, а затим се набија друга, па кад се и она набије, онда се те двије ручице споје у једну цјелину и то се назива саставница.¹²² Конопље се претежно набијају ноћу, на мјесечини, као и на освјетље-

121 Ако се „набијање” конопља врши на „предима”, а то се за вријеме лајепих јесењих ноћи често догађа, „набијање” конопља може да обавља и неко од момака. Само и у таквим случајевима, поред ступе у којој се налазе конопље мора обавезно да буде женско.

122 Према народном вјеровању, набијене ручице конопље састављају се ради тога да би се дјевојка с момком саставила”.

њу које долази од ватре пред гријаницом. По завршетку набијања, свака ручица кудјеље се дијели на по четири раздиока. Један раздиок је уједно и један нагребљај; десет нагребљаја заједно чине један десетак, док „десет десетака“ чине стотину нагребљаја. Ти нагребљаји се сада вежу у по један свежањ и у свежњевима се чувају све до почетка „влачења“.

Влачење кудјеље се не обавља индивидуално, већ на некој врсти мобе или прела. Жене које влаче кудјељу називају се влачиље. Овај посао оне обављају у затвореним просторијама: у кући, кошари, појати, изби или подруму, колиби и сл. Ту се ствара велика количина прашине, тако да се понекад тешко може и дисати. Али то не смета да се посао обавља у највећем расположењу, праћен пјесмом, шалом и причом. Рачуна се да једна влачиља у току једнога дана може, у просјеку, да извлачи „десет десетака“ или стотину нагребљаја кудјеље. А радни дан једне влачиље рачуна се од шест часова ујутру до осам или девет часова увече. Рад се прекида само за вријеме дневних оброка, и то веома кратко. Влачиљама се дају три оброка дневно: ручак, ужина и вечера. Између тих оброка повремено им се доноси башча: љепшици, суве крушке, ораси, јабуке и друго воће, а уз то и печене или варене тикве, варени кукуруз, печени или варени „кумплијери“ итд. Понешто од те башче оне понесу и кући за дјецу, па и за одрасле укућане. Иначе, влачиљама се припрема што је могуће боља храна.

Припреме за сазивање влачиља обављају се овако: одреди се просторија у којој ће се обавитиvlaчење и обезбиједи се довољан број столица за сједење, јер се влачење обавља сједећи. Пошто се тај посао обавља и ноћу, купи се и довољна количина газа (петролеја) за лућуру (лампу) којом се просторија освјетљава. Затим се, већ према броју влачиља које ће радити, обавља „раздиоба“ кудјеље на „десетке“, који се равномјерно распоређују на те влачиље. Ти „десетци“ се у просторији припремљеној за влачење вјешају о клинове и ту остају до почетка влачења.

Чим се влачиље окупе, у просторији за влачење се одмах поставља столица (софра), око које оне посједају и припреме гребене за почетак влачења. Гребене доноси свака влачиља. Жена чија се кудјеља влачи, ставља пред сваку влачиљу припремљене „десетке“ кудјеље и тиме започиње влачење. Свака влачиља из свог „десетка“ вади по један „нагребљај“ кудјеље, ставља га на гребене и влачи. Извлачени нагребљај кудјеље раздијели се у три класе, од којих свака класа има засебан назив и, као што ћemo касније видјети, намјену. Прву класу сачињава најфинији дио извлечени кудјеље — развлак, који се први скида са гребени и ставља на столицу. Сада у нагребљају остају још дviјe класе грубље кудјеље: крљад, која се воде из гребени одмах након вађења развлака и не стављају на столицу, већ у „буџак“ (угао) собе. На крају, у гребенима заостаје најгрубљи

дио кудјеље — *кучине*, које се скидају са гребени и стављају поред крљади. Тиме је за посљедње двије класе нагребљаја кудјеље завршено влачење. Међутим, прва класа нагребљаја, развлак, који се налази на столици испред влачиња, подпијеже још једном влачењу. Извлачени развлак поново се дијели у три класе и свака од тих класа добива ново име: — *листови, влашица и пакучица*.¹²³ Прву класу развлака чине листови, који се први скидају са гребени и стављају на столицу. Затим се скида друга класа — влашица, и на крају трећа класа — пакучица. Листови се вежу у *привежњаје*. Четири листа сачињавају један *привежњај*. Привежњаји се „нижу“ на *канап* (уже) и остављају у просторију у којој се налазе и други женски радови. Тиме је влачење кудјеље завршено, а влачиље одмах након вечере одлазе својим кућама.

После влачења започиње предење кудјеље. Предење се обавља највише на прелима, али се овај посао не обавља заједнички, као, на пример, влачење. На прелима свака „преља“ преде своју „пређу“. Справе за предење су: *преслица* (у Јању се не каже „прешлица“ као што у једном чланку наводи Цветко Поповић)¹²⁴, *вретено* и друга. „Прећа“ се привезује за преслицу плетеном узицом.

Према класификацији типова босанско-херцеговачких преслица, коју је извршио Цветко Поповић¹²⁵, јањска преслица је најближа копљасто-лопатастом типу. Израђена је претежно од јаворова или крушкова дрвета. Преслице за дјевојке израђују у првом реду момци — чобани који се разумеју у „мајсторисање“. Од алата имају: сјекиру, нож, дубач, *длијето* и шестар. Посљедње четири алатке служе и за урезивање орнамената на лицу преслице. Мотиви су искључиво геометријски. Умногоме се поклапају са мотивима везења и плетења. Сви ти мотиви имају заједнички назив — „шаре“.¹²⁶ У многим преслицама, и то оним дјевојачким, уметнуто је огледало, а још чешће је уметање ситних црних, црвених и бијелих сељана (бобака), што се редовно чини при укравашавању *свирала*. Већина преслица при врху копљастог дијела има израђен крст, који свакако представља апотропејски знак. За крст је привезана узица којом се веже прећа за преслицу.

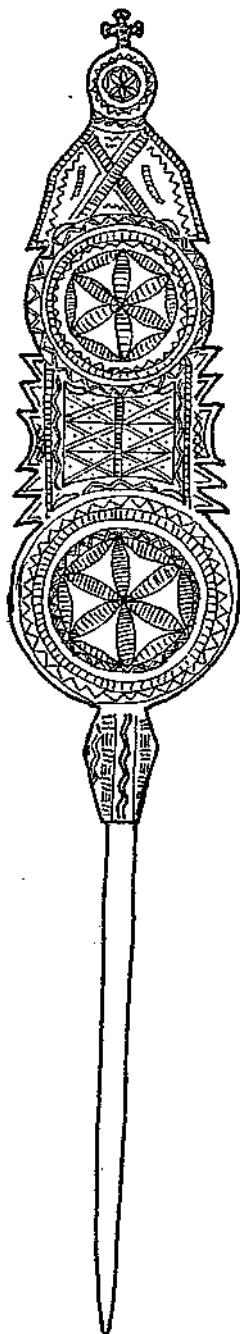
Вретено и друга сличног су облика, али се разликују по томе што је друга већа и јача од вретена и што на прелазу из трбуха у танки дио има исјечен дрворез у виду полице. Иначе

123 Овако велики број назива за поједине производе конопљине упућују на старост гајења ове културне биљке и процесе њене технолошке прераде у овом предјелу.

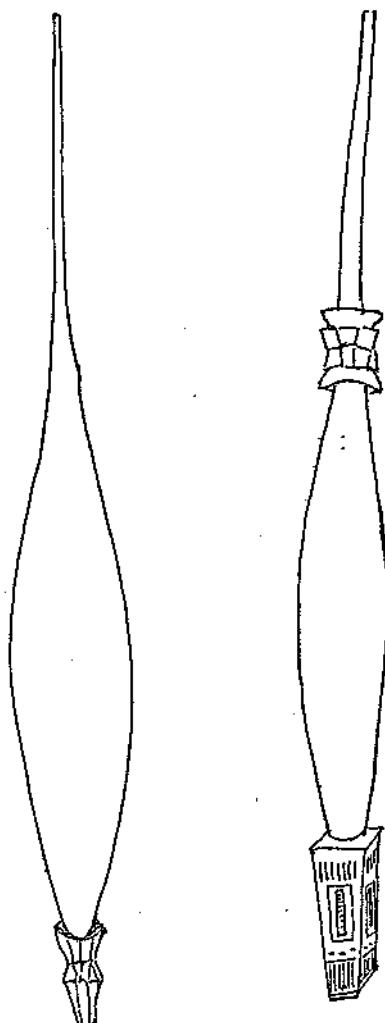
124 Видјети: *Босанско-херцеговачке преслице и вретена*, ГЗМ, Сарајево 1953, стр. 161.

125 Наведено ајело, стр. 161.

126 Ови су орнаменти општније обрађени у комплекснијем мом раду о овом предјелу, у поглављу *Ношња*.

Слика 35 — Преслица

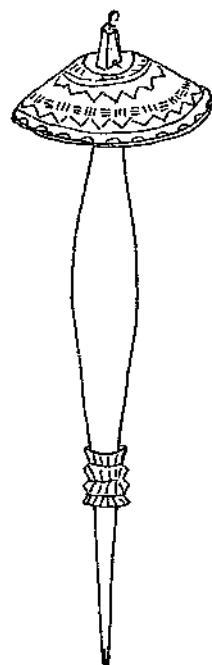

Слика 36 — а) Вретено, б) друга

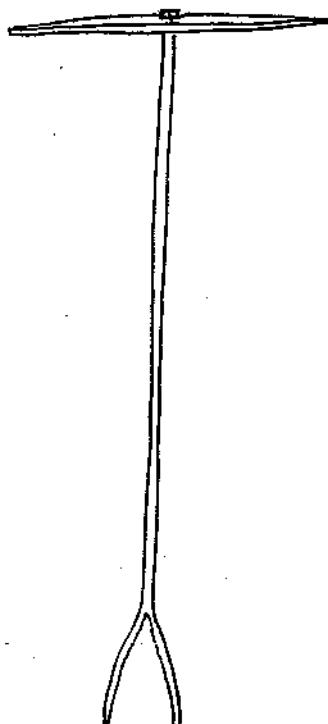
и вретено и друга имају *кљун* (1) *трбу(x)* (2) и *вр(x)* (3). У већини друга, у оквиру кљуна исјечен је комад дрвета у виду крста, који из кљуна не може испasti, али се у њему може помјерати. Приликом „другања“ (предење другом) то дрво у кљуну звечи („чегрта“). Најбоља вртена су крушкова. Комади осушеног крушковог или којег другог дрвета који су намијењени за израду вртена и друга називају се *кољенике*. Док се вртеном преде фино танко предиво, другом преду се („другају“) дебље жише од грубље преће, као што је кучина и сл. Предење на другу обично се назива „канурање“. „Упредање“ жица обавља се *коло*. *Коло* је, заправо, друга на коју је „насабена“ округла дашчица у виду печурке, звана „коло“, али се тај назив односи и на цијелу справу. На врху кљуна у кола задјевана је метална кука, што такође нема на кљуну друге. Лице „кола“ је, на сличан начин као и преслица, украшено геометријским мотивима („шарама“).

Слика 37 — Коло

Предење се у овом крају обавља на сљедећи начин: преља узима одређену количину „преће“ и узицом је веже уз преслицу, затим преслицу задијева за *тканицу* (појас) на лијевом боку и отпочиње да преде. У десној руци држи вретено и окреће га палцем, кажилјстом и средњим прстом. Прстима лијеве руке извлачи власи кудјеље са преслице, затим их зубима развлачи и

кваси пљувачком, па их тако влажне најприје прстима, а затим врхеном, упреда у жилу, коју намотава на трбух вретена.¹²⁷ Предиво са вретена се касније „мота“ у *клукво* (клупко) и оставља са осталим женским рацовима до даљне прераде. Рачуна се да добра преља за два дана и двије вечери може опрестити једно мутовило (не мотовило!) кудјеље. У једно мотовило „иду“ четири привежњаја кудјеље. Тачније, мутовилом се назива количина преће која може да се намота на један *рашак* дугачак 1,5 м.

Слика 38 — Рашак

Рашак је један обичај љесков или кленов прут, чији је крај „рашљаст“ (отуд му и назив), док је на другом његовом крају, у виду крста, натакнута дрвена палица, дужине око 20 см. *Рашак*, по обичају, „не ваља“ да сијече младић, јер „неће имати среће у женидби“, па се то препушта старијем и ожењеном мушкицу, коме „неће ништа бити“.

127 Приликом предења, преља води рачуна о томе да кога вретеном не додирне. Ако јој се то „омакне“, она „хљуном“ вретена три пута уда-ра о земљу да се оној особи која је дотакнута не догоди каква не-срећа.

Претходно је наглашено да одређене „класе“ кудјеље, послије преће, имају и одређене намјене у својој даљњој преради, и употреби. Тако, на примјер, за сновanje (или основу) беза (платна), ради његовог ткања, употребљава се предиво од при-вежњаја. За „поткивање“ беза, као „поутка“ служи предиво од крљади и влашице. Тим предивом се поткива без да буде „љев-ши“. Предиво од пакучице употребљава се сноваље грубљих тка-нина, на примјер кућних простирача што је новија појава у овом крају, настала послиje другог свјетског рата, и то под ути-цајем Војводине и града. Најзад, предиво од кучина употребљава се као поутка за ткање најгрубљих тканина, као што су по-њаве, сламарице, јастучнице и сл.

Осим за предиво, кудјеља се у овом крају употребљава и у многе друге сврхе. Стога се један дио неопредене кудјеље ос-тавља „да се нађе при руци“ кад то затреба. Најчешће се остав-љају два „листа“ кудјеље и већа количина кучина. Највише се употребљава као „облога“ за убоје по тијелу у народној меди-цини. Од ње се праве чепови за *вучије*, *буњаће*, *стругаће* букаре итд. у којима се носи нека течност. Дјеца је употребљавају за прављење „патрона“ („метака“), које праве од „зовикиног“ др-вета, као и за намотавање око врха „кундака“ у *штрицаљки*, које такође праве од зовикиног дрвета. Влачиље од кудјеље праве *перјанице*, којима се претежно ките дјевојке и младе. Кад сва-тovi пођу младожењиној кући, један „лист“ кудјеље ставља се испод врата коњу који носи дјевојачко *руво*.¹²⁸ Осим тога, дје-војке и момци, на прелима и на другим скуповима, помоћу ку-дјеље „гатају“ за којег ће се момка удати, односно коју ће дје-војку довести.¹²⁹ То је у овом крају чувени момачки и дјевојач-ки обичај, познат под називом „паљење сватова“.

„Полијевање“, прање и сушење „преће“. — Чим се преди-ње кудјеље заврши, одмах се приступа намотавању тог преди-ва на рашак да би се добило мутовило. Тако добивена мутовила се најприје „полијевају“, а затим се перу. Овај сложени хемиј-ско-технолошки процес се обавља ради тога да се природна сива боја преће замијени бијелом бојом. У томе се, као што ће се ви-дjeti из даљњег прегледа постиже задовољавајући успјех. Пре-ћа се полијева у једној дрвеној посуди која се назива чабар.¹³⁰

128 Ово се, према народном вјеровању, чини зато да млада у новом дому има кудјеље у „изобиљу“.

129 То чине на сљедећи начин. Свака дјевојка извуче из своје преслице по два бича кудјеље и ставља их на *столицу* (софру). Бичеви кудјеље треба да су исте дужине и дебљине. Сад се дјевојке и момци договоре коме ће се од њих „палити сватови“. Сваком бичу кудјеље се да име неког момка односно дјевојке, а затим се сви ти бичеви са једног краја истовремено запале. Бич који први изгори, момак (дјевојка) чије је име бич носио, највише „воли“ ону дјевојку (или момка) којој су паљени сватови.

130 На сличан начин као што се прећа полијева, у чабру се обавља и по-лијевање „аљина“ (рубља) које се израђују од конопљине и ланепе преће.

овим каналићем отиче до те рупе. Мутовила се слажу у чабар на овај начин. Најприје се, на дну чабра (на голо земљиште) постави нека стара кошуља, како мутовила не би налијегала на земљу. Сад се по тој кошуљи наспе тањи слој луга (пепео од сагорјелих дрва), а затим се сва мутовила добро „налуже“ (промијешају у лугу), па се онда слажу преко те кошуље у чабар. На дно чабра се најприје слажу грубља мутовила, која су откана од крљади. Најчешће се скупа поставља по четири мутовила, а преко њих слизиједи слој луга. Но горе се слажу мутовила од финије кудјеље, и то све по класама, али између сваке „класе“ поставља се по једна стара кошуља, а преко кошуље слој луга. Кад се сва мутовила стрпају у чабар¹³¹ по њима се наспе дебeo слој луга и тиме је први дио посла завршен.

Други део посла око полијевања састоји се у прављењу зоне, којом се заправо и полијевају мутовила у чабру. Зона се прави од воде и луга. Вода се загријава у великом бакреним котловима све до тачке кључачња, када се у њу наспе већа количина луга, а онда се тако врела, под називом зона, сипа на мутовила у чабру. Чим се зона саспе у чабар, он се одмах поклапа *искаком* или старом поњавом да из њега не излази пара. То тако стоји до следећег „котла зоне“, који се у међувремену загријава. Пред свако следеће сипање зоне у чабар пређа се у чабру „преврће“ и „лужки“ (посипа лугом) да се што боље полије“. Оцијеђена зона полако излази из чабра и каналићем одлази до поменуте рупе. По потреби (у недостатку чисте воде) она се поново загријава и сипа у чабар. Полијевање пређе данас траје најмање три дана, док је у предратном периоду, као и у првих 10 — 15 година послије рата тај посао обављан у току читаве једне седмице.¹³² Кад се заврши полијевање, пређа се из чабра вади и са ње се стреса *лужина* (талог од луга). Тиме је завршена и друга фаза хемијског технолошког процеса везаног за „бијељење“ пређе и започиње трећа, посљедња фаза — прање.

Пређа се носи „на корито“, где се домаћа стока „поји“, и тамо се пере. Прање се обавља на *пералу*. Пере се *пракљачом* (сл. 40а).

Раније се прање обављало само у чистој води, без употребе сапуна или других средстава за прање. Многе прање пређу и данас тако перу. Али, ипак, већина употребљава сапун и разне детерценте за прање, чиме се постиже брже прање и веће бjeлило пређе. Пређа се пере „у два‘ руке“: приликом прања „у прву руку“ не употребљавају се сапун и детерценти, док се то чини при прању „у другу руку“.

Саставни дио прања је и сушење пређе. Од тога умногоме зависи да ли ће пређа бити погодна за ткање или не. Пређа се

131 У један чабар може да стане 20 — 30 комада мутовила.

132 Захваљујући све већој употреби разних детерцената приликом прања знатно се смањило вријеме трајања њеног полијевања.

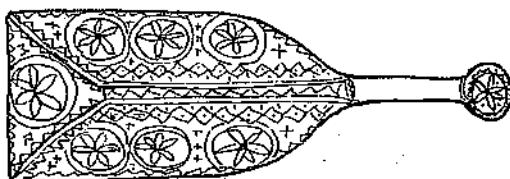

Слика 39 — Чабар

Чабар је проста направа израђена је од дебelog смрчевог или којег другог стабла, чија је унутрашњост трула. Крајеви су му „зарубљени“ (равно засјечени), а унутрашња трулеж очишћена, тако да је шупаљ. Висина му износи око 1,3 м, а промјер горњег отвора око 70 — 80 см. Доњи отвор му је нешто мањи. Чабар се увијек поставља на земљиште, на „двору“ испред куће, и то ужим крајем окренутим надоле, а ширим нагоре. Од његовог подножја води мали канал, дугачак око 10 м. Тада каналић се завршава у једној рупи у коју се слијева зона, која из чабра

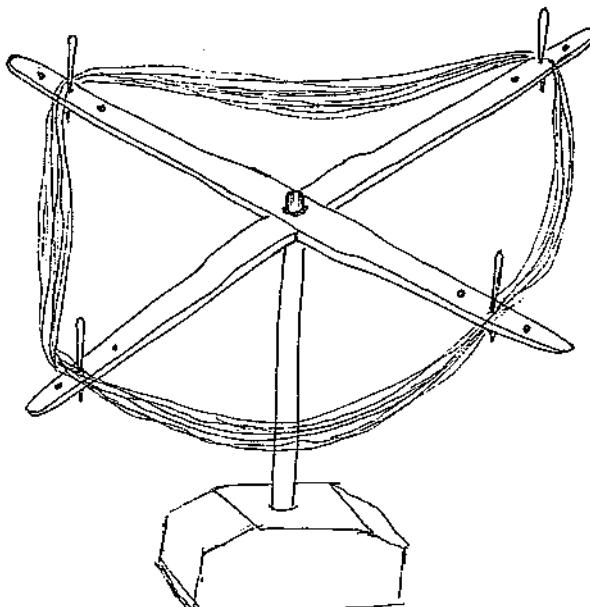
Слика 40 — Перало

Слика 40а — Пракљача

сушки у затвореној просторији, никако напољу, јер би тако осушена постала груба и неподесна за ткање. Просторија у којој се пређа сушки ће смије бити загријана, јер би јој и, у том случају, жица постала груба и крхка. Најбоље је да ту влада чак и нешто нижа температура, отприлике између 10°C и 12°C. Пожељно је, ако то временске прилике дозвољавају, да сушење пређе почне од њеног смрзнутог стања. Тада се пређа лагано („истија“) суши и по три, па и више дана. Свака брзина и неправилност у сушењу одмах се запажа на пређи (пређа постаје груба, крхка), и у том случају обавља се „повраћање пређе на чисту пару“, односно полијевање пређе се мора поновити, а тиме се понавља и свак технолошки процес који је над њом до тада извршен. Пре ма томе, технолошка прерада пређе је веома сложен и тежак посао и захтијева много вјештине и знања, а обављају га (ово треба подврћати!) претежно потпуно неписмене жене, без иједног разреда школе.

Осушена мутовила¹³³ се разапињу на вито и премотавају у „клуква”. Вито се састоји из „стельке” (постола) (1), затим једне вертикалне осовине (2) која је у стельку задјевена, и двије унакрст постављене полуге (3) које су натакнуте на врх осовине, на којем се могу окретати. Крајеви ових полууга су прошупљени и у те шупљине се стављају шпице приликом разапињања мутовила на вито.

Слика 41 — Вито

Мутовило садржи 15 пасмића, а сваки пасмић се састоји од 120 жица.¹³⁴ Послије премотавања мутовила у „клуква” наступа сно вање затим навијање и, на крају, ткање беза (платна), поњава и других пртених тканина које се производе од конопље и кетена.¹³⁵ Али прије него што прикажемо ове радове потребно је нешто речи о кетену и вуни, који су такође предмети женских радова и подијежу, као и конопља, сновању, навијању и ткању.

Кетен, за разлику од конопље, не гули се „у два руке”. Он се гули једновремено, јер једновремено и дозријева. Даља њего-

133 У овом крају се често замјењује појам „мутовила” са појмом „преће”, па их и ја у овом раду често мијешам.

134 Сличан примјер наводи и Арагутин Борђевић код становника Лесковачке Мораве (видјети: *Живот и обичаји народни у Лесковачкој Морави*, СЕЗб књ. LXXVI Београд 1958).

135 У предјелу Јањ сви производи од конопље и кетена називају се заједничким називом „прутенина” („пртено”), а производи од вуне — „сукнена” („сукнено”).

ва прерада ни по чemu се не разликује од прераде коношње. Његова прећа је мекша, тања и бjeља од коношњине преће. Од ње се, осим тканина, прави и *канфа за „наврчавање“ и „преплетење“ дјевојачких и младиних зборских опанака.*

Вуна подлијеже сличном технолошком процесу као и кудјеља. И она, као што је речено, спада у предмете женских радова. Послије „стриже“, вуна се најприје пере¹³⁶ у хладној води, уз употребу сапуна, затим се на сунцу суши, послије чега се влачи као и кудјеља. За влачење вуне влачиље се рjeће сазивају, и то због тога, што ње има мање него кудјеље, па тај посао може свака жена сама да обави. Приликом влачења и вуна се, као и кудјеља, дијели на класе. Познате су три класе вуне: *влас, мјез и поутка.* Влас се прва, у току влачења вуне, из гребени издваја и она представља прву класу. Друга класа вуне — *мјез* — издваја се из гребени нешто касније. Посљедња се издваја трећа класа вуне, позната под називом *поутка.* Свака од поменутих класа вуне има и одређену намјену у оквиру женских радова. Тако, на примјер, влас, или, тачније, прећа од власи, служи за ткање *сукна*, од кога се кроје *чоке, женски зубуни, копарани, женске аљине, итд.* Ова прећа се употребљава и као „основа“ за ткање прегача и торби. Мјез служи као „основа“ за ткање ћебади, док се поутка употребљава за „поткивање“ ћебади или сукна.

Вуна се преде на исти начин као и кудјеља: на вретено и на другу, а жице јој се „препредају“ на коло. За „плетиво“ пређе се тања жица и то искључиво на вретено. Међутим, за ткање ћебади и других грубих сукнених тканина, вуна се на другу „канура“ и тако се добива дебља жица.

Неизвлечена вуна, која се налази у праменовима, често се „чушиља“, па се тако „ишчушиљана, преде или канура. Предиво од *сијера вуне* у мањој мјери се употребљава за ткање авише за плетење разних одјевних предмета, као што су рукавице, чарапе, маје, капуљаче итд. У послијератном периоду, под утицајем Војводине, овдје су се од вуне почеле плести и *зепе.* Од вуне се прави и *кече* за коњско седло. Сијера вуна има неку примјену и као „лијек“ у народној медицини. Најзад, вуна се употребљава и приликом купања мртваци, а ставља се и у чарапе домаћину куће кад умре.

Сновање. — Пошто је ова врста женског рада доста компликована и захтијева крајњу прецизност и вјештину, то га обављају само највјештије жене у селу, које су за тај посао прави мајстори. Такве жене су много цијењене у својој средини, а дјевојкама које се у овако компликоване послове разумију, није се тешко „у добру кућу“ и за доброг момка удати.

Сновање се обавља или у некој просторији (нпр. у „кући“) или „на двору“ испред куће, као што је приказано на слици 42.

136 Један дио „стрижене“ вуне се не пере, него се неопран чува за „лијек“. Таква неопрана вуна овдаје је позната под називом *сијера вуна.*

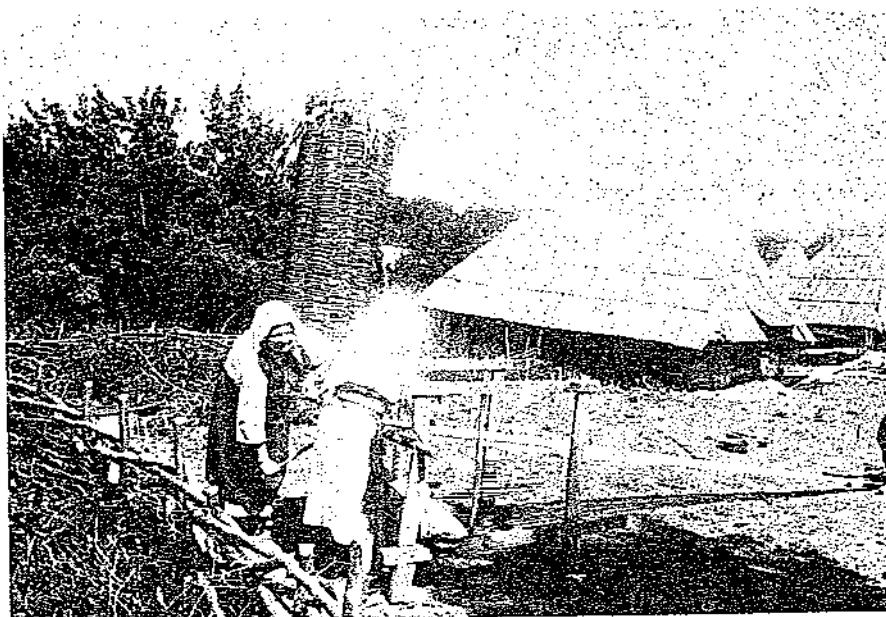
Сл. 42 — Сновање: сновалке Ракита Мара и Попадић Госпова из села Брада (1968).

Тaj сe посао обавља на следећи начин. Најприje сe у земљу за-
боду двије „совице“ чији су врхови „рашњасти“ и међусобно
спојени хоризонтално положеним штаном, у срг. Под сргом сe
налазе посуде сa „клуквима“ пређe за сновање (види простор на
земљи између ове двијe жене којe обављају сновање — сл. 42).
Жица од сваког „клуква“ најprije сe пребацујe преко сргa, а
затим јoј сe вучe крај до мјестa сновањa. Мјесто сновањa, како
сe то види и на слици 42, удаљено јe од сргa око један метар. Ту
су у земљу забијена четири дрвена кочићa (у „кући“ су то гвоздени зупци), и то тако да су два предња кочићa испред „сноваль-
ки“ међусобно доста размакнути, док су два задња кочићa међу-
собно знатно приближени; простор између њих назива сe „чини“.
На том простору између приближенih кочићa пређe сe прили-
ком сновањa укршта; укрштени дио пређe назива сe „крст“. Кроз „чини“ сe „не ваљa“ пролазити, јер сe вјерујe да јe тaj про-
стор земљишта „учаран“. Особа којa „нагази“ на чини треба од-
мах да сe истим путем врати, јер само на тaj начин може „избе-
жи несрећu“ којa јe чекa.¹³⁷ То исто важи и за домаћe животи-

¹³⁷ Љубомир Мићевић у монографији *Живот и обичаји Поповаца*, СЕЗБ
књ. XXIX, Београд 1952, наводи да становници у овом предјелу вје-
рују да јe мјесто гдјe сe стан навијa „нечисто“, па ако на његa дијете
нагази „нећe нарасти“, а ако сe то догоди одраслом човјекu, чекa гa
некa несрећa.

ње, као и за људе. Кад се сва пређа из посуда намота на кочиће, онда се скида „оснутак” са кочића, и то што пажљивије, и одмах се навија на стан (разбој) за ткање. Кочићи се ваде из земље, а мјесто где су били „чини” три пута се сјекиром засијепа, и тек тада по њему „ваља” ходати, без икакве опасности од „ненреће”. Сновање увијек обављају дјевије женске особе, од којих се једна мора „разумјети” у тај посао, док јој друга помаже. Добро се пази на то којим ће се даном започети сновање. Сновање се никад не започиње уторком и свецем, а нарочито се води рачуна о томе да не буде у онај дан у који је те године „пало”. Усјековање. Према народном вјеровању, „жица од таквог аљинчета не би ваљала ни на ајвану а камоли на имсану”.

Навијање. — И навијање је сложен женски посао па знају да га обављају само поједине жене. Заправо, жена која се разумије у сновање она се уједно разумије и у навијање. Зато она одмах, чим заврши сновање, наставља да навија тај „оснутак”.¹³⁸

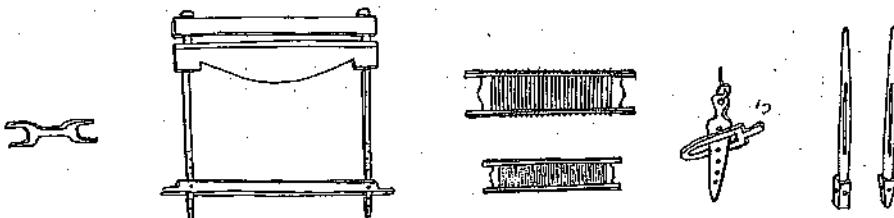

Сл. 43 — Навијање: навијаљке Ракита Мара и Попадић Госпава

Навијање „оснутка” обавља се на сљедећи начин. Најpriје се у онај дио осутка који се назива „крст” „уметну” два цијепица (дјвије дрвене шилке) да би се добио „зијев” од жица. Сада се тај крст навлачи на задње вратило стана (види „навијаљке” на сл. 43) а цијепици се помјерају ка средини оснутка. За други крај

138 Интересантно је напоменути да те жене, мајстори свога посла, за своје услуге не траже никакву накнаду у новцу, али је „ред” да их оне жене којима су услуге учињене, врате пропуслагом.

оснутка привезане су љествве или дјечје *лигуре*, на које је постављен камен или „посађено” одраслије дијете. То се чини ради тога да оснутак буде што боље затегнут. Из истих разлога и на сам стан се постави већи комад камена, што се види и на приложенoj фотографији. И приликом навијања, главној навијаљки је потребна још једна женска особа да јој помаже. Док она контролише жице зијеви, њена помоћница дрвеним штапом завученим у отвор главе у вратило, обре вратило око осе и тако „навија” оснутак на њега. Чим се оснутак почне навијати на вратило љествве, односно лигуре, почину по земљи да клизе ка стану, а кад стигну до стана, онда је и оснутак навијен. После навијања одмах слиједи „увођење” нити оснутка у брдо¹³⁹, а након тога започиње ткање.

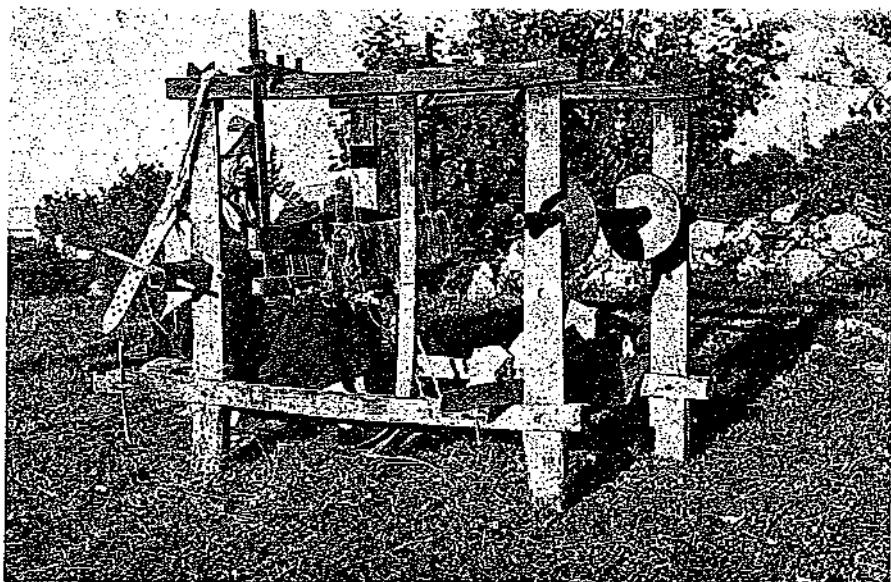

Слика 44 — Дијелови стана: а) предње вратило, б) задње вратило, в) запињача увучена у шврачицу (ци) шврачица, г) мало брдо, е) велико брдо, ф) горње брдло, г) доње брдло, х) вучила, х) побрањача и и) равуљица

Ткање је једноставнији посао од сновања, навијања и уводења нити оснутка у брда, па ткati знају све жене и дјевојке у овом крају. Једино се све жене не „разумију” у ткање претеча, јер је то сложенији посао, и Ћилима, који су се овде почели ткati под утицајем града, у периоду послије другог свјетског рата. Справа на којој се у Јању тка назива се *стан*. То је дрвена направа, а састоји се из више дијелова. Основу му чине двије *статве* (десна и лијева), које су постављене вертикално, тако да и читав стан има вертикални положај.¹⁴⁰ Статве су и са доње и са горње стране међусобно спојене *сапонима*, које их и држе у вертикалном положају. На предње и задње диреке статви постављено је предње и задње *вратило*. На задње вратило, на

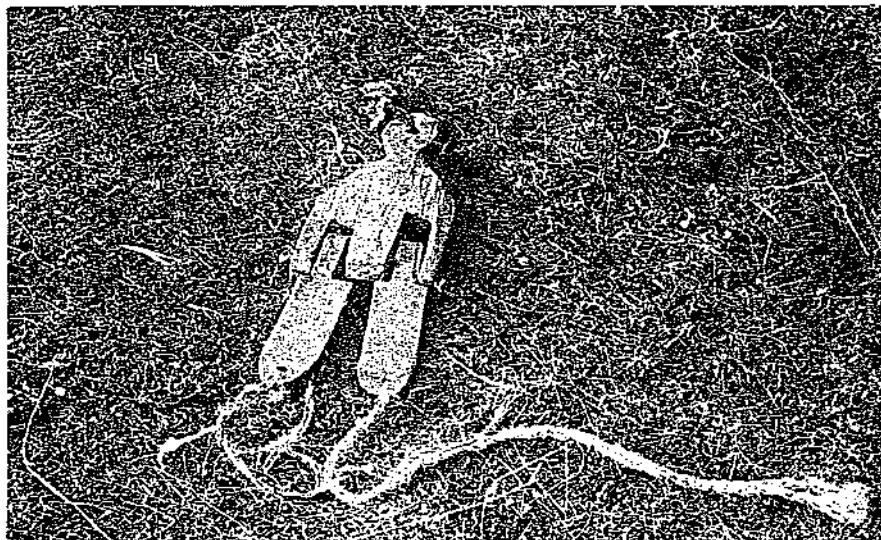
139 За ткање беза оснутак се уводи у „мало брдо”, а за ткање грубих тканина (пољава, ћебади и др.), так се уводи у „велико брдо”.

140 Према Боривоју Дробњаковићу, *Етнографија народа Југославије*, први дио, Научна књига, Београд 1960, стр. 54, и Словени су већ на крају многобожачког доба знали за преслицу и вртежко, мотовило и навијаљку, а имали су и стан, који је, судећи према свему, био вертикалан. У предјелу Јањ се строго води рачуна о томе да неко не прође између статви разанетог стана, јер му се може догодити каква „несрећа”. Ако се то некоме омакне, треба да се одмах врати истим путем, па ће тако „избjeни” несрећу која га чека.

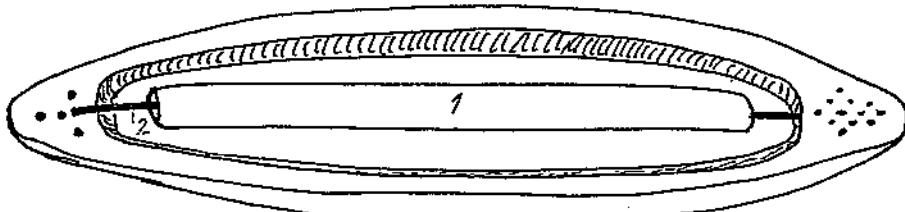
Слика 45 --- Стан

које је и навијен оснутак, навучена су, десно и лијево од оснутка, два кола, израђена од дасака. У шушњину главе задњег вратила, с лијеве стране увучена је запињача, помоћу које ткаља, која сједи испред првог вратила, повремено „отпушта“ оснутак окрећући њоме задње вратило. Откани дио оснутка истовремено се „навија“ на предње вратило. Ткаља сједи на дасци која је постављена изнад предњег сапона. Изнад задњег сапона напрвљено је коритасто удубљење од три даске. У том удубљењу налази се камење, које стан чини стабилнијим приликом ткања. На предњем крају стави, с горње стране, хоризонтално је положена понитњача, која држи нити. Ове нити се окомито спуштају наниже и у њих је, као и у брда, уведен оснутак. Брдо је уметнуто у брдила, а брдила су насабена на двије вертикално постављене летве, које се зову вучила (јер вуку брдила). Вучила су причвршћена за подбрдњачу, која је хоризонтално положена на горње дијелове стави у стана. Предње вратило је уздужно прокопано; кроз тај отвор провлачи се тканина, која се у току ткања намотава око тог вратила. Глава предњег вратила има два унакрсна прореза у која се завлачи реп шврачице. Шврачица је на једном крају спљоштена и на том њеном дијелу налази се уздужни прорез кроз који се провлачи лопатица, док јој је други крај (реп) танак и овалан. Лопатица је пљосната и шиљатог изгледа. На њој се налази већи број отвора у које се ставља ексер испод шврачице. Овај ексер спречава да се лопатица, која је преко једне узице затегнута, извуче из шврачице приликом ткања. Отпуштањем или затезањем лопатице завучене у швра-

Слика 46 — Подложње

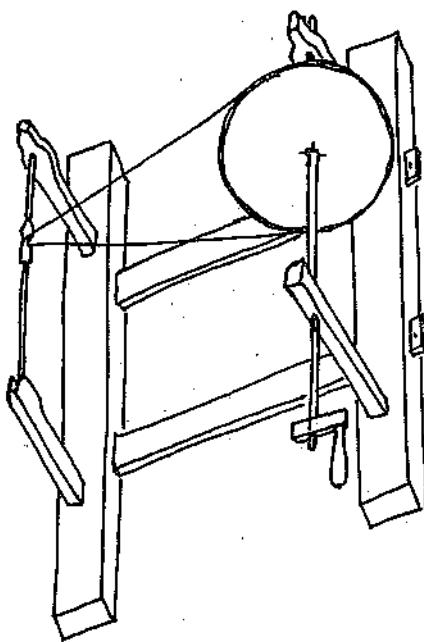
чицу отпушта се или затеже тканина у стану. Стопала ткаље наслажају се на подложње стана, које су наслоњене на под, а те подложње су преко узица у вези са „зијеви” тканине и брдима у које је она увучена. Њима се, уз притисак стопала, „прозјевљује” зијев, да се кроз њу провуче чунак са тканином, или равуљица умјесто чунка, уколико се ткају грубље тканине.¹⁴¹ Чунак је у облику издужене елипсе, дужине око 15 — 20 см, а ширине 3 — 4 см. Уздужно је прорезан, а унутрашње стране

Сл. 47 — Чунак: 1. цијев, 2. срдашчиће

у прорезу су мало изжиљебљене. У тај прорезани дио чунка умеће се зовина цијев (1) кроз коју је провучено срдашче (2). Цијев се око срдашча може несметано окретати. На њу се помоћу чекрка прећа, намотава која се помоћу брдила и брда утвива у зијев оснутка.

¹⁴¹ Заправо, у овом крају се без „пробацује” чунком, а поњаве и друге грубље тканине равуљицом.

Слика 48 — Чекрк

Чекрк је такође дрвена направа, као и стан, само му је летка метална. Састоји се из постола (1), које у много чему личи на статве у стана, затим вретена са ручком (2) на које је навучено коло (5), чији је обод ижљијебљен а на тај ижљијебљени дио налијеже опута (4) која је затегнута помоћу летке (3). На летку се навлачи поменута цијев; за цијев се привеже конац од клупка преће и, окретањем кола помоћу вретена, ти обртаји, преко опуте, преносе на летку која се скупа са цијеви обрће око своје осовине, па се тако и конац с клупка намотава на цијев. Ово предиво које се помоћу чекрка намотава на цијеви а намијењено је ткању, назива се поутка. За ткање се припреми већи број намотаних цијеви поутке тако да ткаља, не чекајући, замјењује празне цијеви из чунка пуним цијевима. Мотање поутке на цијеви помоћу чекрка могу да обављају и одраслија женска дјеца. Она се тиме постепено уводе у обављање женских радова.

У овом крају се од пртених тканина највише тка без, а затим поњаве и простираче. То су, као што је већ наглашено, тканине од конопљиног и кетеновог предива. Од сукнених тканина (вунене тканине) најраспрострањеније је сукно, од којег се кроје разни сукнени одјевни предмети, на примјер: женски зубуни и аљине (исто што и зубун само дугачких рукава), мушки зубуни („доке”), копорани и чакшире; затим ћебад, прегаче, тканице, пасови (појасеви), шарвале и, послије другог

свјетског рата, ћилими. Све поменуте тканине служе за властите потребе и ниједна од њих није намијењена за продају.

У неким кућама јањских колониста у Војводини и данас (1973) се може наћи стан за ткање пренесен из родног краја. Он се нарочито очувао у оним мјестима у Војводини у којима живи већи број јањских досељеника, на примјер у Обровцу и Футогу. Њиме се ткају углавном простираче за кућне просторије, затим ћебад за покривање и ћилими (што се односи нарочито на новије досељенике из Јања који се још „куће“ и који нису у стању да купе индустријске производе који су им за кућу потребни.¹⁴²

Ткање „не ваља“ обављати не само за вријеме „великих(x)“ светаца него и оних „малих(x)“, када се могу обављати „мањи“ женски радови. На то се нази највише ради тога да се усјеви „сачувају“ од временских непогода. Нарочито се води рачуна о томе да се од Великог четвртка уопште четвртком не тка све док не падне први откос.

Сви наведени процеси рада везани за производњу и прераду конопље и кетена, као и за прераду вуне, веома су стари.¹⁴³ То се исто може рећи и за неке друге женске радове, о чему ће још бити говора.

Прављење боја и бојење. — У састав женских радова улази и производња боја и бојење текстилних производа. Потребно је нагласити да бојењу у овом крају подлијежу само сукнене израђевине, и то не све, док бојење пртених производа овде није уобичајено. Најпознатије боје које се у Јању производе су: црна („врана“ или „загасита“) боја, затим јањско црљенило, јањско жутило, јањско модрило и јањско зеленило. Црна боја се добија од коре (или листа) црног јасена (*Fraxinus nigra L.*). Та кора, односно лист, куха се у води најмање пет до шест часова. На дну посуде (у којој се кора кухала) издвоји се црна каша, из које је вода испарила. Каша се истреса у једну дрвetu кацу, а онда се у њу наспе шилоте од гвожђа која се набавља код ковача. Сада се све то добро промијеша и већ се у ту смјесу могу потапати предмети за „врањење“. Најчешће се врани сукно, од којег се кроје мушке цоке, копорани и чакшире, те женски зубуни и 'аљине. Али прије почетка врањења, сукно се најприје носи код „ступара“ на „ваљање“. То једино не важи за шарвале^{143a} (не, шаврале!), које се никако не ваљају, али се

142 Јањски досељеници су из родног краја донијели још неко радило (трабље, виле, косе), као и неке ситне кућне потребитине (кантар, „кукицу“, поједино посуђе итд.), а сачували су и многе обичаје, нарочито оне вјерског карактера.

143 М. Гаваџи у раду *Судбина старе славенске баштине*, Етнолошко друштво Југославије, Београд 1959, наводи да су ови радови исти код свих јужних Словена и да представљају „остатке славенске баштине“.

143a Тома А. Братић, у раду *Народна ношња у Херцеговини*, ГЗМ БиХ XVIII, Сарајево 1906, стр. 23, наводи исти назив за ово аљинче и у овој Покрајини.

вране. У новије вријеме се произведеној боји од јасенове коре (или листа) почње додавати и боја индустријске производње, која се купује у „паклићима”. Тиме ова боја добива још загаситији изглед, а предмети који су њоме оврањени не могу да „изблиједе”.

Сукнени производи се вране на сљедећи начин. Најприје се потопе у посуду у којој се налази растопљена ова боја, а затим се босим ногама добро изгњече, како би боја продрла у сваки њихов лио. Послије тога све се ово оставља најмање два до три „реда”¹⁴⁴, али послије сваког навршеног „реда” ови предмети се промијешају. Кад се установи да су предмети добро „гашени” (прни), они се онда из те посуде ваде, а затим се суше, чиме се и завршава њихово „гашење”.

Јањско модрило се прави тако, што се у „сјерову воду”¹⁴⁵ саспе одређена количина чивита (модрог камена) да се у њој растопи. У ту отопину се најчешће стављају разна сукнена плетића и прећа који се желе обојити модром бојом. Ова боја не може „избијелити” са тих предмета.

Јањско жутило се добива од биљке *баличке*, која се мора дуже вријеме кухати у води. Кад се кухање заврши вода се исциједи у другу посуду у коју се потопи предиво или тканина да добије жуту боју. Ти се предмети стављају у врућу растопину воде и покривају поклощем, па кад се вода лагано охлади, ваде се из ње и постепено суше. Ова боја се на сличан начин добива и од коре *насје лијеске*.

Јањско црљенило је, уз црну боју, најраспрострањенија боја, којом се боје разни текстилни предмети у овом предјелу. Оно је под тим именом познато и код становника који живе у предионим цјелинама које се граниче са предионом цјелином Јањ. Добива се тако што се у растопину жуте боје, из које су већ извађени обојени предмети, ставља „црљена” боја са „љуском”. Сад се ова нова растопина поново куха, а послије кухања у њу се наспе хладна вода, па се тако добије затворено првена боја која се зове *јањско црљенило*. Текстилни производи се у овој боји боји на исти начин као и у другим наведеним врстама боје.

Зелена боја се претежно добива од куповне боје у „паклићима”, која се растворава у врелој води.

У новије вријеме све се чешће купују све врсте боја индустријске производње, али се оне најчешће мијешају са бојама домаће производње да ове добију љепши изглед и да предмети који се њима боје не „изблиједе”.

Кројење, шивење, везење и плетење. — У моме посебном раду *Народна ношња у Јању*, који се налази у штампи у Академији наука и умјетности Босне и Херцеговине, осврнуо сам се и

144 Једним редом се у овом предјелу називају ноћ и дан, односно вријеме од 24 часа.

145 „Сјерова вода” је вода у којој је прана „јарина” (јагњећа вуна).

на неке женске радове који су везани за кројење, шивење и везење, па то овде нећу понављати. У том раду је, прије свега, дат опис појединих дијелова народне ношње овог становништва и приказ орнаментике на њој, док ће овде бити говора о начину израде тих одјевних предмета, и то у најопштијим цртама.

Чим се ткање заврши, Јањанке одмах почињу да кроје и шију одјећу, као и да везу поједине орнаменте на њој. Оне се подједнако баве израдом како женске тако и мушкие одјеће. Мушкарци сами израђују једино кожуне и опанке¹⁴⁶, док је плетење појединих одјевних предмета заједнички посао и жена и мушкарца. Кројити, шити, вести и плести зна скоро свако одрасло женско чељаде. Ови женски послови се сматрају једноставнијим, па и лакшим, од сноваша и навијања. За ове, као и за све остale врсте женских радова, није потребна никаква школска спрема.¹⁴⁷ Ове радове најчешће обављају оне женске особе које не знају ни читати ни писати. Највише збуњује и задивљује чињеница да управо те особе, на зборској народној ношњи (посебно на дјевојачким „везеним зубунима“), израђују и тако компликоване и многобројне мотиве у разним бојама, за које, као што и Мирослав Драшкић наводи¹⁴⁸, и И. Ф. Јукић вели „да би их само Аргусове очи могле преbroјати“. А алат за обављање свих ових, па и овако компликованих послова као што је вез, веома је једноставан; сачињавају га: *ножиће* за кројење, *велика игла* — за шивење, и *мала игла* („везилька“) — за израду свих орнамената на текстилу у техници везења. При изради одјеће Јањанке се служе мјерама какве су употребљаване, највијероватније, још у најстарија времена. Ријеч је, наравно, о мјерама за дужину, као што су: *аршин*, *лакат*, *педаљ*, *прст*, *чланак*, *растрагај*, *односац* (мјерење од носа па надаље) и сл. Употреба метра као мјере за дужину је, разумљиво, за ове претежно неписмене јањске кројачице и везилице практично и немогућа. Приликом означавања мјере за кројење, на тканини се поједине линије повлаче угљеном узетим са кућног огњишта. Поједина „аљинчад“ се најчешће кроје и без претходно узете мјере од особе којој су намирењена. И, зачудо, никад се не догоди да такво аљинче буде тијесно или широко, кратко или дугачко.¹⁴⁹ Овде не постоји комплетно кројење одијела (нпр. капута и хлача) у варошком

146 У свом раду *Различита етнолошка грађа*, СЕЗб кн. LXXX, Београд, 1967, М. С. Филиповић наводи да у Васојевићима, у Црној Гори, жене праве и опанке.

147 Истина, у посљедње вријеме се, у појединим јањским селима, може сусрести понека кројачица која је завршила кројачки курс или кројачки занат, а којој се дјевојке и момци доста често обраћају да им скроји аљинче по „градској моди“.

148 Видјети: *Народна ношња сјеверозападне Босне*, Музеј босанске крајине, Бања Лука 1962.

149 Још у току спремања „рува“ (одјеће) за удају, јањске дјевојке спремају и неке дијелове одјеће свом будућем *ћувергији* а да од њега претходно не узимају никакву мјеру.

смислу ријечи. Дапаче, израз „кројење одијела” овдје и не постоји. Уколико се данас тај израз и може чути, он је настао у новије вријеме, под утицајем града. Овдје се кроје само поједина „аљингчад”, а сва та аљингчад коју једна особа носи назива се „аљине”, или „одјећа”. Поједина аљингчад за једну особу кроје се у различитим временским размацима, према потреби и могућностима. Тако, на примјер, кад неко чељаде „износа” (подере), рецимо, кошуљу, одмах му се послије ткања првог беза скроји нова кошуља. Тако се исто чини и са другом аљингчади. Ако не постоји могућности да се сваком чељадету истовремено скроје исти дијелови одјеће, онда се то чини само оним лицима којима је то у том моменту најпотребније.

У Јању не постоје неке битне разлике у начину кројења између мушки и женске одјеће. Уочљивије разлике постоје у везу који се на њој изводи. Као што се из самог приказа народне ношње овог краја може видjeti, и мушка и женска кошуља, на примјер, имају исти или скоро исти изглед и састоје се из истих дијелова: *стана*, који се састоји из једног комада, а који пада по лебима и предњем дијелу тијела; затим, *великих и малих клина*, који на боковима спајају рубове полећине и предњег дијела стана. У висини разреза стана, који се назива *ниспрснице*, директно су за стан пришивени широки и уздужно „ишпикани” рукави, док је за онај дио разреза стана који налијеже на врат пришивен *колијер*. Колијер се око врата може сапињати *пуњакама* (коначним дутмадима), а ниспрснице се никако не скопчавају. Разлика између колијера код тих кошуља је само у томе што су женски колијери изvezени обојеним, а мушки углавном бијелим везом. А кошуље се међусобно разликују само утолико што су неједнаке дужине. Женска кошуља је знатно дужа од мушки, јер жене по њој не опасују гаће као што то чине мушкарци. Иначе, ниједна ни друга кошуља немају израженог струка, тако да дјелују доста статички.¹⁴⁹ То исто важи и за мушки гаће¹⁵⁰, које се по кроју потпуно уклапају у кошуљу. Њихов разрез на предњем дијелу звани лакмача, нешто је мањи од разреза на неиспрсницима у кошуље. *Ногавице* гаћа су, за разлику од рукава у кошуље, уже и сасвим налијежу на голо тијело. Предњи дио гаћа, за разлику од предњег дијела „стана” у кошуље, састоји се из више дијелова, као што су: *латице*, на којима се и налази разрез за лакмачу; затим два мала клина који се називају *кленчићи*, а између рашљи ногу је један велики клин који се назива *тур*. Као што је познато, гаће се по кошуљи опасују *свитњаком*, који је

149a Владимир Дворниковић у студији *Карактерологија Југословсна*, Зборник за културу и политичку историју књ. II, Београд 1939, на стр. 444 наводи да се опасана платнена кошуља и гаће у мушкарца и конзуља — халцина у једном комаду код жена могу видjeti на триумфалним стубовима и луковима римског царског доба. Такву ношњу су према овом аутору, носили стари наордијци, те Скити и Дачани, а на сјеверу Германи и други варварски народи.

150 Жене у предјелу Јањ не носе доње рубље, па, према томе, ни гаће.

увучен у обашиву гаћа. На сличан начин као и кошуље, кроје се од сукна и купљеног штофа и „аљинчад”, као што су: копоран, цока, зубун, аљина, шарвале, чакшире, јелек и јечерима. Тако се кроји и *кожун*, што се већ убраја у мушки радове. Сви ови дијелови ношње имају полеђину, ниспрснице и велике и мале клине, али се разликују од кошуље по томе што им је предњи дио скроз разрезан и никако се не скопчава и што, осим копорана и аљине, немају рукаве. Чакшире и шарвале се по кроју и по општем изгледу уопште не разликују од гаћа. Скројени дијелови сваког аљинчета се најприје међусобно грубо повезују путем „јемчења”, па се након тога шију, а затим везу. Колијер у кошуље се везе „насамо”, тј. прије него што се пришије на кошуљу. Осим јелека и јечериме, ниједно друго аљинче нема поставе. Ријеткост је да се кроје и цепови на одјећи. Заправо, цепови се јављају само на јелецима и кожунима. У јелека су они ушивени са унутрашње стране, док се код кожуна налазе на оној страни на којој нема вуне.¹⁵¹

Маштовитост Јањанки, њихово осјећање за лијепо, њихов укус и знање, најбоље се огледају у изради орнамената и у „слагању боја” на текстилу. Оне те орнаменте израђују техником веза, техником ткања, техником плетења и техником аплицирања. Било би тешко, ако не и немогуће, навести све врсте мотива које ове вриједне жене својим спретним прстима тако вјешто и брзо израђују на појединим дијеловима народне ношње. Стога ћemo овде навести бар оне најкарактеристичније и најчешће који нас, по свему судећи, подсећају на доба најраније људске културе и стваралаштва. Ти мотиви су, прије свега „кривуљице”¹⁵¹ , меандри , ромбови (или како их на појединим орнаментисаним предметима зову „кола”) , троуглови,¹⁵² или „зубићи”   , „прутићи” , прстићи   , затим косе линије (на чарапама „шупљикачама” називају се „поља”) , „крстићи” , „цвјетићи” , „гранчице” , „ковчаница” , „перлице” , „окца” итд.¹⁵³

151 Иначе, на мушкиј одјећи у овом крају има мало цепова, јер, у првом реду, најстарији мушкији носе преко рамена шарпеле (кожне торбе), у којима носе најпотребније ствари.

151a Владимира Дворниковић, у цитираном дјелу на страни 471, даје цртеже уломљених линија које се налазе на архама праисторијских мачева из халштатског периода.

152 Овакви мотиви се сусрећу и на грнчарији праисторијских насеља Винча и Лепенски Вир. Према мишљењу Предрага Ристића, два су случаја „у цијелој свјетској повијести” да се нека култура у свом поимању заснивала на троуглу уместо на квадрату. То је случај са Лепенским Виром и са Фулером (Фудер Банкминстер, амерички картограф) картографском пројекцијом. (Видети чланак наведеног аутора под насловом *Прашина око Петерсове географске пројекције света*, „Политика”, 16. VIII 1973).

153 Детаљни приказ поједињих орнамената на народној ношњи овог краја дат је уз приказ ове ношње.

Вјештина и укус у „слагању“ и „разграђивању“ боја прелазе у право мајсторство и умјетност. Ове „радиље“ тачно знају која боја до које смије доћи, а које боје треба „разградити“ (раставити) другом бојом. Тако, на примјер модра и зелена боја никако се не смију наћи једна поред друге. Оне се редовно разграђују црвеној бојом. Црвену и жуту боју разграђује зелена боја, а жута боја служи за разграђивање зелене и модре боје. Овим се постиже изванредан склад боја и естетски дотјеран изглед орнамента.

Уколико нису заузете неким пречим женским послом, руке ових жена заузете су плетивом. Старије жене рјеђе плету; оне су оптерећене важнијим и компликованијим женским радовима. То више раде чобанице, и уопште дјевојчице, које прије науче плести него прести, ткati, шити и или вести. Плете се на пет игала и на двије игле. Игле су од метала, а има их и од дрвета.

в) *Мушки радови.* — У међувремену, између поједињих пљеских радова, а нарочито зими, кад ти радови сасвим престану, мушкарци се прихватају других, споредних послова, које смо означили као *мушки радове*. У мушки радове, као што се из досадашњег привредног прегледа може видјети, убрајају се у првом реду израда пољопривредног радила, затим јаловљење домаће стоке, израда алата којим се обављају женски радови, израда опанака, кројење и „сукање“ коже и кројење и шивење кожуна, те плетење, што се већ дјелимично сврстава и у женске радове. У мушки радове се убраја и израда кућног намештаја и посуђа, као и плетење „крошања“ и „сепета“ од „лиштре“ (цијепају) од љескова прућа. Неке од мушких радова знају обављати само „вјештији“ мушкарци који су у овом предјелу познати под називом „мајстори“. Ови сеоски мајстори покривају куће и остале зграде, праве самаре, израђују каце, бачве *вучије* (за ношење воде) и слично. Већи дио тех послова мушкарци обављају у кући, али се други радови изводе у шуми. Тако, на примјер, у шуми се „опрема“ *маремат* (сјечи и сушење стабала за градњу зграда и за огрјев), цијепа *јапија* за покривање зграда, „креше четина“ која се зими полаже домаћој стоци; из шуме се набављају све сировине потребне за прављење разне „дрвенарије“ коју смо већ поменули. Исто тако видјели смо да се у мушки радове убраја и кресање лишњакова, затим ограбивање имања, као и прибављање и цијепање дрва. Мушкарци се брину да кућу снабдију и оним намирницама које се купују у граду; они се старају и о мљевењу жита, као и о продаји стоке на дернечијима. Одрастао мушкарац, као и одрасло женско чељаде, увијек себи наће неки посао, па макар то било и обично „дјељање“¹⁵⁴, којим се од дрвета израђују и оне најобичније ствари, као што су то разне „шипице“, дрвене кашике, цијепци за стан (разбој) итд. Али, кад су у покрету мушкарци скоро никад нису заузети

154 Обрада неког дрвеног предмета ножем, у Јању је позната под називом „ћељање“. Дакле, у овом крају се ножем дрвени предмет „ћеља“.

неким мушким радом (осим повременог плетења), док то са же-
нама није случај.

5. Пренос добара и саобраћај

Опште је познато да и данас, код нас и у свијету, постоје и оне најпримитивније врсте саобраћаја, као што су, на примјер, носачки, затим товарни, или каравански, и запрежни, или тегљи. Међутим, да такве врсте саобраћаја у данашње модерно доба још имају доминантну и скоро једину улогу за унутрашњи живот једног предјела и за његове везе са сусједима, као што је то случај са предјелом Јањ¹⁵⁵ то је већ мање познато. У оквирима овог предјела не постоји ниједна жељезничка пруга¹⁵⁶, па тако предио нема ни жељезничке везе са осталим свијетом. Пре него што је укинута ускотрачна жељезничка пруга Лашва — Јајце, 1972. године, а нешто прије тога и пруге Јајце — Шипово, Јањ-
нима је најближа жељезничка станица била Шипово, које је од средишта овог предјела удаљено 15 km. Укидањем ових пруга, најближа жељезничка станица за Јањ постала је Лашва, која је удаљена од Јања више од 100 km. До завршетка другог свјетског рата Јањ није имао ни редовну аутобуску линију са својим сусједима. Према томе, излазак из Јања (или улазак у њега) одвијао се искључиво пјешачки и каравански. Потребно је напоменути да се претежно још и данас чини. Стога је овај предио данас сигурно једна од саобраћајно најизолованијих, ако не и најизолованија предиона целина код нас уопште. Али таква његова саобраћајна изолованост није постојала и у прошлости.

Унутрашњи саобраћај. — Сва јањска села су међусобно повезана скоро искључиво уским пјешачким и коњским стазама. Према томе, саобраћај између јањских села одвија се пјешачки и коњима. У новије вријеме, успостављањем редовног аутобуског саобраћаја између Шипова и Јања, дјелимично су аутобуским саобраћајем повезана села Тодорићи и Бабићи. Али, тим саобраћајним средством се врло мало користе становници ових села, тако да и они међусобно саобраћају претежно пјешке и коњима. Жито у млинове носе на себи или на коњима. Теже терете, као што су, на примјер стогови жита, сијена или друге врсте „љетине”, у току љета и јесени транспортују колима док се у зимским мјесецима за транспорт тешких терета употребљавају саоне. За ова транспортна средства граде се шири путеви, који се називају „кововози”. Граде их заједнички сва домаћинства једнога или

155 Све до увођења аутобуских линија између овог предјела и Шипова, у послијератном периоду поменута примитивни облици саобраћаја били су и једини начин комуницирања у овом крају.

156 Претходно је наглашено да су пред други свјетски рат и послије тог рата гравене шумске жељезничке пруге, које су водиле ободом овог предјела, али је тих пруга брзо нестало.

више села, зависно од тога ко се све њима користи. Осим „коло-воза”, у овом крају постоји још једна врста пута за запрежни или теглећи транспорт, а то је *возник*. Ова врста пута је нешто ужа од коловоза. Служи за „вучење” из шуме *влака*, односно брвана или балвана завезаних синџиром за јарам. За њихову вучу не употребљавају се никаква превозна средства. Потребан је само један „јарам волова” и „синџир” (гвоздени ланац) и ништа више. Јањ-

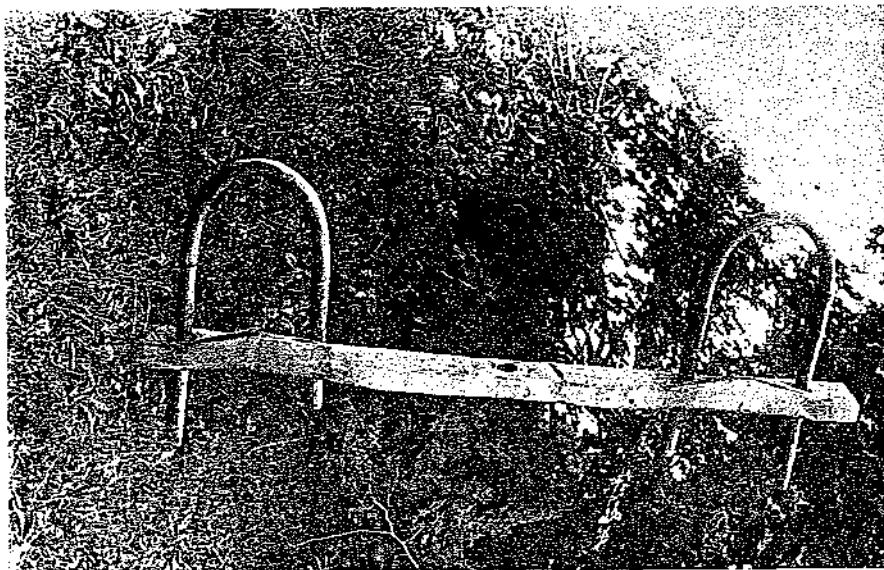

Слика 49 — На овој фотографији се виде возници који се из шуме спуштају у село Љупшу

ски јарам, у који се волови „фатају”, разликује се од јарма „подбрадног”, или „славенског”, који је још у употреби код многих словенских народа, па и у многим нашим, нарочито јужним крајевима, изузев јадранског појаса и његовог динарског залећа, као што у једном свом раду наводи и М. Гаваџи.¹⁵⁷ Тада јарам (јањски), за разлику од „славенског”, има само једну гредицу на воловским шијама и дрвене *тельуге*, у облику латинског штампачног слова „У”, који се воловима стављају око врата.¹⁵⁸ Дијелови јарма који воловима на врат налијежу углачани су и имају јајастчаста испупчења на горе, која су на врху мало засвођене.

157 Видјети: М. Гаваџи, *Судбина старе славенске баштине код јужних Славена*, Етнолошко друштво Југославије, Београд 1959.

158 М. Гаваџи у цитираном аједу наводи сличан тип јарма и у ширем динарском залећу. Он спомиње још два типа јарма на Јадрану, од којих је један сличан овом динарском, само са „завинутим” гредицама и широком уз врат вола, а други са двије летвице везане под вратом вола.

Слика 50 — Јарам

на. Ова јастучаста испупчења понекад су обложена јагњећом кожом, која штити врат волова, упругнутих у јарам, од „убоја”. Јарам се, изузев вуче балвана, који се ланцем завезују, увијек налази причвршћен на *ојету* (*оје* је шљосната дрвена полууга, дугачка око два метра, чији су крајеви прошупљени) или на „працијелу”, па се онда скупа с њима назива *лијес*.

Лакши терет, до 40 kg, скоро редовно се преноси на леђима или на рамену. Жене носе терет „упрћен” на леђима да би им руке биле слободне за обављање неког женског рада, а мушкарци га најчешће стављају на раме или га „забацију” на плећа, иза врата. Терет који мушкарца или жена на себи носи назива се „бреме”. Бреме се узима и као мјера за количину или тежину. Тако, на примјер, постоји „бреме дрва”, „бреме воде” (једна *вучија вода* тешка око 25—30 kg) итд. Носачи терета се служе пјешачким стазама, а врло често иду и којним или, чак још нетрасираним путевима. Уколико пут води преко нечијег имања, преко ливада и жита, а имање је ограђено зидом или дрвеном оградом, власник имања, који је ограду подигао, дужан је да на њој направи „прелаз” за пјешаке или „вратнице”¹⁵⁹, односно „стругу”, за коње и пјешаке. Преко ријека и потока постављене су *ћуприје* (које су најчешће извођене од једног доста уског брвна), преко којих прелазе пјешаци. Текуће воде се још чешће преbroђују га-

159 М. С. Филиповић у раду *Привреда, саобраћај и насеља у Височкој нахији*, посебна издања Географског друштва св. 7, Београд 1929, стр. 35, наводи, да се у том крају у насеља улази кроз вратнице. Сличних примјера има и у неким јањским селима.

зом. Кола преброђују ријеку искључиво преко шићака, а коњи газом. Путеви којима се домаћа стока изгони у љетним мјесецима на пашу називају се „прогони”. Они се налазе између отграда сеоских имања и посебно се не граде. Мјестимично су широки и више десетина, па и стотина метара, те се по њима стока задржава на испашци. Прогони не пресјецају ничија имања. Према томе, на њима и нема никаквих „прелаза” или „вратница”. Они чине појас „државне испаше” и приступачни су становницима свих села. Прогони су већином каменити и неравни. Њихови правци из села воде у шире појасеве заједничке сеоске испаше, посебно према планинском и шумом обраслом ободу предјела, познатом у народу под називом „Крај”.¹⁶⁰ Чим се ливаде покосе и жита „дигну”, прогони опусте, јер домаћа стока хода неодређеним путевима и стазама, у потрази за храном, по свачијим имањима.

Саобраћај у планинском дијелу Јања потпуно је исти као и у његовом унутрашњем дијелу. У планине се иде, и са планина слизи, претежно пјешке и на коњима. За колски и саонични саобраћај, између планине и висоравни путеви и не постоје.

Спољашњи саобраћај — Приказујући географски положај овог предјела истакли смо да се на његовом шумовитом планинском ободу налази више превоја преко којих он, још од давнина, одржава саобраћајне везе са својим сусједима. Овде ћемо те превоје поближе упознати и приказати.

Изузимајући најфrekventniji превој Јања, клисуре ријеке Јањ — на сјеверозападу, преко којег је, поред пјешачког и кириџијског саобраћаја, у послијератном периоду успостављен и редовни аутобуски саобраћај, преко свих других превоја се, још и данас (1973) одвија искључиво пјешачки и кириџијски саобраћај. Превој клисуре ријеке Јањ је, према томе, и најважнији превој на ободу Јања. Он спаја предио Јањ са његовим сјеверозападним сусједом — Жупом и сједиштем комуне Шиповом, а

160 Ово име, по свему судећи, долази отуда што се ту налазила граница између Пливске жупе (којој је, вјероватно, једно вријеме припадао и овај предио), чије су границе, према М. Цаји, цит. дј., сезале све до планине Виторога, и сусједних жупа (Купреса и Гламоча) на југу и југозападу. Томе у прилог иду и наводи М. Цаје, цит. дј. стр. 79, о „алкама“ које се налазе на планинама између Купреса и Јања и за које каже да су њима „стари Хрвати“ означавали границе својих појединачних крајева и жупа. И Ристо Т. Николић у ајелу *Крајиште и Власина*, СЕЗб књ. XVIII, Београд 1912, стр. 147, сматра да име Крајиште означава граничну област. Петар Рађеновић у монографији *Унац*, СЕЗб књ. LVI, Београд 1948, стр. 461, вели да и у овом предјелу постоји назив „крај“ и у топономастици (Горњи крај, Доњи крај). Овде су, вели аутор, крајеви расути без јединства. Стојан Новаковић у студији *Село*, Српска књижевна задруга, Коло LVIII књ. 393, Београд 1965, стр. 23, позивајући се на члан 145. Душановог Законника, каже да су Жупе и Крајишта једно исто, јер су се пограничне жупе звале крајишта. На крају, К. Јиречек у свом ајелу *Историја Срба I*, друго исправљено и допуњено издање, Научна књига, Београд 1952, стр. 107 каже да су се и код Срба пограничне земље називале крајеви, или крајишта.

Слика 51 — Преглед на кањонски дио клисуре ријеке Јањ непосредно изнад Јањског врела

преко њега је овај предио најјаче повезан и са некадашњим сједиштем среза, Јајцем — на сјеверу. Преко клисуре Јања је, још у предратном периоду, изграђена и прва цеста од Шипова преко Мујцића, за Стројиће, у дужини од 15 km.¹⁶¹ У послијератном периоду је њена изградња настављена у правцу села Бабића, до кога је данас успостављена и редовна аутобуска линија: Јајце — Шипово — Стројиће — Бабићи. Ова цеста је касније продужена према сјеверу у правцу другог јањског превоја — Кланци, куда се спушта у Шединца и у долину Врбаса, у правцу Јајца. Цеста ула-

¹⁶¹ У плану је да овим правцем отпочне изградња пута „Симела Шолаја”, који, преко Јања, треба да повезује Купрес са Шиповом.

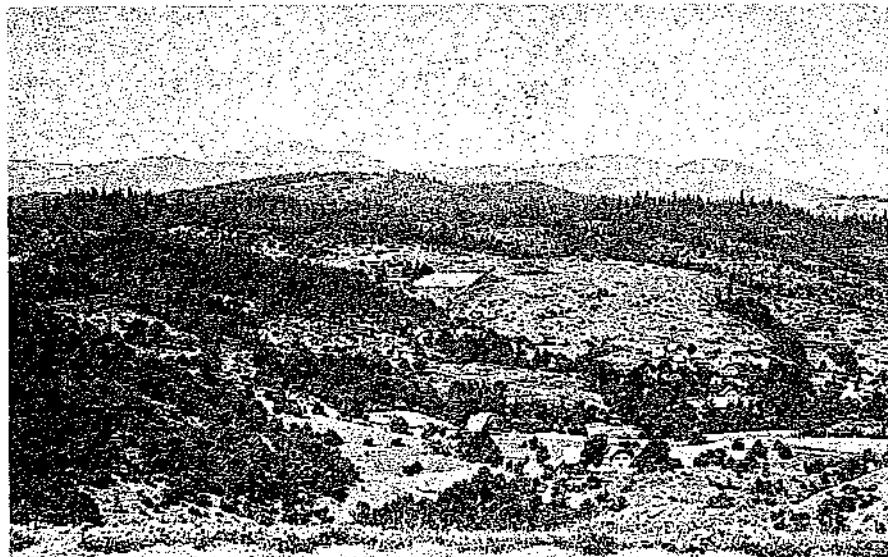
Слика 51а — Поглед дуж ширег дијела клисуре ријеке Јањ према Липову (насеље у позадини лијево)

Слика 52 — Кланец. Испред Кланца је Грбовачко поље

зи у превој Кланец тачно на завршетку Грбовачког поља. На овој цести леже села: Греда, Чуклић, Грбавица и Горица. Од дијела ове главне цесте Шипово — Стројице, у мјесту Стројицама, одваја се један крак скоро изграђене цесте, која преко села Липоваче, води на запад за насеље Подгору, где пресијеца цесту која до-

лази од Пљевских подова — на сјеверозападу. Од Подгоре ова цеста води шумовитим западним ободом Јања, према Црном врху, одакле се њоме камнионима транспортује дрво у правцу Шилова и Јајца. Од дијела цесте који се пружа између Стројица и села Бабића, у Ваганцу, одваја се још један крак цесте према селу Прибељцима. Ова цеста је још у изградњи (1973. године), а кац буде довршена, треба да се споји са цестом која иде источним рубом поменутог села. Цеста која долази са сјеверозапада, из правца Цљевских подова, код Подгоре повија на југоисток према селу Водици.¹⁶² Овде се рачва у два крака: десни крак јој иде право на југ, преко трећег јањског превоја — Просјека (Купрешани кажу: „Просик“) у правцу Купреса, док јој лијеви крак води кроз поменуто село, а затим улази у најшумовитији дио Јања —

Слика 53 — Поглед у правицу превоја Просјек. Назире се и цеста која преко овог превоја спаја Јањ са Купресом

Месницу, преко које се спушта на купрешку Рику, испод саме Плазарице. Одавде ова цеста савија ка истоку и сјевериоистоку, према селу Прибељцима. Ту се дјелимично држи трасе некадашње шумске жељезничке пруге, која је већ укинута. Код села Подовзира ова цеста сијече пут који води кроз четврти превој Јањ — Криву јелику, куда једино, за разлику од осталих превоја, није изграђена цеста, већ се са Скопљем саобраћа пјешачки и каравански. Од Подовзира ова цеста води ка селу Јуши, пролазећи кроз густу четинарску шуму на источном ободу Јања. Од

162 Ова је цеста послије другог свјетског рата изграђена трасом шумске жељезничке пруге, чију је изградњу прекинуо рат.

Слика 54 — Поглед према превоју Крива јелика

Љуште ова цеста нагло скреће ка сјеверу, у правцу Грбовачког поља, да би се на сјеверном рубу тог поља, послије изласка из села Натпоља, а у близини села Горице, пред улазом у превој Кла-нац, спојила са већ поменутом цестом која води из правца села Бабића. Тачно у селу Љушти од ове цесте се одваја један крак недавно изграђене цесте, који скреће десно, кроз пети познати јањски превој — Јуашанска врата, у правцу села Вијенца (мје-

Слика 55 — Превој Јуашанска врата

штани у овом селу кажу „Винац“). Овде ова цеста избија на ауто-пут који повезује Јајце са Сарајевом.

Преко Љуштанских врата постоји најкраћа веза између сливних подручја Јања и Врбаса.

Из овог прегледа цестовне мреже у предјелу Јања могао би се извести погрешан закључак да је овај предио добро стао у саобраћајном погледу. Међутим, ако се имају у виду све чињенице које су с тим у вези, у овом раду већ истицане (да су то шумске цесте намирењене за превоз дрвета; да, углавном, иду периферијом Јања; да је предио природно одсјечен од свих градских сrediшта и значајнијих комуникација, нарочито жељезничких итд.) такав закључак се не може извести.¹⁶³

Према томе, остаје чињеница да се предио Јањ убраја у ред саобраћајно најизолованијих предјела не само у Босни него и изван ње.

Трагови старијих путева у Јању. — У уводном дијелу овог одјелька већ је наглашено да Јањ није увијек био саобраћајно овако изолована целина као сада. То значи да саобраћај неког предјела (или, пак, државе) не зависи само од његовог географског положаја и рељефа већ да на њега утичу и други фактори, првенствено друштвено-политички и економски.

На простору овог предјела су, све до данашњег доба, сачувани трагови римске цесте која је још у античко вријеме повезивала јадранску обалу са Панонском низијом. Ту цесту у својим радовима помињу и неки наши познати аутори на примјер: В. Клаић¹⁶⁴, Е. Пашалић¹⁶⁵, Б. Баслер¹⁶⁶, а у недавно објављеној монографији о Купресу, ту цесту односно „путну станицу“ на тој цести, додирнуо је и Мирослав Џаја.¹⁶⁷ Према Клаићу, у доба Римљана кроз Јањ је пролазила цеста, као дио римске цесте која је једним својим краком повезала Sirpium (Сремску Митровицу) са Солином на мору. Та је цеста у овај предио улазила из правца Језера и Горње Пљевље (Сари Хе) на сјеверу, а напуштала га је на јужној страни у правцу купрешке Стражбенице. Овај аутор не наводи никакве трагове цесте нити помиње мјеста у овом предјелу кроз која је она евентуално пролазила. Према Пашалићу, ова цеста је водила између села Бабића и Подосоја, тачније између њихових градина. То је био дио „Соларног пута“ који је, поред осталог, повезао Риплијко поље — Купрешко поље — Сухо

163 Аутор овог рада је, avgуста 1973. године, вршио теренска испитивања неких забаченијих села у овом предјелу, и за петнаест дана боравка у њима успио је само два пута да добије дневну штампу. Ова села нередовно добивају и пошту. Нису ријетки случајеви да писмо „путује“ и по 10 — 15 дана.

164 Видјети: *Повијест Босне до пропasti краљевства*, Загреб 1882.

165 *О античком рударству у Босни и Херцеговини* (Посебан отисак из ГЗМ, Сарајево 1954).

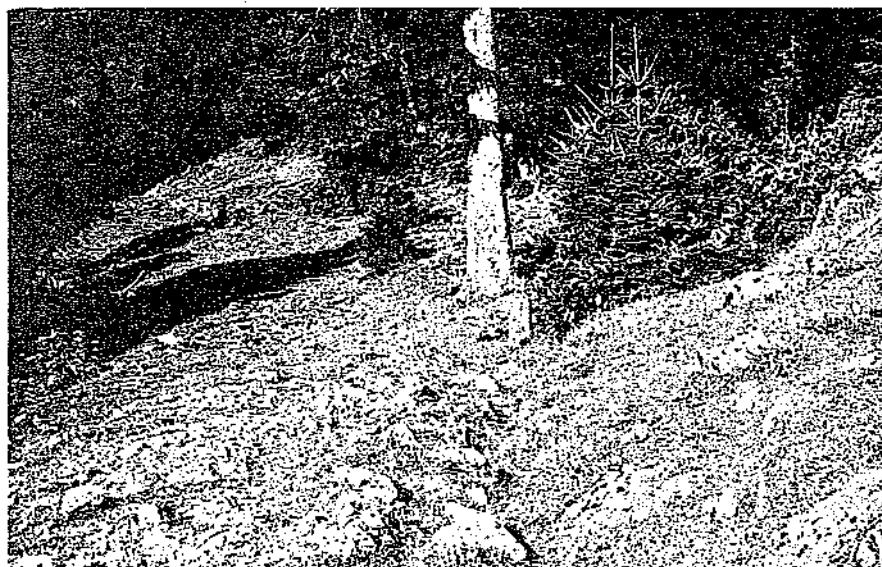
166 Купрес, ГЗМ, Сарајево 1951, стр. 339—340.

167 *Са Купрешке висоравни*, Графичко предузеће „Пламен“, Славонски Брод 1970, стр. 70.

поље — Ваган (у Јању м. п.) — Шипово. За разлику од других аутора, Баслер овом путу, кроз један дио Јања, даје нешто одређенији правац. По њему, тај је пут, прије свега повезивао долину Јања са долином Раме. Полазио је од села Вагана, а затим се продужавао преко Подова и кота 1048, 1094, 1113 и 1173 право према коти 1130 у Новом Селу. Одавде му је правац био усмјерен према долини Раме. Куда је овај пут од села Вагана водио даље на сјевер, то се на основу Баслеровог приказа не може закључити. Према Пашалићевом мишљењу, тај је пут преко Јања ишао на сјевер самом долином ријеке Јањ, што значи да се од села Вагана морао најприје спуштати у долину ријеке Ваганац, а онда, између поменутих градина, клисуром ријеке Јањ продужавати у правцу Шипова. Пашалић не наводи никакве трагове тог пута на поменутој релацији, нити своје мишљење поткрепљује било којим доказом. Он једино, на основу неке логике, закључује да је тај пут могао водити између тих чувених јањских градина. Али, да је Пашалић имао на уму чињеницу да је управо на том дијелу свога тока, који се налази између подосојске и бабићке градине, ријека Јањ изградила дубоку и веома уску клисуре, кроз коју се за вријеме високог водостаја ријеке тешко може и пјешице проћи, а камоли неким превозним средством, онда он до таквог закључка не би могао доћи. Према томе, ниједан од поменутих аутора није тачно установио кроз која је све мјеста на подручју Јања тај римски пут ишао у правцу сјевера и Шипова. Даље од Шипова према сјеверу и даље од села Вагана према југу, том путу су дати одређенији правци. Указано је и на то, што је сасвим исправно, да је дио тог пута, на југу Јања — м. п., још у употреби.

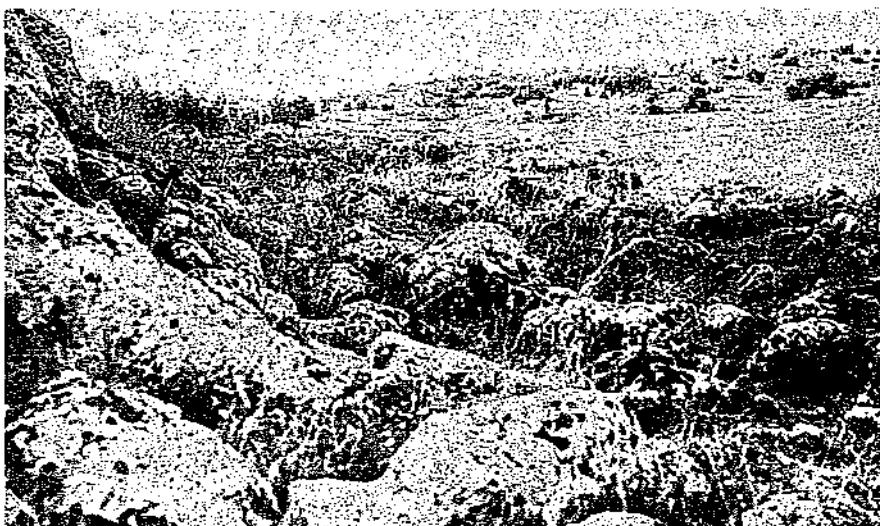
Неидентификовани или недовољно идентификовани правац римске цесте, која је пролазила кроз Јањ у правцу сјевера, подстакао ме је, да и ја у границама својих могућности, прикупљајући теренску грађу о саобраћајним приликама у овом крају, августа 1973. године, на ово обратим посебну пажњу. Још у току мојих ранијих теренских проматрања овог предјела, дознао сам од старијих људи да се у околини њихових села налазе у камену урезани трагови „кола св. Илије“ (или „кола св. Саве“). У вези с тим причама, овде влада опште вјеровање да су људи на Земљи, управо од тих светаца и тог доба, и „научили да граде дрвена кола“, којима се становници Јања и данас служе. Таквим причама раније нисам посвећивао особиту пажњу, тако да се нисам ни интересовао за трагове кола „тих светаца“ и мјеста где се ти трагови налазе. Мислио сам да се ради о оним општепознатим народним вјеровањима која се своде на то да је камен некада био „мекан“ и да сва удуబљења на њему потичу управо из тог времена. Међутим, овог пута сам тим народним причама и вјеровањима посветио већу пажњу, па сам се заинтересовао и за мјеста у којима се трагови тих кола налазе. Сада сам био скоро потпуно увјерен у то да се ради о траговима римских цеста које су кроз

овaj предио пролазиле, и то моје увјерење показало се тачним. Најприје су ми становници насеља Бата, које се налази на крајњем југу Јања, показали трагове тих кола јужно и сјеверно од насеља. Чим сам угледао трагове урезане у камењу, одмах ми је било јасно да се ради о римској цести, какву сам имао прилике да видим и у неким другим крајевима Босне. Ширина међу колотечинама у камену износи око 115 см, што, углавном, одговара ширини римских путева која износи око 120 см; ширина колотечине је око 13 см, док јој се дубина креће између 7 и 10 см. Пошто су урезани у камену дosta излизани, то је тешко прецизније установити њихове праве димензије. Дио земљишта на коме су остаци ове цесте још добро очувани приказан је на фотографији (сл. 49), али је колотечина на тој фотографији слабо уочљива. И јужно и сјеверно од насеља Бата, мјестимични трагови колотечине

Слика 56 — По овом камењу, недалеко од насеља Бате, налазе се трагови римске цесте

чине ове цесте могу се пратити на дужини већој од 500 м. Честа се спуштала у унутрашњост Јања кроз превој Просјек. Ишла је западно од села Водице и сјекла вагански Осредак и Подове, али се није спуштала у данашње село Ваган, како се то може закључити на основу и Баслеровог и Пашићевог мишљења. Она је преко Подова скренула 1 до 1,5 km западно од села Вагана, али према сјеверу. Овдје сам поново нашао на добро очуване трагове њене колотечине, који су нарочито уочљиви у Ђукића Пољу, у мјесту званом Трновача. Димензије те колотечине потпуно се подударају са димензијама колотечине недалеко од насеља Бата.

Слика 57 — Трагови колотечине римске цесте у Трновачи, недалеко од села Вагана

Даље од Трноваче, па на сјевер, нисам могао пратити њене трагове, али се и на основу овога јасно види да се цеста преко Вагана није спуштала у долину ријеке Ваганца и Јања (осим ако се од ње није одвајао неки крак, што није искључиво), него је на сјевер према Шипову морала ићи или преко Стројица или преко Попушког поља, да би се онда држала правца данашње цесте која повезује предио Јањ са Шиповом.

Био сам помало изненађен кад сам од неких старијих људи чуо да се за остатке ове цесте чује и назив „Соларни пут“, а пре ма другима — „Паклински пут“. Касније ми је било јасно откуда потичу ти називи, кад су ми објаснили да се овуда из Далмације преносила со према сјеверу, а од Купреса према Бањој Луци паклина, која је прављена од смоле.

Ни послије Римљана Јањ није био саобраћајно сасвим изолован од важнијих путева као данас. У турско доба овуда је водио дио Великог босанског друма, који у своме Итинераријуму помиње и путописац Б. Курупешић, који је 1530. године, са посланством цара Фердинанда, њиме кроз Јањ према Скопљу и пропутовао.¹⁶⁸ Тај пут је, према Б. Мазалићу, од Кладуше, другим својим краком, водио на Кључ, а одатле преко Призрена, Герзова и Соколца улазио и у Јањ, тачније у село Бабин До, из којег је ишао у правцу Прусаца и даље.¹⁶⁹ Преко Јања је, кроз превој Про-

168 Видjetи: П. Матковић, *Путовање по Балканском полуострву*, Рад ЈАЗУ књ. LVI, Загреб 1881, стр. 153—154.

169 Видjetи: *Биоград-Прусац*, ГЗМ, Нова серија VI, Сарајево 1951, стр. 353—354.

сјек према Крунислову Драгановићу, у доба Турака одржавана веза између Купреса и Јајца.¹⁷⁰

Све ово до сада речено о саобраћајној прошлости Јања дољно говори да је, прије увођења модерних врста саобраћаја, и овај предио био укључен у значајне саобраћајнице Босне и изван Босне, а појавом модерног саобраћаја, све значајније саобраћајнице су га заобишли, што је и допринијело оваквој његовој изолованости од осталог света.

6. Дернекцијање и пијачење. — Скоро сва трговина Јањана одвија се на дернекцима и на пијацима изван Јања. То је због тога што на територији Јања не постоји ниједна пијацица нити се одржава било какав дернек у току године. Дернекци се одржавају у чаршијама сусједних и изван сусједних предионих цјелина, у одређене дане свих годишњих доба изузев зиме, а највише у јесен. На њима Јањани продају искључиво домаћу стоку и неке сточне производе, а за добијени новац купују жито, со, зејтин, дуван, алкохолна пића, кафу, шећер, опанке „гумењаше“ и разне кућне и друге потрошитине. Мјеста у којима се одржавају дернекци и на којима Јањани учествују су: Лијевно, Дувно, Гламочки Град, Купрешки Град, Сињ, Доњи Вакуф и Мркоњић град, док су пијачна мјеста Шипово и Јајце. У поменутим мјестима дернекци се одржавају на Малу госпојину, Св. Луку, Митровдан, Михољдан — дакле све за вријеме јесењих празника, док су од пролећних и љетњих дернека најпознатији они који се одржавају у оближњим мјестима (Шипово и Јајцу) више као пијачни него као прави дернекци, те о Петровдану и Илијиндану. На Петровдан се сваке године одржава велики дернек у Дувну, где Јањани првенствено продају свиње, а затим говеда и коње. Овце, јагњад или (раније) козе не гоне се на дернеке у Дувно, Лијевно, Гламоч и Сињ, јер су то од Јања веома удаљена мјеста а у њих се одлази искључиво пјешке. До Дувна се пјешачи више од једнога дана. Наиме, дернекције је потребно да пешаче читав један дан док од својих кућа превале пут до Купрешког поља. У Купрешком пољу заноће¹⁷¹, а онда „подране“ и наставе пут према Дувну, где стижу на дернек ујутру око осам часова. Тако раде и у повратку, па им је за одлазак и повратак потребно четири дана, а одлазак на дернеке у Лијевно и Сињ и више од тога. Зато дернекције понесу са собом доста хране коју сачињава: *дернекцијски колач*, или *јечмени-*

170 Видјети: М. Џаја, *цит. дј.*, стр. 353 — 354.

171 За етнологију ће бити интересантан податак да јањанске дернекције, као православци, приликом одласка на дернеке ноћивају по католичким селима, и са појединим католичким породицама склапају присне пријатељске везе. За вријеме вечерње молитве, домаћин у чијој су кући заноћиле дернекције најприје позове све присутне да се помоле Богу, и то „свако по своме закону“. Тако се у истој просторији и истовремено обавља молитва и јањских дернекција — по „православном закону“ и ломаћинове чељади — по „римокатоличком закону“ Према причају јањских дернекција, католици се моле Богу знатно дуже него православни, а молитве су им „разноврсне“ и „тешке“.

ца, затим пите, колачићи, кајмак, сир итд.¹⁷² У Дувну и у другим поменутим мјестима на јуту Јања, највећи дернеци се одржавају у дане поменутих јесењих празника. Стока се на тим дернечима скоро искључиво продаје „Каурима“ (Далматинцима), који даље њоме тргују. На Илиндан се одржава велики дерnek у Доњем Вакуфу, где се претежно продају овнови и друга ситна стока, али исто тако и крупна стока. На пијацима се, у „пијачне дане“ (у Шипову суботом, а у Јајцу сриједом), продају све врсте и ситне и крупне стоке. Ту се продају кокоши и кокошја јаја, а у нешто мањој мјери и сир и кајмак. Пошто су ова мјеста релативно мало удаљена од Јања, становници неких оближњих јањских села продају на пијацима и дрва, која на коњима догоне. На дернеке и пијаце одлазе и мушкарци и жене. Испраћај дернекција из села представља доста свечан чин. На овај далеки пут дернекције не иду појединачно већ у групама. Често на дерnek скупа крену дернекције из два или више сусједних села. Прије почетка другог свјетског рата и првих десет до петнаест година послије његовог завршетка, преко Јања су, на дернеке који су одржавани у Кујпресу, Дувну и Лијевну, путовале и дернекције из сусједне Жупе. Те дернекције су се у Јајцу често придруживале јањским дернекцијама, те су на тај начин склапана међусобна познанства, и трајнија пријатељства.

У току прошлог рата, и поред ратних опасности и несигурности, дернекцијање Јањана није сасвим прекидано. То се дешавало само онда кад су мјеста у којима су одржавани дернеци била у рукама непријатељске војске. У то вријеме стока се најчешће трампила за жито, со или неки други прехранбени производ, а рјеђе се давала за новац, јер су новчанице биле нестабилне и несигурне. После завршетка рата настављено је редовно одлажење на дернеке као што се то чинило и пре рата. С тим у вези нису напуштени ни они обичаји који су били везани за дернекцијање у предратном периоду (спремање дернекцијског колача и вјеровања у вези с њим, испраћај и дочек дернекција, коначење дернекција код својих познаника и вечерња молитва, и сл.). Колико је дернекцијање ушло у традицију Јањана и колико је оно везано увијек за иста мјеста и исте дане у години, најбоље показује примjer јањских колониста у Војводини, који су, и поред велике удаљености од мјеста у којима су одржавани дернеци, у првим годицама колонизације, у камионима из Војводине догонили свиње на дернеке у Лијевно или у Дувно.

Као што је претходно наглашено, у оквиру овог предјела нема никакве пијаце нити било каквог усталјеног мјеста за дернекцијање. Међутим, у насељу Стројицама и селима Бабићима и Прибельцима, у току љета и јесени (али само за вријеме „великих светаца“ и народних „зборова“ и „прослава“) постоје по-

172 „Не ваља“ да дјевојке једу дернекцијску храну која је са дернека враћена, јер им се сватови могу вратити, тј. неће се удати.

времене пијаце, на које „јабучари“, „шљивари“ или „крушкари“ из сусједне Жупе — на сјеверу, и Скопља — на истоку, догоне воће на коњима и продају га овим становницима. У мјесту Стројицама, саставном дијелу села Тодорића, налазе се двије продавнице мјешовите робе и једна приватна кафана са мадим рестораном. У селу Бабићима (које је редовном аутобуском линијом повезано са Шиповом и Јајцем и које већ сада почиње да поприма изглед мале варошице) налазе се три продавнице мјешовите робе, а у селима Љуши, Чуклићу и Прибојцима — по једна. У селу Вагану се такође врше припреме за отварање продавнице мјешовите робе.

* * *

У Јању су, прије другог свјетског рата, биле познате још неке врсте трговине, које су у послијератном периоду или сасвим ишчезле или су на путу да ишчезну. Међу тим врстама трговине нарочито је била распрострањена продаја мјешовите робе, коју су из наших јужних предјела, Далмације и Херцеговине, доносиле у Јањ, и продавале овим становницима, такозване *Каурке*.¹⁷³ Оне су овдје највише продавале: игле, „кукце“¹⁷⁴, „сељане“¹⁷⁵, затим решиму, гајтен, ширит, као и разне друге „дрангулије“. Са појавом продавница мјешовите робе, овдје је такав начин трговине постао сувишаан.¹⁷⁶

Слично трговини мјешовитом робом, у Јању је, прије рата, била распирена и трговина „прњама“.¹⁷⁷ Прње су од ових становника откупљивали *прњари*, који су у Јањ долазили из Скопља или Јајца. Они су је касније, као сировину, препродавали одговарајућим фабрикама широм Југославије. Јањ је био погодно тржиште за куповину прња због тога што се овдје сва текстилна одјећа израђивала скоро искључиво у оквиру домаће радиности, тако да готово и није било прња од одјеће индустријске производње. Ме-

173 Сви становници који живе јужније од овог предјела (посебно Далматинци и Херцеговци) за Јањане су *Каури*. Да су их Јањани тим именом називали још од раније може се видјети и из појединачних ста-ринских пјесама и прича које су се одржале по јањским селима. Тако се, на пример, прича како је војска Јанковић Стојана, на путу из Семина (код Пруска), па преко Јања и Купреса, без борбе прошла и преко Лијевна „кроз луте Турке Лијевњане“, и, „здраво и весело“, стигла „право у Котаре Каурима!“

174 Кукцем се овде назива једна врста металне сашњаче (башлија) којом се причвршћују поједине врсте накита на женској одјећи и скопчавају дијелови ношње око тијела.

175 „Сељанима“ се овде називају бобши које младе женске особе, посебно дјевојке и младе, носе око врата.

176 Последњи пут сам у Јању сусрео *Каурке* како Јањанкама продају ситну робу, приликом прикупљања граве за овај рад, у њега 1968. године.

177 Подерани одјевни предмети који више нису за употребу или се носе само из нужде, овдје се називају „прње“.

Бутим, како је у послијератном периоду и у овом предјелу почела да се појављује одјећа индустријске производње, а смањује израда одјеће домаће производње, то је и овај начин трговине скоро сасвим нестао.

Доста чест предмет трговине у Јању, у предратном периоду, била је и „перајица“ (свињска длака). Перајицу су од Јањана откупљивали *перајичари*, који су, као и прњари, овамо долазили из Скопља и од Јајца. Перајица је употребљавана за израду разних врста четака, а тим послом су се бавиле многе занатлије из поменутих крајева: Послије завршетка другог свјетског рата, ова врста трговине је у овом крају скоро сасвим ишчезла.

Најзад, у овом предјелу је веома распрострањена још једна врста трговине, која је овим становништвом била позната, нарочито прије прошлог рата. Ријеч је о трговини дуваном („шикијом“), којег по јањским селима продају *дуванције*, које у Јањ пјешке долазе чак из Херцеговине. Ова врста трговине је, наравно, илегална. Сва настојања органа власти да је сузбију остала су безуспјешна. Одржавању ове врсте трговине доприноси и само становништво. Јањани врло радо пуште „шикију“ на лулу, па зато многи од њих одржавају потајне везе са дуванцијама.

Све поменуте врсте трговине које су у овом предјелу биле распрострањене прије другог свјетског рата, а које су по завршетку тог рата или сасвим ишчезле или постепено ишчезавају, нису имале, нити сада имају, неку значајнију улогу у привредном животу овог становништва. Ово се не односи на дернекцијање, јер је оно одувијек било и остало једна од најзначајнијих грана привређивања у овој привредно још заосталој предионој цјелини.

Закључак

Из цјелокупне материје о предјелу Јањ произлазе сљедећи закључци:

- да је ријеч о једној по многочemu специфичној и у научци скоро непознатој предионој цјелини, која је смјештена у најзабаченијем дијелу западне Босне, далеко од значајнијих саобраћајница и градских средишта;

- да је природно опшtro одсјечена од сусједних предионих цјелина, с којима је једино повезана уским планинским кланицама, док је са сјеверозападним сусједом — Жутом јаче повезана клисуром ријеке Јањ, и да је та њена природна изолованост од осталог свијета била једна од главних узрока многим специфичностима;

- да јој се природне границе сасвим подударају са етничким границама и да у оквиру тих граница живи српски живаљ, кога његови сусједи зову посебним именом — Јањани. Данашње

границе предјела не подударају се сасвим са његовим границама из прошлости, које су обухватале цијело сливно подручје ријеке Јањ, која противе средином предјела;

— да предио од 1953. године административно припада комуни Шипово;

— да у геоморфолошком погледу представља једну уздигнуту висораван, коју ријека Јањ, правцем југ — сјевер, дијели на два дијела: западни — више кречњачки и безводан, и источни — нешто мање кречњачки и, исти тако, мало богатији изворском водом. Просјечна надморска висина цјелокупне висоравни, без њеног планинског обода, износи око 900 — 1000 м, а обод се изнад ње диже још за 300 — 400 м у просјеку. То све скупа овом предјелу даје изглед уздигнуте дубодoline, па се за њу у народу често може чути назив *Јањска долина*, или *Јањски до*.

— да има планинску климу, која је најизразитија по планинском ободу, док је нешто умјеренија у уској долини ријеке Јањ и да у предјелу не постоји никаква метеоролошка служба, па је све оно што је речено о клими дато на основу личних запажања аутора и усменог казивања старијих људи на терену;

— да читав предио оскудијева у површинским водама, а посебно западни дио висоравни, те да се у љетним мјесецима, кад наступе сушне, снабдијевање водом људи и домаће стоке обавља на разне начине (вода се најчешће пије из бунара, дрвених корита испод стреха у кошара, из каменица, чак и из локава намијењених појењу домаће стоке, и сл.). Недостатак воде посебно погађа домаћу стоку, која у љетним мјесецима преваљује велике раздаљине до „појила”, па се то негативно одражава на њен квалитет. А домаћа стока је овдје главни извор новчаних прихода становништва; сточно бубриво још и данас највише се употребљава за гнојење ораница, док крупна стока (олови и коњи) представља незамјењиву радну снагу у свим селима Јања;

— да је природни вегетациони покривач унутрашњег дијела ове висоравни веома сиромашан, док јој је обод обрастао бујном вегетацијом. Од шумског дрвећа, на висоравни се сусреће: храст, јавор, јасен, граб, клен, буква, липа и др., док од нижег, жбунастог раслинства преовлађује трње, лијеска, шил, глог, закржљали граб и клен, итд. Обод висоравни је прекрiven четинарским дрвећем (смрча, јела) са помијешаном белогорицом, где се највише истиче буква, дивље трешње, дивље крушке и др. У шумама по ободу живи скоро сва познатија дивљач наших високих планина, а већина те дивљачи сусреће се и у унутрашњости висоравни;

— да у предјелу нема ниједног индустриског објекта, те да је, све до данас, основно занимање овог становништва пољопривреда, тј земљорадња и сточарство. Ове двије пољопривредне гране толико су међусобно повезане да је једну без друге скоро немогуће замислити;

— да је у вријеме постојања већег броја породичних задруга сточарство у овом крају било развијеније него данас, јер је друга могла да обезбиједи чобана за сваку врсту домаће стоке, док то нису у стању да чине ситна домаћинства, а у периоду турске управе, турски порески систем је стимулативно дјеловао и на ширење задружног живота (јер се порез плаћао по кући) а тиме и на пораст сточног фонда;

— да је са процесом распадања породичних задруга у Јању — који је био нарочито изражен у току другог свјетског рата и послије његовог завршетка, као и усљед друштвено-политичких и економских промјена које је тај рат проузроковао — сточни фонд у овом предјелу почeo нагло да опада;

— да је сточарство у овом крају веома стара грана привреде, на што упућују многи знаци, као што су бројна имена појединачних врста стоке (нарочито оваца), где свако грло стоке има своје име, а та имена се дају на основу спољашњих знакова појединачних грла или на основу доласка неког грла „на овај свијет”, и сл. Однос становништва према домаћој стоци, његова љубав према њој, затим разни вјерски и други обредни обичаји везани за стоку, подражавање ономатопејских гласова те стоке, као и дивљих животиња, изговарање појединачних ријечи у вези са тим подражавањем или „јављањем” (вабењем) те стоке, те употреба многих од тих ријечи и у људском говору — све то, као и још многошта друго, упућује на закључак да је сточарство у овом предјелу веома стара грана занимања становништва;

— да је сточарство у овом крају екstenзивно. Стока се љети напаса на планинама (на „државној испаши”) затим по сеоским „прогонима”, а кад се ливаде и жита дигну, и по имањима сеоских домаћинстава, док јој се зими даје „лића” (сијено, слама и др.); која се у току љета припрема за зимницу;

— да домаћинства која немају доволјно чобана за чување стоке ступају у смијес и тако рјешавају тај проблем у току љетних мјесеци;

— да ступајући у смијес ова домаћинства истовремено ступају и у сувоз, ради заједничког обављања неких пољопривредних послова (орање, превоз љетине до кућа, итд.), што представља посебан облик задружног живота, за разлику од оног какав су срећемо у породичној задрузи. Ово уједно говори и о томе да се постојаност патријархалних породичних задруга у таквим природним цјелинама као што је Јањ не може објашњавати само „навиком” тих становника, чemu су склони да повјерију неки аутори, већ њиховом животном потребом;

— да љети домаћа стока ноћива у торовима ради гнојења земљишта и да се поред торова налазе чобанске колибице у којима чобани ноћивају;

— да овде постоје дviјe врсте чобанске колибице: непокретна и покретна, од којих ова друга, према мишљењу Твртка Канајета, датира (на Балкану) још од XVI вијека, а можда и од-

раније, и данас је скоро непозната у нашим крајевима;

— да се у вријеме великог броја породичних задруга, које су овдје биле заступљене, стока као „прћија” појединих чланова задруге давала у другу кућу на чување, тако да се во давао на „изор”, а крава на „кесим”;

— да се, према изгледу рељефа, у Јању могу издвојити три основна појаса ораницних површина: најнижи појас, који се поклапа са алувијалним равнима јањских ријека; затим средњи појас, који лежи на висоравни, и највиши појас — на планинском ободу. У првом појасу од житарица се највише сије кукуруз и пшеница, а затим јечам и овас; овдје најраније дозријевају жита у овом предјелу. Ту најбоље успијева средњоевропско воће у Јању, међу којим се истиче шљива. У другом појасу, због општреје климе и сиромашнијег земљишта, мање се гаје кукуруз и пшеница, док су главне житарице јечам, пиревина, раж и зоб. Гајење воћа овдје је незнатно, тако да његово учешће у исхрани становника који живе у овим селима није потребно ни спомињати. У овом појасу има знатно више заједничког сеоског земљишта (тзв. „државна испаша”) него у првом појасу, што значи да се и сточарству поклања већа пажња него у селима првог појаса. Трећи појас је претежно сточарски. Од земљорадничких производа у њему се највише сију кромпир и купус, а од жита — јечам, зоб и раж. Кукуруз и пшеница овдје не успијевају;

— да се земљиште у овом крају још и данас обрађује на примитиван начин, те да је технички ниво пољопривредног радила (које је цртежима приказано, уз објашњење) веома низак. Дрвена кола и „сане” су једина превозна средства љетине, а вуку их волови и, тек у најновије вријеме, понека домаћинства у кола упрежку, скупа са воловима, и коње;

— да је почетак сваког посла пропраћен разним обичајима и да постоје дани у години када „не ваља” започињати никакав посао. Много се води рачуна о томе да се пољски послови не обављају на дан неких „светаца”, посебно оних „велики(x)”, како би љетина била сачувана од невремена;

— да је овдје расширило гајење двије текстилне биљке: конопље и „кетена” (лан), од којих се гајење ове друге биљке постепено напушта, док се конопља гаји у сваком јањском селу, а до прије десет година гајило ју је свако домаћинство и свака породица. Од ових текстилних биљака, за чију је прераду потребан веома сложен и дуг технолошки процес у оквиру домаће радиности, израђује се без (платно), који се користи за израду рубља и неке друге одјеће;

— да се упоредо са припремањем хране и других животних намирница за људе припрема и зимница за домаћу стоку. У вези са количином припремљене сточне хране за зиму, оставља се, адекватно томе, и одговарајући број грла стоке да презими, а преостала грла стоке продају се на дернецима или колу, а затим се месо суши и оставља за зимницу;

— да овдје постоје три облика земљишних односа: приватни земљопосјед, „колонистичка земља“ којом располаже општина, и, на крају „државна земља“, или заједнички сеоски неподијељени земљопосједи. Првих година послије другог свјетског рата постојао је и четврти облик земљопосједа — задружна земља. Она је припадала сељачким задругама које су биле формиране у појединим јањским селима, а које су се распале већ 1953. године.¹⁷⁸

— да се приватни посјед прије другог свјетског рата често проширивао на рачун сеоског посједа, а да данас за то нема никакве потребе, јер многе сеоске породице нису у стању да у цјелини обраде ни постојећи властити земљопосјед;

— да се данас може јефтино купити земљиште, али да се земља слабо купује, јер „младеж“ „побјеже“ са села и настани се по градовима, па на селу осташе претежно старци, којима је снага „на измаку“, те нису у стању да обраде веће површине земљишта;

— да су овдје очувани трагови заједничке сеоске својине

— да је Јањ у прошлости уживава аутономију, што се може видjetи и у пописним турским дефтерима који се односе и на овај предио и у којима се спомињу и баштине, и да се у тим дефтерима може пратити и процес исламизације хришћанског (српског) живља који је настањивао ово подручје;

— да је ово становништво у једном периоду турске владавине од пореза плаћало влашку филурију и да је, према томе, уживало статус влаха (тј. слободних сељака), а имало је и своје кнезове и примићуре. Висина филурије износила је 150 акчи по кући годишње. Другог пореза овдје тада није било;

— да се касније у ондашњим границама територије Јања појављују читлуци, а затим беглуци, на чијој земљи живе и раде бројни кметови. Пописи које је на територији Босне и Херцеговине спроводила аустроугарска управа 1885, 1895. и 1910. године најбоље говоре колико је које јањско село имало кметова који су обрађивали туђу земљу.

— да је скоро у свим селима Јања било и „својака“, који су имали своју земљу, са изузетком села Бабића, где скоро и није било породице која је живјела на својој земљи;

— да је аграрном реформом 1919. године беговска земља подијељена домаћинствима која су је углавном до тада обрађивала, а нису имала властиту земљу и да су данашња земљишна имања Јањана претјерано испарцелисана и разбацана, а неке парцеле су и веома удаљене од кућа. Један од главних узрока те распарча-

178 Милорад Васовић у студији *Привредно-географска проматрања Раде и Језаве*, Зборник радова САН XLI, Географски институт књ. 9, Београд 1954, стр. 88, такође наводи да се и у тој области, у посљератним годинама, појавио нови облик земљишне својине, назван „задружна земља“. Даље се из поменуте студије види да се и код становника те области за заједничку земљу употребљава термин „државна земља“.

ности земљопосједа лежи и у начину диобе беговске земље овим породицама, као и у куповини земље и приграђивању дијелова заједничке сеоске земље;

— да се Аграрна реформа, извршена послије завршетка другог свјетског рата у новој Југославији, одразила и у овом крају, премда овде скоро и није било породица чија је земља дошла под удар те реформе. Аграрна реформа се у Јању одразила на други начин. Велики број борачких породица из свих јањских села добио је земљу у Војводини, па је тамо, одмах по завршетку рата, колонизован, а њихова земља у родном крају — која је најприје била укључена у тада формиране сељачке радне задруге а послије распадања тих задруга прешла у руке општине — омогућује оним јањским породицама које живе у овом крају да, куповином те земље по веома ниској цијени, прошире свој земљопосјед и на тај начин побољшају материјалне услове живота;

— да је прије прошлог рата одавде одлазила на сезонске радове у Војводину у бербу кукуруза искључиво мушки радни снаги и да је један дио мушких радних снага одлазио и „на рад” у Београд. Одлазак у бербу кукуруза у Војводину настављен је и послије завршетка рата, а одлази се и данас. На рад сада не одлазе смо мушкарци већ и жене. Радни снаги, и то она најјача, стално одлази „на радове” у разне крајеве Југославије, а у посљедње вријеме и на привремени рад у иностранство;

— да у овом крају постоји подјела послова на „женске радове” и на „мушки радове”. Женски радови су бројнији од радова оних које обављају мушкарци, али и једни и други су тешки и њима су одрасли окупирани свакодневно „од сунца до сунца”;

— да се жене старају о изради одjeће, како женске тако и мушки, али да им у плетењу мушких одјевних предмета помажу и мушкарци, посебно чобани;

— да се израдом дрвених предмета, посебно пољопривредног и другог радила, баве искључиво мушкарци, а да у пољским пословима, изузев косидбе, која се убраја у мушки послове, скоро равномјерно учествују и жене и мушкарци;

— да се и на текстилним и на дрвеним предметима израђују разни орнаменти („шаре”) и да ти орнаменти, који су израђени претежно у геометријској техници, упућују на далеку старост;

— да су саобраћајне прилике у овом крају још и данас веома примитивне и да доминантну улогу у унутрашњем саобраћају имају: носачки (пјешачки) саобраћај, затим товарни саобраћај и запрежни, или теглећи саобраћај. Ове врсте саобраћаја су на снази и у вањском саобраћају, али је у новије вријеме уведена и редовна аутобуска линија између овог предјела и управног средишта комуне — Шипова;

— да је у плану изградња ауто-пута „Симела Шолаја”, којим треба да се споји Шипово са Купресом преко овог предјела,

али да се још не назире почетак радова на овом ауто-путу, а камоли крај његове изградње;

— да је, по свему судећи, све до појаве модерног саобраћаја, Јањ био познатији и по неким путевима који су преко њега водили далеко изван његових граница него данс. Тако, на примерјер, кроз Јањ је у римско доба водио дио познатог „Соларног пута“ (овдје још познатог под називом „Паклински пут“), чије сам трагове покушао да прикажем и на приложеним фотографијама. Па и у доба турске владавине Јањ није био сасвим изолован од важнијих саобраћајница. Преко њега је водио дио Великог босанског друма, што се може видjetи из Курипешићевог Итinerariuma, куда је овај познати путописац, на путу за Цариград 1530. године, прошао скупа са посланством цара Фердинанда.

— да је појавом модерног саобраћаја овај предио заобиђен и остављен „у куту никоме на путу“, што се морало дубоко одразити на цјелокупни привредни и, уопште, материјални и духовни живот овог краја. Управо у овој изолованости предјела од свијета, по мом мишљењу, треба тражити основне узроке зашто су овдје, у интактном облику, тако добро очуване многе народне творевине материјалне и духовне културе ранијег становништва, какве ријетко гдје сусрећемо на територији Босне, а вјероватно и изван ње. Према томе, Јањ се с правом може назвати „живим музејом стариња“ које још живе и које се као такве могу на лицу мјеста видjetи и проучавати;

— да је модерно доба тек почело да нагриза ове старије и да им пријети опасност да у догледно вријеме незапажено ишчезну;

— да је традиционално дернекијање Јањана још на снази, али да постепено опада, и то највише због тога што на селу остају већином старци, који нису у могућности да узгајају већи број грла домаће стоке, нити физички могу подносити тако даљки пут пјешачења од својих до дернека, јер се сви дернези одржавају у мјестима која су знатно удаљена од овог предјела;

— да у самом предјелу не постоји никаква пијаца нити се зна да је кад постојала.

На крају, међу бројним привредно-географским проблемима овог краја, који су из цјелокупне изложене материје у овом раду доста уочљиви, мишљења смо да би посебно требало издвојити четири проблема и дати им првенство у њиховом рјешавању. То су: 1. Проблем снабдијевања водом људи и домаће стоке, нарочито оних села која леже на западном дијелу Јањске висоравни;¹⁷⁹ 2. проблем спољашњег и унутрашњег саобраћаја; 3. про-

179 Села на источној висоравни боље су снабдјевена водом него села на западном дијелу висоравни, јер имају два водовода и неколико сталних извора који не пресушију.

блем продаје домаће стоке, с обзиром на то што у самом предјелу нема никакве сточне пијаце, па се стока продаје на дернекима далеко изван предјела и 4. проблем како зауставити нагли одлив радне снаге, која тражи запослење изван овог предјела, што је довело до пораста броја старачких домаћинстава у скоро свим јањским селима, а што, пак, има негативне посљедице на цјелокупну пољопривредну производњу овог краја.

Први проблем би се бар дјелимично могао ријешити уколико би се једним водоводом вода из Јањског врела спровела на западни дио висоравни, јер би то, по мом мишљењу, било најбоље и најреалније рјешење. Тиме би се спријечила и разна грбушна оболјења која се појављују код становника ових села због пијења воде чак из локава за појење стоке, и из каменица, у току сушних мјесеци кад кишце изостану.¹⁷⁹ Други проблем, бар што се тиче јачег отварања овог предјела према свијету, био би дosta ублажен, иако не сасвим и ријешен, кад би се коначно реализовала изградња поменутог Ауто-пута „Симела Шолаја“ на потезу Шипово — Купрес. Тај би пут допринео, поред осталог, и валоризовању неких знаменитости овог предјела, као што су многобројна „мраморја“, живописни слапови звани *Огоке*, на ријеци Јањ, Ваганска пећина недалеко од села Вагана, поред које овај пут треба да пролази, лов на дивљач која се крије у пространим шумама планинског обода овог предјела, итд. Трећи проблем захтијева што хитније отварање сточарске задруге на територији Јања, која би откупљивала домаћу стоку макар и по нижим цијенама него што су оне по којима се стока продаје на дернекима који се одржавају далеко од овог предјела. То би стимулативно дјеловало на пораст сточног фонда, а посебно би се уштедело драгоценом време — нарочито у љетним мјесецима кад су пољски радови у јеку — које се изгуби приликом гоњења стоке на дернеке и при повратку са дернека кубама. Што се тиче четвртог проблема, сматрамо да би се он могао макар ублажити уколико би се приступило подизању бар мањих објеката дрвне индустрије на територији овог предјела, јер би се тиме смањио одлив дрвета из пространих јањских шума, које се камионима транспортује до неких центара дрвне индустрије изван овог предјела, и пружила могућност радној снази из јањских села да нађе запослење у свом ужем завичају.

180 Љета 1973. године, за вријеме мојих редовних проматрања овог предјела, напао сам се и у селу Вагану. Том приликом мјештана су ми испричали један потресан догађај. Наиме на неколико дана прије мог доласка, једна чобаница из овог села чувављући стоку на „испаши“, напила се воде из једне каменице. Одмах после тога осјетила је јаке болове у трбуху. Након неколико часова она је умрла. Према причају мјештана који живе на овом безводном дијелу висоравни, слична оболења од пијења нечисте воде оваје су редовна појава. Нису ријетки случајеви да таква оболења проузрокују и смрт.

Не сматрамо да смо овим испршили најглавније проблеме који муче овај предио. Још мање смо увјерени у то да смо дали најбоље приједлоге за њихово рјешавање. Али се надамо да ће све оно што је речено о овом предјелу, о његовим проблемима и специфичностима, побудити интерес свих оних који су најнадлежнији да их рјешавају, као и оних којима су поједине његове специфичности од посебног прије свега, научног интереса. А то управо и јесте основни циљ овог рада.

JANJ

(The Reigon in Bosanska Krajina)

ECONOMY, ERGOLOGY AND TECHNOLOGY

(Anthropo-Geographic Considerations)

Janj is a naturally separated region in the Bosanska Krajina area in which, thanks to a great distance from towns and important roads, traditional life, primitive agriculture and cattle-breeding have been preserved. This is also the reason that this region remained unknown to research-workers, although it is very interesting from that standpoint.

The relief is mountainous with altitude of 900 to 1000 meters above sea level. The land is in fact a waterless calcareous plateau surrounded by wooded mountains of which the highest is mount Veliki Vitorog, 1970 meters above sea level. The plateau extends in the South-North direction with the river Janj-valley in its centre, the name of which was given to the entire region. The climate is continental and snow can fall every month that has the letter „r” in its name. There is a great shortage of water and this is one of the greatest problems of the population. Flora of the plateau consists of low plants: hazel-tree, thorn, hawthorne, dog-rose, hornbeam and other bushes. Here and there high trees are visible: oak-tree, maple-tree, ash-tree, common maple, wild pear-tree, wild cherry-tree, beech-tree lime-tree etc. Conifer trees are to be found at the mountain edge where juniper trees predominate, while pine-trees and fir-trees are less frequent. Among game, wolf is especially dangerous as it attacks sheep and cattle.

Cattle-breeding and agriculture are the main occupation of the population, and the main source of profit. Although these two occupations are parallelly developed, cattle-breeding has, however, more advantages. Thus, a man of good standing is considered to be the one who owns a large number of domestic animals, not the one with the largest acreage of land. Land is still tilled with the aid of cattle-power and fertilized with cattle-manure. Cattle, wool and skin are processed at home to be used for clothes and footwear. During the summer cattle are taken to pastures, and shepherds live in very primitive stationary or mobile huts, resembling nomadic tents. The winter cattle are kept in stables and are fed with hay, straw, mazestalks and lichen. Families which do not have a sufficient number of shphards for different domestic animals join and hire a guard for each sort of animals. At the same time these families join their assets and manpower to cultivate fields and carry out other work. This phenomenon is one of the last signs of common life in a family community proving that family life among members of a family community has not completely disappeared after the separation of its members.

Agriculture is practiced in three relief-zones. The lowest zone consists of alluvial areas along the rivers in which maize and wheat are cultivated, as well as prunes, pears and apples. The second zone is a waterless calcareous plateau divided by the river Janj-valley into the West and the East plateau. Winters are very severe and therefore barley, rye, oat, buckwheat and millet are cultivated. Cultivation of fruits is rare. Cattle-breeding predominates in that zone. There is a lot of „state land” on which sheep and cattle graze during the summer. The third zone consists of wooded mountainous edge with pastures in which only very resistant cereals can survive: rye, barley and oat, as well as potatoes and cabbage. Cattlebreedings is the main occupation of the population in that zone.

All agricultural and cattle breeding activities are followed-up and accompanied by special customs, originating from ancient times when magic rituals had to honour evil spirits and demons and ensure good fruit and an abundant harvest. Therefore some agricultural work is not performed on certain fest days, in particular on those dedicated to „great” saints.

For the manufacture of clothes two textile plants are described in the article, this being a long and complex process, and very interesting for studies. In this isolated region the population makes clothes of natural wool, hemp and flax, in spite of the fact that we live in an industrial era. Tools are also home made. The work is divided into „man work” and „woman work”.

A large part of the article is dedicated to agrarian relations. Three forms of these relations are pointed out: private land, colonised land and state owned land (common rural non-divided land). Immediately after the Second World War common land was also formed. Since many families migrated to Vojvodina immediately after the Second World War, families which remained at Janj could easily obtain new land. However, this did not happen because the young people leave the villages, and there is not enough people to cultivate it.

Strong traces of common rural properties are still visible at Janj. This is also one of many specific features of this region interesting for research and study.

On the basis of some sources it is evident that the region of Janj was semi-autonomous in the past.

During the Ottoman domination the population of Janj lived on the lands of noble Turks. According to Turkish documents of the XVIth century the population had a status of free peasants who paid the Turkish authorities about 150 „akči” per house a year. After the agrarian reformation of 1919, these lands passed into the hands of the population which cultivated it.

Between the two world wars many people went for seasonal work to Vojvodina during the maize-crop in order to compensate the lack of food. This habit continued after the Second World War.

In conclusion of the article, the following four problems which need a quick solution are emphasized:

1. The problem of water supply for the population and the animals.
2. The problem of linking-up this region with neighbouring regions and the world in general.
3. The problem of cattle which have to travel long distances to pasture (Livno Duvno, Donji Vakuf, and even to Dalmatia).
4. The problem of the migration of the young population.

The article also comprises some suggestions for the solution of these problems.

Архитект Јован КРУНИЋ

НОВИ ПАЗАР о урбанизацији и архитектури старе куће

Сасвим је сигурно да се данашњи изглед, урбана структура и архитектура Новог Пазара не може довести у везу са старијим Расом. Па ипак, чињеница је да су та два близска локалитета и врло супротна садржаја не само асоцијативно повезана. Рас је предак Трговишта, а Трговиште је српски средњовековни оригинал потоњег турског Пазара, касније и обновљеног, дакле Новог (Јени) Пазара.

Занимљиво је како се са променом карактера насеља померао и његов локалитет, од извора Рашике до ушћа Јошанице у њу, око 8 km раздаљине према истоку (сл. 1).

Првобитно погранично византијско утврђење *Ras*¹, доласком српских племена, претвара се у жупско средиште области која ће се касније развити у моћну српску средњовековну државу. Гильфердинг упоређује реч *рас* са старим руским кореном *рос* или *рс*.² А. Еванс³, међутим, претпоставља да је назив *Ras*, *Raca* дериват имена римског утврђења *Arga*, чије би остатке требало тражити у оквиру тога локалитета.

То војно-политичко српско средиште претвара се касније у трговачко, сели се према истоку и добија ново име: Трговиште. Друга дислокација се обавља у доба Турака, концем XV века, ка ушћу Јошанице у Рашику. Тада му освајач и име прилагођава свом језику и варош ће од тада бити позната као Јени Пазар.

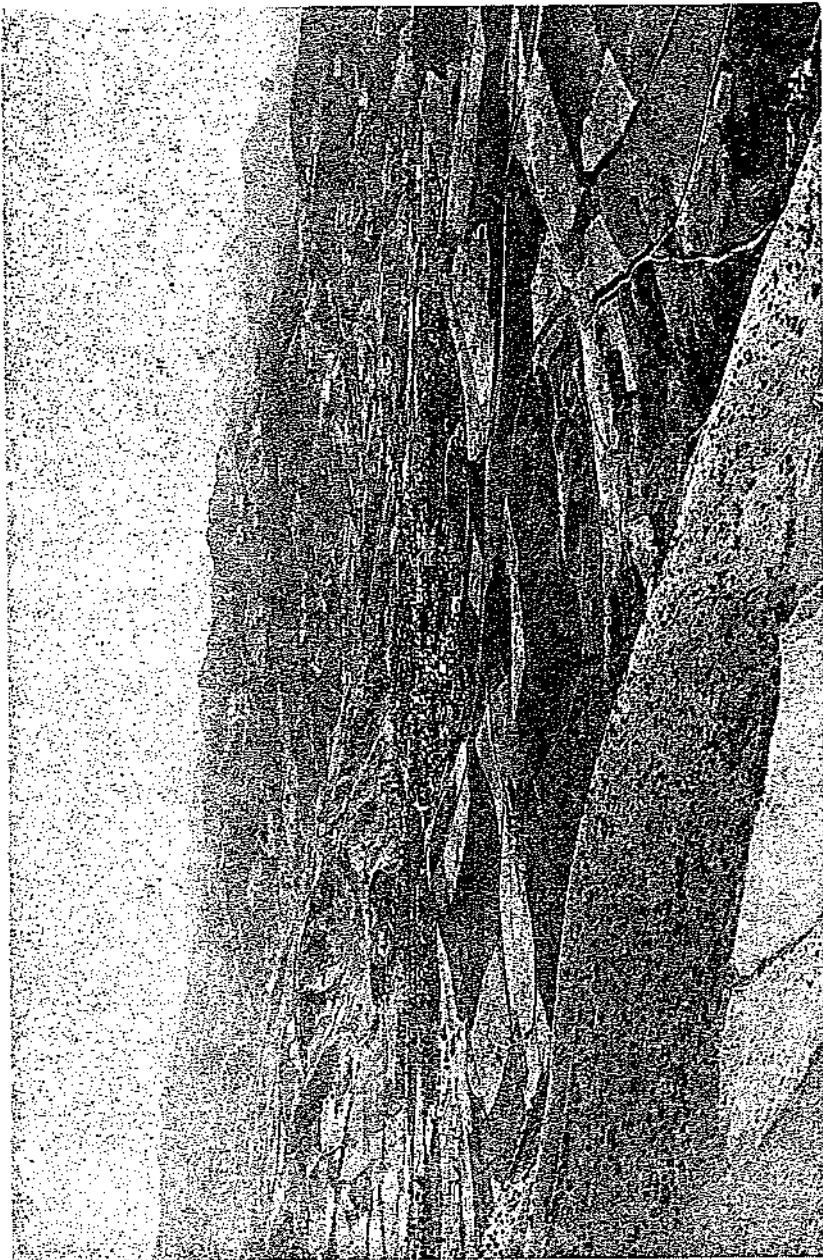
Нови Пазар је био важна трговачка експозитура Скадра и Дубровника. Био је насељен Дубровчанима и Млечићима, који су чак негде у граду имали и своју капелу.⁴ У турско доба Нови Пазар је имао најјачу чаршију између Призрена и Сарајева и

1 К. Јиречек, *Трговачки друмови и рудници Србије и Босне у средњем веку*, Сарајево 1951, стр. 54.

2 А. Ф. Гильфердинг, *Путовање по Херцеговини, Босни и Старој Србији*, Сарајево 1972, стр. 126.

3 A. Evans, *Antiquarian researches in Illyricum*, Westminster 1885, књ. III/IV, стр. 54.

4 Ј. Цвијић, *Основе за географију и геологију Македоније и Старе Србије*, Београд 1911, књ. III, стр. 1155.

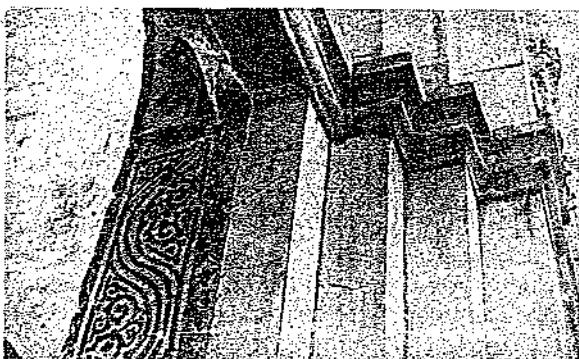
Слика 1 — Нови Пазар, поглед на град и околину са остатака манастира Бурђеви Ступови

Дубровника и Ниша. Дубровачка колонија се одржала у граду све до половине XVIII века.

Град је, међутим, у току своје историје и страдавао. Био је два пута спаљиван и рушен: једанпут око 1689. године, за време велике сеобе, а други пут га је Караборђе спаљивао на почетку првог српског устанка. Но град се врло брзо опорављао, али неповратно губио српско староседилачко становништво.

Као важно место на трговачком путу за Босну, Нови Пазар је коначно изгубио значај анексијом Босне од стране Аустрије, 1908. године.

Историјске чињенице, међутим, нису имале никаквог утицаја како је већ речено, на данашњи урбани склоп или карактер зграда Новог Пазара, у смислу да је његова најранија историја оставила каквога трага. Градско становништво је потпуно изменљено. Све су то само асоцијације, везане не за сам град него за његов локалитет. Али немогуће је игнорисати их, јер су те историјске чињенице удариле печат целој тој области. Стара Рашка је, између остalog, и зато најзначајнија и најкарактеристичнија територија наше земље. У њој је још живо, али још недовољно испитано, оно што је аутентично и карактеристично за нашу архитектуру. У овој области су се укрстила два фатална утицаја из наше историје: утицај Истока и утицај Запада. Није то гранична линија дometа двају царстава него површина на којој су се преклопиле две цивилизације и на којој су се очували трагови њихове синтезе (сл. 2).

Слика 2 — Прекlop уплива исток — запад изражен у детаљу архитектуре цркве манастира Сопоћана, из XIII века: византијски ентеријер у романском екстеријеру

ПОСЕБНОСТИ УРБАНОГ ТКИВА ГРАДА

Варош је смештена у пољу, надморске висине 500 м на споју двеју река: Рашке и Јошанице. Са севера и југозапада, па и са истока, дижу се стрмо изохипсе, те се у непосредној близини града већ пењу на више од 700 м (сл. 3).

У својој целини, по урбanoј структури, варош представља збир појединачних групација — махала, добро пласираних у зеленилу, којима доминира узвисина са Старим градом у центру — акропола града. Те посебне групације — махале, надовезане су на главну жибу града, правца југ — северозапад, Улица 29. новембра, у којој је смештена та, према Цвијићу, чувена новопазарска чаршија „дугачка око 800 метара и иде попречке преко целог централнога поља и реке Рашке; то је типска турска чаршија, поглавито од дрвених дућана и ћепенака, изнад којих је дрвен кров, подупрт дрвеним стубовима, и тако је с обе стране знатан део пазара наткривен. Те наслоне зову сачацима, и због њих се може у чаршији и по рђавом времену угодно и куповати и продавати”.⁵

Тешко би се без података и подробније анализа градског ткива могло установити развојна линија града. Да ли је најстарији део центар, око старога града, укључивши ту и околину Алтун Алем цамије — на југу, близку околину Араб и Ејуп-бегове цамије — на северу, и околину Малајске цамије — на северозападу. Карактеристичан је назив најсевернијег дела града, око цркве, Варош-мала. Као да би то могла бити стара варош. Ознака варош-мала, уопште узевши, даје се оном делу града, где станују хришћани. Било би веома корисно установити где је била лоцирана стара дубровачка капела. Према типу кућа и начину смештаја, стари део града би могао бити и око цамије Париле (Сарајевска и Рифата Бурџевића улица). Свакако да су новијег порекла делови града звани: Хаџет, Мухаџир, Џиганска мала и Луг — у југозападном делу града, а вероватно и део звани Поток — на крајњем северу вароши.

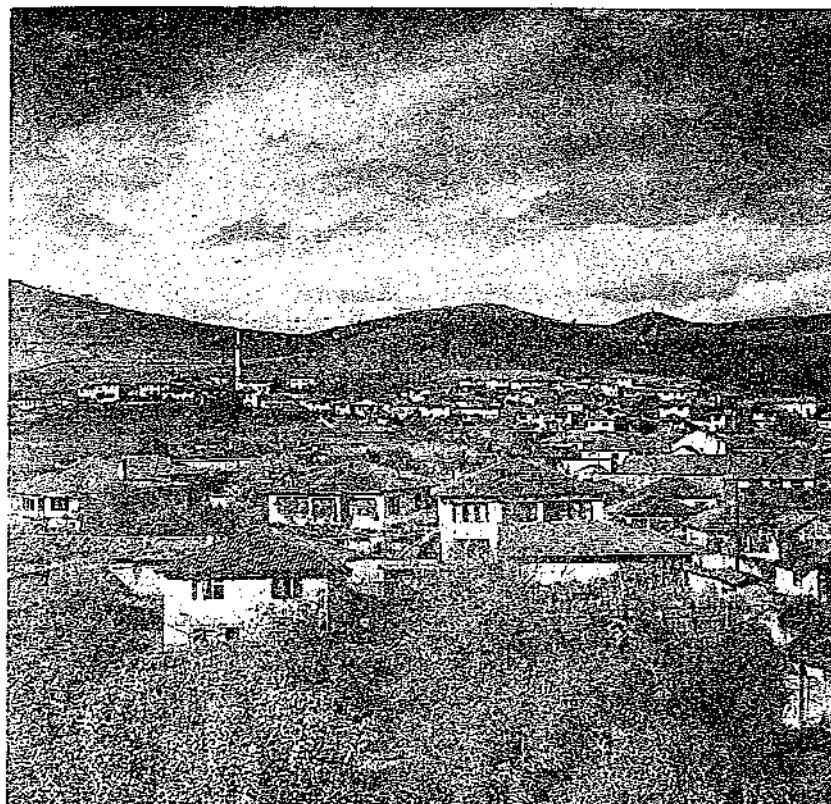
Својим положајем, на падини оријентисаној ка југоистоку истиче се насеље око Букреш-цамије.

За структуру ткива старога града карактеристична је одељеност чаршије од стамбених махала. Одмах се уочава и огroman удео зеленила у градском ткиву. Поједине градске целине одељене су не само рекама него и великим зеленим површинама (сл. 4).

Пада у очи и велики број цамија (има их више од двадесет). Све оне су прецизно оријентисане својом осовином ка југоистоку, тако да се могу разазнati у плану и без посебне ознаке. Све су квази равномерно распоређене по махалама, тако да својим минаретима представљају реперне тачке распрострањености градског ткива.

Величина парцела и блокова, на први поглед, изгледа доста произвољна, али се затим уочавају два стандарда: облик и величина парцела уз улицу: Рифата Бурџевића, Деде Шеховића, Коче Шабана и Сарајевске и величине парцела у гушће настањеном делу вароши, око улица Вишеградске, Херцеговачке и

⁵ Ј. Цвијић, Наведено дело, књ. III, стр. 1156.

Слика 4 — Део града сав урастao у зелене површине

Граховске. Симптоматични су ови називи улица. Они одају порекло њихових становника. То значи да је тај део града насеље мухаџира из Босне и Херцеговине, који су се овде почели насељавати вероватно после аустријске окупације Босне, дакле после 1878. године или после њене анексије, 1908. године. Према томе, тај део града, који се надовезује на југозапада на комплекс старога града, би био новијег порекла (Сл. 4а).

Уочава се извесна правилност блокова, наслоњених на јужни део главне градске окоснице, око Алем Алтун џамије. Једначена дубина ових блокова износи око 80 м. Дубина блокова североисточног дела града, око Улице Стевана Немање и Улице 8. марта, правца скоро север — југ, износи око 140 м. Средња величина парцела износи око 18×44 м. (сл. 5).

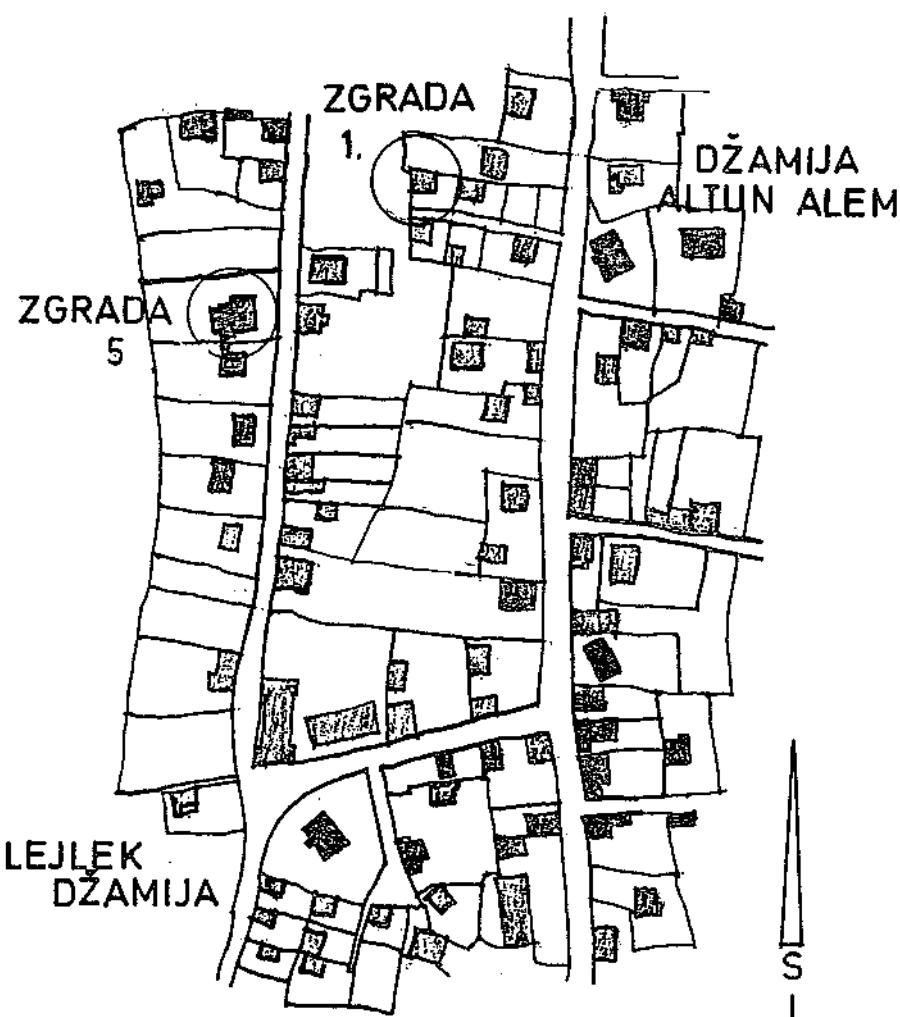
Зажељена оријентација зграда за становање је југ и исток, као што је то обичај у муслуманском свету. Док је, на пример, у Улици Рифата Бурцевића, која има смер — исток — запад, главна стамбена зграда увек одмакнута од уличне линије, и са

Слика 4а — Изглед уличног паноа прилаза граду са крајње периферије

северне и јужне стране уличног паноа, а на уличној линији су остале само споредне зграде, у Сарајевској улици, истога смера, главне стамбене зграде јужног уличног паноа постављене су на регулациону линију улице. Али, кућа је са стране улице потпуно без отвора, као да је окренута леђа улици, а лице — према дворишту, односно југу. У северном уличном паноу, пак, главне стамбене зграде одмакнуте су од уличне линије у двориште да би тиме добиле простора ка јужној страни и истовремено се изоловале од живота на улици.

Кућа у Новом Пазару, је, дакле, лоцирана и оријентисана према извесним принципима, тј. према свесним и унапред постављеним захтевима. Ти захтеви су били диктирани нормама уобичајеним у муслиманском свету: оријентисати кућу према светилишту у Меки и изоловати живот породице у њој и од улице и од суседа. Како је, према географском положају напе

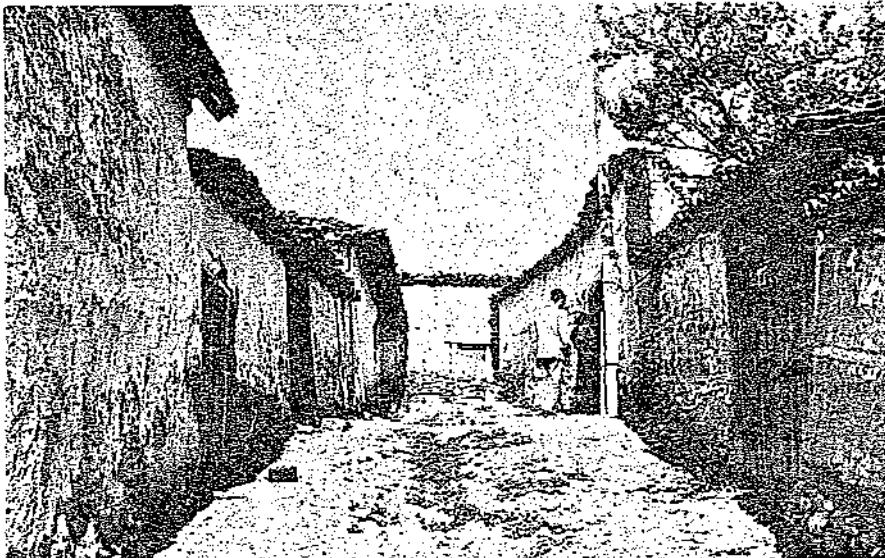

Слика 5 — Ситуациони план дела града око Алтун Алем-џамије. Правилност блокова. Смештај и парцелација групе кућа испод Лејлек-џамије потпуно савременог микроурбданог склопа

земље, страна света Меке тачно југоисток: фаворизована страна света по принципима модерног урбанизма, куће у Новом Пазару као да су a priori лоциране по савременим принципима. И изолација станова од саобраћаја и буке је исто тако савремени принцип. Држећи се својих норми, стари мајстори су постигли и савремени квалитет.

Спонтана законитост при локацији зграда одразила се, дала је карактер и склопу градскога ткива. Једна од консеквенцији тен-

денције изолованости кућа од улице јесте губљење њеног значаја. Улица је постала само прилаз стану — кући, а не и пролаз. Тако се појавила нова категорија улице — „ћорсокак” — слепа улица. Ти ћорсокаци нису само „слепи” у смислу пролазности кроз њих него и буквально: улични панони њихови немају прозорских отвора. Једини отвори су улазна врата (сл. 5а).

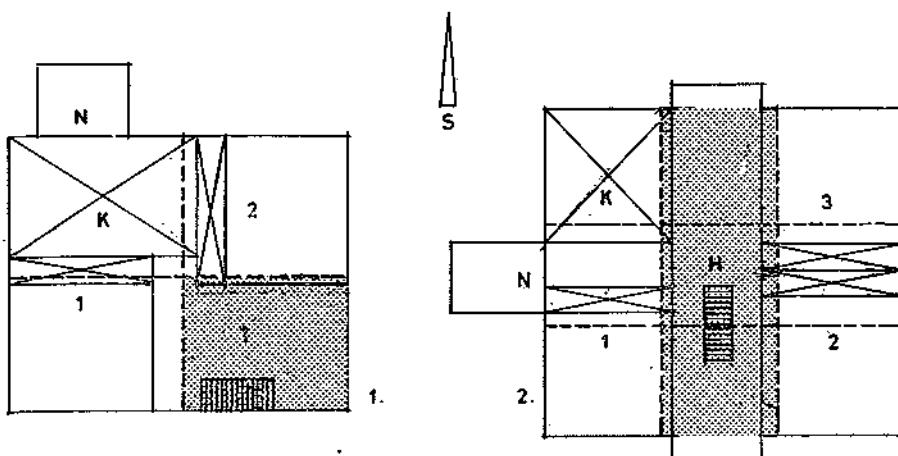
Слика 5а — Специфични елемент урбане структуре града: слепа улица преко пута Алтун Алем-џамије. Велики ефект у малом потезу (прилаз згради означеног са 1. на слици 5, која је детаљно приказана у прилогу I)

ТИПОВИ ЗГРАДА

Нови Пазар има изразиту не само урбанију структуру свога ткива него и изразит и особен тип старе градске куће.

По изразитости облика, богатству опреме, по начину смештаја, најзанимљивије старе зграде у граду смештене су око Паричке џамије, у Сарајевској улици, дуж улица Рифата Бурџића и Деде Шеховића; затим око Алтун Алем џамије, у улицама Османа Букића, Граховској и Херцеговачкој. Понека изразита стара зграда запажа се и уз Јошаничку обалу.

Концепт плана свих старијих зграда у вароши може се свести, у ствари, на само две основне схеме основе: једна је асиметричног карактера „на глагол”, и друга симетричног плана и масе, са попречним холом (сл. 6). Ова друга је, у ствари, варијанта још једног типа, схеме основе — са крстатим холом — у којој је хоризонтални крак крста затворен и претворен у дегажмане или, једноставно, укинут. Није, међутим овде потпу-

Слика 6 — Схематизован цртеж основе плана два базична типа зграде града: 1) схема основе „на глагол”, са тремом; 2) симетрична схема основе, за попречним холом. Легенда: Х хол, К кухиња, Н нужник, Т трем, 1, 2, 3, собе

но јасно шта је старије по пореклу: схема крстатог или схема попречног хола. Ако се узме да по логици простије претходи сложенијем, онда би старија била схема попречног хола.

Иста ова класификација подељености и редукције свих типова стarih зграда на два поља важи и за Пећ. Ипак, новопазарске куће имају своје особености и у детаљима спољашње масе и унутарње опреме. И та изнијансираност у разликама је исто тако важна као и стандардизованост у сличностима. Џео програм изградње градова турског доба био је замисљен према истим стандардизованим принципима, али се остваривао у разним локалитетима на разне начине, зависно од посебних услова поједињих амбијената. То је та велика лекција: изразити лично у безличном — општем.

Постоји, међутим, и једна друга, суштинска разлика између две основне геометријске схеме, симетричне и асиметричне. Кућа асиметричне схеме основе је увек *отворена* (сл. 7). Доњи трем, као и горња диванхана изнад њега заузимају један цео угао, дакле четвртину зграде и по дефиницији су отворени простори. Чак и ако би се простор диванхане затворио прозорима, цео простор остао би онеспособан отворен због степеништног отвора. Цела кућа би се затворила ако би се затворио трем, али онда то не би био тај програм ни тип. Тада „хајат”, или трем, отворени и заштићени део куће, јесте и најкарактеристичнија одлика самога тога концепта стана.

Тип зграда симетричне схеме основе и масе потпуно је затворен у односу на споља. Степениште је смештено у попречном

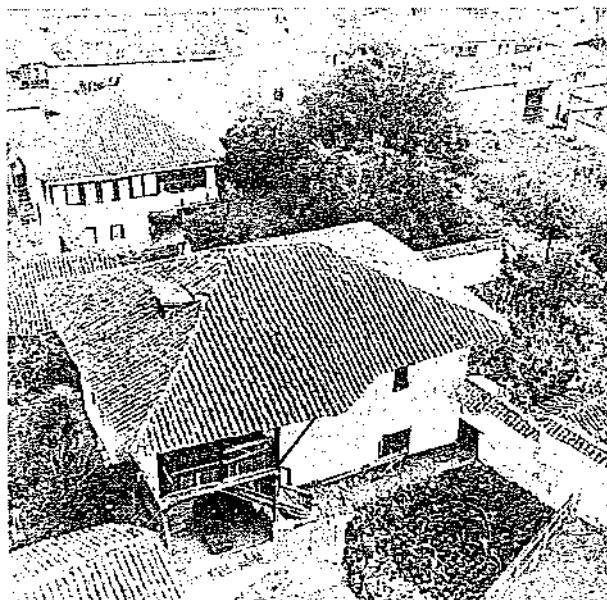
холу, који се налази у среди приближно квадратне основе куће, од предњег до задњег зида њене фасаде, дакле зграда је затворена. У спрату се тај хол продужава у испад и спреда и позади, као неке „ћошке”, које наткривају и главни улаз — спреда, и споредни излаз — позади (сл. 8).

Постоји још једна разлика између два типа, геометријског реда: тип куће асиметричне схеме основе је четвороделни квадрат, апстрактно узевши, квадрат подељен на четири једнака дела линијама уписаног крста.

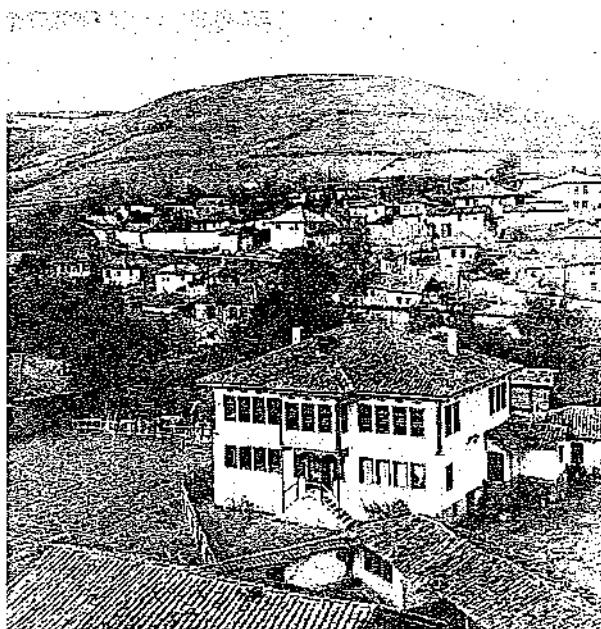
Тип куће симетричне схеме основе је деветоделни квадрат апстрагирано, квадрат подељен на три пута по три дела, од којих три усправна средња дела чине целину, попречни хол. Из ове геометријске сложености могло би се закључити да је симетрична схема настала касније од асиметричне, те да би старији и оригиналнији био тип зграде „на глагол”.

Куће асиметричне диспозиције плана „на глагол” дате су у прилогу од 1 до 3. а тип симетричне схеме у прилогима 4 и 5.

Као најуочљивија локална карактеристика облика и масе типа куће у Новом Пазару, у односу на исти тип куће у Пећи, је извесна затвореност диванхане, било да је она смештена у приземљу — ако је зграда приземна, или на спрату — ако је зграда у два нивоа. Простор диванхане није затворен, него је ограђен косим летвицама. На овај начин се ублажава светлост у том репрезентативном простору, живот и кретање у њему чини

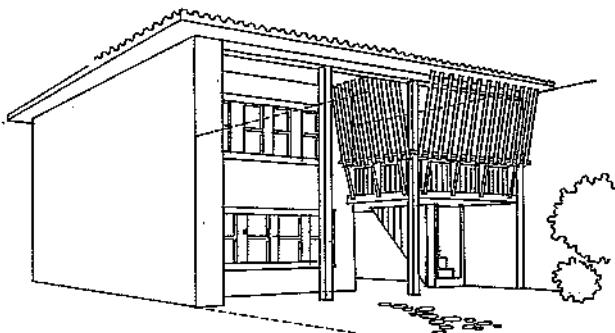
Слика 7 — Типичан спољни изглед и маса зграде схема основе „на глагол”, у првом плану зграда школе у дворишту Алтун Алем дамије

Слика 8 — Пример масе и облика зграде симетричне схеме основе, у њеној микролокацији

се дискретнијим, а истовремено се кућа заштићује од уласка не жељених посетилаца (сл. 9).

Са гледишта уличне пластике зграде, није једнак поступак у обликовању уличног паноа улица на периферији и улица ближе чаршији. Улице ка периферији су углавном „слепе”, јер су сви прозорски отвори куће оријентисани „унутра”, према дворишту или врту. Уличне паное сачињавају, дакле, голе површине

Слика 9— Перспективни изглед типа зграде у коме је дошла до пуног израза посебност спољне опреме и масе зграде у Новом Пазару: начин затварања летвама простора диванхане

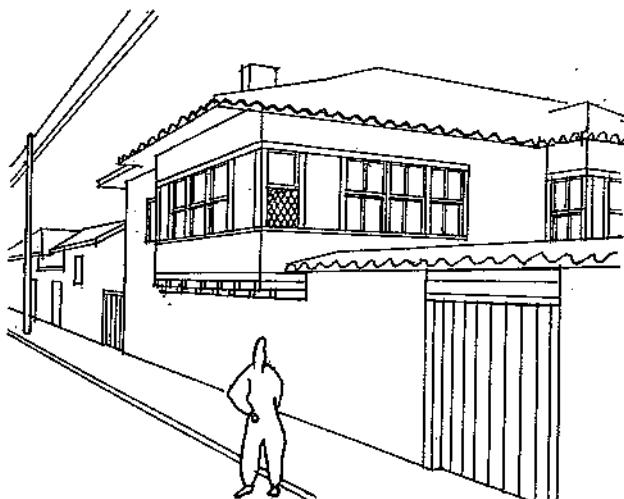
зидова леђа зграда, или високих ограда, све у једном плану, без испада. У улицама ближе чаршији улични панои оживљени су пластичном игром испада дела спрата куће, над регулационом линијом улице и низа прозорских отвора у тим испадима (сл. 10).

Слика — 10 Типичан изглед уличног паноа средишњег дела града

Да би се заштитила интимност породичног живота, ти прозори су маскирани лаким мрежама од дрвених летвица — „мушера-бијама”. На тај начин дата је укућанима могућност увида у живот на улици а да при том сами остану скривени (сл. 11).

И спољна обрада фасада типова зграда у Новом Пазару међутим је особена у односу на изглед зграда сличних схема у

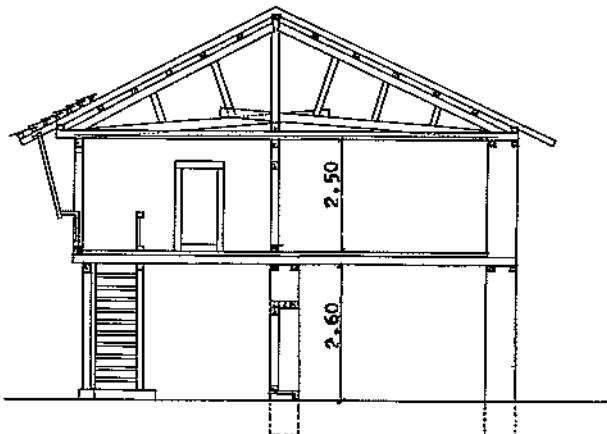
Слика 11 — Однос куће према улици у средишњем делу града. Перспектива

осталим градовима. Ову особеност дају јој уметнути дрвени међалони у горњем или средњем фризу фасада зграда.

Примери старих зграда дати у прилогима можда нису најизразитији, али су свакако карактеристични и имају својства типа. Свакако да њима није исцрпљена цела скала облика или структура, али то су најосновнији типови и њихове схеме представљају заједнички именитељ већине објеката старог стамбеног инвентара града.

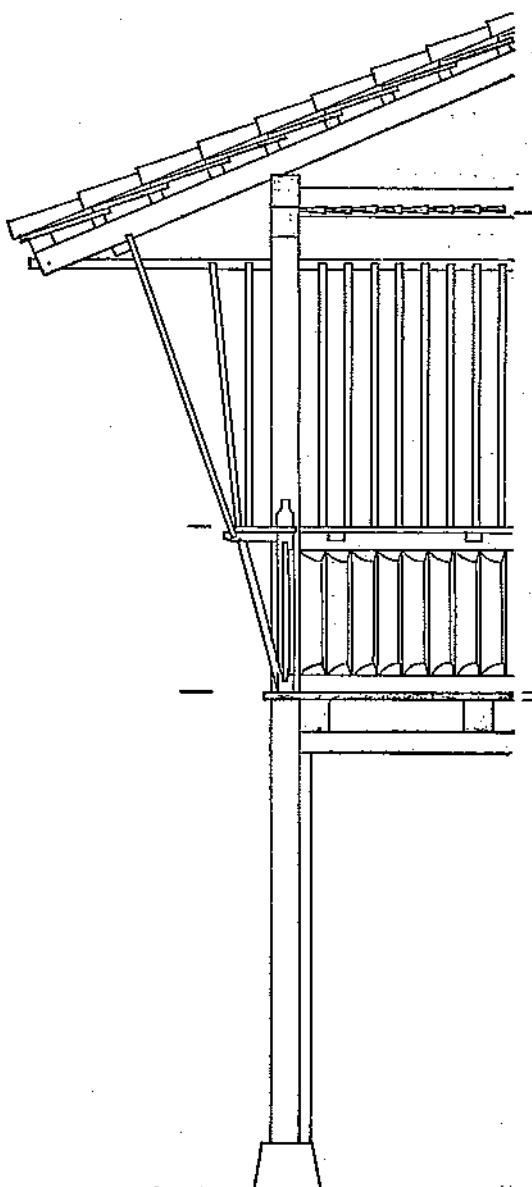
КОНСТРУКЦИЈА И СТРУКТУРА

У конструктивном или структурном погледу новопазарска кућа нема неких нарочитих посебности. Њена маса нема великих испада, а ако их и има, они се најчешће ослањају на стубове. То више није архитектура на консолама, бравурна конструкција егзибиција македонске куће, где доминира игра маса, које слободно висе у простору. Тип новопазарске куће је солидно конструисана маса, без ексцеса, до крајности стандардизована, више окренута унутра него споља.

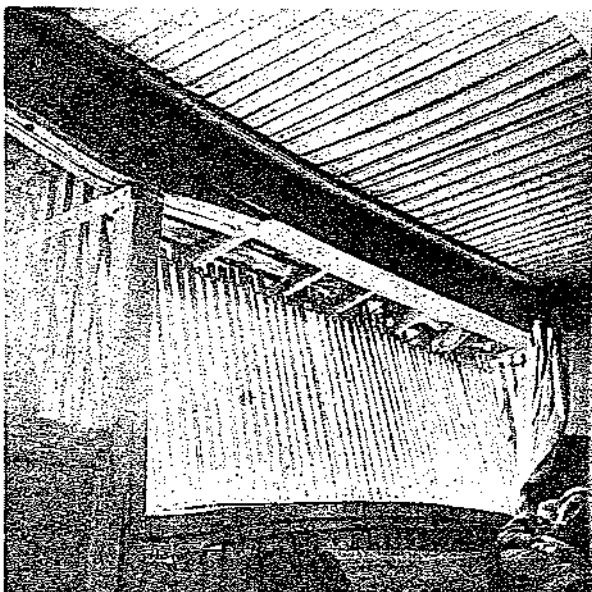

Слика 12 — Типична конструкција и структура куће у Новом Пазару (кућа приказана у цртежима Прилога 2).

Чудно је да је ниво приземља новопазарске куће често и до једног метра уздигнут од нивоа терена. То нарочито у кућама затвореног типа (схема симетричног плана, са попречним холом видети прилог 5). Међутим, једна од најбитнијих особина и карактеристика народне куће на југу јесте баш њена непо-

Слика 13 -- Детаљ конструкције и структуре трема и простора диванхане

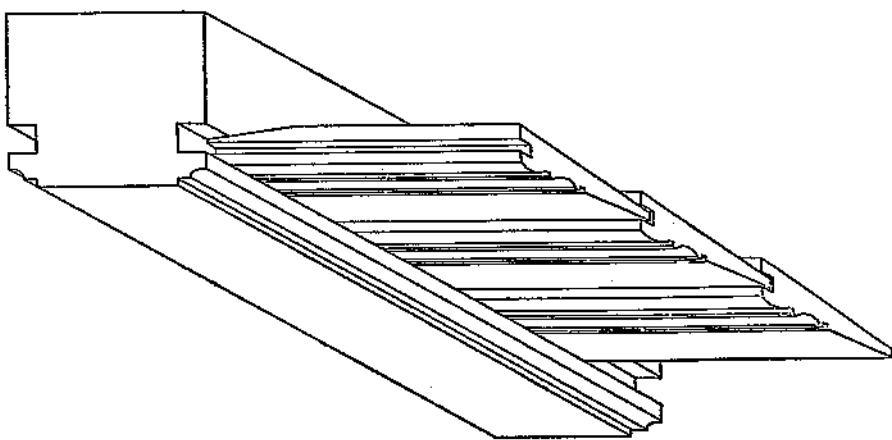
Слика 14 — Простор диванхане изнутра — топло дејство дрвета: косе летве ограде и „шашоваца” траванице

средна повезаност са тереном и баштом, тј. изједначен и во приземља са тереном.

Постоје две врсте зида: зид масивне, дебеле структуре, изграђен од непечене опеке или камена, и врста лаког, танког зида, дрвене конструкције, са испуном од плетера или једним редом напечене опеке. Масивни, дебели зид се ставља према северу или западу, док је спољни зид, према југу или истоку, увек лака и танка преграда, „бондручне” структуре, пуна отвора — прозора.

Конструкција кровова је општиусвојен начин у традиционалној архитектури, веома неекономичног система „столице”, међутим са извесним елементима вештаљке, заправо неке врсте решетке, која се ипак не носи сама, него је ослањена на средњи зид (сл. 12). На коснике троугла повеза („биндера”) ослањају се хоризонталне „баскије”, преко којих се постављају рогови. Пре-ко рогова се постављају летве, даске или пруће, хоризонтално, и на ту подлогу се ставља ћерамида.

Сваки косник је ужљебљен у посебну греду, на својој страни (не у тавањачу), а ове посебне греде ослањају се на средњи зид. Ако би тај хоризонтални повезник била само једна греда, био би то систем троугаоне вештаљке. Али, то није случај; на-

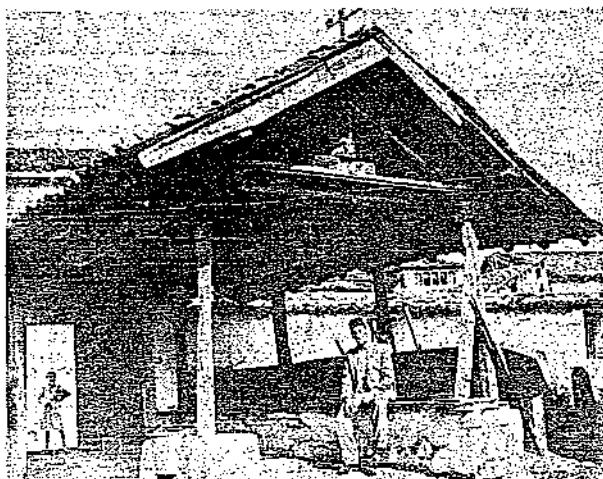
Слика 15 — Структура таваничне конструкције система „шашовици”: међусобна ужљијебљеност. Аксонометријски пресек

против, шео тај систем компромитован је и даље низом вертикалних стубова, који подупира коснике. Али пошто се и те „столице“ просто наслањају на прекинути повезник, а нису оптерећене на натезање онда то није систем решетке, него једна врло нерационална конструкција, ван логике и економике модерних конструктивних кровних система.

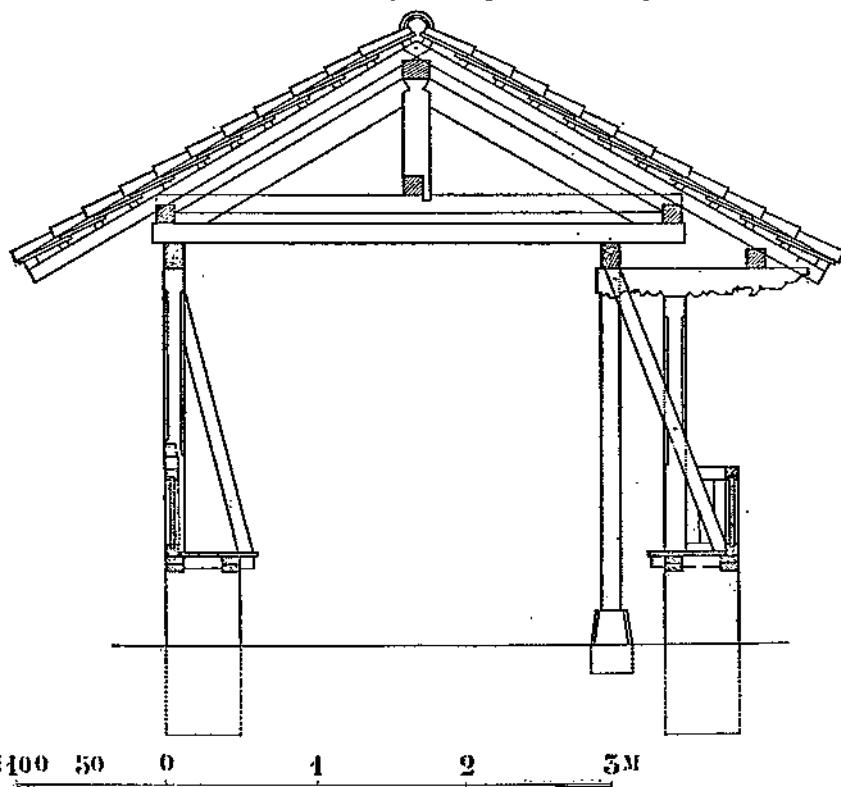
На сл. 13 дат је детаљ пресека, из кога се види начин затварања простора диванхане косим летвицама. Ове се једноставно прикивају на завршну парапетну даску, која је проширења и делује као полица, а горњи део летава прикива се на посебну штафлу, која се прибија уз рогове, при kraју надстрешнице.

Занимљива је структура међуспратне конструкције, заправо структура плафона. Плафон је редовно начињен од „шашовица“ (сл. 14), букових цепаних дашчица, које су најпре изглачане, затим се ужљебљују једна у другу по ширини и низку се у жлебове тавањача (сл. 15).

Веома је чудна конструкција улазног трема Алтун Алемџамије (сл. 16). Цртеж пресека (сл. 17) дат је више као куриозитет него као стандардни поступак. Овде се троугаона вешалка, са једне стране, ослања на једну клацкалицу, врло чудне статичке одређености. Ту се види да се мајstor ове ингениозне конструкције просто играо: на какав необичан и једноставан начин је укрутио целу конструкцију да се не нагиње ни десно ни лево. На хоризонталној гредици клацкалице типични сурезани украси.

Слика 16 — Улазни трем Алтун Алем цамије

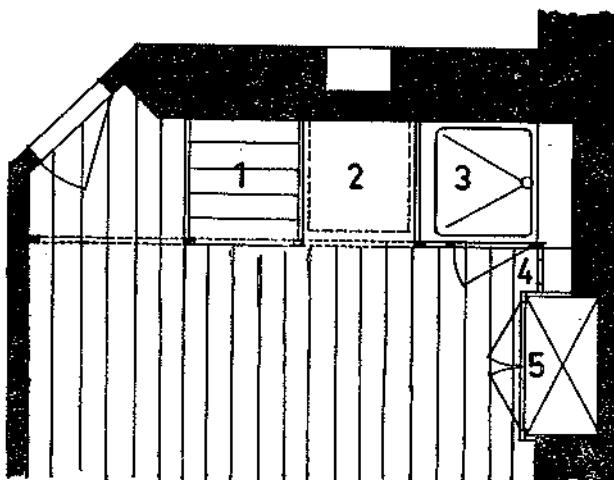

Слика 17 — Детаљ конструкције улазног трема Алтун Алем цамије. Један конструктивни куриозитет

ОПРЕМА ЕНТЕРИЈЕРА

Као што су облик, план основе куће и њена конструкција стандардизовани, све је типизирано, још у већем обиму је извршена стандардизација унутарњег уређеља новопазарске куће. Та опрема соба изражена је у низовима фиксираних уређаја слу, и нема. Сав „намештај”, боље речено уређај, фиксиран је (уграђеног намештаја). Покретног намештаја, у савременом смислу своме месту, тако да је цео простор собе потпуно дегажиран, слободан. Џео патос застрт је ћилимима.

Фиксни уређај собе приказан је у распореду својих елемената на цртежу (сл. 18). Ови елементи су редовно распоређени у појасу дуж унутарњег зида наспрот прозорима. Са 1 је означе-

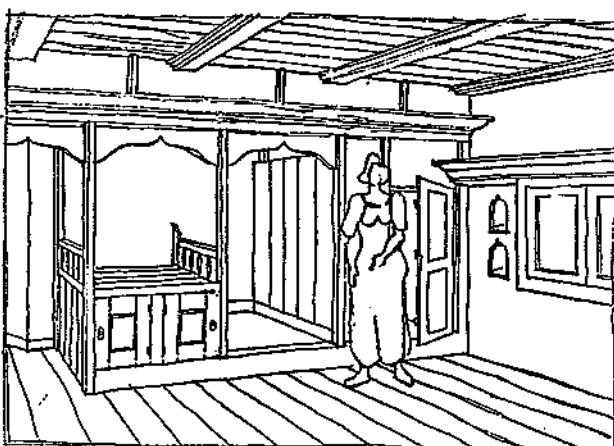

Слика 18 — Стандардни детаљ распореда унутрашње опреме собе. Легенда: 1) полица; 2) зидана пећ; 3) амамчик; 4), „чичеклук“; 5) уграден орман

на полица за остављање посуђа, тестија са водом, ђутума, крчага; 2 је земљана пећ (овде демолирана), која се обавезно ложи из суседног простора; 3 је „амамчик“, мало купатило са подом изведенним у паду за отишање воде, изолованим примитивним водонепропусним малтером, званим „оросан“. Вода за прање доноси се у ђутумима и тестијама; 4 су мале украсне нише, за остављање ситних ствари, зване „тереда“, или „чичеклук“ (ниша за цвеће); 5 је „душеклук“, уграден орман за остављање постељине, која се ноћу распостире по патосу, где укућани спавају.

Просторна слика тога функционалног низа приказана је у перспективи (сл. 19).

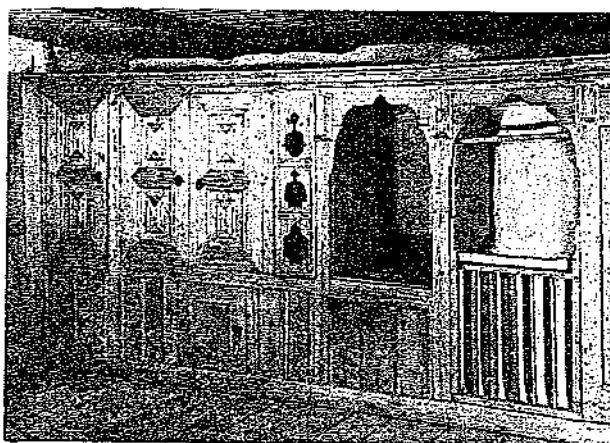
Све је изведено од дрвета, које никад није обојено; одржава се чисто, оправано, украшено изрезима или железним клиничима са великим главама (детаљ овог уређаја узет је из основе

Слика 19 — Перспективни изглед опреме ентеријера собе (цела кућа приказана у прилогу 5)

приземља куће дате у прилогу 5). Комплетан састав ових фиксних уређаја у низу још потпуније је изражен у шеми основе спрата куће приказане у прилогу 2.

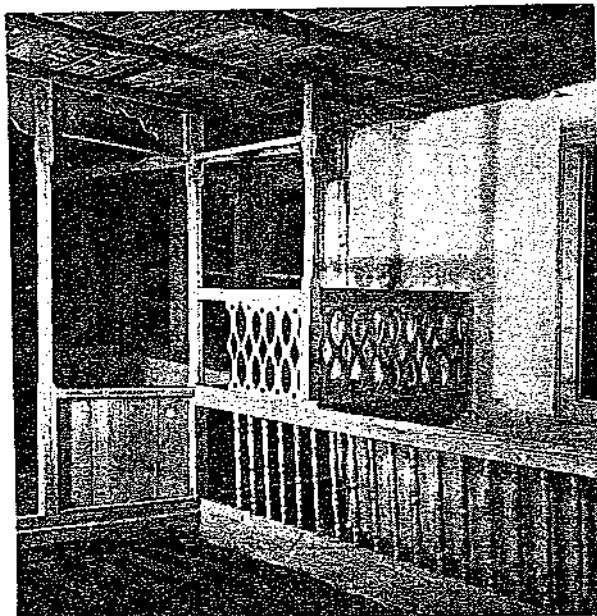
У приказаном детаљу и перспективи улаз у собу заузима једну од ниша, један је од елемената самога уређаја низа. На тај начин улаз у собу може бити дискретно скривен завесом. То је карактеристичан начин улаза у собе у кућама у Пећи, на пример. У свим осталим примерима кућа у Новом Пазару (приложи од 1 до 4) улази у собе су директни, независни од низа фиксних уређаја ентеријера собе. Они су, дакле распоређени у појасу целе расположиве ширине собе. То би била, карактеристика ентеријера соба типова кућа у Новом Пазару. На слици 20

Слика 20 — Фотографија низа опреме ентеријера собе, куће Грујића у Сарајевској улици

приказан је низ фиксног уређаја ентеријера собе у комплетном саставу из куће Грујића, у Сарајевској улици бр. 48.

Детаљ ентеријера хола на спрату исте куће приказан је на фотографији (сл. 21). Степенишна ограда се завршава полицом

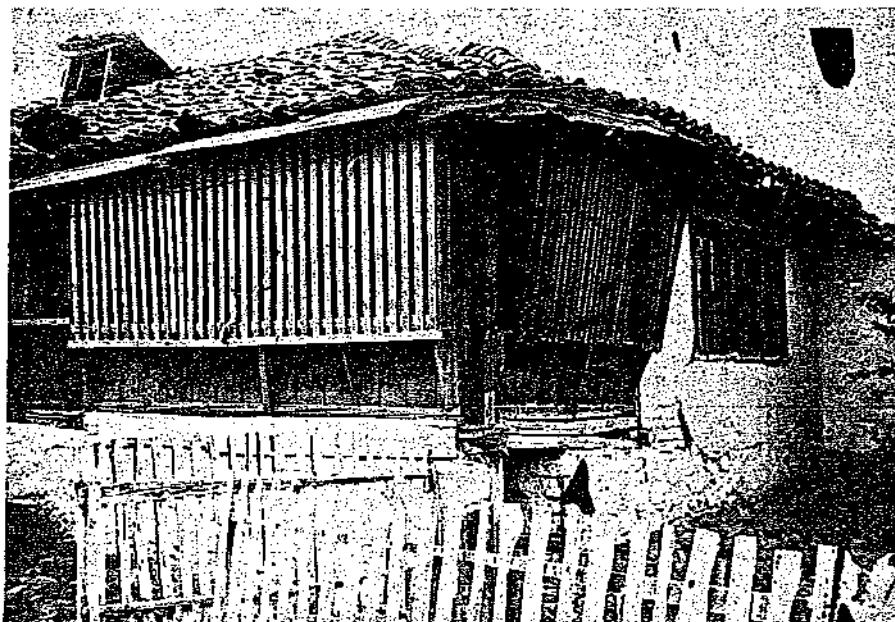
Слика 21 — Детаљ ентеријера степенишног хола

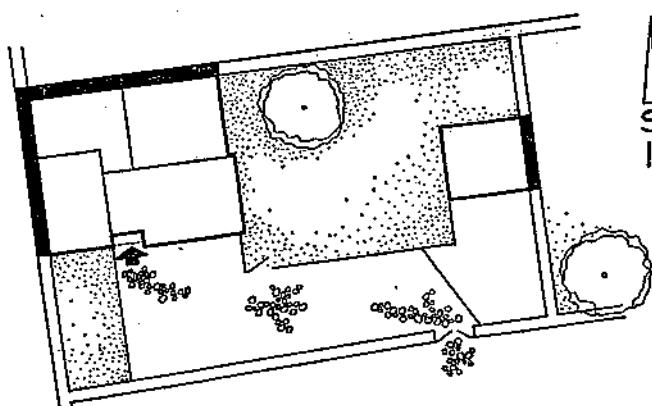
да би се искористила празнина степенишног простора. Комуникацијски део хола исто тако је одељен оградом од дела хола који је намењен за боравак и одмор. Тај део наглашен је још и денивелацијом пода. Цео тај дрвени амбијент изложен је у природној структури своја површина, није заштићивана фарбањем, иако је та незаштићеност наметала велике напоре око одржавања. Не може се оспорити, рекло би се, стилска изразитост овог ентеријера, једног особеног карактера.

ПРИЛОГ 1

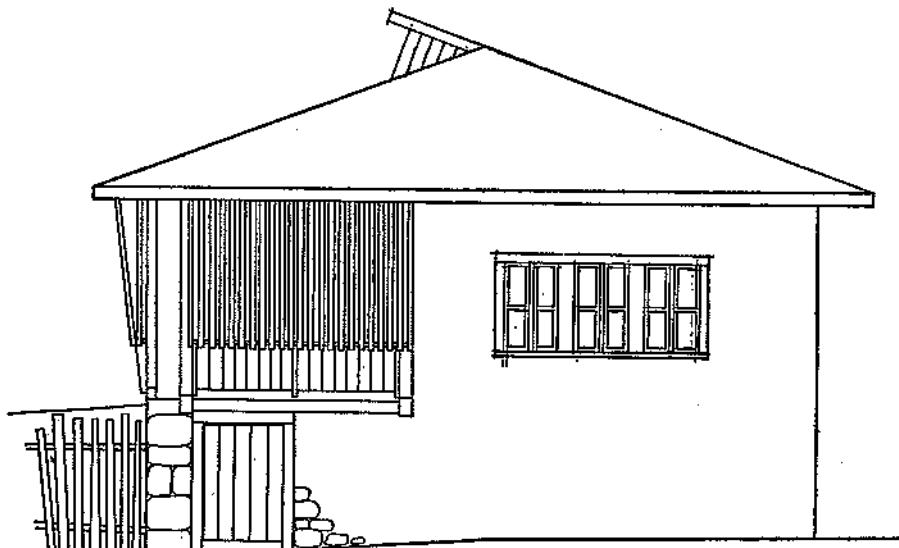
Кућа Танкосић Азема, у слепој улици насупрот Алтун Алем цамије.

Тип мале куће власника скромнијих прихода. На први поглед незната, али врло карактеристична по смештају, схеми основе, облику и конструкцији. То је познати тип мале приземне куће у старим „турским“ градовима, на пример у Пећи. Али, у конкретној реализацији, у детаљима, она има извесне особено-

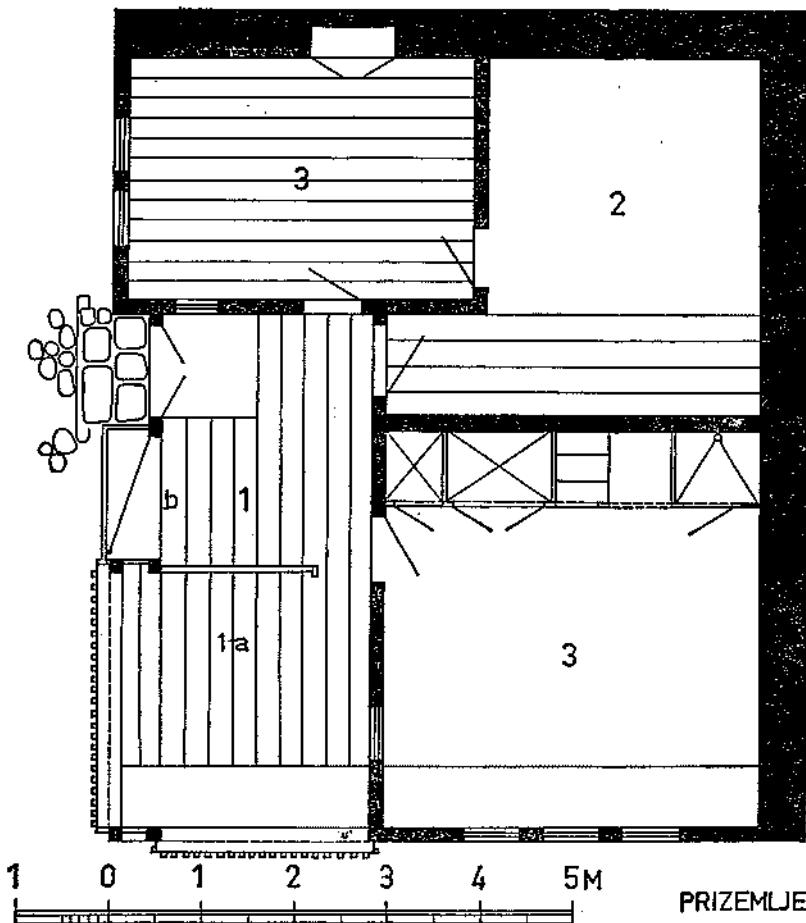

SITUACIJA 1:200

ISTOČNO LICE

ПРИЛОГ 1. Нови Пазар кућа Танкосић Азема

Легенда

- 1) улазни трем, прилаз свим просторијама
- 1a) део трема за седење и одмор „ћоршка“
- б) уређај за прање руку „абдеслук“
- 2) кухиња
- 3) собе

сти, које је чине друкчијом од кућа њене категорије и у Пећи и у Баковици.

По плану, то је позната схема основе приземне куће асиметричног типа, „на глагол”, са великим тремом у углу, са кућињом смештеној по дијалонали наспрот трему, и са по једном собом у осталим угловима. Кућиња је увек без таванице, тако да се дим са отвореног огњишта просто диже у кровну конструкцију и излази напоље кроз баду у крову.

Особено за Нови Пазар је полузатварање отвореног простора трема косим летвама, тако да се овај елемент куће сада истиче посебном обрадом у односу на тремове сличних кућа других вароши. Елементи опреме соба, који су и у овој малој кући веома изражени стандардног су типа: уграђени орман, земљана пећ, полица, амам. Спољна обрада дрвених површина ових уређаја, међутим, доста је поједностављена, како су то налагала скромнија средства власника куће. Кућа је, dakле, занимљива као решење проблема стана човека скромнијих прихода. Иако ни споља ни изнутра није украшавана, веома је изразита и вредна пажње као леп тип скромног стана, са свим општим одликама своје категорије, али и са извесним особеностима израженим при конкретном остварењу тих општих одлика.

Приступ згради је из слепе улице „ћорсокака”. Она сама је смештена на врло типичан начин, према принципу добре оријентације. Зато је повучена у горњи леви угао парцеле, на њену северну и западну границу. На тај начин су јој остале слободне источна и јужна страна, за оријентацију отвора соба према истоку и југу.

Ово би могао да буде и прототип за један мали, савремени стан и за величину парцеле. Димензије зграде $8,80 \times 7,30$ m ($65 m^2$), величина парцеле $22,00 \times 14,00$ m ($310 m^2$).

На другој слици је представљен изглед прилазне улице. Улица је у дуплом смислу „слепа”, прво, зато што је затворена, нема пролаза („ћорсокак”); друго, зато што нема прозорских отвора према улици, већ само отградне зидове и улазна врата. Једина комунална интервенција: поплочавање улице — „турска калдрма”, Велики урбанизам у малом.

ПРИЛОГ 2

Кућа Гицића Назима у Сарајевској улици

Зграда је грађена у другој половини прошлог века. Према начину смештаја, према схеми основе, према својој унутарњој опреми, представља типичан пример своје врсте, старе куће Новог Пазара, основе плана „на глагол”.

Ситуирана је на јужној страни паноа Сарајевске улице, чији смер је скоро чисти исток — запад. Ширина саме зграде

(14,40 m) доста је тесно смештена у ширину своје парцеле (22,00 m).

Зграда је ситуирана на самој регулационој линији улице, тако да јој се северни зид продужава, лево и десно, у зид уличне ограде. Зграда је „слепа“ према улици, сви отвори окренути су према дворишту. Пошто је прилаз згради са источне стране, то је са те стране и двориште шире, у односу на западну страну. Зато су стамбени простори: две собе и диванхана — горе, и соба и улазни трем — доле, могли бити оријентисани својим прозорским отворима према југу и истоку, те цео унутарни живот куће изолован од улице.

Пртеж основе зграде је „на глагол“, у чија два крака су постављене собе, а у углу њиховог споја је кухиња. Други „празан“ угао заузима улазни трем — доле, диванхана — горе, изнад њега, отворени и наткривени простори, најбоље оријентације. Кров је, међутим, јединствени паралелограм ћерамидног покривача на четири воде, јер је прекрио и простор диванхане. Схема „на глагол“ одржава се само у пртежу основе.

Све зграде у Новом Пазару овог типа сродне су до идентичности. Међутим, у изведби појединачних елемената структуре постоје мале разлике. Док је простор диванхане ове зграде одељен од спољног простора транспирентном преградом од косих летвица, ова преграда, је у следећем примеру изведена помоћу „топлија“, дрвених мрежа у прозорским отворима, али без прозорских крила. Али, у свим случајевима диванхана је отворени простор, као и доњи трем. Зато, са нашег данашњег гледишта, тај тип куће је несавршенији од онога симетричне схеме основе плана, који нема отвореног трема нити диванхане. Комуникација међу собама и кухињом, која се врши само преко отворене диванхане или трема, представља једну велику неудобност, зими, у условима климе Новог Пазара.

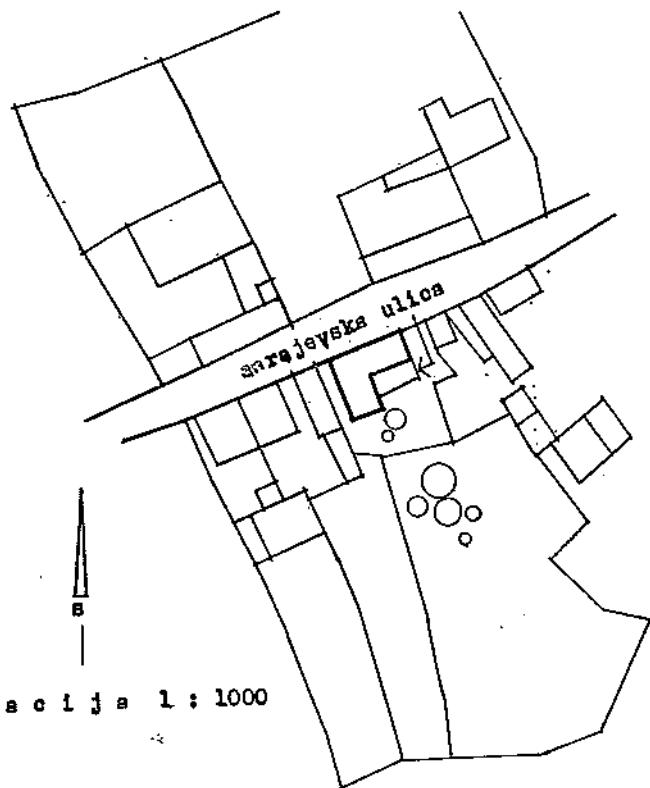
Иту такву неудобност представља и институција кухиње без таванице, поја се примењује у свим типовима и схемама старијих зграда и не само у Новом Пазару. У овом случају простор приземља у углу (2), који је одређен за кухињу, и који има и свој камин и димњачки одвод, има осим тога, и отворено огњиште у средини и само делимично таваницу, иако су предвиђене и изведене плафонске греде. Из једне, рекло би се, предрасуде, остављена је таваница у кухињи делимично неизведена, да би се дим са огњишта дизао слободно у простор изнад њега, на спрату, а одатле у таван. Део истог простора на спрату (2) јесте као дегажман, за приступ каминима (ц) за ложење пећи соба (3), а други део 2а је празнина иза кухиње доле. Изнад целога простора 2 и 2а на спрату нема плафона.

Те собе, међутим, немају никад покретног намештаја. Али, све функције становања, грејања, ложења, купања, остављања предмета, удобног седења и одмарашња су не само могућне него и тачно одређене и лоциране фиксним елементима унутрашњих

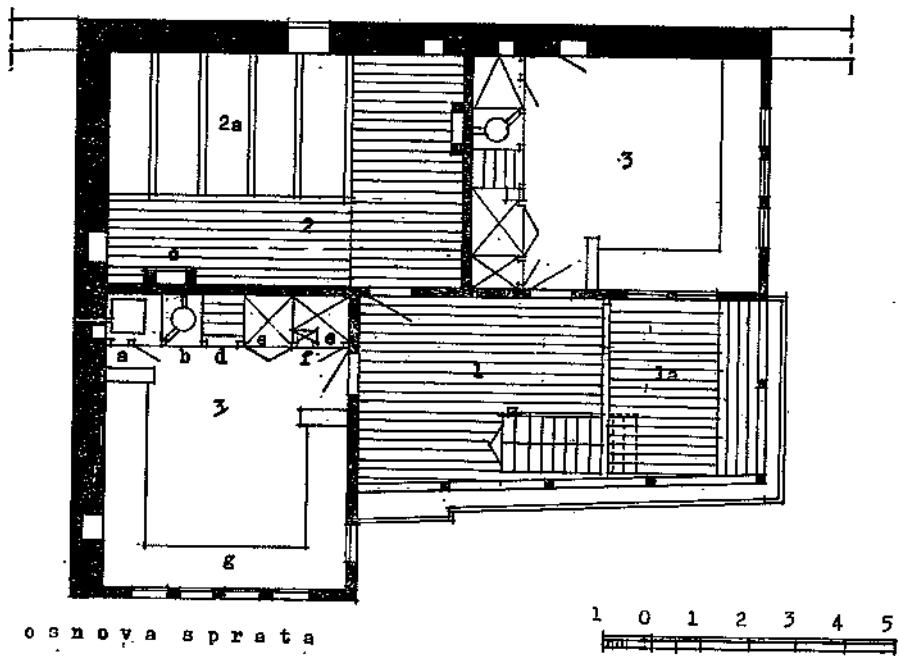
n o v i p a z a r kuća gicica nazeva u sarajevskoj
u lici m : l : 100

i s t o č n a f a s a d a

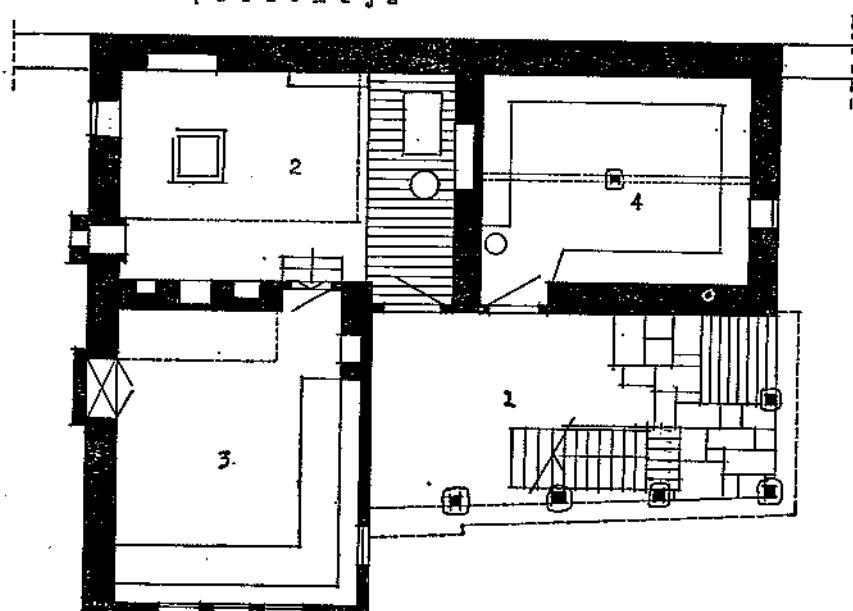
s i t u a c i j a l : 1000

osnova spat a

osnova prizemlja

1 0 1 2 3 4 5
m

приземље: 1) трем, улаз
2) кухиња
3) соба
4) остава

спрат 1) диванхана
1a) део за седење „ћошка“
2) дегажман за приступ каминима
2a) празнина над кухињом
3) собе

уређаја собе. То су елементи од а до г: а) амамчик, тоалетни простор за одржавање телесне хигијене; б) уградена земљана пећ, често изведена од лончића керамике; в) камин за ложење те пећи, ради удобности и лакшег одржавања чистоће собе, смешитен редовно спља; д) полица за ћутуме, ибрике и крчаге за воду; е) уградени орман „душеклук“ за склањање душека преко дана; ф) мале украсне нише у тим орманима, зване „терепа“, или „чићеклук“ за излагање украсних предмета или цвећа; г) миндерлук фиксно подужно седиште дуж осталих зидова, за удобно седење или лешкарење. У свакој од тих соба се и спава, на патосу, на који се прострују душечци, који се дају остављају у утрањене ормане; једе, седећи опет на патосу, око синије, пријмају посете и живи и одмаре, седећи или лежећи около по миндерлукима.

Чудно је да у овом примеру није био предвиђен нужник у кући који је иначе редовно присутан, предвиђен у малом анексу на главну масу зграде и увек са прилазом из кухиње.

Вероватно је да су простори 1 и 2- у приземљу, кухиња и соба, који међусобно комуницирају, предвиђени за зимски стан породице, ради своје топле повезаности, али исто тако и простори летњег задржавања, укућана, ради непосредне повезаности тог дела куће са вртом. Простори на спрату би, дакле, требало да буду намењени више пријему гостију и репрезентацији.

ПРИЛОГ 3

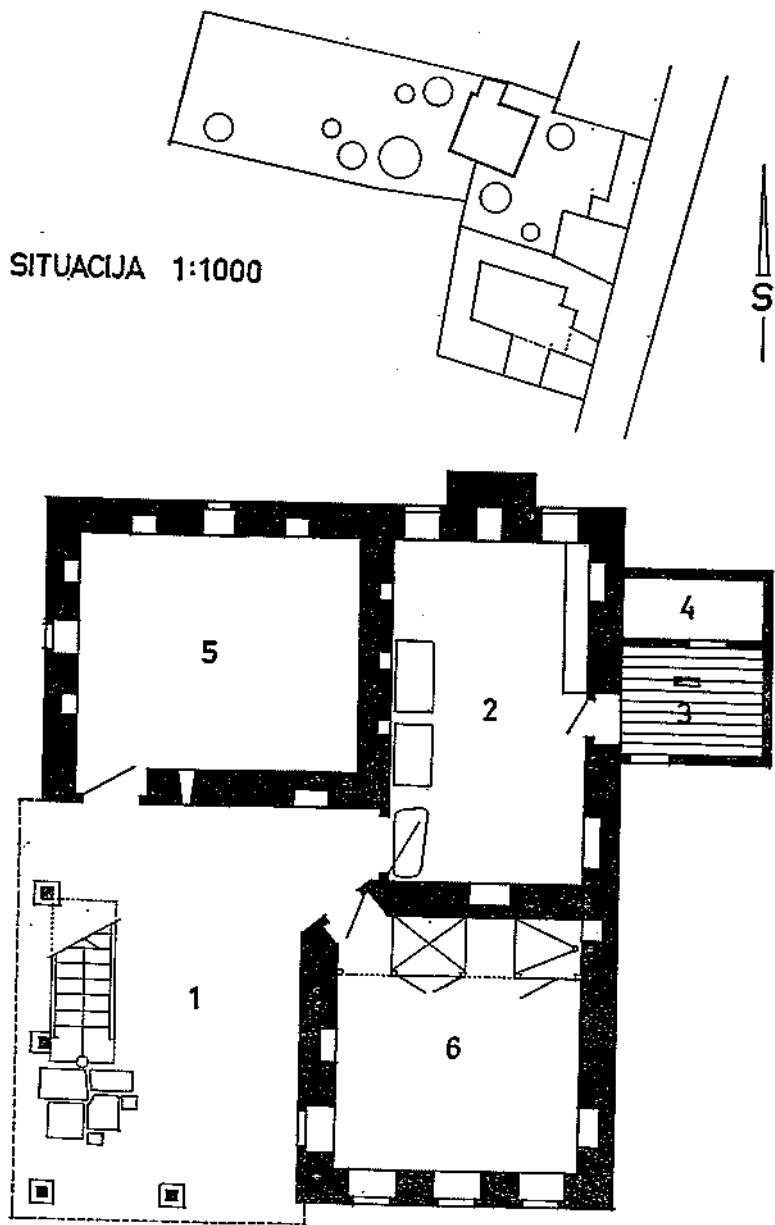
Кућа власника хана на почетку Немањине улице представља даљи степен у развоју асиметричног типа, схеме основе „на глагол“. Једноставни програм приземне куће приказане у прилогу 1, развијен је овде до максимума.

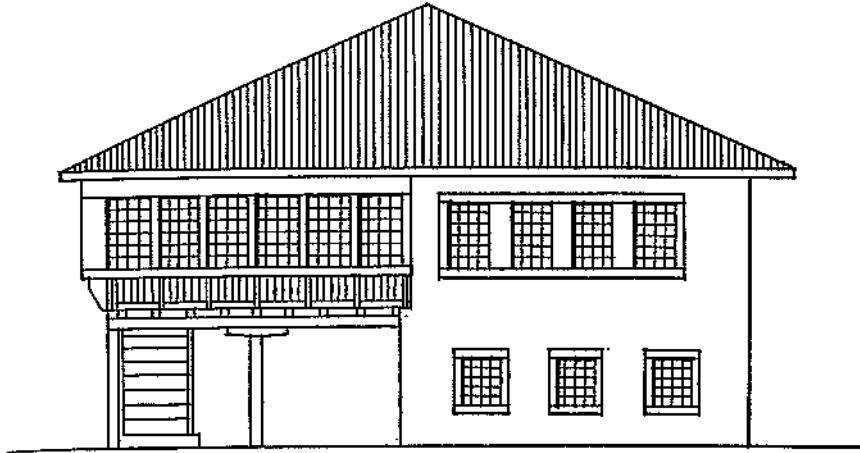
Празан простор једногугла основе приземља је улазни трем (1), из кога се улази у све три доње просторије и ступеништем пење у просторије распоређене на спрату. Обично је само једна од просторија приземља соба (6), а остало су споредни простори, магазе, оставе или штале. Овде је простор 5 остава или магаза, а простор 2 доња кухиња са камином. Овде је над кухињом изведен комплетна таваница. Типично је да кухиња директно комуницира са нужником, који се, као посебни додатак прислања на главну масу зграде. Простор нужника доле подељен је на два дела. Други део је јама горњег нужника.

Отвореним ступеништем из трема пење се у горњи хол — диванхану, огромни раскошни полуузатворени простор, подељен

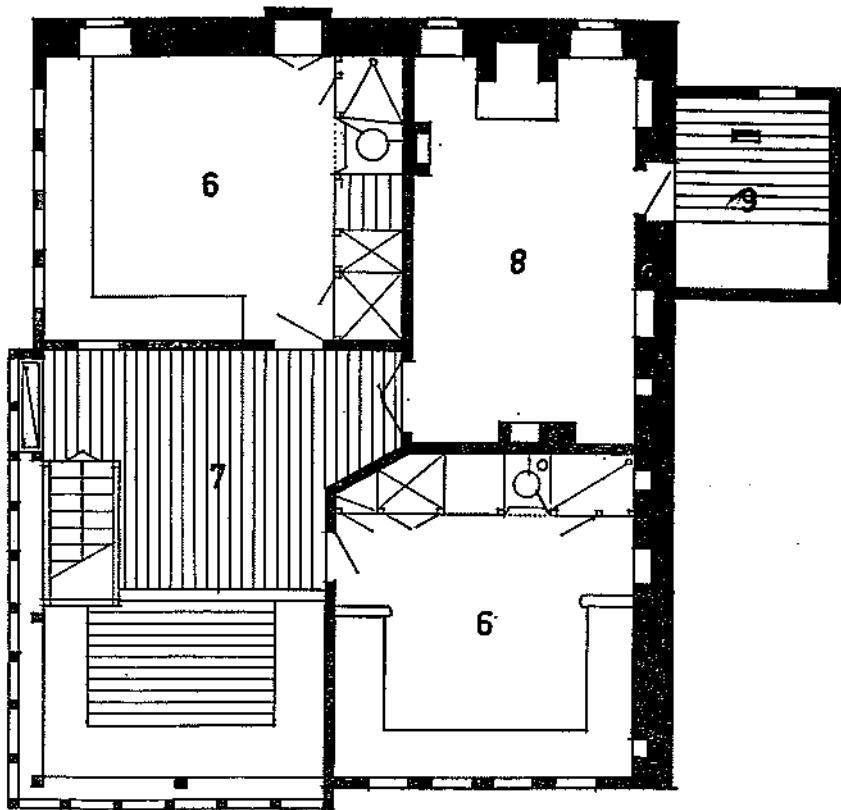

Прилог 3. Нови Пазар кућа у Немањиној ул. бр. 23

ISTOČNO LICE

SPRAT

на комуникацијски део и уздигнути ниво праве диванхане, опремљене миндерлуцима за седење и уживање. Простор диванхане, уместо летвицама, како је то уобичајено у Новом Пазару, овде је затворен „топлијама”, дрвеним решеткама на отворима попут прозора. Овим решеткама или летвицама ублажава се светлосна оштрина и зато је осветљење ових диванхана увек пријатно, светлост је разбијена и пригушена. Осим тога, боравак у овим просторијама се чини дискретнијим, чиме се не спречава могућност да особе које су унутра контролишу околину.

Из комуникацијског дела диванхане (7) улази се у преостала три простора спрата. У углу, супротном по дијагонали, редовно је смештена кухиња (8), која је сада без таванице, иако и овде постоји камин (погодан и за печенje хлеба), те је одвод дима каналисан. У остала два супротна угла су собе (6), обе богато опремљене украшеним стандардизованом опремом ентеријера соба. Обе се пећи ложе из кухиње. Собе су богато укraшене, дрвени делови су изрезбарени, оковани декоративним кованим ексерима са великим главама. Таванице су од профилисаних „шашоваца”, цели патоси застругти ћилимима, простор у собама дегажиран.

И споља је зграда веома изразита, са својим шупљим дрвеним углом трема и диванхане, са дрвеним мрежама „топлија” на отворима, и обавезним широким појасом венца натстрешнице, обрубљеног валовима ћерамиде благо нагнутог венца ћерамидног крова.

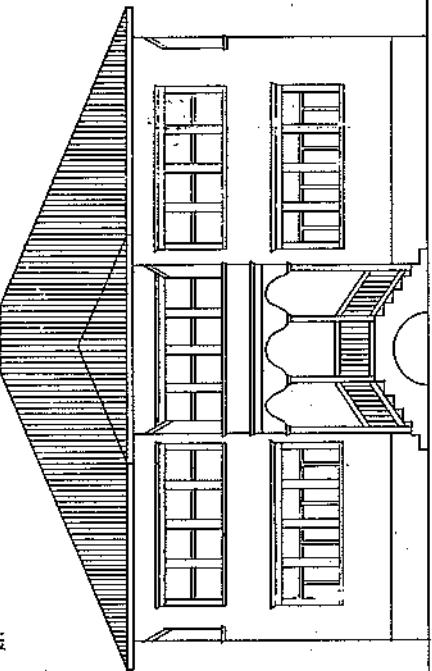
Зграда је ситуирана на западној страни улице, правца приближно север — југ. Повучена је са регулационе линије улице у двориште, тако да је према истоку добила простора, да би се главна фасада оријентисала на ту страну. Зграда је исто тако повучена и према северној граници парцеле, да би добила места за оријентацију стамбених простора и на југ. Типичан је овде и смештај зграде на начин да је парцела подељена на два дела: на двориште пред кућом и врт иза куће. Простор 9 је нужних спрата.

Према начину смештаја, према распореду, облику, структури, опремљености, ово је једна од најизразитијих зграда у Новом Пазару. Она је један драгоцен документ, уметнички веома експресиван, богато укraшен, релативно добро очуван, све доочанство високе стамбене културе свога доба и у највећем степену је достојна да се стави под заштиту.

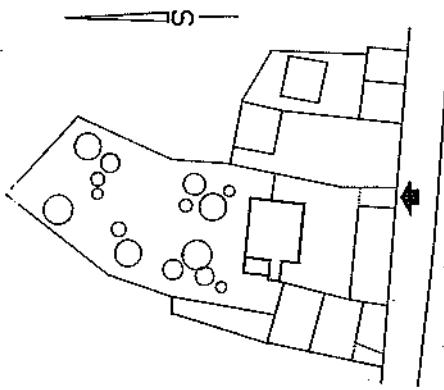
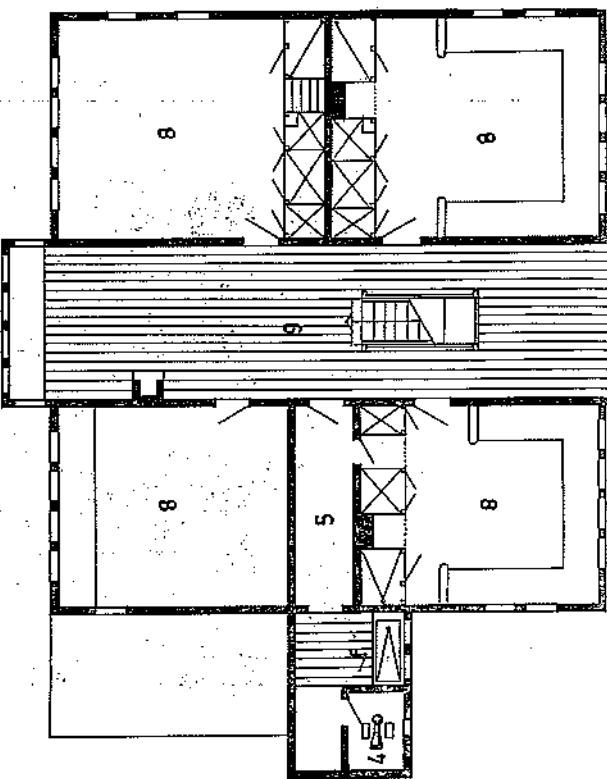
ПРИЛОГ 4

Кућа Хамзагића у Рифата Бурџевића улици број 34. Ова зграда и њој сличне, којих има читав низ у истој улици, гравене су почетком овога века, између 1900. и 1912. године. По спољашњости су типизиране до идентичности. Међутим, разликују се

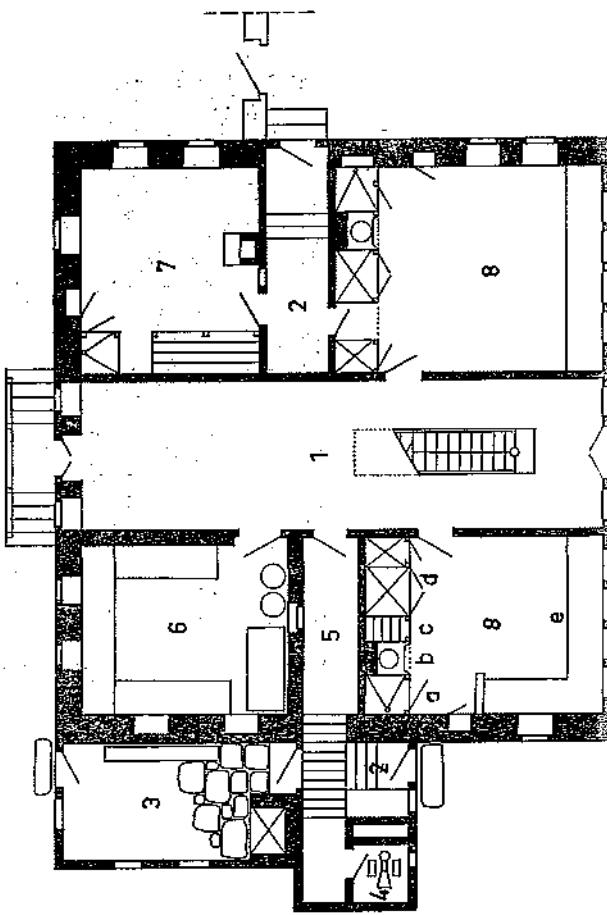

JUŽNO LICE

SITUACIJA 1:1000

у детаљима унутарње диспозиције. Одабрани пример представља потпуно развијен тип симетричне схеме основе, зграде са попречним холом, симетричне масе.

Основна карактеристика зграда овог типа је симетричност у диспозицији плана и симетричност облика и масе. Исто тако, хол, са степеништем и приземља и спрата, заузима попреко целу дубину основе плана зграде, а на спрату се чак продужава у мале испаде и спреда и позади. Међутим, само у најстаријим примерима зграда овог типа ти испади консоласто висе над приземљем, док се у свим зградама новијег порекла ослањају на стубове и образују тако мали улазни трем у приземљу. Има још једна разлика у обликовању крова над овим испадима. У новијим примерима ови испади имају засебне кровове са грбинама и увалама, док је у зградама старијег типа све под једном кровном пирамидом, а разлику у паноима лица се изравнивају закопавањем и спуштањем стрешног венца главног крова.

Цртеж основе је приближно квадрат. У Новом Пазару зграде овог типа редовно имају додатне масе, са стране, у којима се смештају кухиње и нужници. Основа плана је веома издиференцирана. Са западне стране, у обавезном дозитку, смештена је кухиња (3), нужник (4) и засебни улаз (2). Цео овај анекс спојен је дегажманом (5) са приземним холом. Источни, пак, део, са посебним улазом, представља засебни део куће, тако звани „селамлук”, део куће за пријем странаца. Простор 2 је источни улаз и дегажман међу собама 7 и 8. Соба 7 вероватно је била намењена послузи а соба десно (8) — соба за госте. У средини јужне и северне фасаде су главни улаз и излаз у врт. Простор 6 је велика остава. Зграда има пет улаза што је врло чудновато.

У схеми плана основе приземља ове зграде виде се већ рудименти схеме основе плана типа зграде са крстатим холом. Простори 2 и 5 приземља у тој схеми се развијају у бочне краке попречног хола 1, и у коначној фази истичу се и својим испадима на бочним фасадама. На тај начин основа хола добија облик уписаног крста, са стамбеним простором у сваком од четири угла. Посебно су означени елементи фиксних уређаја ентеријера одаја: а — амам, б — земљана пећ ц — полица уз пећ, д — утрађен орман, е — миндерлук.

На спрату је, опет, попречно постављен горњи хол (9), који преко дегажмана (5) комунишира са нужником (4). На попречни хол су надовезани сви остали простори.

Запажа се да су сви зидови спрата танки. Дакле, новије доба је донело и потребу штедње. Собе су, међутим, још увек богато украсене, и огромних димензија ($6,00 \times 5,00$ м). Огромне су исто тако и димензије хола ($14,00 \times 4,00$ м).

Зграда је и у основи, и у маси, и у изгледу симетрична. Собе су осветљене батеријама прозра, чак и према северу. Предња пасада украсена је дрвеним медаљонима, што представља

једну посебност, у односу на начин обраде фасада других грађева. Прозорски отвори и горе и доле заштићени су, овог пута, железним мрежама.

Ова зграда, као и друге зграде истога типа у граду, веома су добро одржаване и очуване и удобне за становљање, јер су потпуно затворене према споља. Оне су, међутим, занимљиве више као стамбени документ него као уметнички израз. Али, свакако ће бити потребно и многе од њих заштитити. Оне представљају типове стамбених зграда једног, рекло би се, градског грађанског реда, где је стамбена удобност дошла до свог максимума, нарочито у поређењу са степеном удобности постигнутим у типовима зграда асиметричне схеме основе.

ПРИЛОГ 5

Зграда Шабана без сумње је једна од најзанимљивијих старих зграда у граду. Према плану основе, она представља не-потпуни пример схеме типа са крстатим холом. Од крстатог хола остала су само два крака, на лакат: простори 8 и 9 на спрату. Трећи крак одељен је у предпростор, дегажман (2) улаза у кухињу односно нужник. Отпао је потпуно четврти крак, и на његовом месту је, доле магацин (6), а горе велика зимска соба (7). Приликом смештања зграде, што је врло чудно, занемарена је јужна страна. Смештена на западној страни улице смера север — југ, она је одмакнута од регулационе линије улице да би пре-

ма истоку добила простора. Наместо да је одмакнута и од јужне границе парцеле, она јој се чак не само приближена него је са јужне стране приодат анекс нужника. Горњи крак хола у испаду, на стубовима (9) оријентисан је ка северу.

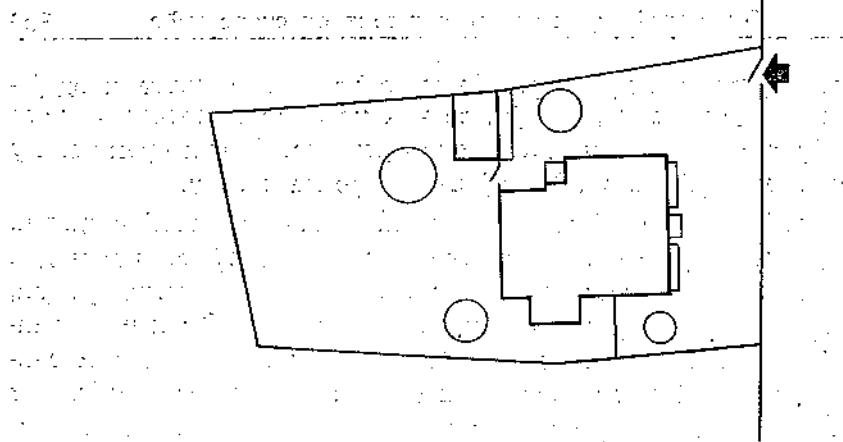
Зграда је и својом масом обликована на посебан начин. Две предње горње собе истурене су на предњој фасади у два испада, али уместо да ти испади слободно висе као неки еркери, они су подупрти стубовима. Од средње нише међу њима начињен је балкон. Дакле, једна превасходно симетрична композиција. Даљу особеност спољног изгледа зграде чине ромбоидни медаљони у дрвеном фризу фасаде. Ови медаљони ће се истицати као украси и на фасадама осталих зграда у Новом Пазару.

Зграда је врло солидно грађена; зидови су претежно дебели, а нарочито је богато украшена изнутра. У приземљу су, поред великог хола на лакат (1), са два улаза, са предње стране смештene још и две собе (7). Простор 2 је дегажман, који комуницира са нужником (3) и кухињом (5). Простор 6 је вероватно соба за послугу. На спрату је са 8 означен простор горњег хола, који се са предње стране отвара у нишу балкона, а са бочне продужава у истурену „ћопшку“. Простори означенчи са 7 су собе. Ове собе нису издиференциране по намени. Свака од њих је и соба дневног боравка и спаваћа соба, трпезарија и соба за пријем гостију. Којој ће намени служити соба зависи од годишњег доба, од доба дана, од врсте гостију. Све су оне опремљене уобичајеним елементима фиксних уређаја ентеријера: плакарима, амамима, каминима, пећима, миндерлуцима, полицама, рафовима. У овом примеру сви ти елементи су богато украшени.

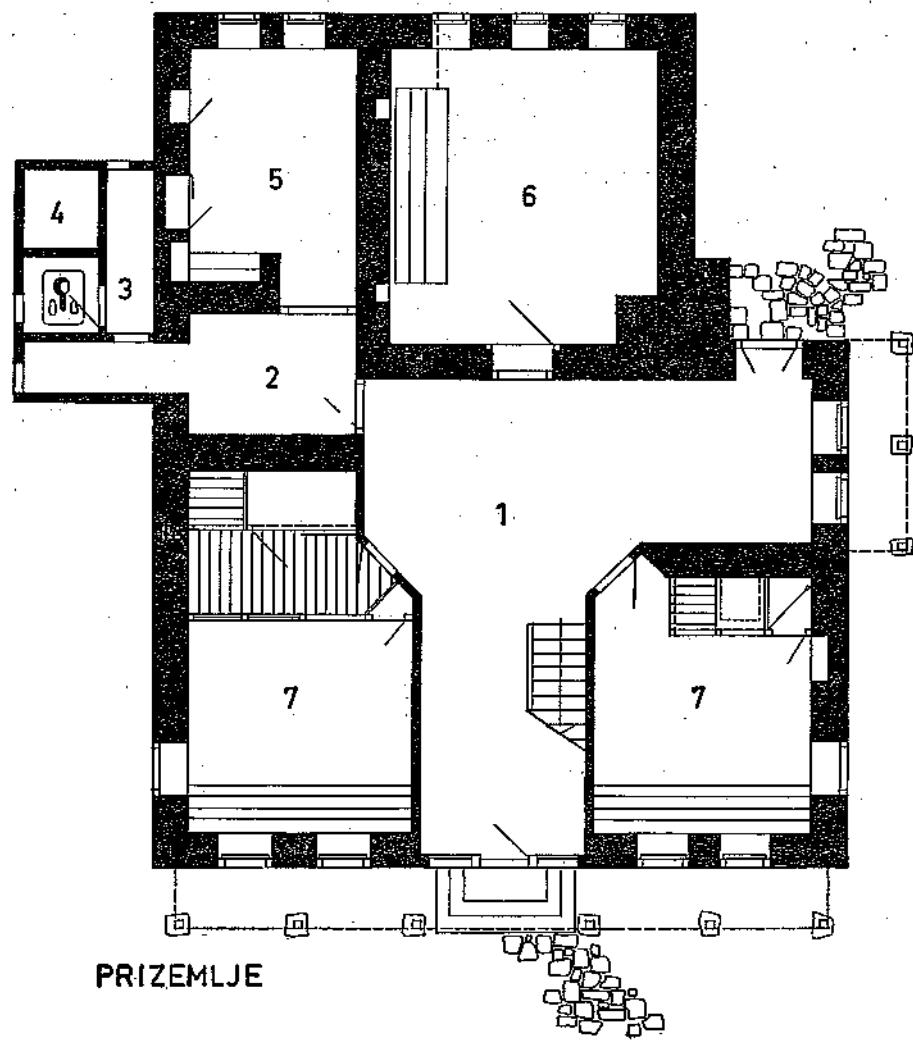
Зграду је градио очевидно богат власник, врло солидно. Чудно је да је изграђена на релативно малој парцели ($26,00 \times 50,00$ m). Својим положајем дели је на два дела: предњи двориште и задњи врт.

Према схеми плана основе, концепцији масе, начину укравашавања, зграда је обликована на свој начин, који је, чини се, у великом степену специфичан за архитектуру целога града. Према изразитости и пластици својих маса, према богатству унутарње опреме, у највећој мери је достојна да се стави под заштиту. Зграда значајем и квалитетом архитектуре превазилази оквире самога града. Веома је пластичне експресивности, дакле, поред релативне вредности, као документ, има и апсолутну, као добро обликовано уметничко дело.

Прилог 5. Нови Пазар, кућа Шабана

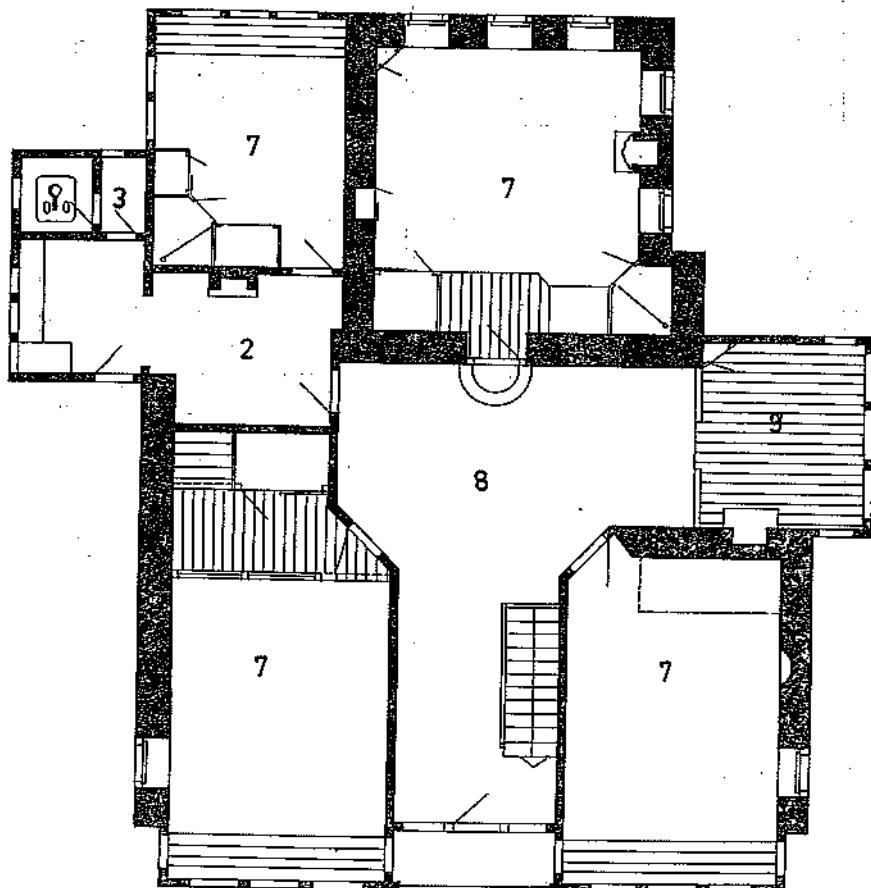

SITUACIJA 1:500

ISTOČNO LICE

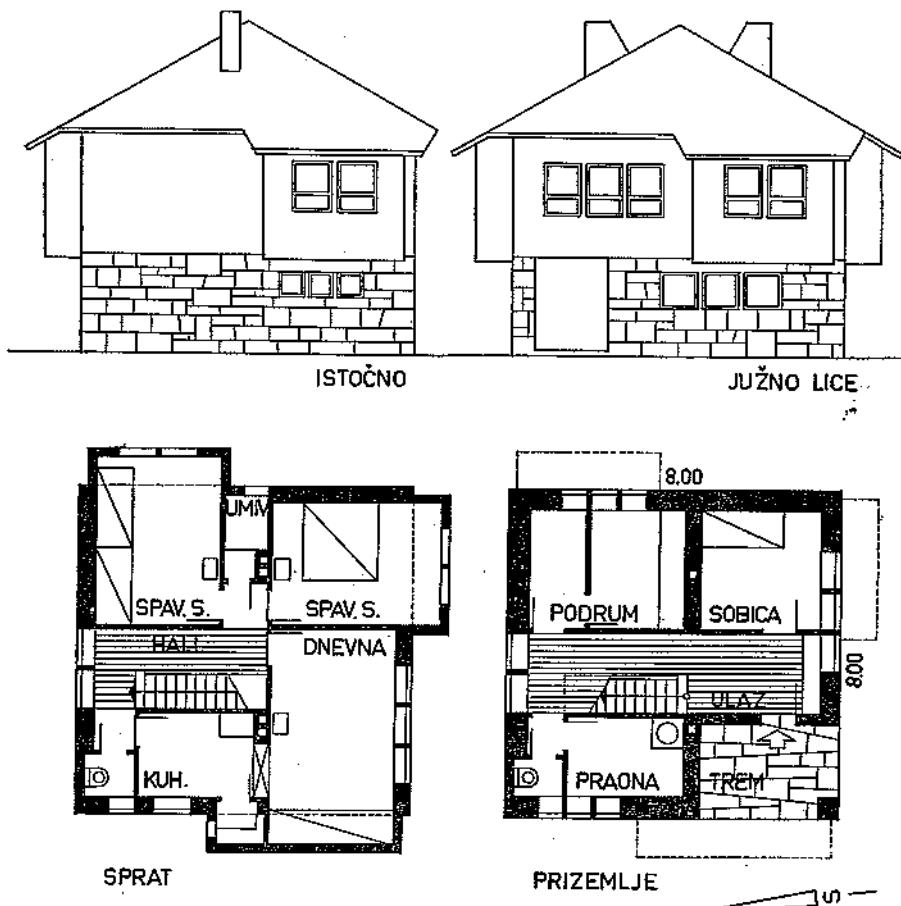

1 0 1 2 3 4 5m

SPRAT

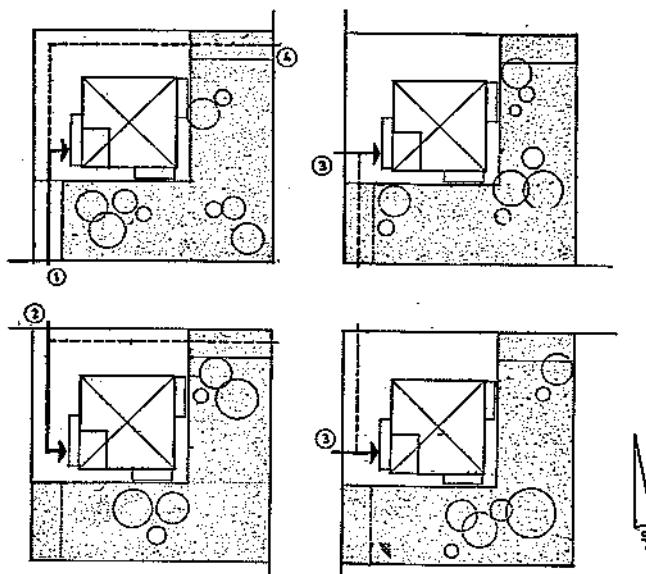
ПРИЛОГ 6

Предлог типа засебне куће, трособног стана за Нови Пазар (арх. Ј. Крунић). У плану основе овог савременог предлога парапразиран је традиционалан тип куће у Новом Пазару, схеме основе са попречним холом. У овом свом новом издању, међутим,

ПРИЛОГ 6.

Ј. КРУНИЋ: ТИП ТРОСОБНОГ СТАНА — ЗАСЕВНА КУЋА НА СПРАТ ЗА НОВИ ПАЗАР

одбачен је симетрични карактер његове масе, односно главне фасаде.

Попречни степенишни хол — улаз изражен је само у приземљу, док је на спрату, на рачун хола, повећана дневна соба, тако да се холу горе изгубила трансверзалност.

Кућа је де факто у два нивоа, али је само њен горњи ниво намењен, стриктно узевши, становању. Ово деташирање стамбених просторија од нивоа тересна главна је карактеристика традиционалног концепта становања и не само у Новом Пазару.

У приземном нивоу плана куће који зависно од топографског карактера терена, може бити и делимично укопан, осим улазног хола и једне резервне собице, смештени су само помоћни простори.

Унутрашњост куће прелази преко улазног трема, који је инкорпориран у саму њену масу, у спољашњост. Тај заштићен простор — трем, повећан је још наткривеном површином испада дела спрата.

Преношењем извесних функција стана, у току лета, у приземље, где се праогица претвара у летњу кухињу, омогућава се непосредни контакт стана са баштом, тј. преношење дневног боравка директно у башту. Та повезаност куће — стана са баштом — природом, је, исто тако, основни принцип спроведен у концепту плана и организовању начина живота традиционалне старе куће.

У овом предлогу примењена су, дакле, већ два стара принципа. Примена принципа, међутим, није исто што и опонашање поступака или копирање облика. Применом истих принципа добија се афинитет у архитектури, а афинитетом разни објекти задобијају сличан карактер.

Процес развоја по тој формулацији назива се и органска метаморфоза. Међутим, при опонашању облика искључује се процес развоја. Сто или хиљаду кућа, насталих сукцесивним опонашањем једна друге, у току времена, означавале би застој тога времена, дакле процеса развоја. Трагови процеса развоја облика, у архитектури, називају се стил. Трасирају се афинитетом, применом истих принципа, а не опонашањем истих облика.

Трособни стан у горњем нивоу диспониран је на принципу добре оријентације: спаваће собе и дневна соба ка истоку и југу, кухиња ка западу, степенишни хол ка северу. Улаз у све просторије је директно из хола, али преко малих изолационих тампон-простора. Тако је комуникација између спаваћих соба и умиваонице дискретно заштићена малим дегажманом, као и улаз у кухињу и WC, са друге стране хола.

Доњи део куће је предвиђен у масивном каменом зиду, јер је околина Новог Пазара богата каменом доброг квалитета. Горњи су опечни пуни зидови, у које су интерполирани лаки монтажни панои у испадима над доњим нивоом.

Прозори су стандардизовани у три типа (60/60, 90/120, 90/90) и здруженi су у ритмовима по два или три.

Пошто је диспозиција плана зграде конципирана према принципу добре оријентације и повезаности стана са баштом, мења се њен однос према улици. Спаваонице и дневне собе увек су оријентисане према истоку, односно југу, без обзира на то да ли је правац улице смера исток — запад или север — југ. Зграда се, дакле, не окреће према улици, него према сунцу.

И тај принцип је био откривен анализом урбаног ткива наше старих градова на југу, па и ткива Новог Пазара.

ЗАКЉУЧАК

Постоји више важних разлога за објављивање оваквих приказа и документације. Није у питању само просто регистровање и упознавање онога што још постоји у нашем архитектонском наслеђу, иако је и то веома значајан моментат. Не само да наша културна јавност није упозната са чињеницом шта све постоји у нашој старој архитектури (осим манастира и конака) него ни сами грађани старих, дивних „турских“ агломерација не знају шта још живи у њиховим „касабама“. У њиховој свести постоје слике старих кућа као „ћумеза“, дакле потпуно нетачне представе о вредности архитектуре њихових родних махала. За то је потребно најпре показати, просто, прави вид и карактер

тих „ћумеза”. Веома је важно, затим, открити разлог постојања баш таквих врста, типова кућа у датом локалитету и пронаћи начин долажења до формула њихових концепата. И, коначно, најзначајније је уочити значај те наслеђене архитектуре и могућности коришћења свега тога у нашим данашњим програмима и настојањима.

Овај сектор наше старе архитектуре, стамбена култура наших старих градова, веома разноликог, богатог и значајног инвентара, био је неоправдано стављен у задњи план. Додуше, наука о развоју наше архитектуре још је на мртвој тачки.

Те заборављене старе куће, грађене по принципима и методама (нпр. стандардизација) које су и данас не само савремене него представљају идеал и програм савремених настојања у архитектури света, изложене су, међутим, пропадању, било због природне смрти од дотрајалости, било свесном жељом уништења услед погрешне оцене о њиховој невредности.

Из њиховог начина смештаја, оријентације, диспозиције основе из композиције маса, савремени архитект може се много чему научити (сл. 22). Најпре обогатити своје знање новим фак-

Слика 22 — Модерна архитектура старе куће у Новом Пазару (видети њен улични изглед у перспективи, сл. 11)

тима, а што је најважније, усавршити свој метод новим поступцима. Упознавање чињеница карактера изнетог у овом приказу, постаје императив за урбанисту или архитекту који треба да уређује још преостале делове ансамбла ових старих градских

агломерација. На тај начин ова разматрања превазилазе евидентијско — сттистички или етнографско—историјски значај и добијају велику практичну вредност, која је најзначајнија за даљи правilan развој града, па и целе наше архитектуре.

*

Нови Пазар је један од ретких градова Србије (поред Призрена, Пећи, Баковице), који је у прошлости добио своју изразиту урбанију физиономију, узвеши ствар обликовно, и који је ту физиономију релативно добро очувао. Ту физиономију чини његов специфичан урбани склоп, смештај, однос и облик његових кућа. Специфичност урбаног склопа града огледа се, сумарно узвеши, у композицији градског ткива, склопа стамбених насеља ретког карактера, који образују одељене махале, са великим процентом зеленила. Посебну околност у томе склопу чини плато старога града са тврђавом, амбијент који би се могао развити у акропол града.

Схема основа свих старих зграда, засебних породичних станова, могла се свести на два заједничка именитеља: тип куће са схемом основе плана на глагол, с једне стране и тип симетричне схеме основе плана, са попречним холом са друге стране. Прва схема зграда отвореног типа, друга — зграда потпuno затвореног типа и вишес градско-грађанског карактера. Основа ове друге схеме је приближно квадрат, а маса симетрична.

Сви типови кућа су изнутра опремљени фиксним уређајима типизираног ентеријера: амамима, долапима, уграђеним орманима, пећима, каминима, миндерлуцима.

Карактеристика спољног изгледа тип зграде у Новом Пазару је украсеност њених фасада дрвеним медаљонима.

Уопште узвеши, својства ових старих кућа градског инвентара била би следећа: изражена функционалност у диспозицији простора, стандардизација плана (свега две основне схеме), стандардизација опреме ентеријера, законитост у оријентацији.

Ове особине старих кућа су последица примене извесних принципа изградње. Ако их боље погледамо, видимо да су то и наши данашњи принципи и наш савремени програм. Дакле, углављајући се на наше старе мајсторе, ми остајемо или постајемо савремени. То изгледа као парадокс, али само за оне који не познају вредност наше традиционалне архитектуре (сл. 23).

Међутим, конкретна примена ових принципа у старој архитектури Новог Пазара ипак има сопствену боју, а новопазарска кућа извесне посебности у односу на куће других градова сличног карактера. То је још већи њен квалитет: примена ових познатих принципа на сопствени начин. Имати *сопствени*

Слика 23 --- Кадоте кровног покривача Алтун Алем цамије, посматране са минарета

начин развоја архитектуре и изградње коначна је лекција, коју нам даје и овако сумарни преглед и анализа старе куће у Новом Пазару.

ПРЕДЛОГ ЗА ЗАШТИТУ

Служба заштите споменика у Србији, додуше дошла је до категорије такозване народне куће, али, чини се, више као објекта историјског интереса, дакле везана за какав историјски догађај или име заслужног човека, него као архитектонски објект који има самосталну естетску или културноисторијску вредност. Друго, изгледа да се служба заштите у Србији ограничава само на једну категорију народне архитектуре: конаке кнезова, владика, манастира или богатих трговаца.

Нови Пазар има врло много изразитих стамбених зграда које имају велику архитектонску или културноисторијску вредност, дакле и као самостални естетско-пластични феномени и као културноисторијски документи. Проблем стављања под заштиту ових објеката није ни тако тежак ни заплетен, нити изискује нека нарочита велика средства. У већини случајева,

куће које би требало заштитити релативно су добро очуване и заштићене па би и даље могле да служе за становање.

Предлаже се да се ставе под заштиту следеће старе зграде или комплекси у Новом Пазару:

1. зграда Шабана, приказана у Прилогу 5, као један од најизразитијих станбених објеката старог градског инвентара, узевши функционално или просторно. Зграда истовремено има особени карактер, специфичан за град;

2. зграда власника хана у Немањиној улици (видети Прилог 3), као изразити пример схеме основе асиметричног плана „на глагол”, добро очувана, богато опремљена, експресивног дејства;

3. зграда Смаја Плојовића у улици Рифана Бурџевића 68, као једини очувани примерак веома старе зграде симетричне схеме плана, са крстатим холом. Данас врло склона паду, тако да би биле потребне и рестаураторске интервенције;

4. зграда Гицића Назима у Сарајевској улици (Прилог 2), као пример једне од најстаријих кућа, схеме основе на глагол, са великим тремом, диванханом, заштићеном косим летвама, веома богато опремљена ентеријером. Стари специфичан документ, уз то врло експресиван;

5. кућа у Деде Шеховића улици број 19, као изразит и добро очуван примерак куће „на глагол”, са тремом, изузетних квалитета опреме и пластике;

6. заштитити све велике куће у комплексу ограниченом улицама Рифата Бурџевића, Деде Шеховића и Сјеничком, укључујући ту и кућу у Сарајевској улици број 6, затим кућу Хамзагића, у улици Бурџевића 34, као одличне и добро очуване примере не тако старе архитектуре, али врло свежег дејства, не тако уметнички експресивне, али карактеристичне типове стана у Новом Пазару почетком XX века;

7. кућа Каврајић Лукије на Јошаничкој обали као изразит пример старе зграде асиметричног типа „на глагол”;

8. заштитити комплекс хана на почетку Немањине улице, као пример јавне зграде — хотела из турског доба, као културноисторијски документ, типичне диспозиције и уређаја и ефектног просторног дејства унутрашњег атријума;

9. ако би се желео заштитити цео комплекс, онда би за то био најподеснији цен Сарајевске улице према западу, јер је на

њему изграђен читав низ изразитих старих кућа. Сама улица има типичан профил и габарит ћорсокака турског доба.

Све предложене зграде и после заштите могу и даље да служе својој намени. Број објеката које треба заштитити, међутим, није само ствар процене њихове архитектонске или културноисторијске вредности него ствар расположивих средстава а и политичке заштите коју спроводи град или Завод за заштиту. Стoga је, уз овај предлог, потребно нагласити да је ово само основа за покретање проблема са мртве тачке. Јер брзи привредни развој, с једне стране, несхватање значаја и вредности ових споменика, с друге стране, осудили су на пропаст ова дивна сведочанства грађевинског генија народа, ове драгоцене документе његове стамбене културе, истински украс градског ткива и живи извор инспирације, не само за његов даљи развој него и за развој наше архитектуре.⁶

6 Овај приказ написан је 1955. године као прилог документацији Урбанистичког плана Новог Пазара. Двадесет година није умањило ни вредност поставки изнетих у њему нити акутност саме проблематике. Напротив, рапидним нестањем и трагова тога наслеђа, она је вишеструко увећана. Многе од ових докумената — зграда непотребно су и неповратно уништене. Ту је минус. Да су овакве студије биле на време објављиване, многе од несталих кућа биле би још увек реалност, а ова прича не би била оно што сада јесте — литерарна фикција: ево шта смо некад имали.

Али, постоје још теже последице вакуума у познавању себе самих. Да је сазнање овредности наслеђеног инвентара града било присутно у свести одговорних грађана, не би био могућан такав шок осећањима и изазов карактерној хармонији свега што постоји у граду, какав представља грађење облика и масе новог хотела. Тај несретни акцидент у градском ткиву, чија ће трајна присутност представљати не само хронични напад на свест грађана Новог Пазара него директно изазивати аберацију те свести, у смислу индуцирања лажног идентитета. Саудијско-венецијанска „архитектура“ масе хотела не само да нема афинитета са својим местом и временом него ни са најелементарнијом логиком. Она не асоцира на далеко исламску симболику, него репродукује произвољне облике какве себи дозвољава хир неограниченih средстава и тоталне неповезаности са конкретним условима — архитектура за петролејске магнате. Зграда, као карневалска накарада, не представља само промашај и недоличност за амбијент него, као негативни агенс, јесте активни индуктор фикције о припадности, дакле фактор разједињавања, супротан интересу заједнице.

Сви цртежи и фотографије у раду су арх. Ј. Крунића.

Architect Jovan Krunić: „NOVI PAZAR, urban pattern and architecture of the old house”.

Novi Pazar is one of the few Serbian towns of outstanding urban features, formed in the past and still well-preserved. These particular urban features are due to the specific pattern of its streets, and the way of implanting its old houses. The town structure is composed of a number of small neighbourhood units called „mahala”. Mahala consists of groups of detached houses, in green belts.

The whole town is dominated by the old fortress on the hill-top as an urban acropolis.

The plan scheme of all houses can be reduced to two principal types: the type of symmetrical plan and mass, the central hall being the dominating part of the house, and the type of asymmetrical mass, enclosing the plan shaped in the form of the letter „L”, the empty space between the two wings transformed into a big porch called „divanhana”. The buildings of the asymmetrical concept seem to be of earlier date. The houses of the symmetrical type, of later origin, enclosing square-shaped plans are more comfortable, completely closed and have more of an urban character. The concept of both types presumes the use of two floors.

All houses of Novi Pazar are furnished with fixed interior equipment. This equipment consists of prolonged fixed seats along the walls called „minderluk”, built-in wardrobes opposite the window walls („musander”), fixed shelves along the walls called „raf”. The fireplace for making coffee is also part of this equipment. There is no moveable furniture in the old house of Novi Pazar.

The exterior mass of the type of house of Novi Pazar has few projecting parts. These parts if present are always supported by columns, rarely over-hanging, as in the type of house in Macedonia. The frieze under the roof cornices is provided with wooden medallions as an exterior decoration of the house.

Generally speaking the characteristics of old architecture of Novi Pazar are: functionality of the concept of the house, standardization of its plan (all house plans deriving from two basic types) and its structural elements, as well as interior equipment (the functionality of plan and standardization of form are indeed the basic principles of modern world architecture).

Although similar building methods and planning procedures were generally applied in the building up of our towns in Turkish times, and the same house schemes developed in all towns (for instance in Peć or Sjenica), the house of Novi Pazar is slightly different from them. This difference is due to the respective local conditions of various sites. Thus the local conditions acted as an important component in the planning and building process of the past. This „distorting” component definitely caused diversity in the feature of all old towns, or provoked a difference in the form of its houses. Each locality acquired its own urban particularity.

The lesson to learn in analyzing architectural heritage is: to transform and apply general (modern) tendencies in a personal character, to work out and express one's own style. Never to copy forms, either modern or foreign origin or forms of one's own past. The organic transition of the past into the future should be achieved in architecture. The continuity in architectural development means the continuity of application of old sound principles, and not in the preservation of its old forms.

Светлана БАЛИЋ

ПОГРЕБНИ ОБИЧАЈИ И НАДГРОБНИ СПОМЕНИЦИ СЕОСКОГ СТАНОВНИШТВА У СЕМБЕРИЈИ

О погребним обичајима и надгробним споменицима Семберије у стручној литератури до сада је писано само у оквиру комплекснијих етнолошких истраживања. Теодор Филипеску је 1907. године објавио резултате својих истраживања румунских насеља и румунског елемента у Босни, међу којима има и нешто података о погребним обичајима. Миленко Филиповић је 1960. године објавио резултате једне анкете вођене 1911. године у сјевероисточној Босни и такође даје неке податке о овом облику духовне културе. У раду *Етнолошка испитивања у Семберији* Радмила Кајмаковић је 1970. године објавила фрагментарну грађу о обичајима око смрти. Исти аутор је, 1974. године у раду *Семберија — етнолошка монографија*, знатно детаљније обрадила грађу о обичајима око смрти.¹

Овим радом су детаљније обухваћени обичаји око смрти и сахране, као и надгробни споменици сеоског становништва Семберије, и то на основу изворне грађе која је прикупљена етнолошким истраживањима на терену, објављеним у два наврата током 1971. године. Истраживање је требало да утврди основне етнолошке карактеристике савремених: погребних обичаја, те типолошку и хронолошку класификацију надгробних споменика сеоског становништва у Семберији. Истраживање се заснива, прије свега, на проучавању ових елемената код српског становништва које готово искључиво насељава ово подручје, а обухватило је и становнике који су по етничкој припадности Каравласи. Муслиманско становништво насељава само варош Јањ, (као и варош Бијељину); код овог становништва су takoђе вршена истраживања,² али посебно обрађена јер се ради о полуурбанијом становништву.²

1 Т. Филипеску, *Каравлашка насеља у Босни*, Гласник Земаљског музеја Босне и Херцеговине, XIX, Сарајево 1907, 215 — 221; М. С. Филиповић, *Narodni život Srba u severoistočnoj Bosni prema jednoj anketi 1911.* Članci i grada za kulturnu istoriju istočne Bosne, IV, Тузла 1960, 263, 264, 271, 272; Р. Кајмаковић, *Etnološka испитивања у Семберији*, Чланици и гради за културну историју истоочне Босне, Тузла 1970, 76; Исти, *Sembérija — etnološka monografija*, Glasnik Zemaljskog muzeja, XXIX, Sarajevo 1974, 81 — 87.

2 С. Баљић, *Архаични елементи погребних обичаја у Јањи*, Народно стваралаштво, Београд 1978 (у штампи)

Методе нашег истраживања биле су директни интензивни интервју, којим је обухваћено више људи старије генерације, а затим директно посматрање опремања умрлог, погреба, као и понашања послије погреба. Обављена су и магнетофонска снимања и фотографисање свега што се дешавало на сахрани. На овај начин успјели смо да посматрамо и анализирамо погребне обичаје до приближно 70 година уназад.

Семберија се налази у сјевероисточном дијелу Босне. Границу са истока чини ријека Дрина, а сјевера — Сава. У стручној литератури мишљења о западној и јужној граници Семберије су неуједначена.³ Према резултатима мојих истраживања, западну границу чини, dakле, потез од Саве према југу обухватајући у Семберију села Доњи, Средњи и Горњи Драгаљевац. Из тих села граница води према југоистоку и обухвата село Сухо Поље. Границни потез се затим спушта јужније укључујући у Семберију село Батар, које се налази јужно од варошице Јања, те избија на Дрину (табела I).⁴

Семберија у овим границама запрема површину од приближно 300 km², чија се апсолутна висина креће око 100 m. То је веома плодна равница, која са Посавином и равницом око Брчког представља најбољу житницу и шљиварски крај у Босни. Постоји значајан број мањих водених токова, који су већином управљени на сјевер, према Сави. У близини Дрине и Саве има и много мочварног земљишта.⁵

„Семберија је чисто народни назив за ову област. Ни у средњем веку, нити у турској администрацији, а ни доцније, ова област није називана Семберијом, ни у целини нити делимично. Због тога се термин Семберија не помиње у писаним изворима, па се не може установити када је он настао.“⁶

Семберија је густо насељена. Према попису од 1961. године, густина становништва износила је 107,4 становника на 1 km².⁷ У периоду када су вршена истраживања, а према попису становништва

3 J. Ђвиђић, *Балканско полуострво*, Београд 1966, 58; M. S. Filipović, *Postanak i značenje imena Semberije*, Akademija nauka i štijetnosti BiH, Radovi XXX, Sarajevo 1966, 187; P. Јеремић, *О пореклу становништва тузланске области*, Гласник географског друштва, VII — VIII, Београд 1922, 144; В. Боровић *Кнез од Семберије, Портрети и дела*, Београд 1921, 59, 60; В. Скарић, *Семберија*, Развитак, I, Бањадука, 1910, 58 — 60; Р. Камаковић, *Етнолошка испитивања у Семберији* 71; Исти, *Semberija — etnološka monografija*.

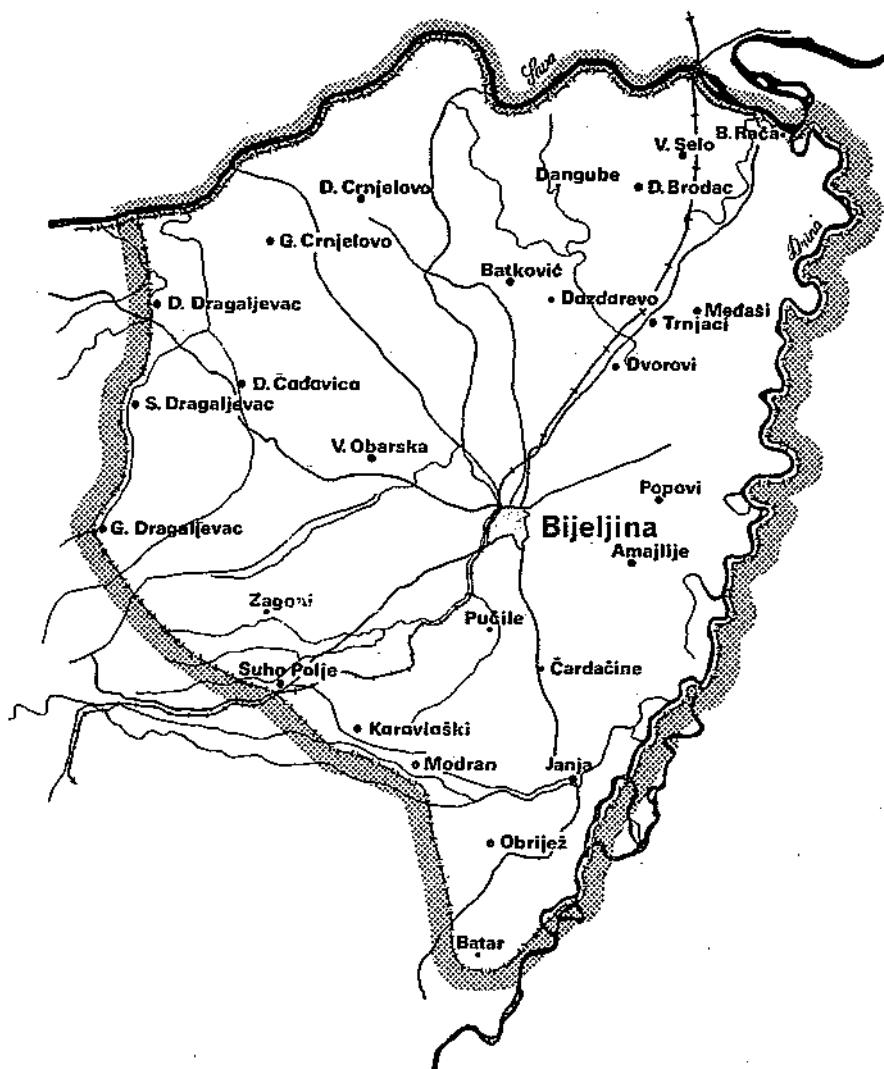
4 Наведена граница изведена је на основу мишљења људи о припадности одређеној друштвено-географској регији. Податке сам добила приликом теренских истраживања током 1971. године. Граница краја коју сам па тај начин установила донекле се разликује од досад постављених граница у етнолошкој литератури, или одговара схватању људи који по томе остају и ван граница одређене регије.

5 *Enciklopedija Jugoslavije, Srbija*, Izdanje i naklada Jugoslovenskog leksi-kografskog zavoda, Загреб 1968, s. v. *Semberija*.

6 R. K. Kamaković, *Etnološka ispitivanja u Semberiji*, 71.

7 *Statistički godišnjak BiH*, Sarajevo 1969.

SEM BERIJA

Табла I — Карта Семберије са убиљеженим насељима у којима су обављена истраживања

тва од 31. марта 1971. године, у семберским селима живјело је 55870 становника.⁸

У свим сеоским насељима у Семберији данас живи становништво српске националности. У селима Модрани и Батковићи, поред Срба, живе Каравласи, који су поријеклом из Румуније, али су, дошавши у ове крајеве дјелимично попримили језик и обичаје старосједилачког становништва иако се нису асимиливали. За њих се у народу одомаћио назив „Цигани” без икаквог пежоративног значења.

Данашње становништво Семберије углавном је конгломерат досељеника који су долазили током дуговјековне турске окупације, али како је и исељавање трајало такође читаво то вријеме, а нарочито у току ратова, то су данашњи становници већином потомци насељеника иза периода аустроугарске владавине, од 1739. године. Насељавање је текло у етапама највећим дијелом из области високих динарских планина, Херцеговине, Црне Горе и Санџака, те из развијених сточарских области у Босни. Као и свуда, становништво се често сели из села у село. Послије другог свјетског рата оживјела су микромиграционска кретања и ван регије. Обавезно се памти досељавање из посљедњег мјеста — односно села.⁹

САМРТНИ ОБИЧАЈИ И ВЈЕРОВАЊА

а) Предзнаци смрти

Према општем народном вјеровању, сваком човјеку су уна пријед предодређени дан и час смрти, јер „Нема смрти без суђена дана”. Но, ишак се вјерује у извјесне предзнаке смрти. Смрт у кући, по народном, предсказују извјесни снови, неуобичајени гласови или понапање неких птица и домаћих односно дивљих животиња, и слично.

Предзнак смрти је најчешће и у вези са умрлим у кући. „Знамења” се тумаче овако: ако умрломе очи остану отворене, опћено се сматра да ће у односују кући убрзо умријети још неко; ако је мртвацу отворено десно око — умријеће домаћин те куће, а ако остане лијево — онда ће умријети домаћица или нека женска особа из сродства. Ако двоје умру из куће у току године, вјерује се у свим селима да ће умријети ускоро и трећи (*потрећити*). „Да би се то избегло, када износе из куће другог мртвача, закољу кокош, а њену главу ставе у сандук умрлог, као замену за трећег”¹⁰, или засијеку праг сјекиром или, што је најчешће, с другим мртвацем сахране лутку од крпа. Исто се поступа и кад умре трудна жена. Ако на ископан гроб падне киша, ако приликом ношења на гробље или приликом укопа мртвац покисне, значи да ће уско-

⁸ *Popis stanovništva i stanova 1971*, Становништво, Београд 1973.

⁹ R. Kajmакović, n. d., 72, 73.

¹⁰ Isti, *Semberija — etnološka monografija*, 81.

ро неко умријети у истој кући или у ближем роду умрлога.

Онај ко сања да му испадају зуби и да га то боли вјерује се да ће ускоро умријети. Ако га не боли, умријеће неко из сродства. Ако се сања човјек из села у којем живи, чије име почиње словом „ј“ (Јован, Јованка), то значи смрт у кући или селу. Каравласи то исто вјерују ако сањају свадбу или весеље. Дукати у сну или наг „инсан“ (човјек, особа)¹¹, затим орање, вршидба, савијање нових дасака и, уопште, сан у вези са кућом, рушење куће или кућа без прозора, тумаче се као најава неке смрти у селу.

У цијелој Семберији се вјерује да и неке птице или животиње могу да предосјете нечију смрт и да то предскажу својим присуством или манифестују извјесним знацима. Кад кукавица долети пред неку кућу, стане на ограду и закука када „луња“ (сова) пропјева; ако кртица из куће напоље рови; ако изнад куће надлијећу гавранови — вјесниши несреће — кућа ће се „завити у црно“. Као предзнаци смрти сматрају се и: ако „лијач“ — лисица „лаје“, крава „риче“, коњ „њишти“, „дукела“ завија у „невакат“ (вријеме) — седам дана — у близини нечије куће, смрт је, по народном вјеровању, дошла по неког. И кокош може да предскаже нечију смрт. Ако „пропјева“ и нарасте јој „обер“ вјерује се да ће умријети неко у тој кући. Иако се људи брзо мire са судбином, вјерујући да се не може измијенити, ипак врше извјесне апотропејске радње да би изbjегли несрећу. Кокош ухвате и закољу на прагу, а главу сви укућани три пута пребаце преко себе, тако да глава пада од куће. Међутим, код Каравлаха „кокош се ухвати и њоме од огњишта мјери до прага и то почне се од огњишта главом кокопцијом, те се кокош преврће до прага, па ако прије глава до прага дође, онда се коле и кокош поједе. Ако пак задњи крај прије дође прагу, онда се реп одсијече и кокош пусти жива“.¹²

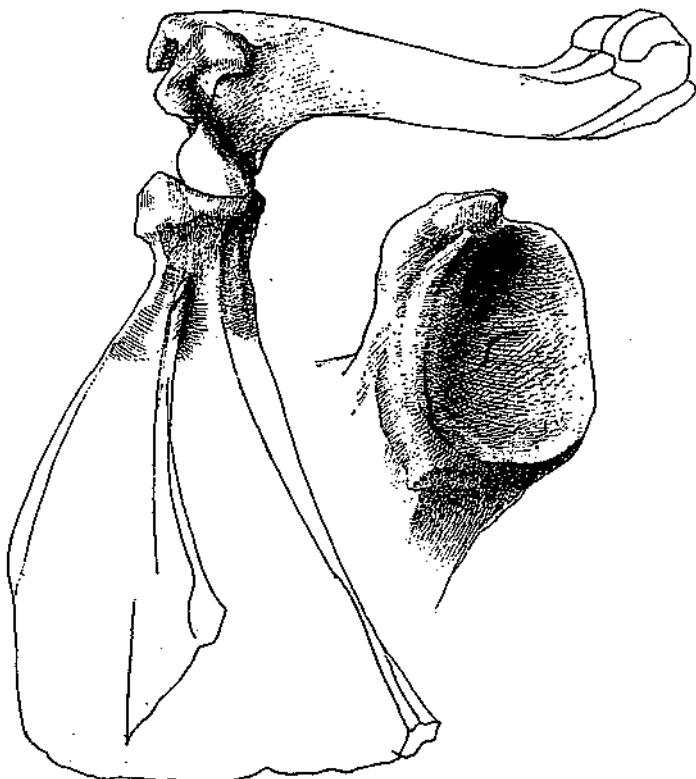
б) Вјеровања и гатања у вези са смрћу и загробним животом

Гатање је врло распрострањено, код Каравлаха такође и код становника сјеверних предjела, гдје је умирање свакодневна појава, а најчешће је узрок оболење нефритис. Гатањем се за-довољава радозналост и указује на опрезност иако смрт, по народном вјеровању, не настаје као природна појава, него ко божја воља.

Гата се помоћу десне плећке божићне печенице. Ако палац домаћинове руке поклопи јамицу испод чашице која се назива „гроб“, наговијестиће скору смрт у кући, а ако не поклопи — у сродству или селу (сл. 1). Орах без језгра на божићној трпези такође „слути“ на смрт. Да би човјек провјерио да ли ће

¹¹ Сва објашњења турцизама су по: A. Škaljic, *Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku*, Svjetlost, Sarajevo 1965.

¹² Т. Филипеску, н. д., 233.

1 — Плећка у коју се гледа да ли ће неко умиријети

живјети у следећој години, он тражи своју сјенку alter ego, приликом догођавања божићне свијеће или одлази на бунар рано ујутру на Божић и тражи је у води (село Попови). Такође, ако неко зове некога у „невакат“ (по заласку Сунца) и овај се одазове — умиријеће.

Каравласи вјерују да „када дијете умре и у гроб се спусти, не смије се више помаћи, јер му мати неће више дјеце рађати. Ако се то догоди, или кад жена има дијете, па јој умре и она више не роди, онда оде мати на дјетињи гроб па се на гробу расплете и очешља“.¹⁸

У свим селима трудне жене или жене које имају једно дијете „првенче“ не треба да виде умрлог пошто се вјерује да ће родити мртво дијете или ће им дијете бити болесно. Због тога вјеровања не иду у кућу умрлог нити на сахрану. Ако ипак мо-

13 Исто, 234.

рају да иду, јер им је умрли близак род (отац, брат, мајка итд.), онда за појас затакну првени кончић да би их штитио од покојникове душе. Код Каравлаха труđна жена не смије гледати на ону кућу у којој је мртвац, а „ако у њезиној кући неко умре, онда одмах спусти један крај од појаса низа се”¹⁴

в) Опраштање са самртником

Особу на самрти, стару или тешко болесну, пријатељи и родбина често посјећују, а ако очекују да ће ускоро умријети, опраштају се са њом. Вјерује се да је неопходно да се самртник измири са онима са којима се због било чега у животу замјерио, као и да ће тада лакше и мирније да умре. Приликом опраштања, самртник каже: „Алал вам било на овом свијету!”. Присутни му одговарају: „Лака ти земља и алал ти било на другом свијету!”. Ако у кући домаћин умире, он сазове укућане и даје им упутства, а посебно жени и дјеци, шта ће радити послије његове смрти. Та упутства одређују: ко ће га купати, обући, као и шта ће му обући, где ће га сахранити, који ће се ован заклати за обредни објед и слично. Последња жеља самртника се увијек испуњава. Ако се болесник дugo мучи и не може да умре, онда се каже да је „много згријешио”.

ПОГРЕБНИ ОБИЧАЈИ

а) Смрт

Када укућани виде да ће болесник умријети, онда најстарији присутни члан запали свијећу и ставља је умирућем болеснику у десну руку. „Ако болесник умре без свијеће, онда се то сматра највећим гријехом и вјерује се да ће мртвац по оном свијету по тами ходати”.¹⁵ Из куће се изводе дјеца. Након тога отварају се врата и прозори. Испод умирућег се уклања све пернато, потом се полаже непосредно на земљу из увјерења да ће лакше издахнути и испустити душу.

Архаичан обичај полагања самртника на земљу, да би му се олакшао растанак са душом, опште је познат код наших народа а служи и као једна од превентивних мјера у спречавању умрлог да се повампири.¹⁶

Опште је вјеровање да праведан, частан и поштен човјек лакше умире а посебно ако је то на Велики петак и Богојављење,

14 Исто, 91.

15 Исто, 215.

16 С. Зечевић, *Порекло веровања да самртник лакше издише на земљи*, Народно стваралаштво, Београд 1967, 26 — 30; Т. Р. Борбевић, *Полагање самртника на земљу*, Прилози за књижевност, језик, историју и

док гријешан, по вјеровању, умире суботом или на Божић. Каравласи вјерију да је душа онога ко умре на Ускрс предодређена за рај и да је боље да се умре дању него ноћу.

б) Оглашавање смрти

Смрт се оглашава гласним плаќањем и јаукањем жена испред куће. Ако је близу црква, смрт се оглашава звоњењем црквених звона. Кад умре мушкирац звони три пута велико звono, а за жене — два пута мало звono. На тај начин сви у селу сазнају да ли је умро мушкирац или жена. За самоубице звono не звони. Ако је самртник умро у току ноћи, смрт се оглашава ујутро, а ако је умро по дану оглашава се одмах. Млађи човјек из сусједства обавјештава родбину у другим селима. Ако се ближи сродник умрлог налази у граду или удаљенијем селу, данас се обавјештава и телеграмом. У селима ближе Бијељини, у новије вријеме, смрт се оглашава плакатирањем смртновница које се лијепе на дрвеће, најчешће на раскрсницима. Кућа умрлог се обиљежава прним барјаком, посебно у селима ближе Бијељини.

Када чују јаук жена или „мртвачко звono”, на тренутак прекидају сви у селу започети посао. Мушкираци скидају капе, крсте се и кажу: „Лака му земља!”. У засеку умрлог рад се продужава тек послије сахране умрлог. Каравласи кажу нека бог казни да руке трну онога ко ради, а „мејт” (мртван) је још у кући”.

ПРИПРЕМА САХРАНЕ

а) Опрема покојника

Чим се установи смрт, почињу припреме за сахрану, које суседи обављају добровољно. Предходно се проспе сва вода која се затекла у кући у тренутку смрти и донесе друга. У сусједним кућама такође се просипа вода јер је, према вјеровању, „вода живо биће у које може да уђе покојникова душа”.¹⁷ Воду сматрају нечистом као и све предмете који су на било који начин били у вези са умрлим, јер они, као такви, према народном вјеровању, могу да нашкоде живима.

У Доњем Бродцу је раније било уобичајено да се вода просипа на огњиште и да се њоме гаси ватра. У другим селима ово није било уобичајено. Ватра се и данас гаси у свим селима, али

фоклор, XVIII/1 — 2, Београд 1938, 468 — 474; Исти, *Вампир и друга бића у нашем народном веровању и предању*, Српски етнографски зборник, LXVI, Београд 1953, 5 — 10.

¹⁷ Казивач Стана Новаковић, село Трњаци.

се одмах ложи и друга „бар толико да би се душа покојника смирила“ (Међаши).

У свим селима у Семберији покојника зову „мејт“.

1. Купање

Умрли се обавезно купа. Купање се обавља на земљи чим наступи смрт. Вода за купање се грије изван куће. Посуда у којој се грије постави се на три камена. Умрлог мушкирца купају старији мушкирци, а умрлу жену — старије жене. Дејцу, без обзира на пол, купају жене. Настоји се да купање увијек обављају три особе. Умрлог мушкирца обрију, а жену почешљају, а косу јој расплету. Сапун којим се покојник окупао, Каравласи остављају за гатање. Код Срба у Семберији, уз Дрину, сапун којим се купао умрли служи за лијечење неких болести.¹⁸ Прстен скинут покојнику с прста чува се, а Каравласима служи и као хамајлија приликом одласка на пазар или у друга села.

Водом од купања гаси се ватра на којој се вода гријала, а посуда у којој се вода гријала изврне се. Тако остаје три дана. Сматрају да није добро прије унијети ову посуду у кућу. При гашењу ватре гледа се на коју страну иде дим, јер се вјерује да ће ускоро још неко умријети из те куће ако иде на десну страну. Срби и Каравласи у Модрану воду од купања просипају у ријеку, јер се њоме, по вјеровању, такође може гатати и на тај начин нападити укућанима умрлог.

Чешаљ којим је покојник почешљан преломи се и стави у сандук или се баци на неко недоступно мјесто.

2. Одијевање

Умрли се сахрањује у новој одјећи јер се вјерује да ће на „другом свијету“ бити у оној одјећи у којој је сахрањен. Умрли се никада не сахрањује у кожној одјећи нити у одјећи коју је миш „начео“ јер вјерују да би се покојник повампиро, а и да на „другом свијету“ свака животиња долази по своју кожу.

Старије особе још за живота припреме „укупно одијело“. Прије су жене за укоп чувале свају вјенчану кошуљу. „Умрлом мушкирцу обуку кошуљу, гаће, чарапе, ставе му капу на главу. Умрлој жени такође обуку кошуљу, гаће и чарапе и мараму, а косу јој расплету и прекрсте на грудима. Сада се само старије особе облаче на овај начин. Млађима облаче градско одело и обућу на ноге. На умрлом ништа не везују нити сплићу“.¹⁹

¹⁸ Приликом истраживања нисам могла доћи до података за лијечење којих болести се употребљава сапун.

¹⁹ Р. Кајмаковић, н. д., 81.

3. Одјећа покојника

Постељина у којој је умрли лежао, одјећа у којој је умро и његове друге личне ствари оперу се у води у којој је окупан и оставе на „градину” (ограду) на западној страни куће. Ове ствари ту остану до „трећине” или „седмине”. Послије ове ствари поклоне онима који су га окучали или, што је најчешће, запале се.

Покојникove преостале ствари се окаде и поклоне „биједи” јер се вјерије да ће тада покојник на „другом свјету” бити обучен. „Кађење у животу људи има практичну и лустративну вјерску улогу: да се загушњивим димом спаљених материја прогна свако зло од мјеста становаша. Заостало покојниково одијело може се носити тек пошто се окади”.²⁰

Накит и остала вриједна ствари покојника остају у кући. Ако је умрло дијете које је ишло у школу, његове књиге и свеске не користе друга дјеца. Ако нису сахрањене са њим, чувају се.

4. Смјештај умрлог

По свим селима у Семберији обучени мртвац се стави у сандук. Сандук се стави на одар — „сто”. Мртвацу се на очи стави метални новац, који се пред укоп баци у раку. Мушкарцу се брада подвеже марамом, а лице се окрене према истоку. Женама се брада не подвезује марамом, пошто им се на глави већ налази марама. Умрлом се руке ставе једна изнад друге на груди. Умрли се до врата прекрије покровом који је ткан од „тежине” (лан) или је од куповног белог платна. Покров се никада не сијече маказама, него се „цијепа”. Једино Каравласи у Батковићу сијеку покров маказама, али на умрлом. Умрлог преко покрова опасује првеном вуном, чији се крајеви завршавају у виду крста, на грудима. Р. Каймаковић, пишући о обичајима приликом смрти и сахране код Срба и Хrvата у источној Херцеговини, забиљежила је исту појаву.²¹

Изнад главе умрлог гори свијећа све док га не изнесу из куће. Сви који долазе у кућу умрлог доносе свијећу и ту свијећу пале новом ватром. Сви обреди који се обављају током припреме умрлог за сахрану обављају се са западне стране. Каравласи из Батковића западну страну објашњавају „свијетом мртвих” јер свјетлост и топлота „тону” на западу.²²

20 Ш. Кулишић, П. Ж. Петровић, Н. Пантелић, *Српски митологички речник*, Београд 1970. с. v. Кађење.

21 R. Kajmaković, *Običaji prilikom smrti i sahrane kod Srba i Hrvata u istočnoj Hercegovini*, Гласник Земаљског музеја, XXIII, Сарајево 1968, 9.

22 Ш. Кулишић, П. Ж. Петровић, Н. Пантелић, и. д., с. v. Исток и запад.

5. „Кићење”

Са умрлим на одру опрашта се родбина и пријатељи. Из сваке куће у селу долази бар по један члан „на жалост”. Свако ко дође, прекрсти се, три пута целива умрлог у лице и остави као „милост” нешто од животних намирница (брашно, хљеб, шећер, ракију и друго). Умрлом мушкарцу жене доносе пешкир, жени мараму а младима марамицу, цвијеће, воће. Жена која има малу дјецу никада не доноси цвијеће, а ни чланови из куће која држи пчеле. Умрли овим „милостима” буде сав „искићен”, тако да се једва од њих види. Уколико неко не стигне да дође кући „на жалост”, учествовање на сахрани без посебних обреда.

6. Чување умрлог

Према ријечима Тихомира Борђевића, „вјеровање да по неки мртваци могу ноћу излазити из гробова прерушавати се у различите прилике, узнемиравати свет, правити штету, морити људе и стоку, и чинити свакојака друга зла, у нашем народу је било расширено од давних времена”²³. У вези са овим вјеровањем једна од мјера предострожности у спречавању умрлог да се повампари, с јасном магијском намјеном да се надјача зло дјеловање умрлог, јесте и опасивање умрлог првеним концем. Из истог разлога умрли се и непрестано „чува” док је у кући. „Чува” га родбина, сусједи и пријатељи и не остављају га никада самог. Вјерује се да ће покојник кога прескочи нека животиња или прелети птица постати вампир. Нарочито се чува од пса, мачке или миша, у шта, према вјеровању, покојник може и да се претвори. Из тог разлога све домаће животиње се затворе. Док га чувају, жене и људи пију ракију, кафу и разговарају о умрлом и вампирима. Ако је умрла особа старија, често се развеселе и нашале на њен рачун. Ако се испак деси да умрлог прескочи нека животиња, да би спријечили да се повампари, Каравласи у Модрану је ухвате и преведу послије укопа преко покојниковог гроба.

Глог је, према народном вјеровању, најбоља заштита од вампира; од глога он увијек бежи и њим се најлакше убија. У селима Тръчи и Међаши вјерује се да вампир живи четрдесет дана и зато се не предузимају никакве заштитне радње да се покојник не повампари изузев што се „чува”. За тих четрдесет дана увијек се нешто догађа, „приказује” око куће јер душа не може да се смири. Да би се души „олакшало” ово лутање, на умрлог се стави грумен земље са његовог имања. „По општем народном веровању, за четрдесет дана душа умрлога лута око куће и по

²³ Т. Р. Борђевић, *Вампир и друга бића у нашем народном веровању*, 5—10.

оним местима где је покојник боравио или куда је пролазио".²⁴ Стављање грумена земље на груди умрлог објашњава се у литератури и као једна од превентивних мјера да се покојник не повампира.²⁵ Ако се покојник повампира и поред свих превентивних мјера, у његов гроб се пободе глогови колац.²⁶

7. Мртвачки сандук

Сандук се раније ријетко правио. Умрли се полагао на дно раке на даску а са бочних страна укосо су постављене даске и тако се правило слјеме изнад њега.²⁷ Старији људи још за живота припреме даске за сандук, па га чак и направе. Чува се на тавану. У крајевима уз Саву, у послиједње вријеме сеоски столовари израђују сандуке, док у другим селима то раде сусједи добровољно. Сандук се израђује од храстовог дрвета и окован је даскама са свих страна. Сандук се обожи црном, а крст на поклопцу црвеном бојом. Ако умре дијете или млађа особа, на поклопцу се нацрта птица кукавица, цвијеће или гранчица. Струготина од дасака стави се у сандук, али не сва; један дио се остави за ложење ватре на задушницама. Изнад струготине се стави „сукњиште” од вуне, а онда „пртиште” од конопље. Млађима се ставља чоха. Јастук се напуни сламом и босиљком а у новије вријеме и вуном.

8. Прилози у сандуку

У сандук се ставља двије врсте прилога. Једно су предмети који су имали неку функцију током спремања умрлог, као чешаљ или „мртвачка мајама” (Велино Село). Другу врсту прилога чине предмети којима се умрли за живота служио, које је

24 Ш. Кулишић, П. Ж. Петровић, Н. Пантелић, н. д., с. v. Ауша

25 Т. Р. Борђевић, н. д., 5 — 10.

26 Вечерња посјела, када се сви окупљају око топле пећи и уз рад препричавају догађај, прошли и садашњи, то су мјеста где се испредају разне приче и о вампирима. Причу како се жена ослободила вампира забиљежила сам у селу Доњи Драгаљеваш, а она гласи овако: „Једна жена је, прије удаје ашиковала са два момка. Један од њих је био богатији и отац је једа за њега иако је она више вољела оног другог. Убрзо посађије свадбे момак умре. Једне ноћи, када муж није био код куће, дође онај умрли момак отрнут покровом. Жена се мужу пожали кад се вратио да јој је долазио вампир. Муж је посавјетова шта да ради када овај поново дође. Слеједећи пут када мужа није било код куће, вампир поново дође. Жена узме већ припремљено клупче конци и крај завеза за вампира. Како се он враћао у гроб клупче се одмотавало и тако показало у којем је гробу вампир. Сутрадан се договори муж са компанијама да оду до гробља и вампиров гроб прободу глаговим колацем. Тако су урадили и жена се на тај начин ослободила вампира”.

27 Према мојим истраживањима, која су обављена 1971. године, већина казивача тврдила је да су им ближи сродници причали да се сјећају када су покојници сахрањивани на овај начин, то јест без сандука.

посебно волио, или „све што је за живота наредио да се стави”. Старцима и одраслим мушкарцима ставља се часовник, лула, „масат” (штрило), духан, цигарете, боца ракије ако је волио да пије, штап итд. Штап се ставља и сваком умрлом ако се за живота њиме служио. Женама се као прилог у сандук стављају наочаре, игле, кафа, шећер и друго. Шећер се ставља и мушкарцима, а обавезно га доносе као „милост” сви они који долазе да се опросте са умрлим. Умрли, по вјеровању, шећер носи као „милост” умрлим прецима.

Туга за младом дјевојком или младићем је изражајнија и наглашенија и зато су прилози богатији и разноврснији. Воћем, цвијећем, бомбонама, огледалима, преслицама, сликама, накитом, млади покојници буду готово прекривени. Дјеци се у сандук ставља цвијеће, воће, играчке, „сисак” (цуцла) и друго, а трудницама све што су припремиле за очекивано дијете, као и оно што им је за живота било посебно драго.

САХРАНА (ОБИЧАЈИ И ВЈЕРОВАЊА)

Изношење покојника из куће, пренос до гробља и укуп назива се сахрана. Сахрану прате разноврсни обичаји и вјеровања. До прије шездесет година, општи обичај је био да се умрли сахрањује истог дана кад умре. Данас се на сахрану чека, према законском пропису, 24 часа. Сахрана се обавља поподне, никада до подне. „Не ваља се”, кажу становници Семберије, јер „дан до подне напредује”.

На сахрану се позива. Позива се усмено. Позив је једноставан: „Умро је Н. Н., позивају вас укућани на сахрану!”; или: „Испустио је душу Н. Н., дођите на сахрану!” Позива сусјед. Никада то не чини неко од укућана. Из позване куће долази обично двоје одраслих. Омладина се не шаље осим кад умре младић или дјевојка. На сахрану жене иду више жене, а на сахрану мушкарца — више мушкарци. Према подацима из 1911. године, у Батковићу се „када умре какав имућнији сељак, сељанка искупе се звани и незвани, јер знају да ће бити пива и јестива за покој душе добrog компаније. А када умре сиромах, нема их ни колико је потребно”²⁸, што је данас уobičajeno.

а) Копање раке

Умрли се сахрањује у сандуку на гробљу. Гроб је општи назив за сваку раку са гробном хумком и обиљежјем. То је „вечна кућа покојника, у коме он почива”²⁹. Раку за умрлог копају

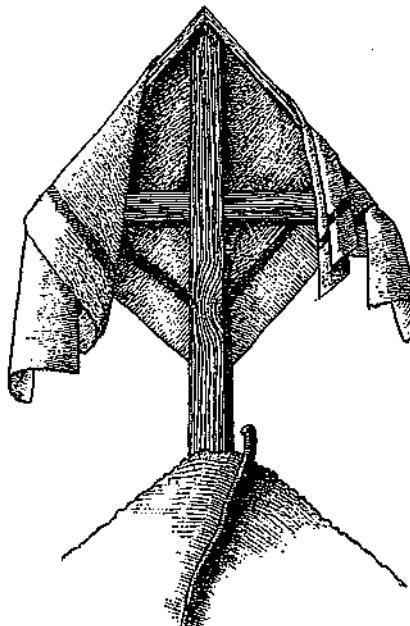
²⁸ M. S. Filipović, *Narodni život Srba u severoistočnoj Bosni prema jednoj anketi 1911.*, 262.

²⁹ Ш. Кулишић, П. Ж. Петровић, Н. Пантелић, *н. д. с. в. гроб.*

добровољно сусједи, којих мора бити непаран број — три или пет. Рака је оријентирана у правцу исток — запад. Копа се онај дан када је и сахрана, јер ископана рака, по вјеровању, не смије да преноћи. Мјесто за гроб одређује сродник покојника. Гробови свих сродника су увијек на једном мјесту и уколико са мртвником није тачно одредио мјесто онда се копа у близини. У селима испод Јања понекад умрлог сахрањују изван гробља на његовом имању.

Када дођу до одређеног мјеста копачи скину капе прекрсте се и почињу да копају. Као алат служе им лопата и крамп. Алат никад не предају из руке у руку, него га спуштају на земљу. Приликом копања разговарају и по мало пију ракију.

Дубина раке је 1 до 1,5 m, за жене увијек нешто дубље, а дужина зависи од дужине умрлог. Дужина се не одређује метром већ прутем или штапом којим се умрли измјери. У селу Попови, штап се преломи и баци у раку. У неким селима оставља се на гробу до четрдесет дана (сјеверни крајеви Семберије), па се затим преломи (сл. 2). У осталим селима, одмах после сахране,

2 — Свјеж гроб са крстом окићен пешкиром и марамом. Штан остављен на гробу

преломљени штап ставља се на гроб. Према народном вјеровању, то се ради јер „није добро заостатак у кући умрлог да се не изломи.“

Ако се при копању нађе на кости, копање се не прекида. Кости се замотају у ланену крпу и, пошто се сахрани нови мр-

твац, враћају се у раку и стављају крај главе, али се претходно баца ситни новац у раку „да се откупи мјесто“. У Поповима се води рачуна о томе да кости или дијелови одјеће који се пронађу у раци не остану иштренутак на сунцу. Копачи се, у већини села, не враћају кући када ископају раку већ сачекају погребну поворку да умрлог укопају.

б) Изношење умрлог

Умрли се из куће износи кроз врата ногама окренутим напријед. Врати и прозори се у кући отварају, столице и сто изврћу. Каравласи спуштају умрлог на праг ако је то домаћин, одрезку му прамен косе коју домаћица носи увијек уза се, као амајлију. Сандук са умрлим поставља се на клупе које се налазе на западној страни куће у дворишту. Сви они који желе да се још једном опросте од умрлог или они који нису стигли да добу док је умрли још лежао у кући, љубе га у чело или крст који стоји више главе умрлог. Ови други спуштају и „милост“ на покојника. Чим се сандук са мртвацем дигне, клупе се изврну.

Чишћење куће се обавља по изношењу умрлог из ње. Сва вода која се затекла у кући пролије се а смеће се баца у воду да га однесе. Ако се ту налази свештеник он држи опело, окади кућу и „чельад“ у њој.

На мјесту где је умрли лежао врше се разни обреди. Сви укућани посједају на то мјесто да се не би плашили; „чельад“ се „напоји“ ракијом и при том се каже: „Живим за остатак и здравље, а мртвијем за душу.“ У Великом Селу се „напоје“ водом у коју се стави жишка. Ако умре мајка, узме се очев појас и од њега се направи круг на мјесту где је умрла лежала и да се дјеци да једу погачу (која је, према сјећању, раније била у облику крста) унутар тог круга јер се вјерује да неће бити гладна за мајком.

ОБРЕДИ

а) Пренос до гробља

Умрли се до гробља превози, лјети колима која вуку коњи односно волови, а зими на саоницама.³⁰ Ако је умрли угледан човјек, младић, дјевојка или дијете, онда се до гробља преносе у сандуку на рукама. Сандук носе два човјека из сусједства који се не смију до гробља мијењати.³¹

³⁰ Коњи се користе као запрега за вучу кола у равничарским селима а у брдовитим волови.

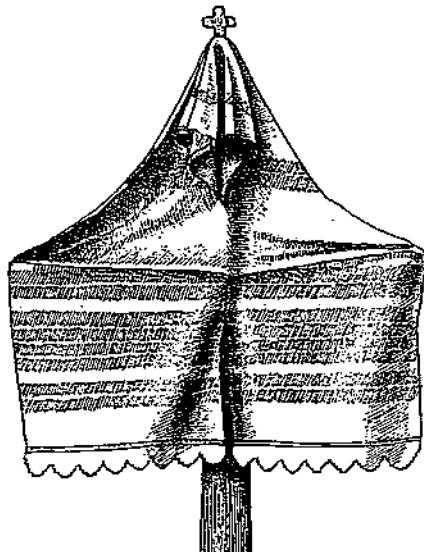
³¹ Ово није правило јер понекад умрлог младића или дјевојку носе четири човјека и у ходу се мијењају.

Од присутних се формира погребна поворка — пратња — која полази од куће умрлог. Мушкарце „кућа умрлог окити” пешкирима или марамицама са лијеве стране на рамену. Сродници се никада не „ките”. „Раније су на спровод ишли само мушкарци. Сада иду и жене. Остатак обичаја да на спровод иду само мушкарци јесте дељење „дара”, стављања пешкира сваком мушкарцу учеснику у сахрани. Ако је умрла жена, њеном роду се дају највећи и најлепши пешкири”.³²

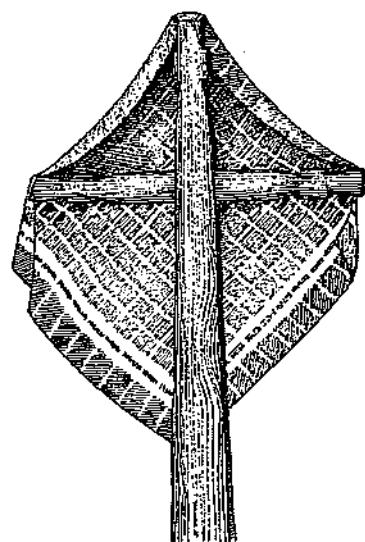
Послије сахране сваки „окићени” носи пешкир марамицу својој кући и „чува за милост” другом „мејту”. Каравласи у Батковићу мртвачки пешкир односно марамицу ставе на дрво да преноћи.

Преко сандука се пребаци капут умрлог изврнут на наличје (жени мужевљев). Каравласи из Модрана остављају капут на гробу док се у другим крајевима капут носи кући, па се „окади” и поклони сиромасима.

Велики крст, обојен црвеном бојом, ставља се с десне стране у кола. Ако је умрли мушкарца, на крст се везује пешкир (сл. 3), а ако је жена, онда се везује марама, а понекад и марамица (сл. 4).

3 — Древни крст са прилогом
(пешкир и марамица)
за мушкарца

4 — Древни крст са прилогом
(марама) за жену

Иза кола иде породица умрлог, затим мушкарци, а онда жене и млади. Мушкарци иду гологлави цијелим путем до гробља, а ожалошћене жене расплићу косу и „јаучу” (наричу). На

32 R. Kajmaković, *Semberija-Etnološka monografija*, 83.

сахрану никада не иде домаћица и домаћин из куће умрлог, без обзира на степен сродства (муж, жена, отац, мајка, дијете).

Учесници пртње се никада не окрећу. Сматра се да није добро да поворка сусретне некога, јер се вјерије да ће опет неко умријети из села. Ко год сртне погребну поворку, застаје, крсти се, ако је мушкарац скида капу и чека да поворка проби.

Од куће до гробља погребна поворка се зауставља на раскрсницама, односно испред гробља три пута. Ако се умрли ноги на рукама, онда се приликом тог заустављања сандук спушта на земљу. Каравласи у Модрану, када дођу до текуће воде, „на Ћуприји”, баце у њу мало шећера.

б) Укоп

Сандук се спушта поред ископане раке. Ту се посљедњи пут породица „опрашта” са умрлим. Ако се умрломе код куће није скинула „мртвачка марама” (којој се подбрађује брада), то се уради сада. У сјеверним селима Семберије с мртвачком марамом се поступа на сљедећи начин: провуче се кроз рукав умрлог (рукав од капута пребаченог преко сандука) и по повратку с гробља сродник умрлог је остави на рогове куће умрлог. Међутим, Каравласи у завезану мараму ставе жита и соли, па по повратку с гробља том сољу и житом нахране коње који су вукли кола на којима се налазио умрли, а мараму чувају јер сматрају да се њом може гатати. Умрлог спуштају у раку људи породица, бацају по метални новчић и грумен земље. Том приликом кажу: „Лака ти земља”. Пошто „укупници” укопају умрлог и поставе крст као обиљежје гроба, сви присутни попију мало ракије „за покој душе умрлог, а живима за остатак и здравље” и поједу нешто од донесеног јела. Гроб се прелије водом и ракијом. Све што остане од јела, оставља се на гробу. Кући се враћају само судови. Конопац и алат којим се је рака копала такође се враћају кући. Сва земља са алата очисте се на гробљу.

в) Враћање кући

У цијелој Семберији, као и код свих наших народа, постоји вјеровање да се учесници сахране у повратку не окрећу у правцу гробља. Ако је могућно, не враћају се истим путем да их покојник не би повукао са собом, односно да би се покојниковој души заварао траг.

Сви учесници на сахрани враћају се кући ожалошћене породице. На вратима куће сачекује их једна жена са водом и жаром на лопати. Она сваком полије да опере руке. Послије прања свако узме једну жишку са лопате и пребаци је преко

себе. Жишак се пребацује и преко коња односно волова који су вукли покојника. Који се нахране и тај дан се више са њима не ради.

ПОСЕБНИ СЛУЧАЈЕВИ

(самоубиџе, утопљеници, убијени, млади, дјеца)

У селима Семберије, до прије девет—десет година, сви они који нису умрли природном смрћу: утопљеници, самоубиџе, настрадали несрћним случајем (оног кога „убије гром” и сл.), убијени „копилад”, мртворођена односно некрштена дјеца, нису се сахрањивали у заједничко гробље. Додуше, од овог правила има и изузетака, о којима ће још бити речи.

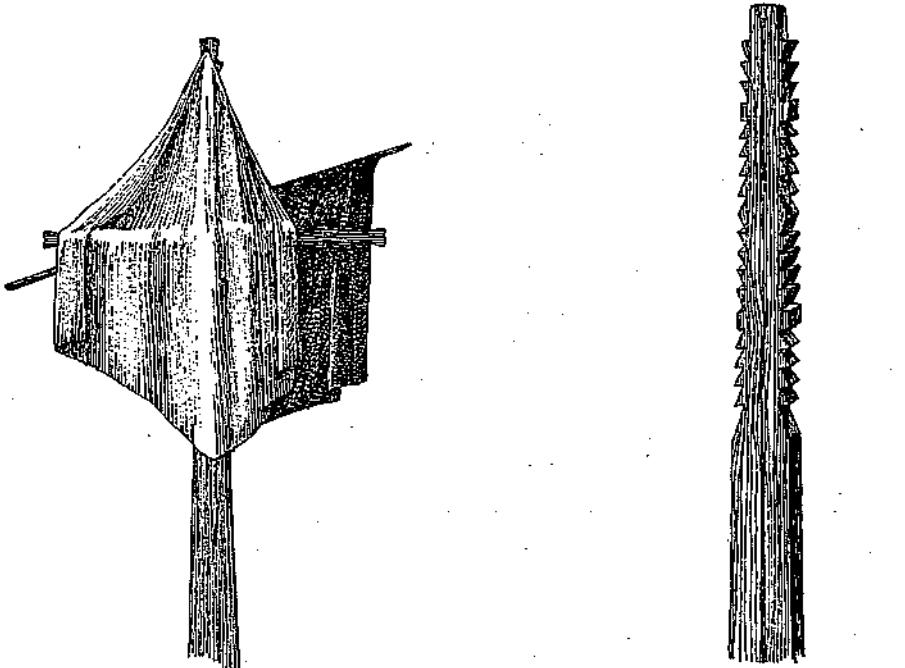
Покојници умрли насиљном смрћу — самоубиџе, утопљеници и убијени или погинули од грома — сахрањивали су се на мјесту где их је смрт задесила, јер је народ вјеровао да они не могу отићи „на други свијет” и због тога се од њихових душа страховало. Због вјеровања да ће преношењем покојника са једног мјеста на друго настати невоља, суша, „побиће град” поља кроз која се покојник носи, настала су чудна мјеста и називи; гроб утопљеника, гроб самоубиџе и сл.

Кад умре младић или дјевојка, у погребу учествује и поника и преливају је преко гроба. Покојника зову по имену, малећи га да заштити село од суше. Три године послије смрти, без обзира да ли је суша или не, доноси се вода јер се вјерује да је утопљеник „тражи”. Само погинули у рату, ако је то било могућно нису се сахрањивали на мјесту где их је смрт задесила. Сродници покојника, сина или брата, тражили су гроб да пренесу кости и послије неколико година. Сахрањивали су га на гробљу међу осталим пречима. Ако тражени гроб нису нашли, подизали је споменик у близини куће. Војнички споменик је и данас част породице, порука потомству за које је покојник живот дао. Сродници умрлог подижу симболичан споменик и ономе ко је умро далеко од своје куће, односно коме се не може често на гроб долазити.

Када умре младић или дјевојка, у погребу учествује и по неколико села. Умрлог носе у сандуку, сандук носе четири човјека, које, с времена на вријеме, присутни смјењују и то у ходу. Преко сандука се пребаци ћилим. Сахрана се обавља уз музiku. Понекад се млади преносе до гробља и колима; тада се коњи ките марамицама и цвијећем. Послије укопа, поред крста се посади млада воћка: шљива, вишња или јабука. Краст и воћка окоје се цвијећем, бомбонама, марамицама, јабукама и огледалима. Понекад се на краст стави и црни барјак (сл. 5).

У сјеверозападним селима се задржао обичај да се мртворођена или некрштена дјеца не сахрањују у гробљу него у вођњаку или испод кућног прозора (Велико Село), гдје се не про-

лази. Сахрану обављају три жене из сусједства које ископају раку величине дјетета и дјете положе у гроб без сандука. Послије укопа посаде јабуку као обиљежје гроба. У осталим селима, где се таква дјеца сахрањују у гробљу, то се обавља уз ограду, са унутрашње стране гробља. Сахрана се обавља без обреда, а гроб се обиљежава дрветом, као што је приказано на слици 6.

5 — Дрвени крст са марамом и прним барјаком

6 — Обиљежје гроба некрштеног дјетета.

ПОСМРТНИ ОБИЧАЈИ И ВЈЕРОВАЊА

Према народном вјеровању, све потребе које је покојник имао на овом свијету — земаљском, има и послије смрти — на другом. Сматра се да је за живот на другом свијету, као и на овом, најважнија храна и пиће. Због тога сродници покојника настоје да им удовоље како им се из незадовољства не би свестили. Због тога се умрлом дају даће, обредни обједи, који се дају на гробу или пред кућом покојника.³³ Даће се дају у току

33 У селу Трињацима забиљежила сам причу која објашњава како је, према народном вјеровању, настала даћа: „Живјеле у једној кући двије јетреве и свекрва. Млађа јетрева на сваког мејта носила „милост“ (пешкир односно мараму или марамицу). То било свекрви и старијој је-

прве године послије смрти покојника. Устаљени су обреди (помени умрлима):

- трећина (трети дан послије смрти),
- седмина (седам дана послије смрти),
- „четвересница“ (четрдесет дана након смрти),
- пола године
- „једже“³⁴ (јело, храна),
- година.

Обреди се увијек дају суботом или суботом увече и недељом ујутро³⁵, и увијек нешто раније. Подешавају се тако да се дају и у мрсне и у посне дане. Обреди се не дају дјеци која су умрла а нису проговорила. За даће се обавезно спрема: коливо³⁶ (кувана пшеница заслађена шећером или медом), погача (бесквасан крх), прно вино, вода, тамјан и провлакови³⁷ (данас се купују свијеће), колачи, воће и разна јела. У посне дане се спремају посна јела: кромпир, „папула“ (тучен пасуљ са бијелим луком), рижа (кувана и запржена уљем) и обавезно риба. Ако се даћа даје у мрсне дане, спрема се доста разноврсног јела, као за свадбу. Колуј се све врсте стоке изузев пернатих животиња и спремају се слједећа јела: паприкаш, купус, сарма, кромпир, сир, кајмак, кисело млијеко итд. Обичај је, „од свачега што земља рађа, да се изнесе на сто“. О даћи се и најсиромашнији старају да спреме што више јела. Као жртва за душу покојника коле се „душни брав“³⁸, обично за јецек или за четвересницу. Ко је „мотубан“ коле душног брава за све обреде. За мушкица се коле

труви смијешно и оне одлучише да се с њом напале, рекавши јој да се на крај села крај пута налази умрли „инсан“. Јетрва узе пешкир и оде до одређеног мјеста, кад — тамо лежи мртвјак пас. Јетрва се изненади или не поколеба: покри пешкиром пса и рече му: „Алал ти било, теби је суђено имати срећу. Био си добар, ево ти „милост“, бог ти је усудио!“ Врати се кући и не рече свекрви и јетрви ништа. Послије тога догабаја убрзо умре свекрва. Свиње су непрестано „јаукале“, узалуд им се мело давало. Старија јетрва се једном скри у свињац, када улгеда своју свекрву како лиже свињско корито. Упита је откуд она ту, а она јој само рече: „Е, моја снаха, иди кући и реци оној снаји што је добра била, зарадила је три софре, и замоли је да ми да једну, да не лижем више корито!“. Снаха била добра и свекрви дала софру. Од тада се „мјету“ даће дају и од тада се „милост“ носи“.

³⁴ Јецек се не даје у селима у Семберији уз Саву и Дрину. Дају се пола године након сахране или за годину, али се тада трећина и седмина дају у један дан јер се не смије дати паран број даћа.

³⁵ У селу Сухо Поље,

³⁶ Панајиа се каже у селима Међани, Трњаци и Велика Обарска.

³⁷ „Провлакови“ се праве од лана и воска. Лан се опреде у облику фитиља, а од истопљеног воска се праве свијеће. Мушкица праве провлакове за умрлог мушкица, а жене за умрлу жену и Ајену. Данас се провлакови праве само за главну даћу, четвересницу, односно јецек.

³⁸ Курбан (Сухо Поље), свакако под утицајем мусиманског становништва.

обавезно ован или одрасло мушки јагње, а за жену овца или одрасло женско јагње. Душно бравче мора бити бјеле боје и њега не једе нико од покојникова сродника. Храну за даће спремају сусједи. Јело за све обреде спремају исте особе, и за душу се храна не пеке него кува.³⁹

a) Послије сахране

Учесници на сахрани могу да уђу у кућу тек послије прања руку и пребацивања жишке преко себе. Када уђу у кућу, не поздрављају се ни с ким јер се вјерије да би у тој кући опет неко умро. Када се сви искупе, одређи се један од старијих људи за „долибашу“. Он одређује када ће се шта радити, када ће се јести и пити „за душу“. Даћа се даје у дворишту, на дрвеном столу. Сви присутни добијају свијеће од укућана покојника. Прије јела долибаша се присутним обраћа ријечима:

„Народе, ко може доћи до колива
нек се прихвати,
ко не може
нек се држи за десно раме“.

Сви стоје, долибаша држи коливо и уз пиће благосиља „покоју душе“ покојника:

„За испокој душе
нашег брата Н. Н.
вјечна му памет
и блажени покој,
Бог да му душу прости (три пута).
Гаје му се душа
преставила
у рај се поставила“.

За покој душе покојникove, чаше се испијају три пута, а четврти пут се испија живима за дуг живот и здравље.⁴⁰

„За остатак живота и здравље
да се наздрави,
Бог остатак да поживи
накнади, намлади
где је жалост,
нека буде радост и весеље“.

Када се заврши испијање чаша приступа се јелу. Долибаша сједа у „врх софре“ (на истоку), а остали сједају по реду како пристижу: Насупрот долибаше оставља се једно празно мјесто за покојника, за кога се сматра да присуствује даћи.

³⁹ Храна се за весеља пеке и куха, а за даће само куха.

⁴⁰ У селима Обарској, Великом Селу, Сухом Пољу и код Каравлаха у Модрану испија се чаша ракије 5 пута за „душу“ покојника, а шести пут за остатак.

За даћу се поставља увијек три, пет седам или више софри (триеза, синија), што зависи од броја присутних, али најмање се увијек постављају три софре. Само за првом софром сједи до либаша и само се за првом „чита” молитва. Код других софри, присутни испијају само чаше за „покој душе”.

б) Трећина

Треће јутро послије сахране покојника, три жене из сродства покојника одлазе на гробље. Том приликом окаде гроб, запале свијеће, прелију хумку ракијом или водом, а затим поједу нешто од јела и попију од донесеног пића. Преостало јело и пиће оставе на гробу. Враћају се кући, па се тамо поставе још двије софре. У кући се обављају обреди као и послије сахране.

в) Седмина

Седмо јутро послије сахране(мора да буде субота) домаћин односно домаћица из куће умрлог одлази на гробље, заједно са осталим укућанима, пријатељима и сусједима. Обављају се обреди исти као и приликом трећине.

г) Четвересница

У неким селима за „четвересницу” се коле „душни брав”⁴¹ ако је то главна даћа. Глава се ставља пред долибашу, а крв душног брава се закопа у земљу. „Од цигерице и других изнутрица „душног брава” прави се кавурма, од које сви присутни треба да окусе, као и од прве погаче”.⁴² На ову даћу се позивају сви они који су учествовали и на претходним.⁴³

На гроб умрлог младића или дјевојке у новије вријеме се за овај обред постављају такозване „успомене” — пешкири, на којима је изведен текст, тужбалице у стиховима.

д) Пона године — полугодишњица

На гробље одлазе само сродници умрлог, окаде гроб, запале свијеће и дају једну „софру”. Кући се дају још двије софре.

41 „Душни брав” је жртвена животиња која се коле за душу умрлог. У селима Семберије уз Саву, као „душни брав” у новије вријеме коле се свиња.

42 Р. К а ј м а к о в и Ћ, н. д. 84.

43 Каравласи не позивају на даћу.

б) Јецек

„Јецек“ је главна даћа у крајевима у којима се даје. Он се приређује одмах послиje полугодишњица, односно за годишњицу. На гробље поново одлазе сродници умрлог, сусједи и пријатељи, дâ се на гробљу једна софра, док се код куће дају још двије, односно четири софре. Обавезно се коле душни брав. Уместо свијећа се још и данас за овај обред праве „провлакови“.

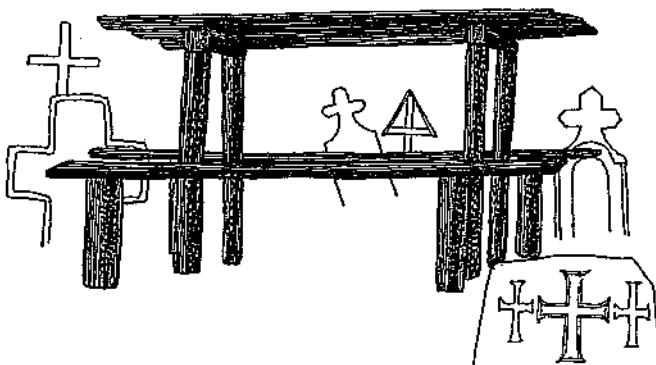
Сви присутни, као и на осталим даћама, доносе „прилоге“ у храни и пићу и пију „за покој душе умрлог, а за здравље остатка“.

е) Годишњица

На годишњицу, на гроб умрлог одлазе само сродници. Пале свијеће и „орушавају се“. Тада се подиже и надгробни споменик ако то није учињено за полугодишњицу, односно за јецек. Код куће или на гробљу дају се три софре, а код треће буде и пјесме.

Задушнице

Задушнице се дају покојнику кад прође једна година од смрти и трају док траје и сjeћање на њега. Јела се не спремају као за даће, али се обавезно за сваког покојника спреми по виште „уштипака“ (од брашна, квасца, јаја, соли и воде) и пића, без кога се покојници не могу споменути. Задушнице су у суботу пред часни пост. На гробље иду све породице које имају покојнике овдје сахрањене, и сједају по старини (прво породица најстаријег човјека у селу) на заједничке трпезе (сл. 7). Свака кућа до-

7 — Трпеза

носи са собом, осим хране, пића и свијећа, „читуле”⁴⁴ (књижице у којима су записана имена покојника). Свештеник, без кога се задушнице не дају, помене мртве, а затим окади гроб. Запале се свијеће, остави се нешто од донесеног јела и воћа на гроб, које покупе сиромашни. Такође се на гроб оставља нешто металног новца, који данас одмах узму дјеца. Послије обављеног обреда, заједнички се сједа и једе. Вјерује се да сваки умрли на „другом свијету” има своју софру, на којој се нађе свега од онога што су му за душу спремили живи. Зато се жене старају да што вишег уштиплака подијеле учесницима задушница. Приликом јела плаћени пјевачи (обично Каравласи) пјевају јуначке пјесме, углавном везане за косовски бој, а у новије вријеме, пјесме везане за јунаке из НОБ-а.

Знаци жалења

До другог свјетског рата, док се носила народна ношња, жалост за умрлим обиљежавала се другачије него данас. Ожалошћене жене повезивале су главу бијелом марамом, док су мушкиарци жалост изражавали извртањем одијела на наличје. Данас, када се традиционална народна ношња готово изгубила⁴⁵, жене у жалости носе црну мараму и кецељу, а мушкиарци, ако носе грађанско одијело, на „ревер” капута или око рукава стављају црну траку. Ожалошћене жене расплићу косу, а мушкиарци (отац за сином, брат за братом) не брију браду и не шишају косу до „чтереснице”. Најближи сродници се „руше” годину дана, док се даља родбина „руши” четрдесет дана. Понекад мајка за сином, особито ако је погинуо у рату, жали доживотно. „Разрушавање” прије времена је уобичајено и обавља се само по одређеним правилима; ако је заказана свадба, ожалошћена дјевојка, да не би изгубила „прилику”, тражи дозволу од сродника, да се уда и онда се „разрушава”. У жалости се не пјева, не игра и не „тамбура”. Вјерски празници се славе, али без весеља. За Ускrs се јаја не боје, а ако се боје, за то се користи црна боја. Жене у жалости не носи накит. Жалост за умрлим обиљежава се различито, а зависи од угледа, пола и старости умрлог као и од степена сродства ожалошћених. Млади родитељи којима умре први дијете „првенче”, у знак жалости не носи црнину, показујући на тај начин своју жељу да им будући потомци остану у животу. За умрлом дјецом жале само родитељи. Код Каравлаха је мања жалост за умрлом женском дјецом него за мушким. Ни једна жена којој су дјеца умирала неће да „окуси” од новог воћа прије него што дјеци у сусједству подијели воће „за душу” своје умрле дјеце.⁴⁶ За старим особама (дједовима и бабама), ако нису врло уг-

⁴⁴ У селу Батковић се каже „битаб”.

⁴⁵ Задржали су се само поједини ајелови женске традиционалне народне ношње, кошуља и кожун, и то код старијих особа.

⁴⁶ Иако се не дају даће и задушнице, дјеци која нису проговорила воће се дијели. Ово је правило само за крштену дјецу.

ледни, такође се мање жали. Жалост за неудатом или неожењеном особом у пуној снази израженија је и наглашенија него за другим умрлима. Сестре и мајке жале јаче и дуже од свих. Већа је жалост за умрлим мушкарцем, поготово ако је угледна личност, него за умрлом женом. Оштије је обичај да за умрлим жене гласно плачу „јаучу“ и набрајају. Сматра се да „не вальа“ да мушкарци плачу. За умрлим, жене јаучу одмах послије смрти⁴⁷: када га „опремају“, када га понесу из куће, путем, и најјаче над празним гробом и приликом спуштања у раку. Затим се јауче приликом даћа и о задушницама, као и приликом сваког посјета гробљу.⁴⁸ У наступу велике жалости жене чупају косу и рукама се ударају у главу и груди, и у стиховима набрајају добра дјела из живота покојника, жале га како је умро млад (ако је умрли млад), те указују на несрећу која је задесила родбину његовом смрћу, као и страх од судбине која ће их снаћи без њега:

„А, јој, мили брате,
добр си био!
А, јој дито нас
остави, негледан.
А, јој, млад, гледан
нас остави!
А, јој,
како ћемо без тебе?
А, јој...“!

„Набраја ко како зна и умије“. Врло често се јауче и набраја и над стварима умрлог, одјећом, сликом, драгом успоменом, и сл. Раније се на овај начин највише изражавала жалост за погинулим у рату. Народ поштује туђу жалост и не жели бар првих дана да увриједи ожалошћеног. Избјегава се шала, свирка и пјесма и у случајевима када сватови пролазе покрај ожалошћене куће. За годишњицу сви ближи сродници умрлог одлазе на гробље да се „оруше“. Остали се „орушавају“ за четересницу. Када се заврши обред, свако „цјелива“ крст и на њему оставља пррину, која се цијепа.⁴⁹ Жене сплићу косу која је до тада била расплетена.⁵⁰ Приликом изузетног орушавања прије времена (удаја дјевојке, односно женација момка), даће се издају раније. У селима у којима је уобичајен и „јецек“, ближи сродници умрлог не смију да

47 Никада се не јауче прије него што самртник издахне. Према вјеровању народа у Семберији, душа покојника би се тада „предвојила“ и самртник би теже умро.

48 По повратку са гробља се не јауче.

49 Млада у првој години не манифестије спољним знацима жалост за умрлим. Црнину не носи ни трудница изузев код Каравлаха у Батковићу.

50 Послије „орушавања“, дјевојка из куће жалости на првом весељу води коло. Најпре стави под ноге марамицу и преко ње поигра, а затим поведе мјешовито коло (село Батковић, Каравласи). Т. Филипеску је забиљежио да „kad се први пут поигра, баци се под ноге пешкир и преко пешкира поигра неколико пута“: Т. Филипеску, н. д. 220.

се оруше прије давања јецека, који у овом случају може да се дâ други дан послије полугодишњице.⁵¹

Г Р О Б Љ А

Гробља су мјеста за сахрањивање мртваца из једног или више насеља. Смјештена су већином на раскrsницама. Поред практичних разлога, једноставнијег прилаза гробљу које је поред пута — постоји и други разлог, религијски. Наиме, познато је да је култ предака веома раширен код наших народа: да пролазници и путници у пролазу одају почаст умрлима; уколико је гробље поред пута, већа је могућност пролажења поред њега, поздрављања умрлих, дакле извршавања једне религијске обавезе из култа мртвих.⁵²

Чим се изабере мјесто за гробље, приступа се одмах његовом уређењу. У вези са овим одржао се веома стари обичај оборавања, затварања магичног круга. Према схватању народа у Семберији, прије него што се закопа први мртвац у ново гробље, то гробље треба „оборити“ да се у њему не би појавили вампир. „Оборавање“ се врши по уобичајеним принципима: два брата близанца упрегну два вола близанца у плуг и заору бразду око мјеста одређеног за гробље. То се ради ноћу у „глухо доба“.⁵³

51 Ако се не даје на годишњицу, јецек се даје између полугодишњице и годишњице.

52 Ш. Кулишић П. Ж. Петровић, И. Пантелић н. д. с. в. гробље.

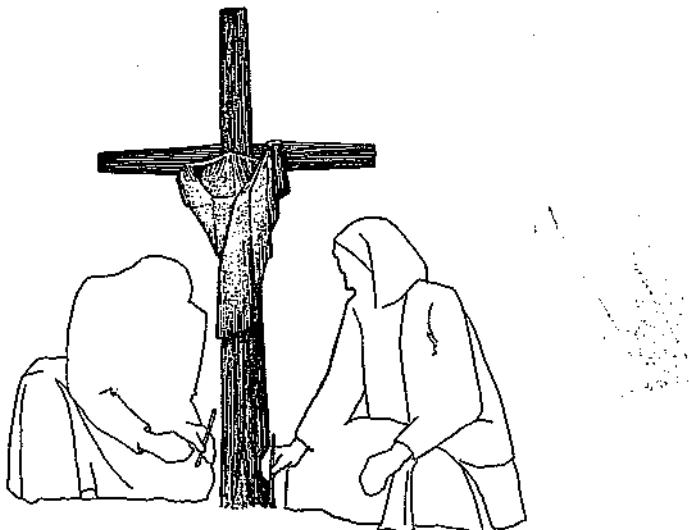
53 Прича забиљежена у Великом Селу носи назив *Како се жена ослободила вампира* и показује како по општенародном вјеровању изорана бразда има улогу магијског круга, који штити све што се у њему налази, у овом случају — ајевојку од вампира. „Једном давно живјела два друга, нежење, и оба апиковала са једном ајевојком. Један од њих изненада умре и повампира се. Као вампир и даље је долазио ајевојци и звао је да дође са њим или ће је појести. Не знајући да је он вампир, ајевојка га је одбијала, али се он ње није хтио оканити. То чуде љена мајка и каже јој да је он вампир и да не полази са њим него да стално уза се носи клупче конца па ако је он ухвати и поведе у свој гроб да она то клупче конца понесе и њим га превари. Једне вечери, враћајући се сама нешто касније са њиве, сртне вампира и овај јој запрети да ће је појести ако одмах не побеђе са њим. Ајевојка пристаде, на што је овај стави на коња и поведе у свој гроб пјевајући:

„Мјесечина дивно сја
мртвач коња јаше.
Јел'те цуро стра?
Што ће мене бити стра'
kad мој драги коња јаше!“

Стигавши до гроба, вампир затражи да ајевојка сиђе прије њега; она му рече да он први сиђе и обећа му да ће и она сићи, али тек пошто он одмота оно клупче, на шта он пристане. Док је одмотавао клупче, ајевојка побјегне. Завршивши одмотавање а видевши да она не сизази, дигне се вампир да види гдје је и угледа је како прелази „градину“. Појури да је стигне, али је она већ стигла до пооране њиве. Вампир по-вика за њом: „Срећа твоја да су ту њиву орала два вола близанца па те

У селима у Семберији гробља су велика и прегуста, најчешће неограђена, иако има и ограђених. Гробови су урасли у шибље, траву и горостасна дрвећа јер њиховом уређењу становници не поклањају готово никакву пажњу.⁵⁴ Многи надгробни споменици су поломљени и леже у трави. Један од разлога за овакав изглед гробља је и вјеровање да дрвеће прави хлад умрлима и омогућава им да користе воће са воћки. Према општенародном вјеровању, то је својина умрлих коју живи не смију да користе за огрев и друге потребе.

Гробови су оријентисани у правцу исток — запад; главе покојника су на западној страни, лицем окренуте истоку. Гробови су у великом народном поштовању. Не скрнаве се, не раскопавају се и не уништавају. Села уопште нерадо напуштају стара гробља јер се вјерује да премјештање гробља прати велика смртност и умирање у селу. У гробљу се данас сахрањују сви умрли из једног краја. Гробља се посјећују осим за даће и задушнице, и сваким другим даном, а најчешће суботом (сл. 8).

8 — Посјета покојниковог гроба

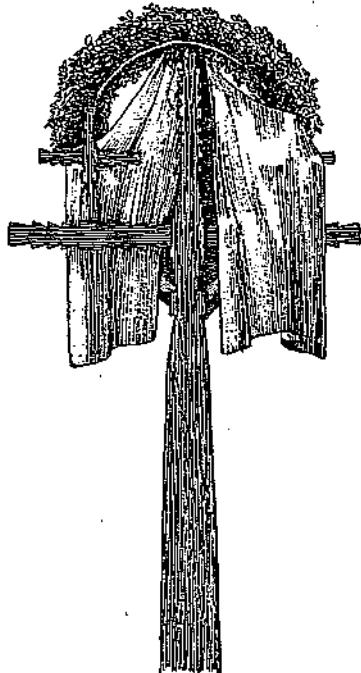
Ноћу се гробља не посјећују нити се пролази кроз њих, осим у некој неволи „јер ако је човјек нападнут, најбоље се може скрити у гробљу”.

не могу ухватити, иначе бих те појео”. Видећи да јој не прети никаква опасност, дјевојка легне под дрљачу и ту преспава. Ујутро дође куби и исприча шта се догодило. Слиједеће вечери момци сачекају вампира и убију га. Тако се дјевојка ослободила вампира и удала се за другог момка којег јој је судбина одредила”.

54 Негде су породичне парцеле ограђене дрвеном или жељезном оградом.

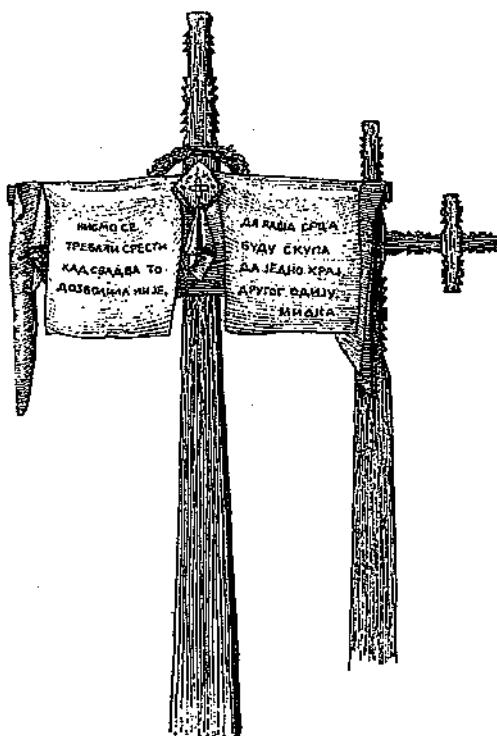
а) Прилози на гробу

Све оно што се оставља на гробу приликом сахране или канџијих посјета гробу јесу поклони који су намијењени покојницима. С обзиром на вјеровање у загробни живот и све овоземаљске потребе у њему, најчешће се на њему оставља храна и воће (наранџе, јабуке, ораси, крушке) и, обавезно, вода или неко пиће, свијеће, а у новије вријеме се на гроб остављају и куповни вијенци (сл. 9). Нарочито су богати прилози на гробовима младића

9 — Дрвени крст са старим (пешкиром) и у новим (вијенцом) прилозима

и дјевојака. У новије вријеме, осим ових прилога, а као знак успомене на покојника, на гроб младића или дјевојке, за четвересницу, остављају се такозване „успомене“. Ове везене тужбалице, или успомене, такође се прилажу црквама и манастирима у виду прилога, да се чувају на видном мјесту ради успомене на покојника. Рађене су на пешкирима од бољег домаћег или куповног материјала, а везене су памуком, претежно црвене боје. Млађе дјевојке или жене, вичне састављању стихова писаним словима испишу текст оловком на платну док ожалошћене сестре или другарице тај текст извезу. Стиховима на платну најчешће се онијује покојников живот, његове добре особине, младост, љепота и прерана смрт. Таквог су садржаја и успомене на гробљу у Доњем Драгаљевцу (сл. 10). То су три краће лирске пјесме, које

10 — Дрвени крстови са прилозима (везане „успомене”, пешкири и марамице)

су везле сестре и вјереница умрлог. Топлим и њежним ријечима изражена је туга и бол за прераном смрћу и нестанком:

„Зар да умрем
kad mi vriјime nije
prna zemљa
mladost da pokrije
mili Božke, jel to voљa tvoja
da poginе ovaka mladost moja
Cjaj sunče i oplet ņeš cјati
menе mladog nećeš griјati”.

(Име покојника)

„Све сестрице
своју браћу
на вашар спремају,
мене моје у гроб
опремају
није среће Мићу да женимо,

да жејимо
младу доводимо,
већ у гроб га
вјећно спроводимо.
Теби везе сеја
твоја мила,
земљица ти црна,
лака била".

(Име сестре)

„Нисмо се требали срести
kad свадба
то дозволила није,
да најма срца
буду скупа
да једно крај другог, бдије".

(Име вјеренице)

Осим текста, на овим пешкирима извезени су и орнаменти, обично бильног поријекла: лозице, гранчице свијећа и сл.⁵⁵

Појава писаних и везених тужбалица настала је спонтано на врло удаљеним крајевима (Космај, Невесиње, сјеверна Шумадија, сјеверозападна Србија, средње Полимље и Потарје). Боривоје Дробњаковић сматра да се везене тужбалице јављају од 1941. године, упоредо са масовним жртвама омладине у току НОБ-а, док Персида Томић сматра да је ова појава настала још у XIX вијеку када писменост продире у народне слојеве и да је то, у неку руку, пандан посветама на марамицама, пешкирима и другим тканинама које су се првенствено давале на дар војницима за успомену.⁵⁶

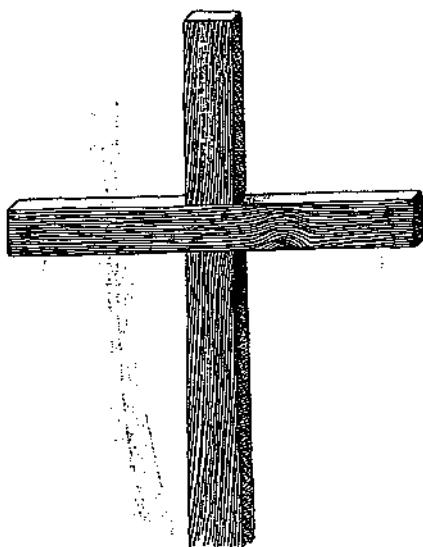
НАДГРОБНИ СПОМЕНИЦИ

Без обзира на то да ли ће се постављати надгробни споменик или не, у гроб повише покојникove главе постави се дрвени крст, одмах послије укопа. Крст, или „крстача”, јесте супституција човјека и покојника. Он представља покојника у гробу, његову „вјечну куђу”. Крст добровољно праве сусједи. Први

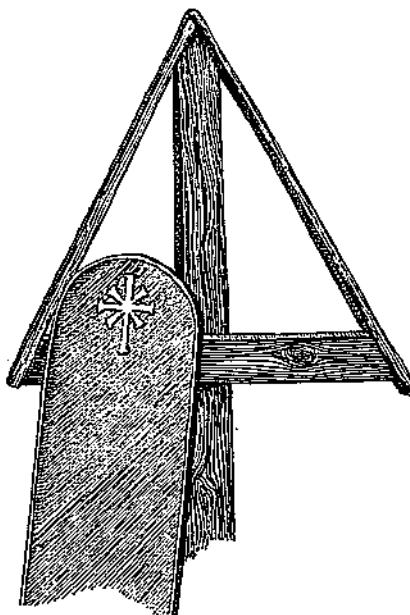
55 Текст тужбалице преписан на гробљу у селу Доњи Драгаљевац.

56 Б. Дробњаковић, Успомене на гробовима у космајским селима, Гласник Етнографског института, Српска академија наука I, Београд 1965, 278—204; П. Томић, Навезени стихови, Гласник етнографског института, Београд 1965. године, 297 — 308; Петар Влаховић, Савремене везене тужбалице Бродарева, Народно стваралаштво, Београд 1967.

ивер крста оставља се за лијечење болести. На гробове атеиста постављају се „пирамиде”. Гроб младића или дјевојке обиљежава се још и засађивањем младе воћке. Дрвени крстови су различитог облика и величине у сјеверним и јужним крајевима Семберије. Исто тако, разлике постоје и између крстова на мушким и женским гробовима. Заједничко им је само што су израђени од храстовог дрвета. Дрвени крстови на мушким гробовима у сјеверној Семберији имају горња три крака једнака, а доњи, који се побада у земљу, знатно је дужи (сл. 11). Крстови на гробовима жена имају три горња крака спојена даском, формирајући тако троугао (сл. 12). У средишњим и јужним дијеловима Семберије

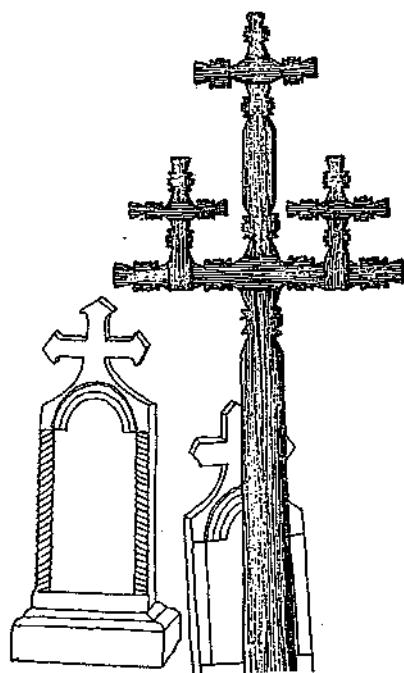

11 — Дрвени крст на гробу мушкарца (сјеверна Семберија)

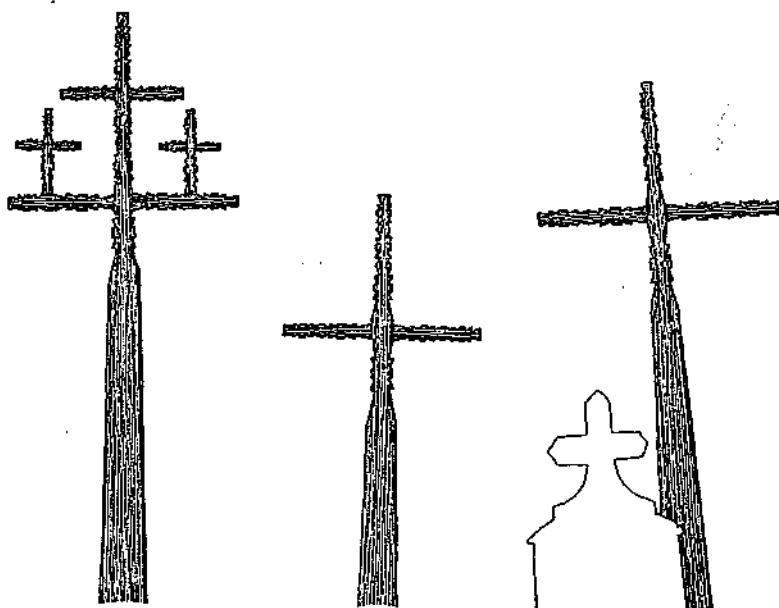

12 — Дрвени крст и надгробни споменик на гробу жене (сјеверна Семберија)

праве се крстачке високе и до 4,5 м. Врло лијепо су обликовани, често компликоване конструкције, изрезбари, а понекад и полихромни. Изради крстована женским гробовима народни немари поклањају већу пажњу: орнаментитање је прецизније а пластичност изразитија (сл. 13). Величина и висина крста зависе од тога да ли је покојник био више или мање угледна личност у селу (сл. 14). У селима близу Бијељине, Попови и Амаљије, најшила сам на врло риједак облик крста у Семберији. Горњи краци крста завршавају се тролисно. У подручју Мајевице, село Доња

13 — Дрвени крст огромних димензија (у другом плану надгробни споменици карактеристични за период између два рата)

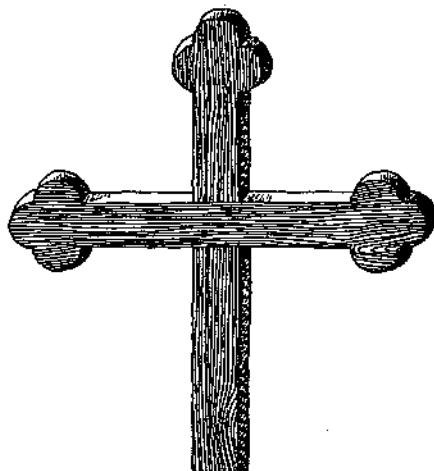

14 — Дрвени крстови огромних димензија

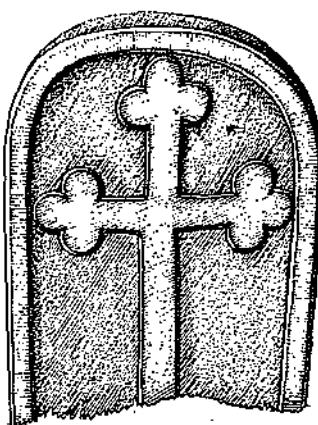
Трнова, овакви крстови стављају се на гроб умрле дјече (сл. 15). Није уobičajeno стављање натписа на крстове.

Ко је у могућности, подиже над гробом камени споменик. Споменик се мора поставити до годину дана после сахране. До тада, према општем народном вјеровању, душа покојника се налази још око гроба и подизањем споменика она се везује за одређено мјесто, које јој је у исто вријеме и склониште. Сматра се да „не ваља“ подизати споменик кад прође годишњица, док не „замине“ из сродства.

Према облику и времену настанка, надгробни споменици се могу свrstati у неколико група. Надгробни споменици који потичу из друге половине XVIII вијека су у облику укопаног стуба, са заобљеним врхом. Њихова горња страна орнаментисана је розетама или су то кругови са уцртаним стилизованим крстом или крстом чији се краци завршавају тролисно (сл. 16). Другу

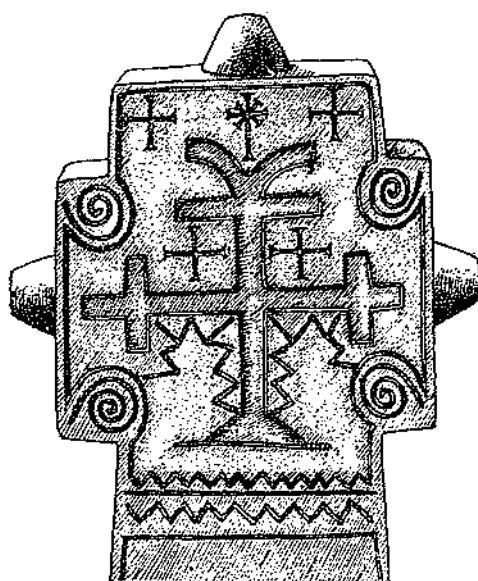

15 — Раједак облик дрвеног крста у Семберији

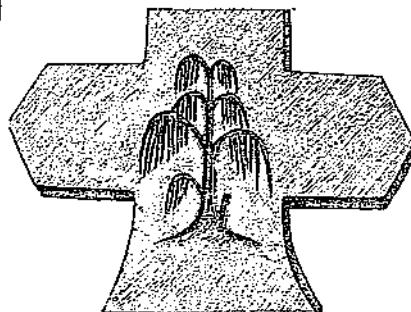

16 — Надгробни споменик из друге половине XVIII вијека

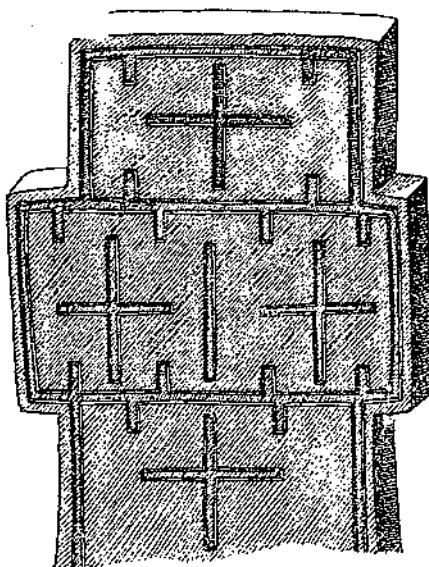
группу из овог периода чине споменици који су у облику масивног крста. Неки од њих су орнаментисани а најчешћи су геометријски орнаменти (сл. 17). Међутим, појављују се и вегетабилни орнаменти: стилизовано цвијеће, гранчице, храст, дјетелина и жалосна врба (сл. 18). Могу се срети и споменици са по десетак урезаних крстова (сл. 19). На овим споменицима натписи су ријетки, и они се јављају крајем XIX вијека. Са појавом натписа на споменицима нестају и орнаменти (сл. 20). Натписи су једноставни: садрже име и презиме покојника, годину рођења и смрти, име и сродство онога ко споменик подиже.

17 — Надгробни споменик са „фесовима” и геометријским орнаментима

18 — Детаљ са надгробног споменика

19 — Надгробни споменик са више урезаних крстова

20 — Надгробни споменик из 1917. године

Почетком овог вијека почиљу да се израђују споменици правоугаоне основе, са горњим дијелом у облику масивног крста. Текст на овим споменицима исписан је на правоугаоној основи. Уз овакве споменике понекад се јављају и сандуци начињени од монолитног блока. Овакви су углавном гробови свештених лица.

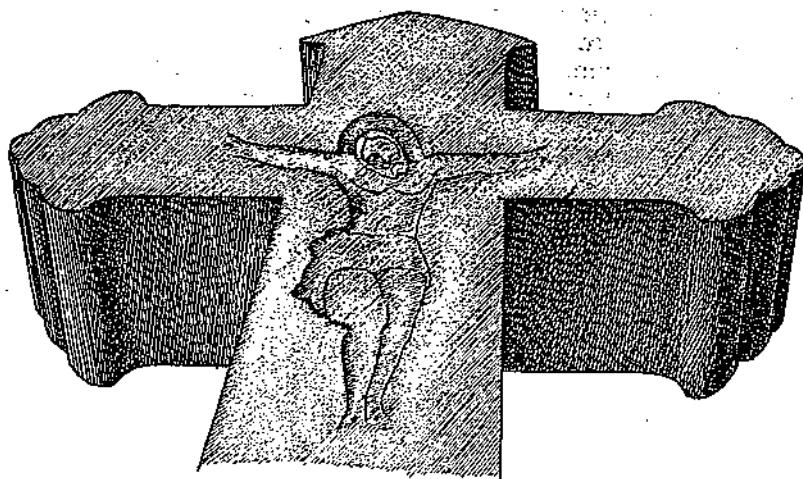
Обради камених споменика, подигнутих између два рата, поклања се много већа пажња. Украшени су полихромираним орнаментима и тордираним стубовима, а богатство њихове обраде условљено је имовним стањем сродника умрлог (сл. 21 — 23). Да-наше камене споменике израђују занатлије и они се не разликују од споменика какви су уobičajeni u граду.⁵⁷ Израђују се

21 — Надгробни споменик између два рата

махом од мермера, са обавезном сликом покојника (сл. 24 и 25). Веома често се подиже један споменик за више умрлих или се након смрти једног умрлог, на споменику предвиди мјесто за другог. У натпису који се уклеше на споменик изостави се година смрти, а остали подаци се уклешу одмах. Из натписа се може ус-

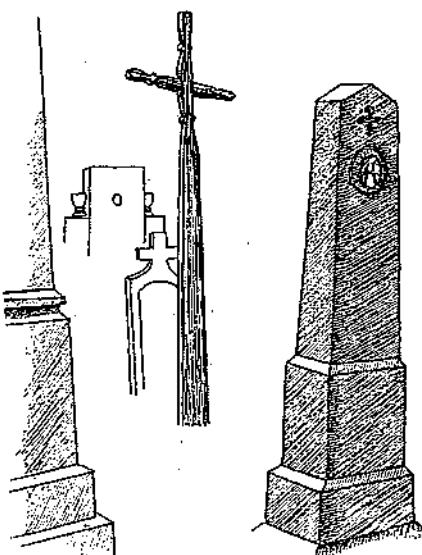
⁵⁷ Споменици се наручују или купују у Бијељини. Текст напише каменорезац, са подацима добијеним од онога ко споменик подиже. Име каменоресца забиљежено је у десном углу споменика (М. Асим и Кобеља из Бијељине).

22 — Детаљ са цртежа 21

23 — Надгробни споменик карактеристичан за период између два рата

24 — Новији надгробни споменик

25 — Новији надгробни споменик са обавезном фотографијом

таковити да су неки споменици подизани још за вријеме живота умрлих. Брачни парови који немају порода побрину се, осим за мјесто у гробљу, за укопну одјећу и остало што је потребно за сахрану, и за надгробни споменик.

На споменицима су понекад урезани и епитафи, често духовито срочени, који говоре о смрти не као о непреболној несрећи, већ као саставном дијелу живота, као и о покојнику који је обиљежје подигао:

„Овај спомен подиже
Петар Миловановић, лицидер
из Доњег Бродца, робен 1871,
те га и сам подиже, маја 1920.
анђелска сам душа био
Бог ми дао крида
да одлетим к њему,
рају — анђелском загрљају!“

„Овде лежи Тешо Лабарина
стари бећарина.
Спомен дике
крава шаруља и
криви храст!“⁵⁸

Основни циљ предузетих истраживања био је да се установе основни елементи погребних обичаја сеоског становништва Семберије, а сврха овог рада је да, уз већ публиковане радове, користи при изучавању овог облика духовне културе.

58 Натписи с надгробних споменика из Доњег Бродца.

Данас се дешавају интензивне промјене у нашем народном животу, започете још крајем XIX вијека продирањем капитализма, ширењем европске просвјећености и научног гледања на свет. „После ослобођења, услед насталих друштвених промена и динамичнијег економског развоја, долази до битних измена у начину живота, у личним и породичним односима, као и у материјалној и духовној култури. Последњих година, масовнији одлазак на рад изван свог региона, како у земљи тако и у инострanstvu, такође уноси нове елементе у начин живота, схватања и односе сеоског становништва. Наведени процеси, који су евидентни у читавој нацији земљи, одвијали су се и у проучаваној области, Семберији”.⁵⁹ Обичаји око смрти, међутим, задржали су многе архаичне елементе. Истраживајући их и упоређујући са публикованим обичајима истраженим код осталог становништва Босне и Херцеговине, уочили смо низ заједничких елемената, који су уједно заједнички и на широј територији. Да би се установило по-ријекло и карактер ових обичаја, била би потребна посебна студија, што превазилази оквире и задатке овог рада. У обичајима о смрти и сахрани истичу се многи архаични предхришћански елементи, као на примјер гатања, вјеровање у вампира и повратак душе покојника, употреба црвеног конца (црвени бој) као заштита од покојникове душе, даће, задушница, и друго. Сахрањивање умрлог младића или дјевојке уз музiku (понекад и сахрана других умрлих), кићење коња марамицама и цвијећем, са елементима „мртвачке свадбе”, и пјевање на гробљу приликом задушница, било је познато и код Словена.⁶⁰ Обичај „оборавања” превентивно кружно заоравање око новог гробља против појаве вампира и ноћног привићења, општепознато, налазимо и код Сембераца. Магијски круг, који вјероватно има заштитну улогу од спољашњих сила, присутан је у обичају заокруживања простора очевим појасом и храњењем дјеце унутар њега. У Црној Гори и Босни и Херцеговини био је обичај да се комад од покрова одсijeче и објеси о кућину грedu.⁶¹ Сличан постоји и у Семберији, где се „мртвачка марама” објеси на кућину грedu и ту остаје годину дана. Овај поступак доводи се у везу са општим вјеровањем код нас да душа покојника борави на земљи док се тијело не распадне. У том периоду, за који се вјерује да се душа враћа кући за извесно вријеме, вјероватно мртвачка марама служи као склониште душе. Могућно је да исту функцију има и дрвеће посађено

59 Р. Кајмаковић, *Промене у народној култури Семберије*, резултати и искуства, Симпозијум Етнолошка проучавања савремених промена у народној култури, Београд 1974, 103.

60 M. S. Filijarić, *Tragovi staroslovenske (staroruske) trizne kod Južnih Slovena*, Radovi XXVI Сарајево 1965, 187.

61 Е. Сневајс, Главни елементи смртних обичаја код Срба и Хрвата, Гласник скопског научног друштва V, Скопље 1927. године, 267; Р. Кајмаковић, *Обичаји приликом смрти и сахране код Срба и Хрвата у источnoј Херцеговини*, 9.

но на гробу покојника, као и надгробни споменик који се мора поставити до годину дана од покојникове смрти.

Подизање споменика над празним гробом, изван гробља, у коме покојник није сахрањен, у Србији се вјероватно раширио послије устанка против Турака⁶², а у Семберији је највјероватније узео ширег маха послије првог свијетског рата, јер споменика изван гробља одраније нисмо нашли. Подизање овог споменика ономе ко је умро насиљном смрћу Веселин Чајкановић, на пример тумачи да се то чини да душа оних који су умрли прије времена не лута и не наноси људима зло.⁶³

У обичајима око смрти и сахране овог становништва евидентни су и врло карактеристични архаични елементи које налазимо још само у источној Херцеговини, Црној Гори и дјеломично Србији. Такав је, на пример, обичај „нарицања”, који се у пуној свјежини задржао и послије другог свијетског рата. Уз овај обичај јавља се и нови облик изражавања тужења над умрлим, а то су писане „успомене” на гробовима, као и везани пешкири приложени црквама. Извртање одијела на наличје и распшитање косе код ожалошћених жена овдје је још данас сачувано, што, као и индиције које указују на ношење бијеле мараме као обиљежја ожалошћених, вјероватно сеже у далеку старину.

Ношење веома угледних покојника на рукама, као израз дубоког поштовања, један је од сачуваних елемената из матице досељења, јер се у областима високих динарских планина — Херцеговине, Црне Горе и старе Рашке — умрли обавезно носи на рукама.⁶⁴

COUTUMES ET MONUMENTS FUNEBRES DE LA POPULATION RURALE DANS LA REGION DE SEMBERIJA

Dans la période du XX-e siècle les coutumes et les monuments funèbres dans la région de Semberija n'ont été décrits qu'en passant. Cet article est une synthèse et une analyse des études faites en 1971 à ce sujet. Pour ces recherches on avait établi des caractéristiques ethnologiques des coutumes funèbres existentes. On a aussi fait une classification typologique des monuments funèbres de la population rurale de cette région. Les études ont surtout concerné le plus grand groupe ethnique de la population serbe, le petit groupe des Kara-Valaques, ainsi que la population musulmane vivant dans les villes de Janj et de Bijeljina.

62 В. Чајкановић, *Неколике опште појаве у старој српској религији*, Годишњица Николе Чупића, Београд 1932.

63 R. Kajmaković, *Etnološka ispitivanja u Semberiji*, 76.

Магдалена ВЕСЕЛИНОВИЋ-ШУЛЦ и Лајош МАТИЈЕВИЋ

ЛИК КРАЉЕВИЋА МАРКА У ПРИПОВЕДАЊУ САВРЕМЕНОГ МАБАРСКОГ ПРИПОВЕДАЧА У БАЧКОЈ

Према причању Јулијане Саболчки, пољопривредне раднице из Руменке, Лајош Матијевић је забележио приповетке о Краљевићу Марку које је она као дете чула од свога деде, сиромашног пољопривредног радника Јожефа Тота. Уз приповетке, она је испричала и своју биографију, а дала је и многе податке о томе како су ове приповетке у њој сазревале и, како их је, захваљујући својој маштовитости, сама уобличавала.

Иако приповетке није казивала хронолошким редом, пратећи догађаје, него онако како јој је која дошла на ум, ми смо их средили хронолошки, сматрајући да ће преглед на овај начин бити бољи и потпунији, а настојали смо да у преводу останемо у оквиру њеног речника. Покушали смо да пренесемо изразе којима се служила и језик којим је говорила — начин казивања народних приповедака како их је слушала и језик нешколованог слоја сеоске сиротиње између два рата, на чијем је нивоу остала до данашњих дана.

ПРИВИВЕЊЕ МАЈКЕ КРАЉА МАРКА

Једне ноћи пробудио је ћук из дубоког сна мајку краља Марка: „Бук, ћук, ћук” крештао је, „пробуди се, реби ћу ти велику тајну”. Прелепа Српкиња је усталла, није знала шта се дешава, али је кроз слабо светло, које се увлачило кроз прозор, угледала ћука. А ћук је и даље крештао: „Бук, ћук, ћук, жено, ти носиш дете у утроби”. „Да”, одговорила је прелепа Српкиња. „Бук, ћук, ћук, ускоро ћеш да родиш сина. Али не ма каквог сина. Бук, ћук, ћук, твој син ће имати оштре нокте, као орао. Имаће необично развијен слух, дугачку браду, и у њој ће да се скрива његова снага. Кад буде имао три године, попеће се на кров куће. Немој га звати, јер ће пасти. Пусти га, нека иде по крову, тако ће да скупи снагу. Кад буде имао дванаест година, попеће се на торња, на сам његов врх. Ни онда га немој звати, јер он само тако може да заустави непријатеља. Са врха торња погледаће непријатеље, и ови ће сви до једног да изгину. Бук, ћук, ћук, биће све тако како ја кажем, ћук, ћук, ћук”.

Бук је затим нестао, као да никада није ни био тамо.

ДЕТИЊСТВО КРАЉА МАРКА

Краљ Марко је био врло сиромашно дете. Увек је био свињар и спавао је у штали. Једном, док је спавао, уснио је леп, прелеп сан. Сањао је да је краљ. Није могао ни да замисли да од једног таквог детета, малога свињара, може да постане краљ. Можда није добро сањао? Ипак, кад се пробудио, осећао је да је истину сањао. Он је растао, јачао. Одједном је имао такву снагу да је могао да корача по високим крововима кућа.

„О, боже, господе, како сам могао да сакупим толико снаге?” — питao се. Кад је сишао, доспео је у другу шталу, лежао је, избројао греде и поново сањао да је краљ.

„Како сам могао да будем краљ?” — чудио се. Мислио, мислио, и отишао у војничке. Био је врло вешти деčак, краљ га је без речи узео у војску. Својом великом снагом ратовао је тако да је одједном поубијао сто непријатељских војника. Углед му се све више повећавао, тако да је после сваке битке добио све већи положај. Тако је његов сан постао стварност; на крају је постао краљ. Тако је доспео у свој диван дворац.

ОДАКЛЕ КРАЉУ МАРКУ СНАГА

Краљ Марко никоме није рекао одакле му велика снага, али једне ноћи ипак је испричao своме слузи следеће: „Снагу сам добио од вила. Оне су располагале са мном, оне су ми дали и ово краљевство што имам. У својој тридесетој години постао сам тако снажан да сам добио велики положај. Једне ноћи ме је пробудило то што су виделе око муге узглавља и што ми нешто говоре. „Учинићемо те краљем” — реконше ми. Нисам хтео да поверијем, али оне су и даље шапутале. „Родио си се на таквој планети да можеш да будеш само човек од положаја, ти можеш да будеш само краљ. Даћемо ти велику снагу”.

„Затим сам добио велику снагу, нагло сам порастао, постао сам делија. Оне су ми дали такву снагу да сам могао храбро да кренем у сваки бој, имао сам снагу у ногама, рукама, грудима — свуда”.

ПЕСМА ГРАЛИЦЕ О КРАЉУ МАРКУ

У дворишту краља Марка
Разгранато стабло.
На њу слетела грличица
И певала песмицу:
„Краљ Марко у срце своје
Примио војнике своје.
Само напред, храбра војско,
Нема страха никаква,
Храбри момци, ја вас молим
Живот свој не напуштајте!
Само напред, само напред!
Могу Турци да нам добу.
Храбра војско, смели момци,
Само напред, само напред!”
Певала је грлица
У дворишту краља Марка
А на врху разгранатог стабла.

КОЊ КРАЉА МАРКА.

Када је краљ Марко ишао у бој, увек је био на челу и јахао је на своме коњу. А коњ није гледао ни у земљу ни у небо, него је само поносито ишао. Коњ се звао Зеленко, име му је било Зеленко. Потковица његова од злата, а ланац од дијаманата. Ово је била потковица која се није никада могла излизати, јер је одмах израстала друга на њеном месту. Гриза му је била сива, као и реп. У гризу му је била уплетена лепа црвена трака. Непријател је већ издалека могао да види када се приближава коњ краља Марка, јер му је лепршала црвена трака. Био је храбрији од свих других коња. Много је волео краља Марка; увек је од њега добијао шећера. Кад му је краљ Марко давао шећер, стао би на две ноге. Краљ му је само шапнуо на уво куда иду, повукao је узде и, хип-хол, већ су били тамо где је краљ Марко хтео да иде.

„Мој је коњ Зеленко
И он може у бој!
Мој је коњ Зеленко
И носи ме убој.
Мој је коњ Зеленко
Кrvava му нога до колена”

певао је краљ Марко. Овоме се коњу није никада ништа десило. Када су последњи пут упали у „декунг“ (јарак шанац), коњ је рзоа и говорио је:

„Извуците, извуците,
Краља мога, краља мога са слугама
Слуге његове са гардистима
Извуците, извуците!
Затим мој труп, затим мене
Извуците, извуците!“

Спасао га је краљев гардиста; тако се избавио. Зато су могли увек да ратују, да освајају. Тако им је успедо да савладају непријатеља; само, отада био је краљ Марко често жалостан. Сетно је гледао у земљу јер је видео да му је коњ крвав до колена.

ПОМОЋ ВОЈНИКА КРАЉА МАРКА

Десило се то у време када је краљ Марко војевао у Карпатима. Зашао је у планину и ту ишао на зачарани дворац. Када је ушао у дворац, придржикала му се нека нарочита душа, као анђeo. У дугачком сандуку, пак, лежала је прелепа принцеза, плаве косе. Краљ Марко се толико изненадио да му је застao глас у грлу. Било му је страшно, а затим је дошао његов телохранитељ и нешто му је показивао. И телохранитељ је опазио принцезу, и он је занемео. Само су показивали нешто један другоме. Показивали су и домамили једнога војника да и он види шта би се ту могло помоћи. Војник се обазирао десно и лево и опазио је чудан дугачак сандук и у њему лепотицу принцезу. Принцеза је била зачарана. Војник упита принцезу зашто је зачарана, а она одговори:

„Лежим ту у сандуку
Јер сам зачарана.
Не заувек, три године,
Чекам краља мога,
Марка краља мога,
Да он мене види,
И мене и виле.
Ти си његов војник
Војник краља Марка
Теби ћу ја рећи
Судбину ми тужну:
Баволска старица
мене је зачарала.“

Затим је овако наставила своју причу: „Када сам угледала краља Марка, много сам се обрадовала, јер само он може да ме ослободи ове чаролије. Али од моје велике радости, глас су изгубили и краљ Марко и његов телохранитељ. Сада ти, као војник краља Марка, ослободи ме моје зачараности и чим будем ослобођена, повратиће се и глас твога краља Марка.“

И, заиста, тако је и било. Војник је извадио из сандука кћер краљеву и однео је у краљев двор. Краљ Марко и његов телохранитељ су ишли за њима и, када су ушли у краљев двор, код принцезиног оца, прелепе виле су узлетеле и у том часу је краљ Марко проговорио; повратио му се глас.

Тако је војник краља Марка ослободио зачараности плавокосу принцезу, краља Марка и његовог телохранитеља. А принцезин отац га је наградио; дао му је много злата.

КРАЉ МАРКО И СРПСКИ КМЕТ

Краљ Марко је био веома савестан; добро је разумео судбину сиромаха. Једном му је пало на памет да пође по селима и да види како се кметови односе према сиромасима. Прерушко се у путника да га не би препознали. Застао је крај једног србијанског сеоцета и сазнао је како се кмет опходи са сиромасима. Ушао је у село — баш је било предвече.

У општинској кући није могао да га прими мали кмет, пошто прави кмет није био тамо. Молио је, молио да га смести у неку кућу да преноћи. Мали кмет је мислио да можда има и вашке, јер је био тако поцепан и тако прљав да га је послao најсиромашнијем човеку у селу.

А овај сиромах примио га је веома срдечно; видео је да је и путник сиромашан. Како је и у кући имао много ћелади, шта је могао да ради: отишао је до суседа и затражио парче хлеба и мало сламе да смести госта да спава. А сусед је био милостив, честит и добар Србин. Разастро је сламу, али није имао по њој шта да простре.

Краљ Марко је појео хлеб у сласт, сажалио се на сиромаха, позвао га је и упитао: „Што си ти тако сиромашан? Зар не добијаш никакву помоћ?“

Сиромах му је испричao да му је кмет, када је од њега затражио помоћ, рекао да му исцепа три метра дрва. А он је баш онда био врло слаб, био је болестан.

Кад је свануло, краљ Марко је отишао у општинску кућу да тражи зову. Сиромах се уплашио, али му је он рекао: „Не бој се ништа. Бићеш награђен зато што си био искрен према менi“.

Кад је свануло, краљ Марко је отишао у општинску кућу да тражи милостињу. Тамо је већ био и кмет. Најпре је наредио да га испибају, а затим га је упитао: „Но, шта хоћеш?“ — „Мало милостиње“. — „А нећеш да радиш? Тиме треба почети, зар не знаш!“

Затим је наредио пандурима да ухвате краља Марка и да му дају да испече пет метара дрва. Како је краљ Марко цепао дрва, један већи комад намазао је смолом и написао на њему своје име и ову песмицу:

„Тако овде поступају са сиромахом,
Дају му по двадесет пет,
Двадесет пет удараца,
Милостиње за њега нема.
Овај кмет дични кмет,
Како је он прavedан.
Хаљине ми поценаме,
Хаљине ми прљаве,
За сиромаха ништа добро.
Ја сам краљ Марко.
Ја сам ово писао
Краљ Марко.
Био сам ја овде,
Ја, краљ Марко.“

Кад је завршио посао, добио је јопи једном двадесет пет по стражњици зато што је тако прљав и неуредан дошао у село и осрамотио општину. Дали су му неки динар и отерали су га.

После три дана краљ Марко је објавио да иде да обиђе своју државу и да ће ићи у свако село и сваки град да види да ли је све у реду и како кметови поступају са сиромасима. Наредио је да се упрегну кочије са шест коња, сео је у њих и најпре отишao баш у ово село у коме је добио батина. Дочекали су га са великом весељем, простири су пред њега зелене гране и цвеће. Клањали су се пред њим, а највише сâм кмет.

Краљ Марко је рекао да би хтео да види све, да му све покажу. Пратили су га гардисти, а он је загледао свуда. Стигли су и до оне велике простирије у којој је он цепао дрва. Одмах је потражио ону цепаницу. Узео је и показао је кмету. Кад је овај прочитао стихове, веома се уплашио.

„На зар се овде тако поступа са сиромасима?“ — упитао је краљ. Нико се није усудио да каже и једну реч.

Краљ Марко је наредио да одведу кмета на крај села да свако види да је то наредио краљ зато што тако поступа са народом. Ту су обесили неправедног кмета. То је он и заслужио.

Краљ Марко је био тако праведан.

КРАЉ МАРКО ДЕЛИ НОВАЦ ДЕЦИ

Краљ Марко је имао много коња, али је у бој ишао само на своме Зеленку. Волео је и свога Жутоногог, јер он се тако звао, али на њему је јахао само онда кад је ишао у подераним хаљинама.

Једном, кад је обукао масне, прљаве сељачке хаљине, узјахао је свога жутоногог и тада се догодило следеће. Отисао је далеко, далеко, ко зна колико километара од двора у оним прљавим, масним сеоским хаљинама. Већ је било касно после подне кад је стигао у долину у једно мало србијанско село. Ту је било десе колико звезда на небу, а путника су дочекали са таквом грајом да се од њихове дерњаве није могло ништа чути. Торба му је висила о рамену — то је, богме, била веома лепа торба — и он ју је увек носио са собом. Запазио је да су деца била обучена сиромашно, да су мршава, па можда чак и гладна. Онај страшни Турчин појео им је све и однео је све што су имали, те су ови људи живели врло сиромашно. Краљ Марко се сажално на ове лепе дечаке и девојчице и помислио је да их нечим обрадује. Скинуо је ону торбу са рамена и почeo је да вади и сипа новац. Сипао је пуном шаком, сипао је силен златни новац који се, како се котрљао, на све стране сијао као звезде. А деца су само купила, купила, а било га је толико да га се нису могла накупити.

Када су све главе биле повијене према земљи, јер су деда тражила и сакупљала новац, краљ Марко је, без речи, да не би приметили његов одлазак, одјахао на своме коњу.

КРАЉ МАРКО ПОБЕДУЈЕ КРАЉА АРАПСКОГА

Некада су овај свет називали свет са великим ушима. Онда је била и турска најезда. Турици су били са Србима у великој борби. Пролазили су кроз Србију.

Дочују је то краљ Марко, који је имао велику снагу, и пошао је пред њих. Кад је стигао на обалу реке Арине, ископао је тамо „декунг“. Овај „декунг“ је дубока јама, дубоки јарак, покрiven зеленом травом. Пре-ко њега су унакрст жице, бодљикаве жице. Овако је ископао и краљ Марко. Најпре је дошла претходница, приметила је декунг и сви су га прескочили. Краљ Марко је ступио у борбу са њима и све их је посекао. Велика чета није добила никакву вест; њен заповедник је мислио да је све у реду и попадају према реци Арини.

Краљ Марко је стајао и чекао их је. Био је веома велик, а ни турска чета није била мала; али, ипак, Турци су за њега били ситница. Сви су они попадали у „декунг“, сви су тамо пропали.

Њихов вођа је био арапски краљ, бодљикаве жице су му изболеле очи и он је, урлајући, мolio краља Марка да му се смилује јер се много љутио што је против њега довео тако велику чету Турака.

Тако је на обали Арине победио арапскога краља, који му је у животу задавао много невоља.

КРАЉ МАРКО НА ГРАНИЦИ

Жене су на реци Арини прале рубље пракљачом. Изненадила их је чета турака. То је било у близини границе, некада се граница тако звала. Тамо је прало пет, шест српских жена. Једна је дојила свога синчића, а остала деда била су у корпи. Некада су, знате, биле онако мале плетене корпе, жене су у њима носиле своју децу на леђима.

Баш тада је краљ Марко пројахао на свом дивном коњу, а обратио је пажњу на то што су их Турци изненадили. Чуо је плач, галаму. Једно дете су Турци проболи ханџарем у корпи и натакли га на ханџар. Жене су потрчале тамо и пракљачама тукле турке, али они се од тога нису уплашили. Краљ Марко је на цику жена отишao међу њих, али је претходно везао свога коња за једно дрво. Био је веома јак, борио се одједном са четири пет људи. Он је могао са њима јер су они били само претходница, ишли су напред да испитају терен. Њих је краљ Марко савладао својом великом снагом, али је и њему била повређена десна рука. Једна ваљана српска жена расцепала је своју лепу белу мараму и повезала је његову велику руку.

Док би овамо стигла цела турска чета, жене су, наравно све већ отишле. На оном месту, пак, где су дете натакли на ханџар, израсло је велико дрво са белим цветовима, а у подножју је потекла вода чиста, прозирна, права изворска вода.

ОСВЕТА КРАЉА МАРКА

Краљ Марко је био велики човек у време Срба, некада. Носио је дугу косу, имао је велике бркове, био је увек лепо обучен — онако како се и данас облаче, дугачке чакшире, дуги капут. Овако је ишао краљ Марко. Имао је врло лепу кћер, и пошто је она зашла у године, помислио је да је уда. Најпре је упитао своју кћер: „Кога би хтела, драга краљева кћери, себи за мужа?“ А она је одговорила: „Узвишені краљу, краљу Марко,

оче мој, ја волим све краљевиће, можете да ми доведете којега год хоћете, али којега ја заиста волим, показаћу вам онда".

И краљ, краљ Марко, разгласи по свим крајевима да се у његовом двору окупе сви синови његовог краљевства. И дошли су сви редом. Онда је кћери дао леп прстен и чекао је коме ће младићу да га даде. Кћерка краља Марка бацила га је једном обичном турском младићу, турском достојанственику. Ови су, дакле, сви отишали, а сада је ћерка ушла у двор свога оца.

Он је упитао: „Ком си младићу, кћери, бацила прстен?" А ћерка је показала: „Ево, овоме Турчину".

Краљ Марко се на то разбеснео: „Како си могла да бациш прстен обичном турском достојанственику, када су овде били краљевићи — све лепши од лепшег?"

Али се кћери највише сматраше баш овај. А краљ Марко је био тако љут да је одмах објавио рат турском краљу и Црном краљу. Сада ће да води са њима велику битку, а кћер краља Марка је много, много плакала што не може да се уда за оног турског младића.

Једне ноћи је дошао турски младић, посадио кћер краља Марка на свога коња и одвео је. Када је за ово дознао краљ Марко, наљутио се још више, пошао у рат против Турака, против Црног краља. Долазили су Турци су ханџарима одасвуд, а младић је бежао све даље. носио је кћер краља Марка. Кад је стигао са њом до турске чете, лепој девојци су пробили груди и натакли су је на ханџар. Затим су прошли кроз целу Аржаву и на све стране само су убијали, секли; Турчин не зна за милост, на све стране су секли и велико и мало, кога год су ухватили.

Турци су овако поступали зато што краљ Марко није дозволио да му се кћер уда за обичног турског младића; он је много потешено њихов народ, њихову Аржаву. Зато су били тако окрутни. Прошли су преко целе српске Аржаве.

Краљ Марко је био веома жалостан кад је дознао шта се десило његовој кћери. Спремао се на жестоку борбу са Турцима. И он је поубијао Турке. После тога је краљ Марко био окрутан са сваким, није подносио ни једнога, јер је веома туговао за својом кћерком што је тако умрла.

Краљ Марко је постао још храбрији: имао је коња Зеленка и уласно је у све турске чете. Газио је, у крви до колена, тукао је Турке јер је туга у његовом срцу била велика, што су му кћер пробили ханџаром. Од тада је био много жалостан и увек је у себи мисао да Турцима неће дозволити да добују овамо, јер су му кћер убили, а државу упропастили.

КРАЉ МАРКО ТРУЈЕ ТУРКЕ ГЛАВАМА АЖДАЈА

Једном су Турци хтели да униште краља Марка. Нису могли да га победе, него су га терали према бунару вештице, у коме је боравила седмоглава аждаја.

Зар он, тако јак и издржљив човек, да се боји аждаје? Баш за инаг отишао је до вештичног бунара. Кад је аждаја промолила своју прву главу, јер је имала шест, и још врат дугачак један метар, прву главу је одмах посекао; но из бунара су се појављивале и остale главе. Све их је, редом, посекао, а затим ханџаром пробо аждају, тако да је она морала да изађе из вештичног бунара.

Ова аждаја била је дуга двадесет метара, ако не и дужа, али се краљ Марко борио са њом све док је није победио. Сакупио је све аждајине главе, исецкао их наситно, затим послао у шатор турскога султана. Турци нису знали какво је то месо, видели су само да је добро исечено и скували су паприкаш од њега. Од отрова који је био у главама аждајиним помрло је неколико турских чета.

Тако је краљ Марко отровao Турке. Нису могли да га надмудре: хтели су да он умре, али је краљ Марко био вештиji, он је њих уништио отровом.

КРАЉ МАРКО СЕЧЕ ДЕСЕТ ХИЉАДА ТУРСКИХ ГЛАВА

У време краља Марка, кад су Турци прешли овамо, Марко краљ им је пошао усусрет. Био је врло јак, није хтео да остане у позадини; увек је желео да буде напред, на коњу није се никога бојао, издржао је и у највећој борби. Мрзeo је Турке јер они нису никога птедели: ударали су и секли, жене су низали пробадајући их кроз груди, малу децу су секли у колевци пред родитељима, а затим погубили и родитеље. Краљ Марко то није могао поднети, био је јак и велики човек, добра срца и добре душе. Увек је желео правду, а био је у стању да се до смрти бори за то.

Био је увек у средишту ватре, а куд год су ишли Турци, он је ишао за њима и борио се. Његова снага била је толика да се није уплашио ни онда када се напао пред Турцима, а његови војници остали даље иза њега. Ниспта се није могао чути, само вика, шир-шур шир-шур, како је краљ Марко секao турске главе својом сабљом. Он сам посекао је десет хиљада турских глава а да није задобио ни једну рану. Турске главе су само падале по земљу. Нису му се смели ни приближити када су видели какву снагу има и како је добар борац.

Од турских глава начинио се велики брег, а на његовом врху је један гравран савио гнездо у коме су се излегли лепи мали гавранчићи. Из турске крви настале су три велике реке, а њихова вода је и сада тако мутна тамо у Србији, а само једна врста рибе живи у њој. Овом рибом се храни гавран, јер само он може то да једе. И све док буде ове рибе у реци дотад ће и гавран да живи са својим гавранчићима.

ДОБРОТА КРАЉА МАРКА

Краљ Марко је на своме двору имао много слугу. Приметио је као да је кључар заљублен у његову жену. Ипак је помислио да му се можда то само чини. Увек је био у борбама; био је јак, борben човек, волео је борбу. Кад је једном дошао кући, приметио је да је његова жена другачија према њему. Зато јој је рекао: „Шта је с тобом, моја краљице госпођо?“ А она му одговори: „Ја не знам“.

Ипак, да она не примети, почeo је да се жали да га боли те ово, те оно, да га боли глава, па га све боли. А требало је да иде опет у борбу против Турака и отишао је. Док је био одсутан, краљица се договорила са куварицом да некако смакну краља Марка. Куварица је сmisлила како да то ураде. Узвишене краљице, скуваћемо црну кафу и, када краљ дође кући, пошто увек прво тражи кафу, послужићемо га као увек“.

Тако је и било. Куварица је скувала јаку црну кафу, а краљ Марко је био уморан, јер је водио тешку борбу. Дошао је на лепом чилашу и, кад је ушао у двор, сео је. Слуга му унесе кафу, стави је пред њега, а краљ Марко само гледа шта се збива око њега. Као да ни кафа није она квака каква је обично. У прном пехару није ни црна, него као посивела. Зато рече своме слузи: „Будите љубазни и попијте ви ову кафу. Само изволите, нагните је! Ја не желим да пијем кафу“.

Кад је слуга понио, срушио се одмах мртав, пред лицем краља Марка. Тада се присетио да је сигурно жена хтела да га отрује. Позвао је цео двор и пресветлу господу краљицу, да испита шта су хтели са њим ураде. Краљица се изговарала да није она и да свему томе није ниспта знала. Али куварица ју је одала: „Њено величанство краљица ми је наредила да сипам у кафу опијум да умрете“.

Краљ Марко се много наљутио; одмах је наредио да куварицу вежу за коња, и овај ју је вукао по целој држави и сву је искидао. Тако је куварица умрла. А краљицу је прогнао из двора. Пре него што је пошла, упитао ју је зашто је она то хтела са њиме да учини. Краљица се бранила овако и онако, али је на крају признала да се заљубила у кључара. „Онда не можеш да останеш на двору“, рече јој краљ Марко. „Ти ћеш иći, али кључар ће да остане.“

Краљица је отишла и лутала је по шуми. Била је трудна, дете је било кључарево, а ишла је све дубље у шуму.. Кад је отишла сасвим далеко, осетила је јаке болове. Стигла је до испод стабла краљеве круне. Ту јој је позлило и ускоро је донела на свет лепог дечака. Бринула се шта ће са њим, куда да га стави. Сакупила је грања и лишћа, и увила је дете. Затим га је узела у наручје и ишла је, ишла, све док није наишла на једно велико џубљење. Била је то дубока рупа — заклон за дечака.

Једном је овуда пролазио ловац и чуо људски глас, а затим дечји плач, који је допирао изнутра. Он се нагнуо и погледао је у рупу. Ту је угледао лепотицу краљицу са малим дететом у наручју. Сагнуо се и упита је како је доспела овамо. Краљица му је испричала своју невољу да ју је краљ изгнао из двора јер није била добра. Ловац ју је извукao из рупе заједно са дететом и рекао је: „Ја имам овде лепу колибу, можеш да живиш тамо. Хватаћемо у шуми срне и јелене, а њиховим млеком ћеш хранити дечака“.

И тако су они тамо живели. Једно вече ловац више није могао да издржи: скинуо је са себе ловачко одело, кад — то није био нико други него сам краљ Марко.

„Депа краљице, ја сам твој муж. Арага, прелепа моја краљице, да ли би се вратила са мном кући?“ — „Зашто да не, величанствени краљу мој, ако ми опростиш, вратићу се.“

Тако су отишли кући и повели и дечака. Он је израстао у лепог младића, у делију. Кад су на краља Марка навалили Турци, поново је ишао у борбу, али је водио са собом и делију — младића који је постао његов храбар војник; секао је Турке као репу јер га је томе учио краљ Марко, који га је заводео као свога сина.

КРАЉ МАРКО ИДЕ КОД ТУРАКА НА ЗДРАВИЦУ

Сакупили су се Турци и позвали краља Марка да дође и да им држи здравицу. Црни краљ је био веома заљубљен у лепу кћер краља Марка. Краљ Марко о томе није хтео ни да чује. Али и турски цар је знао да Црни краљ воли кћер краља Марка и хтео је у томе да му помогне. Краљ Марко је био невесео, али се ипак предомисљао да ли да иде или да не иде на састанак и да држи здравицу. Отишао је, када су сви поседали око стола, дали су му неку чудну чашу. Изгледало му је да другачија него остале. Помислио је да му припремају неку пренару. Зато је рекао једном угледном Турчину, који је седео крај њега: „Будите љубазни, узмите моју чашу“. — „Хвала лепо, ја нећу да пијем из ње, она је намењена твоме величанству“.

Краљ Марко је помислио да ипак не пије из ове чаше. Узеће другу са стола. Кад је узео другу чашу, турски цар је од беса подивљао је је знао да Црни краљ хоће кћер краља Марка, а ако краљ Марко сада не умре, план им неће успети. У ону чашу сипали су опијум и краљ Марко је требало то да попије. Попио је то један несрћани Турчин који се ту задесио кад су наздрављали турском цару. Истог тренутка он је умро.

Видевши то, краљ Марко се страшно наљутио и објавио је рат турском цару и Црном краљу. Никада није могао да се помири с тим да су хтели да га отрују опијумом на здравици турском цару.

СМРТ КРАЉА МАРКА

Турци су објавили рат и краљ Марко је пошао у борбу. Борећи се, терао је Турке и већ су били много далеко, далеко. Приближавали су се једној великој барки. У барки је већ било много наоружаних Турака, а када је стигао краљ Марко, сви су посакакали. Ту је био и турски султан.

Турци су опколили краља Марка, затворили му пут и зарили му у стомак велики ханџар. Краљ Марко није могао да се ослободи и тако су га смакли у оној великој барки.

БИОГРАФИЈА ЈУЛИЈАНЕ САБОЛЧКИ

„Испричаћу свој живот. Док сам још била девојчица, живот ми је био веома тежак. Родила сам се у Капарфалви, у Румунији, и ту смо живели у великој, врло великој беди, јер смо били веома сиромашни. Родила сам се 1910. године. Мој отац је био страховито немилосрдан према мојој мајци. Не кажем, имали смо нешто мало земље. Изашли бисмо на имање, окопали бисмо га, али, богме, мој отац је био такав да се увек опијао; рекао би ми: „Пойсимо, кћери, да копамо”. Али кад пођемо, он легне у бразду и спава, а ја сам морала да копам. Била сам још девојчица.

Мој отац је сејао и нешто жита, али тамо, знате, род је такав: када је суша, жито израста ниско, а када има много кишне, ни онда боље јер израсте много шишкова.

Кад ми је мати умрла, моја сестра је дошла по мене и тако сам доспела овамо, у Руменку, код сестре, 1920. године. Отац ми је остао у Капарфалви. Била сам код сестре, али и они су били тако сиромашни да сам и ту морала копати. Једва сам могла да дижем мотику, болела су ме крста, али морала сам да радим.

У Капарфалви сам ишла у школу; тамо је било шест разреда, али ја нисам свих шест изучила. Данас се више и не сећам тога, знам да сам понављала, али овде у Руменки сам само радила. Била сам у Тополи, Моравици, Бајши, а кад сам имала седамнаест година, удала сам се. Моји родитељи су рано умрли; имала сам дванаест година када ми је умро отац; била сам на великој муци, присиљена да станујем код шогора, тамо сам се и срела са мојим мужем. У почетку смо били тако сиромашни да смо имали само креветац, а у њему мали, врло лош гуњ. Он је имао само једно кошуљче, а ни ја нисам имала више. Мог мужа је отац искључио из наследства кад се оженио са мном. Венчали смо се тек када нам се родило друго дете. Вративши се из Бајше у Руменку, становали смо под кирију. И даље смо ишли да надничимо сваког дана. Касније сам родила још троје деце, тако да сада имам два сина и четири ћерке. Служила сам на много места, долазила сам и у Нови Сад, али сам дugo радила код лекара у Руменки. Кућу у Руменки смо купили тек када смо нешто наследили. И сада радим, радићу док будем могла, а волим да причам приче, највише мојим унуцима, који ме радо слушају”.

Иако је у главним цртама испричала свој живот, не можемо сматрати да нам је Јулијана Саболчки казала све о себи. Оно што нам је саопштила, можемо да прихватимо као биографске податке потребне приликом упознавања приповедача, али који изискују допуне, а оне могу да се црпе из примедаба које је она у току разговора, кроз приповедање, несвесно саопштавала.

Приповедачица је провела у кругу своје уже породице десет првих година живота, и оне су оставиле трајан печат на њену личност и њен духовни развој. Добра њеног детињства представља сећање не на сталожен и миран породични живот, него на грубости и сувове поступке оца. „Моја мати је имала дугу, лепу косу и плела ју је у плетеницу; када би је расплела, допирала јој је до струка. Мој отац, када је био пијан, напао је, грубо је прашчупао њену косу, ухватио се за њу и вукао је тако кроз бразду“. Он није поступао милосрдније ни према својој деци. Тукао их је, а када је требало да раде, давао им је најтеже послове, као да су одрасли: „Често ми је натекла рука, јер сам морала да радим на њиви, а нисам имала ни осам година. Отац је увек спавао, јер је био пијан. Ми, деца, нисмо никада осетили његову љубав, никада нисмо чули лепу реч од њега, само се издирао на нас“. Није ни чудо што се осетљива девојчица тубила од оваквог оца и да јој није никада био близак.

Други мушки члан породице, деда, био је сасвим супротне нарави: он се играо са својим унуцима, окупљао их је око себе, причао им је приче, расплемсавао њихову машту. Јулијана Саболчки га је упознала тек када се доселила у Руменку. Иако није могао да замени оца, праву главу породице, јер је често био одсутан, његов карактер, мужевност, љубав према унуцима, трезвост и упечатљив физички лик умногоме су допринели формирању личности наше приповедачице. Поред тога што је девојчици, одраслој без очеве љубави, представљао идеал доброг оца, он ју је својим приповедањем сасвим придобио. Лик Јожефа Тота на тај начин не само да се урезао у њено сећање, него је он у њеним проповеткама присутан као значајна личност.

„Када смо се пробудили, деда је викао да већ кренемо једном на онај брег, да лижемо шећер и да једемо много кобасица. Аој, како смо били тада срећни! Радили смо све и свашта само да бисмо доспели на онај стаклени брег. Деда је ишао напред, да први размотри околину, а када се вратио, испричao је шта је све видео“.

Скори увек, кад почиње да прича каже: „Мој деда је то причао овако“; „Мој деда је то видео овако“; „То сам чула од мога деде“ или усред приповедања: „И мој деда се борио са оном страшном змијом“; „Победио је, јер је био јак као мој деда“. Отац, који свом детету пружа сигурност, заштиту, остао је заувек непознат, недостижан у животу Јулијане Саболчки, а деда је ово одсуство љубави и заштите делимично надокнађавао. Њена жива машта, богат материјал њених умишљених доживљавања

нису дозволили да се са том чињеницом мири. Зато она сама ствара у себи мушки лик који се бори са седмоглавом аждајом, савладава високе врхове, а мужевност, снага борбеност и сигурност присутни су у скоро свим њеним приповеткама као најзначајнија особина мушкарца, као ненадокнадива врлина. Лик мушкарца у њемон приповедању, било да је позитиван било да је негативан, богат или сиромах, увек је оличење мушкисти: јак, висок, развијен.

Можда нећemo погрешити ако у анализи ликова краља Марка и краља Матије, како их је приказала Јулијана Саболчки, поћemo од тих чињеница. Можда не грешимо ако претпостављамо да је — поред општепознатог, у народу омиљеног краља Матије, који није карактеристичан ни по снази ни по мужевности, него приповедачице главно обележје. Појава деде, међутим, као надопуна, а његова борбеност и улога заштитника постаје у машти приповедачице главно обележје, појава деде, међутим као надокнада савршеног оца, могла је у њеној машти да послужи само делимично, пошто је деда убрзо умро, те је остало само једно решење: све мужевне особине и врлине главних личности, било да је то сиромашан младић или краљ, приписане су краљу Марку и краљу Матији. Лик деде, Јожефа Тота, његов изглед и појава никада се нису избрисали из сећања Јулијане Саболчки, о чему сведочи спомињање његовог имена, набрајање његових дела. Обратимо ли пажњу на једноставне цртеже са лицом краља Марка и Краља Матије, осведочићемо се да су они нацртани онако како је она описала свога деду. Зато су јој драги и близки и краљ Марко и краљ Матија, зато пажљиво чува приче које је о њима слушала, и зато увек радо прича о њима.

ОД КОГА ЈЕ ЧУЛА ПРИЧЕ ЈУЛИЈАНА САБОЛЧКИ

„Приче сам чула од мога деде. Он ми је увек причао. Родио се у Руменки, али не знам које године. Звао се Јожеф Тот. Пударио је стално, јер је био сиромашан; szöllőcsősz је пудар, који само чува винограде. И такав је био мој деда; имао је велику косу, дугачку, и велике бркове. Нас унуке је узимао на крило, ми смо га чешљали, упитали траку у косу „Јаој, драга децо моја, како сам сада леп“ — говорио би нам. Његово стално пребивалиште било је у Руменки, али је много био у виноградима, у планине је ишао ретко. Пударио је, чувао винограде на планини Крушкагаја¹ у сремским планинама, иашо је тим путевима. Био је и са Србима и са Мађарима, али српски није знао, само мађарски. Стално је пударио и тако зарађивао свој хлеб. Како га је ко најмио, тако је ишао. Од сремских Мађара је чуо многе приче, а и од свога деде, али је и он сам волео да саставља приче. Био је

¹ Фрулшка гора.

„поентски”² човек, увек је „поентизирао”, увек је причао неке фигуре. „Ово је било овако, ово је било онако” — говорио је, затим како је било у његовом детињству, јер је онда било све другачије. Причао је о краљевима, достојанственицима, сиромасима, о свим могућим људима. Често је причао како је било у време краља Марка, а о Турцима је знао много, јер је у његовом детињству била турска најезда.³ Они су бежали једном кроз Руменку према Кисачу, преко поља. Било је много трске, а Турци су ишли за њима са великим копљима, на великим коњима, и тако су их гонили. Сав народ је напустио Руменку. Много је причао о Турцима, јер их се страшно бојао. Када је умро, имао је деведесет и осам година. Па ево, од њега сам чула ове приче.”

ПРИКУПЉАЊЕ И БЕЛЕЖЕЊЕ ПРИПОВЕДАКА

Све ове приповетке забележене су током пола године. Први пут смо обратили пажњу на Јулијану Саболчку марта 1972. године, када је једно вече, без икаквог устручавања, испричала једну познату причу. Пажњу нам је привукао њен начин казивања, једноставан, природан, а свака реченица је деловала убедљиво, те смо је замолили да ћамо још прича. Није је збунио ни магнетофон. Тако смо од марта до августа свако вече слушали по једну причу или анегдоту. Није нас изненадила чињеница што је знала многе приче о краљу Матији, пошто о овоме правдольубивом краљу сваки мађарски приповедач зна да каже понешто, али смо били изненадени када је почела да прича о краљу Марку.

Наша приповедачица би отпочињала причу без увода, а није обраћала пажњу ни на редослед; казивала је онако како јој је која прича пала напамет. Што год је казивала — анегдоту, „труфу” или неки догађај — све је називала „приповетком”. Тако је на магнетофонску траку доспело око осамдесет „приповедака” оним редоследом како их је говорила, међу њима и оне о краљу Марку и краљу Матији.

О краљу Марку и краљу Матији казивала је овим редоследом: *Освета краља Марка и Доброта краља Марка* (април), *Детињство краља Марка, Одакле краљу Марку снага, Краљ Марко иде код Турака на здравицу, Краљ Матија и сиромашна жена, Праведни краљ Матија и Смрт краља Матије* (мај). *Марко краљ сече десет хиљада турских глава, Смрт краља Марка* (јуни), *Краљ Матија у Руменки, Краљ Матија и виноградари* (јули), *Краљ Марко на граници и Краљ Марко трује Турке главама ахдаја* (август).

2 Вероватно поетски.

3 Ту већ ради њена машта или машта њеног дете, јер првих деценија XIX века у овим крајевима није било Турака. Било је избеглица после буне 1848, а појам непријатеља је и за њеног деду, а и за њу Турчин.

У току рада са Јулијаном Саболчки никада јој нисмо споменули да су нам познати ликови краља Марка и краља Матије како је не бисмо збунили или утицали да нешто каже другачије него што је мислила, или да скренемо њену пажњу са онога како је она замишљала ове ликове. У току причања умела је да каже и следеће: „Кад бих могла да одем до сестре, она би исто тако умела да прича о краљу Марку, пошто је заједно са мном слушала од нашега деде”, или: „Краљ Марко је био велики човек, тако велики, да је чак и мој деда могао да прича о њему. Можда га је и видео? Али он није никада рекао да га је видео”.

Док је причала, волела је да има око себе слушаоце који су морали пажљиво да прате њену причу, пропраћену гестикулацијама. Ако би приметила да је не прате са пажњом, обратила би им се гласније, или би убацила: „Знате ли?”; „Само да сте видели”; „Што ниси и ти био тамо”; „Видиш ли, сине”; „Чујеш ли?”

Иако јој је глас до краја остајао природан, она је и сама доживљавала оно што је причала. Неки пут би се чак дигла са столица и показивала покретом борбу, тучу, а победи над непријатељем би се и сама толико радовала да је чак и рукама плескала.

„Немојте ме исмевати што толико причам. Ја волим да причам, могла бих да комбинујем причу и од самих будалаштина. Нисам тако поентична особа као мој деда, јер он је био веома поентичан, а ја волим да причам, јер заборављам све што је у мом животу било тешко”.

И заиста, у току шест месеци, ни једном нас није одбила када смо је молили да прича; села би одмах пред магнетофон. Међутим никада нисмо чули од ње више од три приче. Када би завршила, молила би нас да је оставимо да размишља, а следећи пут ћемо чути оно чега се сада присећа.

До сада нико није обратио пажњу на Јулијану Саболчки као казивача прича. Све што нам је говорила, снимили смо на магнетофонску траку. Две последње приче о краљу Марку нису снимљене. Када је дошла да се опрости од нас, изразила је жељу да нам исприча *Краљ Марко на граници* и *Краљ Марко трује Турке главама ајдаја* пошто су оне „сасвим нове”. Ове две приче ушли су у свеску бележака, наравно од речи до речи, како је казивала, јер смо је замолили да не говори брзо.

„Знам још много тога о ајдајама, вештицама, о краљу Матији и краљу Марку, написаћу и послати вам их” рекла је на растанку.

Да ли Јулијана Саболчки верује у истинитост онога што нам је испричала?

Да бисмо могли на то да одговоримо, требало је да проведемо више времена са њом. У току разговора, она се о томе није радо изјашњавала, а када смо непосредно упитали настојала је да изгебне одговор. Начин њеног казивања био је убедљив; и најкраћу причу говорила је без застоја, без глумљења. Пред микро-

фоном се понашала тако као да верује у оно што говори, као да види пред собом догађаје, као да и сама учествује у њима. О томе сведоче и оне њене приче које је казивала у првом лицу (*Мој деда и стаклени врх, Љута гуја, Моја борба са ајдајом* и сл.). Умела је да каже: „Причам вам и којекакве лудости, можда ме и исмевате, али се немојте на мене љутити због тога”. Међутим често је наглашавала да је истина све оно што је слушала од свога деде, јер он није никада говорио неистину. По томе бисмо закључили да је она у ове приче више веровала него што није, јер их је скоро све чула од свога деде Јожефа Тота.

Радо се изјашњавала о приповеткама које се односе на краља Марка и краља Матију. Она зна да су обе ове личности постојале, да су то били чувени владари који су се борили, да је краљ Матија штитио сиротињу, а да је „краљ Марко био огроман и снажан, краљ Срба, и њиме су се поносили, јер их је бранио од Турака”. „Све је истина што је чинио краљ Марко, тако је причао мој деда, а он је све добро знао; иако је био неписмен, био је поетичан и искусан човек. Ја вјерујем да је краљ Марко штитио свој народ од Турака и Татара, који су били врло опаки. Марко је осећао своју снагу и није их се бојао, чинио је чуда. Верујте ми да се то све уистину тако и догађало”.

Већ од свога детињства Јулијана Саболчки је имала заокругљену представу и о краљу Марку и о краљу Матији, њој нису били потребни веродостојни извори од оних који су потицали од њеног деде. Она је и сама радо додавала и приписивала им особине које су неопходне у опису неке легендарне личности, њених поступака, јунаштва, и у све то не само да је веровала, него је и настојала да наметне својим слушаоцима. Колико су у њој живе ове личности, сведоче илустрације које је сама цртала не само о овим јунацима него и о вештицама, огромним ајкулама и ајдајама, и ове једноставне слике, дате у неколико потеза као наивне или стилизоване фигуре, сведоче да су у машти приповедача прихваћене као стварне, постојеће, само што није свакоме дато да их види и доживи.

Предмете није ни покушавала да илуструје цртежом, а ако је једну-две слике испак нацртала, то се догодило на изричitu молбу слушалаца или да се са неким од њих нашали (*Искриљени враг*).

Закључак

О приповеткама Јулијане Саболчки можемо да донесемо следеће закључке.

Оне су комбинације разних мотива српскохрватских народних песама са мотивима приповедака општепознатих широм Европе. То су контаминације разних мотива испреплетених са светом маште самога приповедача, који плете и ствара нове целине са примесама савремених услова живота у којима приповедач

живи. У целокупном њеном казивању међутим нема ни једног непосредног одјека песме о краљевићу Марку у целини, нити елемената стила или облика српскохрватске народне поезије, те у појединим приповеткама можемо да говоримо и о позајмљеном имениу Краљевића (краља) Марка, што се у фолклору често сусреће.

Као главне елементе у њеном приповедању истакли бисмо:

1) Маркову доброту, племенитост, физичку снагу, али и суровост, и то само према непријатељу који наноси зло и њему и његовом народу;

2) суровост и окрутност Турака који су непријатељи Маркови исто тако као и Црни крал (Арапин), а што срећемо и у приповеткама бачких Русина;

3) краљ се прерушава у сиромашног путника како би сазнао дела.

4) надмоћност краља Марка: он увек савладава непријатеља, његово посредство доноси увек нешто добро.

Од општих елемената народних приповедака, познатих широм Европе, истаћи ћемо следеће:

1) свињар постаје краљ;

2) зачарану принцезу буди из сна краљевић. У овом случају, међутим, машта приповедача долази до изражaja: јавља се посредник, један од војника краља Марка;

3) краљ се прерушава у сиромашног путника како би сазнао под којим околностима живи његов народ. То је један од значајних и честих елемената мађарског приповедања о краљу Матији;

4) мотив опште приповетке *Девојка без руке*: Марко краљ тера (у овом случају) своју неверну жену са двора, она одлази у шуму, роди дете, краљ прерушен у ловца долази, налази жену и дете (сина), враћа им своме двору и оправшта јој неверство. Напомињем, да је мотив неверства Маркове жене обрадио и мађарски песник Ендре Ади у својој, у младости испеваној балади о Марку¹;

5) мотив о удаји краљеве кћери, која воли онога за кога не сме да се уда;

6) мотив аждаје (овде са шест глава), чије је све главе краљ Марко посекао.

Од мотива нанзачених у тачкама 4, 5 и 6 налазимо аналогне и у приповедачком благу бачких Русина с краја XIX и почетка XX века.

Социјални моменат — становиште сеоског најсиромашнијег слоја — нарочито се огледа у приповеткама *Краљ Марко и српски кмет* и *Краљ Марко дели новац деци*. У њима се осећа да је сам приповедач доживљавао тешке дане у своме детињству, када су пратиоци његовог живота били: гладовање, немаштина, голотиња, па и прљавшина. Зато ће у лицу краља Марка да ова-проти праведног судију који без милости кажњава угњетача си-

1 Ady összes versei I, Verssek 1891—1899, Budapest 1969, 222.

ротиње, а гладној и голој деци „из своје лепе торбе прегрштима сила златнике, а она их незајажњиво скупљају и грабе”.

Приповедач својата краља Марка у свој социјални круг: он је „врло сиромашно дете”, „увек је био свињар и спавао је у штали” (*Детињство краља Марка*), сањари о томе да је краљ, што је за поимање Јулијане Саболчки и њеног деде Јожефа Тота појам богатства, удобног и раскошног живота, ситости.

Као елеменат који би могао да буде нечији лични доживљај навели бисмо онај о Турчину који набада на ханџар дете у колевци. То је Ј. Саболчки могла да чује од свога деде који је свакако учествовао у ратовима (живео је, по њеном казивању, 98 година) и био је очевидац оваквих и сличних ситуација.

Приповедачева машта и елементи српскохрватске народне поезије прожимају се и преплићу готово непрестано: Марков коњ је Зеленко, приповедач не зна за Шарца, али зна да није обичан коњ.

Мотиве српскохрватске народне поезије казује мање-више приближно оригиналну: Марко је снагу добио од вила; поред доброте и правичности, главних његових особина, ту је и окрутност, али само према непријатељу. Присутан је и мотив хиперболисања Маркове снаге, у скоро свакој приповеци, но она је слична снази мађарског народног јунака Толдија. Уосталом, и овде налазимо сличности са Толдијем, који, иако није сиромашан, живи на селу и ради сељачке послове.

Далеки одјек српскохрватске епске народне поезије налазимо у многим приповеткама Ј. Саболчки: (*Привићење мајке краља Марка*), жене перу рубље на реци када наилазе Турци (*Краљ Марко на граници*), на месту где су Турци натакли на ханџар дете израсло велико дрво са белим цветовима, а у подножју је потекла вода, чиста, провидна, изворска (*Краљ Марко на граници*), што може да представља контаминацију српскохрватске народне баладе *Бог ником дужан не остаје* са многим мађарским народним баладама, само обрађено по личном укусу и замисли приповедача.

Оно што је уочљиво у приповедању Јулијане Саболчки јесте изражена симпатија према српском народу из Србије. Она зна да је Марко из крајева преко Саве и Дунава; Маркова мајка је „прелепа Српкиња”, а деца коју зlostавља кмет у србијанском селу су „лепа деца”. Ови елементи, као и страховање од Турака, могу да буду одјеци пада Кађорђеве Србије, када су у Бачку долазиле избеглице и причале о страхотама рата и о турским неделима; све је то могло да допре, касније, као препричавање и Јожефа Тота, деде Јулијане Саболчки.

Стихови, којима су проткани неки текстови, као и она посебна песма о грлици и краљу Марку, махом су у седмерцу — осмерицу, али има и других размера; ми ипак не бисмо могли да кажемо да је Јулијана Саболчки ближе познавала српскохрватску народну поезију, односно њену метрику. Њени стихови су у ве-

ћини рогобатни, не теку природно, глатко, као у српскохрватској народној поезији. Њој је, у сваком случају, много ближе прозно изражавање.

Појава песама и приповедака о Краљевићу Марку, најпознатијој личности фолклора балканских народа, код етничких група које живе у јужним деловима Панонске низије може да се тумачи непосредним додиром са српскохрватском фолклорном традицијом², али и међусобним прожимањем народа који су живели у заједници, под сличним условима. Миљана Радовановић указује на присуство мотива о Краљевићу Марку у народној прози тројице закарпатских приповедача³, а Петар Линтур је поставио смељу хипотезу да је фолклорна традиција о Краљевићу Марку продрла у Угарску Русију, у Закарпатје, још у XVII и XVIII веку.⁴ Према казивању Јулијане Саболчки, она је приче о Краљевићу Марку (она га назива краљ Марко) слушала од свога деде, који је пударио у виноградима у Срему, где се сретао са Мађарима и са Србима. Русине не спомиње, али ми претпостављамо, сасвим одређено, да се сретао и са њима. Није знао српски, већ само мађарски, а приче је слушао од свога деде и од сремских Мађара. Међутим, и сам је волео да „комбинује“ приче, уносећи у њих елементе о краљевима, достојанственицима и сиромасима.

Ми бисмо овде указали на још једну могућност преузимања приповедака, односно мотива, и то посредством међуетничких прожимања бачких Мађара, Срба, Русина и других народности које су живеле на овој територији у заједници. Недавно је један рад указао на елементе и мотиве мађарских и јужнословенских народних приповедака који су присутни у приповеткама бачких Русина⁵, док у својој већ споменутој студији Миљана Радовановић олнијирно расправља о српскохрватској епској традицији у народној прози куцурских Русина⁶, указујући претежно на присуство српскохрватске народне поезије о Краљевићу Марку у приповедању бачких Русина. Из резултата њених истраживања дознајемо да су куцурски приповедачи припадали слоју сеоске сиротиње која је одлазила у сремске винограде да надничи, да су тамо слушали гусларе, али су и сами читали песмарице са народним песмама.

2 Миљана Радовановић, *Српскохрватска епска традиција у народној прози куцурских Русина*, Гласник Етнографског института САНУ; књ. XVI—XVIII (1967—1969) Београд 1971, 70; видети и: *Краљевић Марко у фолклору бачких Русина*, Зборник од XIX конгрес на СЗФЈ, Скопје 1977.

3 *Српскохрватска епска традиција ...*, 71.

4 П. В. Линтур (Ужгород), *Закарпатские народные сказания о Королевиче Марко*, Советская этнография 1, Москва 1965, 49 — 50.

5 Магдалена Веселиновић (Нови Сад), *Мотиви и елементи српских и мађарских народних приповедака у народним приповеткама бачких Русина*, Зборник 18. Конгреса СУФЈ, Бовец 1971, Аљубљана 1973, 297 — 303 и Veselinović Šulc Magdalena, *A magyar és a dél-szláv népmese motívumai és elemei a bácskai ruszinok népmeséiben*, A НИТК 23 — 24. sz., 1975, 189 — 197.

6 Миљана Радовановић, нај. дело.

Украјински етнолог и фолклориста Владимира Хнатјук, крајем XIX века, бележио је етнографске податке о бачким Русинима, а бележио је и предања која су казивали најбољи културски приповедачи Осиф Кулич (1860 — 1929) и Имре Фаркаш (1874 — 1943). То су претежно предања о Краљевићу Марку, а нешто и о краљу Матијашу.⁷ Хнатјук је од њих забележио 25 предања о Краљевићу Марку, а Кулич је Хнатјуку изјавио да се о Краљевићу Марку много прича, само ко хоће да слуша.⁸

Међу овим песмама о Краљевићу Марку има и оних чије по неке елементе налазимо и у приповедању Јулијане Саболчки: *Марко Краљевић и Мина од Костура* (*Королевич Марко војује з Турками против Арабијев*), *Краљевић Марко и Аратин* (*Јак визволиз Марко Короливну вид чорнаго Арабина*), *Краљевић Марко и 12 Аратина* (*Марко и дванацдесет Арабијев*), *Жениоба Краљевића Марка* (*Свати Королевича Марка*) и др., нашле су свога одраза у следећим приповеткама: *Marko király legyőzi a Szerecsen királyt*, *Marko király megtérgezi a törököt sárkányfejekkel* и др.

Русински надничари који су радили у сремским виноградима знали су мађарски пошто су живели заједно са Мађарима и Немцима, са којима су неговали и развијали складне односе.⁹ Миљана Радовановић констатује да је излагање културских приповедача веома близко оригиналу и по садржини и по форми, а да се Краљевић Марко приказује у њима као борац за народну правду, доброчинитељ и заштитник сиротиње. Кулич спомиње да су Марка помагале виле, из чега би се могло закључити да су русински приповедачи знали више песама о Марку него што је Хнатјук забележио.¹⁰ Напомињемо да и русински приповедачи умеју да сместе Марка у свој амбијенат или, пак у онај који им је близак и добро познат.

Према казивању Кулича и Фаркаша, било је у Срему и другим русинским приповедача, али они су остали анонимни. Према томе, и Јожеф Тот, а и његов деда, могли су да се сретну и у сремским виноградима, на заједничком раду, са русинским надничарима — приповедачима који су припадали истом слову сеоске сиротиње. Пошто су Русини знали мађарски, могли су да казују и на мађарском језику песме и приче, тако да су деда и прадеда Јулијане Саболчки могли да их чују и од њих, на мађарском језику.

Јулијана Саболчки не спомиње Русине као могућне изворе приповедака о Краљевићу Марку и краљу Матији. Разлога за то може бити и випе. Или њен деда Јожеф Тот није хтео да је оптерећује спомињући јој Русине, о којима она, као дете, није знала, него је спомињао само Србе са којима је долазила у додир. Могућно је, међутим и то да је он спомињао Русине, али је она након

⁷ Етнографични збирник XXIX. Етнографични материјали з Угорской Руси Т. В. Казис з Бачки, Лвов 1910, IV.

⁸ М. Радовановић, Насе дело, 76.

⁹ Исто, 74.

¹⁰ Исто, 84.

толико времена ову околност сасвим изгубила из вида, једноставно заборавила.

Да су Русини могли да буду посредници, односно у неку руку извори ових приповедака, указује нам и приповетка *Помоћ војника краља Марка*, у којој приповедач указује на то да је краљ Марко „војевао у Карпатима“. То, као што зnamо, не одговара историјској чињеници, али нам указује на то да је могао да чује од некога ко је знао за Карпате и желео да овог омиљеног јунака, јаку личност која штити сиротињу, постави у амбијент који му је близак.

Претпостављамо да је Јожеф Тот својој унуци преносио приче много аутентичније, ближе народним песмама, односно оригиналу, како их је и сам чуо и, можда, још и искитио мотивима о краљевима, богаташима, сиромасима, а казивање Јулијане Саболчки је само бледи одсјај, осиромашена грађа, у којој је сачувана срж, контаминирана и испреплетена елементима других фабула и њене маште.

И на крају: као што је већ споменуто, у фолклору се често среће позајмљивање имена, мотива. Русински приповедачи при чају једнако и о Краљевићу Марку и о краљу Матијашу, што исто тако и у истој мери чини и Јулијана Саболчки. Већина елемената које налазимо у приповедању бачких Русина присутно је на веома сличан начин и у приповедању Јулијане Саболчки, те бисмо с правом могли да претпоставимо да су им извори исти, односно да су русински приповедачи могли да имају посредничку улогу.

Kraljević Marko dans la narration d'un narrateur hongrois dans la région de Bačka

Selon les données de Julijana Sabolčki, ouvrière agricole de Rumenka, Lajos Matijević avait noté les récits sur Kraljević Marko que son grand-père, Josef Tot, un pauvre ouvrier agricole, lui avait racontés. Elle lui avait aussi raconté toute sa biographie.

Ces narrations abondent en a). éléments authentiques des poèmes épiques serbo-croates sur Kraljević Marko; b). en éléments trouvés dans les récits similaires européens (princesse charnue sauvée par un prince etc.) et c). an éléments fantastiques créés par l'imagination du narrateur.

Certains récits reflètent la vitalité de la plus pauvre couche sociale (ouvriers journaliers) qui avait le plus senti l'injustice sociale et qui fut exposé à la misère et la famine à laquelle avait appartenu Julijana Sabolčki.

En conclusion on peut dire que le grand-père de Julijana Sabolčki avait pu entendre les récits sur Kraljević Marko des ouvriers-journaliers ruthènes qui savaient l'hongrois et qui avaient travaillé avec lui dans la région de Bačka qui la tradition de Kraljević Marko était très vive.